ЛЕСЯ УКРАЇНКА

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

1871—1913

ДОЖОВТНЕВА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ
2

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1987

84Ук1
У45

Представлены лучшие драматические произведения выдающейся украинской поэтессы Леси Украинки: «Лесная песня», «Каменный властелин», «Адвокат Мартиан», «Оргия» и др.

РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ

І. О. Дзеверін (голова)
О. Т. Гончар
Ю. Е. Григор'єв (заступник голови)
В. Г. Дончик
М. Г. Жулинський (заступник голови)
П. А. Загребельний
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк
О. В. Мишанич
Л. М. Новиченко
Д. В. Павличко
Ф. П. Погребенник
В. М. Русанівський
О. В. Шпильова
М. Т. Яценко (заступник голови)

Упорядкування і примітки
Н. О. ВИШНЕВСЬКОЇ

Редактор тому
І. О. ДЗЕВЕРІН

Редакція художньої
літератури

У $\frac{4702590100-143}{М221(04)-87}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1987,
упорядкування, примітки

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

РУФІН І ПРІСЦІЛЛА

Драма в 5-ти діях

ДІЯ І

ОСОБИ І ДІЇ

Руфін Емілій — молодий римлянин значного роду.
Прісцілла — його жінка, християнка.
Аецій Панса — її батько, значний римлянин, дідич.
Кай Летіцій — префект, Руфіновий приятель.
Парвус — християнин невідомого роду-племені.
Сервілія — римлянка, плебеянка.
Раб в Руфіновій господі.

Драма діється в II в. по р[іздву] Х[ристовому].

Атріум в домі Руфіновім: велика гарна світлиця з квадратовим басейном посередині (impluvium) і такою ж великою незакритою кватиркою в стелі над ним (compluvium). Коло басейну простий хатній олтар без статуй. До світлиці притикає скілька бічних кімнат, відділених від неї не дверима, а важкими запонами з дорогих тканок; простінки межи завісами прикрашені малюванням та погруддями філософів на високих підставках. В глибині світлиці широкий з розсуненими запонами вхід до чималої і гарно врядженої кімнати (tablinum), де видко багато сувоїв пергаменту, таблиць і т. п., що робить кімнату подібною до бібліотеки; на задній стіні табліну є ще двері, теж одкриті. По обидва боки табліну широкі та короткі сіни провадять у внутрішній двір — перистиль. З атріума видко крізь сіни та крізь двері табліну той перистиль з колонадою навколо нього, ставок посеред нього з квітником та з декоративними ростинами. Сцена уряджена так, що атріума видко тільки половину, через те імплювіум приходиться на авансцені, таблін же і сіни в перистиль через те не дуже відсунені в глибину.

Під час дії входиться до атріума через перистиль сіньми, а не з бічних куліс.

В атріумі є чимало скамничок, ослонів, дзигликів, столиків, ваз на підставках, що робить світлицю оздобною та захисною, хоч вона й не надміру розкішна.

Смеркає. Руфін сам. Нетерпляче ходить по атріумі. Часом виходить у перистиль і дивиться вбік на вулицю. В його поводінні видко не тільки нетерплячку, але й тривогу.

На порозі сіней, що ведуть з перистиля, показується Прісцілла, закутана в велике, з грубої тканки покривало, вона його скидає, увійшовши, і її суворо проста одежа кидається в вічі дивним контрастом супроти оздобної оселі та й коштовного, хоч і благородно простого патриціанського убрання самого Руфіна. В руках у Прісцілли маленька лампочка (люцерна).

Руфін

(кидається їй назустріч. З докором, в якому більше чутно біль, ніж досаду)

Прісцілло! Як же можна?..

Прісцілла

(спокійно)

Що, Руфіне?

Руфін

Ти знов була сьогодні в катакомбах?

Прісцілла

(трохи помовчавши)

Якби могла промовчати — охоче
промовчала б на се твоє питання,
але ще більше, ніж оця люцерна,
мене перед тобою зрадить щирість.

(Становить люцерну на один з постаментів.)

Неправди я казать тобі не хочу,
а правду перемовчать не здолаю:
так, я була сьогодні в катакомбах
і завтра знов піду, як тільки ти
мені того не заборониш.

Руфін

Люба,
ти знаєш, я ніколи не вживаю
супроти тебе ні тієї сили,
яку мені дала сама природа,
ні того права, що дає закон.
Мені бридка слухняність поневолі,—
я ж не рабиню взяв собі за жінку.

Прісцілла

У Римі небагато чоловіків
таких, як ти, а може, ти єдиний
на цілий Рим. Я тямлю се й ціную.
Бог,— всевидющий свідок почуваннів,—
всю вдячність мого серця бачить ясно,
і чей же він мені колись поможе
ту вдячність виявить супроти тебе.
А поки що — коли б ти знав, як тяжко
мені невдячною здаватись...

Руфін

Годі,
лишімо се, не вдячності я хочу,
та й ні за що тут дякувать...

(Збентежено.)

Прісцілло!
дружино мого серця... я не можу
ніяким словом вимовити страху,
тривоги тої злої, що, мов яструб,
кривавить, мучить, роздирає серце
за кожним разом, як ти та́м буваєш.

Прісцілла

(лагідно)

Чого ж, мій друже, так уже боятись?

Руфін

Вже те одно, що ти так пізно ходиш
шляхом тим Нументанським, те вже страшно.
То шлях непевний,— всякий люд бродячий,
усяке розбишацтво там буває,
а ти смерком ідеш, самотня жінка...

Прісцілла

Нащо розбійникам мене займати?
Тепер я не подібна до багачки,
та й якби мала що, дала б охоче
усякому, хто б мав потребу в грошах,—
то що ж мені боятися розбою?

Руфін

Жінкам страшний не той розбій, що прагне
срібла́ чи злота...

Прісцілла

Може, се й гординя,—
нехай господь простить мені за неї! —
але мені здається, що зайняти
не зважився б мене гульвіса жоден,
коли б я тільки глянула на нього
проникливо й одважно в самі очі.

Руфін

Се виховання справжньої матрони
і прирожденна чистота натури

тобі таке говорять, та обачність
мені отак впевнятись не дає.
Я б спокійніший був, якби з тобою
був провожатий.

Прісцілла

В нас нема звичаю
ходити з слугами на сі зібрання.

Руфін

Я не про слуг кажу... я б сам ходив...

Прісцілла

Але ж, мій друже... прикро се казати...
та що ж... ти знаєш сам... ти там чужий...

Руфін

(гірко)

Я знаю, я чужий... та я б лишився
стояти за порогом катакомбів
так, як стою вже здавна за порогом
душі твоєї, тільки ж боронити
тебе хоч до порога я здолаю,
дарма, що я чужий...

Прісцілла

Прости мені,
не хтіла я тебе вразити словом.
Я знаю, ти здолаєш боронити,
а хто ж тебе самого оборонить?

Руфін

Мене? Я хтів би знати, хто посміє
напасти на Руфіна?

Прісцілла

Хто? Закон.
Коли побачить хто й подасть до суду,
що ти вчащаєш на нічнії збори
громади потайної,— не вборонить
тебе ні зброя, ні одвага знана,
ні рід патриціанський... О Руфіне!
не можу я такого допустити!..

Увіходить раб, вносить світло і говорить, наче між іншим, байдужим голосом.

Раб

Там чоловік якийсь прийшов до пані.

Руфін

До мене, може?

Прісцілла

(тихо до Руфіна)

Певно, хто з братів.

Руфін

(до раба)

Веди сюди, се ти не розібрав.

Раб іде, мимрячи щось тихо про себе. Увіходить Парвус.

Парвус

Мир сьому дому!

Прісцілла

Мир тобі, мій брате!
Чом ти не був на службі божій?

Парвус

(пошепки)

Що ж се?
Хіба Руфін вже наш?

Прісцілла

Ще ні, на жаль.

Парвус

Так що ж ти так одверто?

Прісцілла

Чоловік мій
не зрадив ще нікого і не зрадить.
Як ти непевний, то й мені не вір,—
нічого я не крию від Руфіна.

Руфін

Та я піду, щоб вам не заважати.

Парвус

Ні, все одно. Гадаєш, я за себе
злякався, як спинив твою жону?
Я дбав за спільну справу. Що ж до мене,

я ідолянам не вступаю з шляху,
не час тепер мовчати. В нас тепер
іде свята війна за оборону
небесної держави, і боротись
ми всі за неї мусим до загину,
хто чим здолає,— хто вогнистим словом,
хто вчинками пророчистими. Горе
байдужому! Лиху полову спалить
господь своїм вогнем.

Руфін

Лиха полова,
то се, либонь,— такі, як я?

Парвус

Із Савла
бог Павла виявив[1], то й над тобою
ще, може, бог колись покаже чудо.

Руфін

Сказати правду, я не бачу дива
ніякого в настанні Павла з Савла.
Все, що мені доводилось читати
з листів сього тарсійського рубаки[2],
упевнило мене, що не змінилось
нічого в ньому після того «чуда»,
крім літери єдиної в іменні.

Прісцілла

Що ти говориш?!

Руфін

Тільки думку щиру.
Адже в його листах, у кожнім слові,
загонисту вояцьку вдачу видно:
він словом бив, немов вояк мечем,
дарма що про любов умів балакать.
Він бешкети чинив за справу віри,
немов преторіанець за образу
орла імперії,— єдина зміна,
що знак ягняти став замість орла...[3]

Прісцілла

Се зміна не мала... ти мало знаєш
апостолові твори, щоб судити.

Парвус

Вся ваша ідолянська красномовність,
усе письменство ваше — порох, цвіль
проти писання праведників божих,—
ти їх коли читав?

Руфін

Признатись мушу:
мені не до душі писання ваших
учителів. Мене той стиль простацький,
безладдя в доказах і рабство думки
аж до живого серця порива!

Парвус

Якби ти прочитав хоч би оце
(показує на рукопис),
то, певне б, не одваживсь так казати.

Руфін

Що ж се за твір?

Парвус

Се лист один... відповідь
філософові Цельзові[4] од нас.
Прісцілла се переписати має.
Я їй лишу, то можеш прочитати.

Руфін

Я дуже високо ціную Цельза
і думаю, що навіть вороги
йому відмовить шани не повинні,
бо твір його не пахне ні болотом,
ні кров'ю, як здебільшого буває
у ваших супротивників. Се ж правда?

(Не завважаючи, що Прісцілла й Парвус вмисне перемовчали.)

Дозволь мені поглянуть на листа.

(Бере у Парвуса рукопис, читає кілька хвилин, потім — до Прісцілли.)

Скажи, Прісцілло, ти читала сеє?

Прісцілла

Єпископ нам усім читав уголос.

Руфін

Не розумію, як могла ти взятись
сю погань переписувать.

Прісцілла

Руфіне!

Руфін

Та як же маю я назвать болото
як не болотом? Тут уже немає
і того талану, що в листах Павла
усе-таки просвічує крізь нелад,
і грубу форму, й забобони всякі.
Тут доказу ні одного. Ні факту,
ні рації поважної, все «чуда»
такі, як перегін в свиней бісів[5],
та ще якісь рогаті силогізми,
позичені в софістів[6] з передмістя.

Парвус

Що з того, що у Цельза тії «факти»
нанизані на ниточку, мов перли
дешеві на торзі,— вони фальшиві!

Прісцілла

Що з тих «поважних рацій», як не можуть
вони ні одного створити дива
у людських душах так, як то створили
перекази чудові галілейські[7],
що цвітом невмирущим зацвіли
серед пустині людського невірства?

Руфін

(все дивлячись у рукопис)

Ти ж тільки слухай, що се за слова

(читає):

«гадючий виродку», «нащадку пекла»,
«душе смердяча»...

(Опускає рукопис.)

Бридко вимовляти.
Наперчено, немов погана юшка!
То се така лагідність християнська?
То се така свята премудрість ваша?

Парвус

Ні, се такий вогонь святого гніву!
Ні, се таке святе безумство віри,
що не дає нам, християнам, бути
такими, як філософ Цельз премудрий!

Прісцілла

Він справді ні холодний, ані теплий,
як дерево сухий, зовсім ніякий.

Парвус

Волію я мучителя Нерона[8]
над ворога такого, що вбиває
не тіло, тільки дух, що роз'їдає
нам віру нишком, наче міль одежу.
Нерон — той був великий виноградар
в саду господнім, кетяги достиглі
давив, і з їх крові вино робилось,
насичене ферментами новими.

Руфін

Великий жаль, що стільки крові ллється
за вашу віру, бо добра не вийде,
вино ще грає, а вже оцтом чути.
Я певен, що пожар великий Риму
не християни вдіяли, та, може,
вони пожар готують нам ще більший.
Усе, що нам лишилося від славних
часів колишніх, все та віра спалить
і попіл рознесе на штири вітри.

Парвус

На пожарищі світ новий настане.

Руфін

Чи в тому світі буде й Рим новий?

Парвус

О ні, не Рим, новий Єрусалим.

Руфін

І се тебе так тішить? Хто ж такий ти?
Юдей, римля́нин?

Парвус

Ні. Я християнин
і більш ніким не хочу буть.

Руфін

Се видно.
Чи й всі такі в новому світі будуть?

Парвус

Авжеж, ми всі там будем громадяни
небесної держави, а не Риму,
і не Атен[9], і не Александрії[10],
чи як там звуться ще столиці людські.

Руфін

Ну, не хотів би я дожить до сього!

Парвус

Там будуть праведні, воскреслі з мертвих,
а не такі, як ти.

Руфін

Нехай і так.
Доволі з мене, що тепер я бачу.
Як далі піде так, ми хутко станем
чужинцями у нашім ріднім краю,
вигнанцями з небесної держави,
бо їй нема на нашім світі місця,
та й ми дістатися туди не можем,
де перше треба вмерти, щоб ожити,
і втратити зовсім подобу людську,
щоб статися не людьми й не богами,
а чимсь таким, як тінь, як дим, як пара.

Прісцілла

Таким, як дух, безгрішний, чистий дух.

Парвус

Без марних клопотів, без людських злиднів.
Не будуть там ні сіяти, ні жати...

Руфін

Поки новий Єрусалим настане,
то Рим піде́ в старці, бо ваша віра
зруйнує працьовитість, а жебрацтво
в честь уведе, хоч і не дасть загоди
голодній черні, тільки роздратує.

Прісцілла

Се ти говориш так, бо не збагнув,
що значить боже царство — тут настане

не цезарям свавільним панування,
а богові єдиному.

Руфін

Наступить
той бог єдиний нам усім на шию,
мов східний деспот. Ні, вже я волію
державу навіть цезарів найгірших,—
хоч я республіканець, як ти знаєш.
Волію щиро пантеон великий,
де міститься республіка весела
богів Еллади гарної, що стали
в Італії сенатом при народі
богів латинських мудрих, працьовитих.
Юпітер не цурається з'явитись
Серапісом [11] в Єгипті чи Амоном [12],
Венера подає Астарті [13] руку
так, як сестра сестрі.

Парвус

О, [з] сим не трудно
погодитись, бо всі вони злі духи,
однаково злочинні та розпусні,
їм легко в згоді жить.

Руфін

Так, мир і згода,
гармонія небесна панувала
в великім пантеоні. Поки дух
юдейського народу, мстивий, заздрий,
дав невидимий меч своєму сину
Ісусу з Назарета [14]. З того часу
порушилась гармонія всесвітня
на небі й на землі. Не видно краю
великій боротьбі, що перейшла
на землю з неба, від богів на люди.

Парвус

Їй буде край, коли той пантеон
до підмурівку знищить божа сила.

Руфін

А підмурівок?

Парвус

Стане олтарем
єдиному.

Руфін

Олтар серед руїни!..
Се ідеал небесної держави?

Парвус

Так мусить буть. Не може помиритись
вода з олією.

Руфін

Поки вогонь
олію спалить, випарить всю воду
і цілий світ оберне у пустиню.

Парвус злорадо всміхається.

Прісцілла

А звідки ж ти рятунку світу ждеш?
Таж ти не поклоняєшся віддавна
нікому з тих богів, що в пантеоні.

Руфін

(показує на бюсти філософів)
Ось постаті, яким я поклоняюсь
і поклонятимусь довіку.

Парвус

Сії?
Зникомій тіні краще поклонятись,
заблуканці-кометі, ніж таким.

Руфін

Вони блукали, правда, як і всякий
одважний, хто нових країв шукає.

Прісцілла

Де ж край блуканню мандрівнóї думки?
Де дно в розумуванні? Де котвиця,
куди ти кинеш і за що зачепиш
ту котву, щоб спинити корабель,
утомлений одчаєм безбережжя?

Руфін

Нам рано ще котвиці закидати.
Нехай тяжка й труднá мандрівка наша,
але ж вона не так-то ще і давня,
щоб думати про край і берегú.

Хто втомлений, хай спиниться з Платоном[15],
Зеноном[16], Епікуром[17] або з іншим
ловцем коштовних перел моря думки,
а відпочивши з ними, хай рушає
від них знов далі з вдячною душею.

Парвус

Ну і куди ж він припливе нарешті?

Руфін

Якби ми знали се, нащо б і плисти?
В таких мандрівках тільки невідоме
нам може стати за мету.

Парвус

А... так!
Ну то пливіть собі на бездоріжжя,
сказати просто — на погибель душ!
Ви самохіть відкинули котвицю,
подану вам небесною рукою,
свавільно поминули певну пристань,
що вам отець предвічний урядив,
і на маяк, поставлений високо,
до зору всім, заплющили ви очі,—
так варті ж ви, щоб вас розбили скелі
підводні і безодня поглинула!

(Розпалюється все більше.)

Так варті ж ви, щоб вас пожерли змії
і люті чуда-юда океану!
О, як душа моя в долоні плеще,
ввижаючи погибель нечестивців!

Руфін

(до Прісцілли)

Любити ворогів *по-християнськи*
зовсім не так вже трудно, як я бачу.

Парвус

Христос дав не саму любов, а й меч!

Прісцілла

(значно збентежена)

Ненавидить він тільки сліпоту,
а не сліпих...

Руфін

Не поясняй, Прісцілло.
Він досить сам сказав. Я розумію.

(До Парвуса.)

Мій гостю, щоб тебе не дратувати,
волію я розмову залишити
про сі матерії.

Парвус

Та я вже йду,
мені немає часу на балачки.
Прощай, Прісцілло.

Прісцілла

Постривай, а лист?

Парвус

Ти ж переписувать, либонь, не будеш.
(Скоса поглядає на Руфіна.)

Прісцілла

Чому? Я завтра все перепишу.

Парвус

(з притлумленим сарказмом)
Таж чоловік твій стилю не вподобав.

Прісцілла

(мовчки ховає рукопис під покривало)
Чи хто вже переписував?

Руфін, мовчки вклоняючись, виходить у свій таблін і засуває завіси на дверях.

Парвус

Аякже,
Рената, Пріск, Альбіна — всі по разу,
а я аж двічі.

Прісцілла

Двічі можу й я.

Парвус

От і гаразд. Сім списків. Розішлемо
церквам, та й Цельзові до рук один.

Цікавий, як то він цей «стиль» вподоба!
Ха-ха-ха-ха!.. Зостанься з богом, сестро!

Прісцілла

Хай бог провадить.

Парвус виходить через боковий вихід. Прісцілла сама його виводить.

Руфін

(виходить)

Вже пішов той «брат»?
Чи в вас в громаді всі такі?

Прісцілла

Він гострий,
та тільки на словах, в ділах він добрий,
він справжній християнин.

Руфін

Так, я вірю...

За сценою якийсь радісний гомін.

Стривай! Се що?

Ідуть обоє в перистиль.

Прісцілла

(бачить когось за сценою)

Мій татко!.. Любий тату!
От несподівано! Так пізно!

Аецій Панса

(батько Прісціллин увіходить)

Шлях не близький,
я рано вибрався. Здоров, Руфіне!

Вітаються.

Руфін

Вітай, коханий тестю. Певне, день сей
щасливий надто, що тебе я бачу
уперше в себе в хаті.

Аецій Панса

Пробачай,
все досі я щадив старії кості,
а се не втерпів, мусив вас одвідать.
І так зрадів, як вас побачив поруч.

Питаю: «Де дочка?» — «Там,— кажуть,—
з мужем».
Хвала богам! Од серця відлягло.

Руфін і Прісцілла переглянулись, трохи здивовані.

Прісцілла

А що ж тобі гнітило серце, тату?

Аецій Панса

Та так, були там поголоски різні...

Руфін

Які? Про нас?

Аецій Панса

Та ніби так... про вас...

Руфін

Не розумію!..

Аецій Панса

Щось там гомоніли,
немовби ви розлуку мали брати.

Руфін

Розлуку? Ми?

(Глянув на Прісціллу, тая мимохіть схопила його за руку. У Руфіна гнівний вираз хутко зміняється в сміх.)

Аецій Панса

(пильно дивиться то на дочку, то на зятя, потім обличчя його роз'яснюється добродушним усміхом)

Тепер я бачу: брешуть.
Найкраще так, побачити на очі,
тоді ніяким брехням не повіриш.
А то балакали...

Руфін

Що, власне?

Аецій Панса

Різне...
що ти її мені вернути хочеш,
бо знеохотився бездітним шлюбом...
То знову, що вона тобі не вірна,
кудись по ночах ходить...

Прісцілла бентежиться.

Руфін

Ну, дарма,
не варто нам про теє говорити,
що там вигадують знічев'я люди.
Нам цікавіше знати, як живеш ти,
чи все гаразд у хаті й в господарстві?

Аецій Панса

Хвала Церері [18] й Весті [19], все гаразд.
Лиш так, сказати правду, невесе́ло
при старощах вдовцеві, ще й віддавши
від себе одиначку.

Руфін

Я б за щастя
вважав, якби ти в мене оселився.

Прісцілла

Ми ж, таточку, давно тебе просили.

Аецій Панса

Е ні, не вдався я до того зроду,
щоб тут у Римі жити. Не тепер
мені й звикати. Вам що інше, звісно,
ви молоді,— тебе, Руфіне, слава,
шаноба людська вабить, а тобі

(кладе Прісціллі руку на плече),

либонь, після сільської глушини
Рим очі осліпив. По правді, зятю,
тебе вона уборами руйнує?

Руфін

Ні, батьку. Ми обоє більше вдома,
при хатньому багатті сидимо.

Аецій Панса

Дочку за се хвалю. Вона у мене
поведена по-старосвітськи: вдома
найкраще місце жінці. А тебе
за се хвалить не можу,— ти повинен
ще послужити Римові чимало,
щоб заробити право на спочинок.
Се я тепер засів на господарстві,

а змолоду ж і я служив державі,
хоч і не в Римі.

Руфін

Та... служив і я...
вже дослужив...

Аецій Панса

Ще рано, сину, рано!

Прісцілла

В теперішні часи служити трудно.

Аецій Панса

Лінивий служби легкої шукає,
я за Руфіном лінощів не знав.

Прісцілла

Він не лінивий, тату.

Аецій Панса
(до Руфіна)

Не подоба
громадської роботи оминати,
ще хто готовий поговір пустити,
неначе ти вступив до тої секти,
що млявість прищепляє та байдужість,
недбайність про державу і громаду.

Руфін

Я не боюсь ніяких поговорів.

Аецій Панса

Даремне, сину. Дбати всяк повинен
про добру славу.

Руфін

Видно, любий тестю,
що ти давно вже в Римі не бував,
а то б ти знав, хто має славу в Римі
і щó ту славу може дати.

Раб
(увіходить. До Руфіна)

Пане,
оце прибув шляхетний Кай Летіцій,
за пізній час він просить пробачення.

Руфін

Для друзів час не пізній. Я прошу.

Кай Летіцій увіходить.

Кай Летіцій

Здоров'я й щастя вам.

Руфін і Прісцілла

Вітай нам в домі.

Кай Летіцій
(до Аеція Панси)

Панотче гідний, радий я спіткати
тебе так несподівано.

Аецій Панса

І я
випа́дком сим утішений немало.

Руфін

Перейдем, може, до мого табліну?

Кай Летіцій

Ні, вечір теплий, в хаті душно буде.

Сідає на мармуровім ослоні поруч з Руфіном і Аецієм Пансою. Прісцілла сідає на дзиглику окремо.

А я вже й так запаморочивсь трохи,
просидівши від самого полудня
в Кріспіна Секста на обіді.

Руфін

От як?
Ти був у Секста?

Кай Летіцій

Се тебе дивує?
Але ж я з ним давно знайомий.

Руфін

Так...
я знаю се...

Кай Летіцій

Та він мені казав,
що і тебе він в гості сподівався.

Здається, він ображений чимало,
що не діждавсь тебе.

Руфін

Та й не діждеться.

Кай Летіцій

На бенкетах Кріспінових, се правда,
нема смаку правдивого; і сам я
ті бенкети терплю як обов'язок,
правдивої загоди з їх не маю.

Руфін

Та що за обов'язок їх терпіти?

Кай Летіцій

Бо треба ж якось, друже, з людьми жити.

Руфін

Волів би я вже без людей зовсім,
аніж з такими.

Кай Летіцій

В кожного знайдеться
негарне що в поводінні чи вдачі.
Кріспіна Секста я не похваляю —
за всі його, тобі відомі, вчинки,
але ж злочином їх назвать не можна,
і хоч який він є в житті осібнім,
а все ж він добрий римський громадянин.

Руфін

Такі-то «добрі римські громадяни»
колись наш Рим до згуби доведуть!

Аецій Панса

(з забобонним страхом)

Нехай боги не чують сього слова!
Загинути не може Рим ніколи.

Кай Летіцій

Хай в добрий час ти мовиш се, панотче.
(До Руфіна.)
Чим можеш ти довести сюю думку?
Кріспін справля громадські обов'язки
республіці і цезареві — згодься —
він чесно служить.

Руфін

Цезареві — може,
але республіці — чим прислужився?
Чи тим, що він з своїм коханим другом,
нікчемним Крустою, наводить жах
на всіх погрозою своїх доносів?

Кай Летіцій

Доносів не цурався і Катон[20],
та й Ціцерон[21] їх уживав в потребі.

Руфін

Невже ти не для жарту порівняв
Кріспіна й Крусту з ними?

Кай Летіцій

(усміхнувшись)

Як сказати?
Звичайне, сі дрібнішого розбору.

Аецій Панса

Тепер усе дрібніше стало в світі.

Руфін

Либонь, що так! Дрібніша стала й мірка,
якою міряють і честь, і цноту,
і гідність громадянську.

Кай Летіцій

Ти, Руфіне,
і сам чимало винен з того.

Прісцілла

Як?

Кай Летіцій

(до Прісцілли)

Не ображайся, пані, бо докір мій
хоч і тяжкий, та дружній. Чом твій муж
не стане на чолі в державній службі,
не дасть прилюдно прикладу чесноти,
якій позаздрить міг би й сам Катон?
Адже Руфін се може. Певне, мірка
всіх римських цнот побільшала б ізнову,
якби такий зразок було їй дано.

Прісцілла

Хіба чеснота більшає прилюдно?
Хіба вона у схованці дрібніє?

Кай Летіцій

Жіноча — ні, а чоловіча — певне.

Аецій Панса

Отож-то й я кажу! От саме-саме
перед твоїм приходом се казав.
Руфіне, чуєш? Може, ти подумав,
що я тут мав яку таємну думку,
що, може, я дочці своїй бажав
здобути шани більше через тебе...

Кай Летіцій

Твоя дочка й найбільшої достойна.

Аецій Панса
(до Руфіна)

Але ж дивись, от чоловік сторонній,
твій приятель, тобі те саме каже.

Руфін

Щоб ви про мене гірше не гадали,
ніж вартий я, скажу по правді вам...

(Подумавши.)

Я знаю, що і приклади Катона
та Ціцерона не одмінять вдачі
Летіція, тож вимовлю щиріше
те, що звичайне змовчувати звик...
«І цезарю, й республіці служити»...
У тебе се парується так легко,
а в мене сі слова ідуть урозтіч
і ставляться, як два мечі на герці,
одно напроти одного так гостро,
непримиренно...

Кай Летіцій

Та... я вже не вперше
у тебе помічаю тую нехіть
до цезаря, хоч я не тямлю, справді,
чим він тобі спротивився. Ти ж мусиш
признати, що калігули[22] й нерони
давно вже стали байкою страшною,

тепера цезарі в нас не тирани,
а славні тіні стародавніх римлян
братаються у всіх стоїчних цнотах
з представником республіки єдиним.

Руфін

Єдиним, кажеш? Значить, він не може
Ні з ким брататись, тільки панувати
або ворогувати. Всі навколо
підніжками стоїчним цнотам служать
того єдиного республіканця.
Ні, хто живе коло таких «єдиних»,
сподліти мусить він або страждати.

Кай Летіцій

Ніхто й не радить жити паразитом
на Палатіні[23]! Діла є доволі
при війську, при уряді, аби хіть!

Руфін

Отрута з Палатіну скрізь доходить,
як те лихе повітря...

Кай Летіцій

Я дивую,
чому в тобі не відродився Брут[24]
аж до кінця...

Аецій Панса

(з острахом)

Ой друже! Що за жарти?

(До Руфіна.)

От бачиш, сину, до яких думок
призводити твоя упертість мусить.

(До Кая Летіція.)

Ти ж не бери всього вже так поважно,
Руфін таку звичайку здавна має,
що в нього жарт одягнений, мов правда.

Кай Летіцій

Панотче, не бентежся, ми ж бо друзі.
То я пожартував. Що ж до Руфіна —
він не жартує, се я добре тямлю,—
але в життя думки ті не перейдуть,
на те занадто наш Руфін філософ,
і цезар наш спокійно може спати.

Руфін

(гірко, думливо)

Так, так... спокійно може спати цезар,
бо забагато вже було тих Брутів,
щоб вірити в їх силу... Кожен Брут
новому цезарю дорогу про́став,
та ще й не ліпшому.

Кай Летіцій

От сам ти бачиш
даремне проти цезарства змагатись.
Чи друг йому, чи ні,— миритись мусиш,—
ти ж не одважишся йти напропаще,
то краще йти на щирий мир, як я,
та вже й служить республіці чим можеш
і як здолаєш.

Аецій Панса

От розумне слово!

Руфін

На *щирий* мир пристати з неминучим
смертельним вередом, що тіло їсть
і душу Римові гноїть? Не можу.
Від нього ліків я не знаю, правда,
але миритись не здолаю! Ні.
Хоч я дивлюся з невимовним болем,
як гине Рим...

Кай Летіцій

(нетерпляче)

Хто вигадав сю байку?!
Вже скільки раз я чув се «гине Рим»!
І скільки вже століттів Рим сей гине,
а сила римська й влада все росте
і хутко цілий світ собі підіб'є!
Та доки ж ми носитимем жалобу
по стародавніх цнотах? Може, й справді
плохіші стали римляни, та Рим,
проте, величніший, ніж був він здавна.
І знаєш ти, що нам дає ту велич?
То римське право, то закони наші,
яким нема на цілім світі рівних!
Ніякий «веред» їх не подолає,
вони сильніші в нас за всяку владу...

Руфін

А тільки самовладство ще сильніше!

Кай Летіцій

То тільки так здається, самовладства
ніколи в Римі не було й не буде.
Законові корився і Нерон.

Руфін

Бо сам його складав.

Кай Летіцій

І се неправда.
Якби тоді сенатори стояли
сторожею коло закону вірно...

Руфін

Якби ж!..

Кай Летіцій

Отут тебе ловлю на слові!
Якби Руфін і всі йому подібні
сторожею законові служили,
а не сиділи склавши руки дома,
то всякі вереди на тілі Риму
ізслизли б геть, як віспа вітряна.

Руфін

Ти так впевняєшся на ті закони?

Кай Летіцій

Ні, я одно хотів би знать, Руфіне,
чи довго ти збираєшся носити
оцю жалобу духу самовільну?

(До Аеція Панси.)

Се в їх тепер, панотче, наче пошесть,
у сих філософів високородних:
позамикались дома, наче в урни
замазались, іще й не спопелівши,
обличчя в них повитягались навіть,
пожовкли й попісніли — хто б подумав,
що всі вони вступили в тую секту,
в те мертводухе християнство...

Руфін

Друже,
ти справді запаливсь, мов Ціцерон.
Я хочу пал твій трохи пригасити.
Прісцілло, накажи вина принести
і ще чого,— бо й татко не вечеряв.

Прісцілла виходить.
Незабаром раби вносять вино і столик з наїдками. Руфін частує гостей.

Кай Летіцій

Ох, теє християнство! Ось де веред!
І вирізать його ніяк не можна.

Аецій Панса

Чому?

Кай Летіцій

Не можна ж різати за віру,
хоч поміж людьми всякі поголоски
про тую секту ходять.

Руфін

Всякі брехні,
сказав би краще.

Кай Летіцій

Ні, се трудно зважить.
Ся віра зародилась в Палестині,
а в тих країнах варварських і східних
уже й самі стихії мов призводять
до безміру і дикості в злочинах.

Руфін

Та християнами ж не раз бувають
і люди, звісні цнотами своїми,
невже б вони терпіли мовчки нечесть?

Кай Летіцій

А пригадай Кріспінову Сабіну,
який страшний злочин вона зробила?
Вона ж була напевне християнка,—
сама призналась, і Кріспін посвідчив.

Руфін

Вона призналася до віри тільки.

Кай Летіцій

А чоловік і свідки довели,
що й решта правда і що все те сталось
якраз через ту віру.

Аецій Панса

Що ж там сталось?
Про се до мене чутка не дійшла.

Кай Летіцій

Та якось аж немило говорити.
Сабіну ту засуджено за зв'язок
нечистий з рідним братом.

Аецій Панса

Чи можливо!
Такого ж бо не чувано ще в Римі!

Кай Летіцій

Але ж і секта ся не так-то давня.

Руфін

То наклеп на Сабіну, то неправда.

Кай Летіцій

Але ж і суд признав її вину.

Руфін

Кріспін її навмисне оклепав,
щоб здихатись. Се ж гадина — Кріспін той.
Я проти нього виступив тоді
і все готовий повторить хоч зараз.
Така була поважна та Сабіна
і зроду мала добру славу...

Аецій Панса

Ба!
а все ж пішла, он кажуть, в християни,
як хоч, се ж для матрони неподоба.
Чи пак Сабіна та була матрона?

Кай Летіцій

Авжеж, і з роду чесного.

Аецій Панса

Се дивно!
Я просто й здумати собі не можу,

щоб то, наприклад, так моя дочка...
перейняла жидівське марновірство...
Се був би сміх і глум! Та ні, се просто
і бути не могло б.

Кай Летіцій

Не всі матрони
дорівнюють Руфіновій дружині,
Аецієвій доні.

Руфін

Я чував
про християнок родом ще значніших
і цнотою не гірших, і тому-то
я звик не вірити лихим чуткам
про тую секту.

Кай Летіцій

Друже, ми не знаєм,
які та секта наставля тенета
на неофітів; і того не знаєм,
яка клятьба і прйсяга тих в'яже,
що таємних містерій доступили
і до нічних зібраннів учащають.
Ті люди робляться мов одержимі,
тоді ні виховання, ні сумління —
ніщо від злої змори не рятує:
бери їх на тортури — перемовчать,
до серця промовляй — воно мов камінь,
загрожуй смертю — люди сі мов трупи,
чи мов безсмертні — їм усе не страшно.

Руфін

Чи й Муцій Сцевола[25] був одержимий,
ти як гадаєш?

Кай Летіцій

Той страждав за цноту,
а сі за бузувірство. На тортурах
засвідкував недавно раб один,
що в християн підслухав під дверима
він сам слова такії: «Їжте тіло
і пийте кров».

Аецій Панса жахається.

Та я й від християн
чув поговори всякі про таких же

упертих сектярів, що називались
у них «єретиками», а проте
тому ж таки Христові поклонялись.

Аецій Панса

О, коли так, се небезпечна секта,
бо ми ж не знаєм, хто з них єретик,
а хто сектяр звичайний. Чи не краще б
усю ту секту враз з єретиками
узять та й викоренить раз назавжди?

Кай Летіцій

Закон карать повинен тільки вчинки.

Аецій Панса

Так сам же ти казав — злочинна секта.

Кай Летіцій

Але ж не кожний, хто сектяр,— злочинець,
він тільки легше *може* стать злочинцем,
ніж несектяр.

Руфін

Для мене се непевно.
Бо се ж відомо, що тих всіх злочинів
ніхто ще не посвідчив віри гідний,
а з нас ніхто не бачив оком власним.
Коли б я був суддею, не впевнявся б
на свідкування темного раба,
на поклепи Кріспіна або Крусти.

Кай Летіцій

По щирості, то й сам я не люблю
таких процесів. Завжди темне дно
буває в них,— його й збагнути трудно,
се хáос, лабіринт, а не процес.

Руфін

От бачиш!

Аецій Панса

Я вже щось не розумію...

(Задумується і повагом п'є вино, не вслухаючись в розмову.)

Кай Летіцій

Та секта ся не тим страшна. Ще зроду
ніхто не розвалив ладу в державі

злочинами такими. Та відомо,
що християни вороги державі;
закон, релігія і вища влада —
ніщо їм не святе. Богам не служать
і культу цезаря не визнають.

Руфін

Скажи по щирості — хіба ти справді
вважаєш цезаря за бога?

Кай Летіцій
(ухиляючись)

Власне,
не цезаря, а генія його.

Руфін

Та хоч і так. Чи думаєш ти справді,
що він, мов Юпітер, найвищий бог,
душа народу римського?..

Кай Летіцій
(сухо)

Руфіне,
мої думки нікому не відомі,
а ділом я закону не ламаю,
та й іншому ламати не дозволю,
поки того закону не скасує
в дорозі правній приналежна влада
і поки я зовусь префектом римським.

Ніякова мовчанка.

Аецій Панса

Я б так постановив: щоб цяя секта
зосталась для самих рабів.

Руфін

Се ж як?

Кай Летіцій

Чому?

Аецій Панса

Бо для рабів вона корисна.

Кай Летіцій здивовано дивиться на нього.

Ні, справді, я в своєму господарстві
се добре перевірив: кожен раб,

як тільки християнство те перейме,
стає покірним, чесним, роботящим,
хоч кия забувай! Я все купую
в послугу християн. Що ж до звичаїв,
то що з раба звичаїв вимагати?—
Аби корився та глядів роботи.
Ну, вільним громадянам — інша річ.

Чутно жіночий лемент у перистилі: «Пустіть мене, я мушу до префекта...»
Сей голос перебивається турботним гомоном слуг. В атріум вбігає Сервілія, за нею Прісцілла.

Прісцілла

(утримує Сервілію, хотячи її заспокоїти)

Та не турбуйся, знайдеться синочок.

Сервілія

Де знайдеться? Як знайдеться? Вже ніч!
А я ж його шукаю від полудня!
Пропав! Пропав!

Руфін

(підходить до Сервілії)

Та що з тобою, жінко?

Сервілія

(до Прісцілли)

Чи се префект?

Кай Летіцій

(теж підходить)

Ні, я префект. А що там?
Чого се ти мене турбуєш в гостях?

Сервілія

У мене згинув син, єдиний син!

Кай Летіцій

Так що ж я тут пораджу?

Сервілія

Ох, мій пане!
Се християни... хутко їхнє свято...
Вони його взяли на кров!!

(Голосно ридає.)

Прісцілла

Вгамуйся!
Як можеш ти таке казати!

Кай Летіцій

Слухай!
Чи зопалу ти слово се сказала,
чи привід маєш щось такого думать?

Сервілія

Префекте! В нас сусіди християни,
напевне знаю. А мою дитину
вони раз в раз до себе закликали,
було й додому вже не йде від їх,
бо то ж вони причарували хлопця.

Прісцілла

Та не вигадуй.

Сервілія

Як то «не вигадуй»?
Відома річ, вони чарівники!
Я й то, дурна, не вірила... Ой лихо!
Якби ж я знала, що діжду такого!
Там був один... старий вже дідуган,
так той найбільше вабив... Отже, кажуть,
що він із ним кудись за Тібр подався
та більше й не вертався.

Кай Летіцій

Хто та з ким?

Сервілія

Мій син з тим дідом... Дід же християнин.

Кай Летіцій

А дід вернувся?

Сервілія

Не вернувся й дід.

Кай Летіцій

Де ж він?

Сервілія

Якби ж я знала!

(Раптом падає до ніг Каєві Летіцієві.)

Пане, пане!
Знайди мені, знайди мою дитину!
Служитиму тобі довіку, пане!
Я вільна жінка, та піду в рабині,
тобі служитиму!

Кай Летіцій

(дає їй знак встати. Сервілія встає)

Се не до діла.
Ти хто така? Як звешся?

Сервілія

Я зовуся
Сервілія, мій чоловік Фастідій,
в легіонерах служить він тепера,
в Паннонії [26].

(Плачучи.)

Життям своїм там важить
за цезаря... А тут... з його дитини
ті людоїди... будуть пити кров...
з'їдять мого синочка...

Кай Летіцій

(з урядовою повагою)

Слухай, жінко!
Я ручуся тобі законом римським,
що син твій знайдеться, як він живий,
або ж за нього правна помста буде,
коли з ним сталось так, як ти боїшся.
Я зараз же піду розпорядити
вігілам та й усім центуріонам,
щоб пильнували християнських зборів
по цілім Римі.

(До Руфіна.)

Мушу йти додому,
щасливі зоставайте.

(До Сервілії.)

Йди за мною.

Руфін

Іди здоров!

Прісцілла мовчки вклоняється.

Аецій Панса

Іди здоров!

(До Руфіна.)

Ну, що се
у вас тут в Римі діється? Страхіття!

Руфін

Та що ж там діється? Де не буває,
що трапиться дитині заблукатись?

Прісцілла

Авжеж, там, може, досі те хлоп'я
прийшло додому та й по мамі плаче.

Аецій Панса

А жінка ж ся казала: християни...

Прісцілла

То жінка темна, тату, і не знає
сама, що каже.

Аецій Панса

А почім ти знаєш,
які ті християни? Ти ж не знаєш!

Руфін

(перебиває, частуючи)

Там досі, татку, є тобі вечеря.

Аецій Панса

Та нам, старим, вечеряти не конче.

(Встає.)

Мені б оце якби вже на спочивок.

Прісцілла

Ходи, ходи, татусю, там для тебе
давно постелено.

(Веде Аеція Пансу через перистиль у дальші кімнати, незабаром вертається і сідає коло Руфіна. Який час вони мовчать.)

Руфін

А знаєш, люба,
мене таки не тішить ся пригода
з дитиною. Почнуться знов нагінки
за християнами.

Прісцілла

Що ж, воля божа,
ми мусим перебути сюю пробу
одважно й твердо, як годиться вірним.

Руфін

Прісцілло, раз ти вимовила слово,
якого я не смів промовить перший,
бо думав,— ти його не приймеш в душу.
Але я бачу, що й твоя душа
приступна ще земній тривозі людській.
«Не можу я такого допустити»,—
се слово *ти* сказала, а не я,
подумай же тепер, чого коштує
не промовляти сього слова.

Прісцілла
(подумавши трохи)

Слухай,
і я б здолала заглушить се слово
на дні душі, якби я тільки знала,
що не за мене ти готов страждати,
але за те, що вище над людей.
Щó б ти сказав, якби почув від мене
подібне слово в ті часи, як ти
збирався воювать за славу Риму?

Руфін

Сказав би, що не гідно се матрони,
дочки і жінки римських громадян.

Прісцілла

І не послухав би мене?

Руфін

Звичайне!

Прісцілла

Тепер скажи: що якби я була
уся у владі варвара лихого

і не було б для мене оборони,
як тільки смерть. Чи міг би ти сказати:
«Умри, Прісцілло, не давайсь на ганьбу»?

Руфін

(подумавши)

Я міг би се.

Прісцілла

Тепер же погадай:
те, за́ що я готова хоч і вмерти,
мені дорожче і від слави Риму,
і від моєї цноти.

Руфін

Й від Руфіна?

Прісцілла

Руфіне, ще ж сього ніхто не ставив
на пробу.

Руфін

Але стане незабаром,
як викриють тебе.

Прісцілла

Могла б я й вмерти,
ти мусив би й ту втрату пережити.

Руфін

Чи пережив би, се ще невідомо.

Прісцілла

(подавляє в собі зворушення)

Хіба ж ти вже, Руфіне, не римлянин,
що не стерпів би твердо втрати жінки?

Руфін

Ти більше маєш твердості, ніж я,
бо ти й мене готова утопити
для слави християнства.

Прісцілла

Я? Тебе?
Хіба ж не я сама тебе просила,
щоб ти мене не проводжав на збори?

Руфін

Чи проводжать, чи ні, се мало значить.
Тепер не про таємне товариство,
а про злочин кривавий буде справа
(коли до суду дійде сеє діло),
і чоловік палкої християнки
запевне здасться підозренним владі.

Прісцілла

Засуджено недавно християнку,
неначебто за чари, до спаління,
а чоловік її зоставсь безпечний.

Руфін

Бо чоловік її формально зрікся
і виявив, що відколи вона
до секти прилучилась, то не стала
всіх шлюбних обов'язків виповняти
супроти нього.

Прісцілла

(спустивши очі)

Ти в потребі можеш
те саме виявить про мене.

Руфін

Справді
ти думаєш, що я б се міг вчинити?

Прісцілла

Але ж ти виявив би тільки правду,
сказавши се.

Руфін

Буває часом правда,
якої виявляти не подоба.
Розлуки ми не брали.

Прісцілла

Взяти можем.
Се ж навіть не по правді, щоб я мала
вживати твого захисту й опіки,
спокій твій і безпечність наражати,
коли я справді не жона тобі.

Руфін мовчки відходить і спирається, закрившись тогою, на п'єдестал.

Прісцілла

(підходить до нього і кладе йому руку на плече)

Даремне ти вражаєшся, Руфіне,
я ж тільки те сказала, що повинна б
сказати вже давно, що й ти сказав би,
якби се про сторонніх річ зайшла
в подібній справі.

Руфін

(палко)

Ні! Ніколи в світі!
Се, може, в християн такі подружжя,
що тільки й держаться, поки жага
загоду повну має.

Прісцілла

Тільки зрада
шлюб християнський розлучити може.

Руфін

А справжній — тільки смерть. Авжеж, Прісцілло,
хоч зрадила мене ти для Христа,
та я тебе не зраджу ні для кого
і ні для чого. Я тебе пустив би,
я б не держав тебе в неволі в себе,
якби ти раз мені сказала в вічі:
«Пусти мене, бо ти мені бридкий,
ненавидний душі моїй і серцю».
Ти можеш те сказати?

Прісцілла

(з поривом)

Ні, мій друже!
Хоч, може, се була б *свята* неправда,
але ні серце, ні язик не може
на неї зважитись. О ні, Руфіне!
Хоч би з тобою ми навік розстались,
а серцю був би ти найближчий завжди
з усіх людей.

Руфін

З усіх людей «невірних»?
Прісцілло, договорюй все до краю!

Прісцілла

(щиро)

Я все договорила. Знаю добре,
що ні до кого серце так не б'ється,
нікому так не вірить без вагання
і ні за кого не болить так тяжко...

Руфін

(перебиває з пекучим жалем)

Болить?!..

Прісцілла

Ти знаєш... не питай...

Руфін

Кохана!

(Пригортає її ніжно, дедалі щільніше.)

Прісцілла

(обережно, але твердо визволяється з його обіймів)

Не обіймай мене, Руфіне, так...
Мені ще тяжче від таких обіймів.

Руфін

(з болем, вражений, засоромлений)

А! Я забув!.. Ніяк не можу звикнуть,
що ти ж мене зовсім вже не кохаєш!..

Прісцілла

Якби се правда, не було б так тяжко...

Руфін

Скажи ж мені... я не збагну... для чого,
навіщо мучиш ти себе й мене?
Чи се тобі громада наказала,
чи ваш єпископ шлюб наш розірвав?
Яка страшна сувора сяя віра,
що розлучає жінку з чоловіком!
Молох[27] кривавий в хижих карфагенців,
і той таких жертов не вимагав!

Прісцілла

Не вимагає віра сеї жертви,
але моя душа забороняє
мені сей шлюб, поки твоя душа

не може з нею злитись без останку.
Я знаю,— хоч сумна оселя наша,
бо в ній не чутно голосків дитячих,—
сумніш було б, якби дитячу душу
щодня тут катували батько й мати.
Коли б я рано й вечір научала
дитину промовляти отченаш —
я знаю, ти б мовчав, але дитина
завважила б, що все бракує батька
в нас при молитві хатній, і спитала б:
«Чи татко мій — «невірний»?» А коли б
ти перед ларами[28] поставив сина,
як вимага традиція латинська,
що мала б я робити? Я не знаю,
чи я б себе примусила мовчати,
і, може б, син, відданий давній вірі,
«сектяркою» назвав би рідну матір.
І певно б нам прийшлося розлучитись,
коли не тілом, то душею й серцем,
і та любов солодка до дітей,
що людям навіть старощі скрашає,
для нас була б гірка, немов полин,
а для дітей отрутна.

Руфін

Може, й так...
То, значить, вже судилося бездітним
мені дожити віку... Ти — єдина
родина в мене. Так невже й тебе
я маю втратити?.. Скажи, Прісцілло,—
якби я не наказував тобі,
а попросив як друг, як твій найближчий,
щоб ти на ті зібрання не ходила,
чи ти послухала б?

Прісцілла

Не можна, друже,
нам, християнам, слухати прохання,
бо то ж інакше половина вірних
одкинутися мусила б од віри.

Руфін

Я б не просив тебе покинуть віру,
лише не виставлятися прилюдно,
не наражатися на небезпечність.

Прісцілла

Чи добре ти збагнув, що ти говориш?
Здається, ні, а то б ти сам дійшов
до того слова, що сказав апостол:
«Без діла віра мертва».

Руфін

Я те знаю.
Не раджу й сам я кидати того,
що справді доброго є в християнстві:
добро чинити, вбогих наділяти
і мати милосердя над рабами.
З маєтків наших я тобі нічого
не бороню й ніколи не спитав би,
куди та на що гроші витрачаєш.
В господі нашій старшого немає
над нас самих — то хто ж би приневолив
тебе пенатам нашим поклонятись,
коли вже ти втеряла віру в них?
Була б ти «вірна», чесна і безпечна...

Прісцілла

(переймає)

Такою можна буть хіба в раю,
я ж на землі живу, та ще й у Римі.
Яка ж то «вірність» буде, що пенатам
не поклонюсь я вдома, а прилюдно
з матронами піду богам служити,
як вимагає давній римський звичай?
Хто сміє звичай той ламать прилюдно,
крім християн? По чім же й пізнають
найбільше нас? Таж тільки християни
одвагу мають виявляти щиро
свої думки.

Руфін

(сумно)

Се правда.

Прісцілла

Не одна з нас
від того починала, що ти радиш,
але служити двом богам не можна,
а надто в ті часи, коли господь
свою пшеницю віє серед току

великого. Не можу я полинуть
легенькою половою по вітру
погожому в безпечний тихий захист
тоді, коли зерном важким, достиглим
брати мої покірно ляжуть долі
і будуть всі покладені під жорна
на му́ку тяжку, щоб зробитись хлібом
тим, що дає життя правдивій вірі.
З яким чоло́м та й як се я подам
таємну поміч, скриту під полою,
братам в той час, як на гучній арені
їх спів заглушать і затоплять кров'ю
леви та леопарди? Чи ж не більше
було б їм помочі, якби мій голос
хоч на хвилину довше всім до слуху
слова святі й правдиві подавав?
Якби моя рука дала стискання
в останній час замученому вкупі?
Чи можу я таку велику службу
на гроші перевести? Що́ всі жертви,
коли любов жива у схові скніє,
а світло правди гасне, бо накрите?
Скажи, якби твої всі друзі йшли
за рідний край вмирать на бойовиську,
щоб одвернуть од Риму наглу згубу,
а ти б сидів безпечно в себе дома,
охочого найнявши замість себе
та давши дар у військову скарбницю,
чи ти б себе за чесного вважав?

Руфін

Запевне, ні!

(З подивом, повним пошани, дивиться на жінку.)

Уперше зрозумів я,
що як то тяжко склавши руки ждати,
чи вернеться одважний друг додому
з такого бою, де немає місця
тому, хто стать під корогву не може...
Мов ганьба, так гнітить оця тривога
бездільна і безсила!..

Прісцілла

Ще зарані
так турбуватись. Може, вся та справа
розвіється, немов лихий туман.

От, може, завтра знайдеться дитинка,—
ми всі про се молитись будем ревне.

Руфін

І я так сподіваюсь... А молитись
не маю я кому...

(Задумується. Погляд його з глибокою тугою звертається в далечінь.)

Мовчання.

Прісцілла

(кладе руку йому на плече)

Руфіне, любий,
про що ти думаєш?

Руфін

(стенувся)

Не знаю... так...
Повіяв вітер від садів з-над Тібру,
запахло цвітом... пташка обізвалась
досвітнім співом... Я згадав той сад
на віллі в твого батька — першу весну
з тобою вкупі там перебував я...
Така була тоді весна лагідна:
в рожевому й злотистому серпанку
стояли всі мімози, анемони,
як ті метелики, в траві леліли
і мов збиралися злетіти вгору...
Ти так любила їх, так обережно
віночки вміла плести з їх, а я
бажав, щоб зацвіли скоріш гранати:
«Уквітчаю тебе вогнем!» — казав я...
І не судилось,— я в похід подався,
а ти пішла тим часом в християни...
Замість гранат блиснуло межи нами
меча Христового жорстоке лезо.
І щастя, й спокій розрубало враз.

(Замовкає і низько схиляє голову на руки.)

У Прісцілли мовчазна му́ка на обличчі.

ДІЯ II

ОСОБИ II ДІЇ

Руфін.
Прісцілла.
Кней Люцій — молодий оптимат християнин, приятель Руфіновий.
Круста — римлянин, паразит і донощик (delator).
Нартал — африканець, відпущеник Люцієвий
Єпископ
Диякон
Теофіл — пресвітер
Фавстін-Редівівус } заручена пара, обоє прості, але заможні
Нігріна-Рената
Аквіла-раб
Флегон
Урбан } ремісники
Фортунат
Парвус
} християни.
Центуріон. Вігіли. Раби: християни і християнки.

Садок перед домом Руфіновим. Широка, обсаджена кипарисами стежка веде до дверей в літній триклініум на розі двоповерхового дому. Двері ті, зроблені широкою аркою, настежи розчинені, так що крізь них видно середину хати з гарною мозаїкою і фресками по стінах. Саме проти дверей над столом, обставленим лавами-ліжками, приходиться фреска, що ілюструє міф про Адоніса[29] та Венеру: ранений Адоніс конає, схилившись на коліна до богині, а край ніг Венериних цвіте кривавої барви квітка, що виросла з крові Адонісової. Під фрескою мозаїка, що зображає цілу плетеницю містерій в пам'ять Адоніса, його підземну мандрівку по царству тіней і його воскресіння в постаті Діоніса, оточеного хорами вакханок[30]. Межи деревами, серед кущів міртових та лаврових, видко ще свіжі сліди недавно повикопуваних п'єдесталів від статуй, а де-не-де порожні п'єдестали, ще не поприймані, тільки під одною маслиною стоїть спижева постать Катона Молодшого[31]; кущі навколо сеї статуї так попідрізувані, щоб не заслоняли її — по всьому видко, що про неї хтось навмисне дбав, аби вона якнайкраще виявлялась. Руфін дуже поспішно виходить через триклініум в садок, становиться проти оплетеного гліциною та крученою рожею вікна, одчиненого на горішньому поверсі в жіночому покої, і гукає тривожно, але вмисне знижуючи голос.

Руфін

Прісцілло, чи ти дома?

Прісцілла

(подає голос, а незабаром і сама підходить до вікна)

Так, я дома,
але збираюсь вийти незабаром.

Руфін

Зійди до мене вділ і якнайшвидше.

Прісцілла

Я зараз.

(Через хвилину виходить в садок до Руфіна, одягнена як до виходу з дому і в покривалі.)

Що там сталося, Руфіне?
Ти мов стривожений? Чому так рано
вернувся з бенкету? Таж Кай Летіцій
не любить рано відпускать гостей.

Руфін

(бере її за руку і одводить в найдальший від дому куток садка)

Я вийшов звідти крадькома́, нікому
чолом не давши... Ледве я почув
тривожну звістку...

Прісцілла

Що? Про нашу справу?

Руфін

Так, я довідався, що ваші збори
вже викрито і що туди сьогодні
пошлють вігілів із центуріоном,
щоб вас вхопити на гарячім вчинку.

Прісцілла

Хто се казав?

Руфін

Мені прийшлось сидіти
близенько від Кріспіна Секста й чути,
як він, сп'янівши, голосно занадто
прошепотів до свого «друга» Крусти:
«Сьогодні, друже, полювати будем,—
наловимо кількадесят «святих»,
тоді ще й не такий утнемо бенкет!»

Прісцілла

Та, може, се він так базікав сп'яну?

Руфін

Ой ні, він згадував про катакомби,
про дерево сухе, що коло входу,
по всьому видко, що напевне знає.

Прісцілла

Як міг він теє взнати?

Руфін

Ох, Прісцілло,
невже в громаді вашій всі — святі?

Прісцілла

(перше з певністю, далі з гірким сумнівом)

Я думаю... а втім... було дванадцять
коло Христа, і з тих один Іуда,
а нас далеко більше...

(Сумно задумується, але раптом стенається.)

Що ж се я?
То треба ж бігти сповістить їх швидше!

Руфін

Куди ж ти підеш?

Прісцілла

В катакомби, звісно,
остерегти їх.

Руфін

Се вже буде пізно,
бо ж там поставлено вже досі чати.
Я думав хоч тебе порятувати,
упередивши...

Прісцілла

Як? Мене саму?
І ти міг думать — я на се пристану?
Нізащо в світі! Я піду туди.
Як не врятую, то загину вкупі!
Прощай, Руфіне.

(Подається йти.)

Руфін

(хапає її за край одежі)

Стій! Стривай, Прісцілло!
Рятунок є. Я по хатах піду,
сам сповіщу їх... всіх, кого поспію...
Скажи мені, де хто живе... хоч старших...

Прісцілла

Ні, ні, се неможливо, ти не знайдеш.
Та й не впада́, ти їм чужий. Ні, краще
піду сама — так, як ти радиш... правда...
ще можна... ще не пізно. Я піду!

(Іде, але обертається, припиняючись на ході.)

Як забарюся, не тривожся дуже,
то буде значити, що зберемось
деінде.

Руфін

Зберетесь? Та се ж безумство!

Прісцілла

Ми *мусимо* зібратись. Пильні справи
нам догарають.

Руфін

Переждіть хоч трохи.

Прісцілла

Не можна. З'їхались посли здалека
зумисне на сьогодні. Є такі,
що крадькома перебувають в Римі,
хвилина кожна дорога для них.

Руфін

І ти конечне мусиш буть на зборі?

Прісцілла

Так.

Руфін

Нащо?..

Прісцілла

Ніколи се поясняти.

Руфін

Де ж зберетесь?

Прісцілла

У кого-небудь в хаті.

Руфін

У кого?..

Прісцілла

Справді, я сього не знаю.
Єпископ зважить...

(Раптом з одчаєм.)

Боже, боже правий,
рятуй свою громаду! Тож єпископ
найдальше мéшкає... Се ж треба двічі
всіх обійти... Тож сюю біганину
весь Рим завважить...

Руфін

Розішли рабів.

Прісцілла

Ні, се непевна річ. Піду сама,
і дійся воля божа!

Руфін

Стій, Прісцілло!
Я щось надумав. От що: тут зберіться.

Прісцілла

(до краю здивована, аж не розуміє)
Де тут?

Руфін

У нас.

Прісцілла

У тебе?

Руфін

В нас, кажу я.

Прісцілла хоче щось сказати, Руфін рухом спиняє її.

Немає часу на сперечки, годі!
Іди скажи товаришам скільком,
хто мешкає найближче, і вертайся,
а ті вже сповістять, кого там треба,
що збір сьогодні в нас. Я буду тут,
щоб одчинять. Стрічатиму гостей
сам, без рабів. Нехай вони ввіходять
не через браму, а в садову хвіртку
з малої вулиці.

Прісцілла

Але ж, Руфіне...

Руфін

(суворо)

Іди в сю мить! Наказую тобі!

Прісцілла йде.

Хутко після виходу Прісцілли входить Круста, його вводить раб у триклініум з глибини сцени не через сад, а через хатні двері. Круста трохи напідпитку, але держиться ще досить твердо на ногах.

Круста

(до раба, стоячи на сходах у дверях з триклініума в сад)

А де ж твій пан?

Руфін

(озивається, не розгледівши)

А хто там? Що там треба?

Круста

Се я, коханий друже, Галлій Круста.

Руфін закушує з досади губу, але зараз же примушує себе до привітнішого виразу і підходить до Крусти.

Ми так стривожились — ти раптом зник,
ні з ким не попрощавшись. Кай Летіцій
боїться, чи тебе хто не образив
у його хаті.

Руфін

Ні, ніхто ні словом.

Круста

Наш друг Кріспін завважив, що, здається,
ти нас покинув саме в ту хвилину,
як ми пили за цезаря.

Руфін

Неправда.

Круста

І я ж казав — неправда. Хоч і знаю,
римлянин отакої вдачі й думки,
як наш Руфін, волів би пить отруту,
аніж вино за цезаря здоров'я!

(Грубо сміється і фамільярно плеще Руфіна по плечі. Той сахається від нього мимоволі.)

А все-таки я їм казав — неправда.
Я добре бачив: не тоді пішов.

Що не тоді, то не тоді. Кажу їм:
піду довідаюсь, він, може, хворий.

Руфін

(проводить рукою по чолі)

Так, дійсно, ти вгадав, я справді хворий.
Зо мною се буває... Десь в поході
пропасницю дістав я...

Круста

Любий друже,
ти, може б, ліг в кімнаті?

(До раба.)

Постели
своєму панові вигідно ліжко
та принеси гарячого вина.
Я напою й догляну.

Руфін

Ні, не треба.

(До раба.)

Іди, як буде треба, я покличу.

Раб виходить.

(До Крусти.)

У хаті гірше,— душно, млосно якось.
У мене пал тепер.

Круста

(бере його за руку)

Рука холодна.

Руфін визволяє свою руку.

А дай чоло?

(Хоче помацати чоло Руфінові, той відхиляє голову.)

Руфін

Ні, я сього не зношу!

Круста

А якби се була рука жіноча?

(Знов грубо сміється, раптом уриває.)

Ага, до речі, я зустрів Прісціллу
на вулиці, кудись так поспішала,

що я не встиг і привітатись гідно.
Чи то ти часто так її пускаєш
ходити пізно, ще й саму, на місто?
Гай-гай, се необачно, любий друже!
До жінки ока треба, мура й кия.

(Сміється.)

Руфін

(холодно)

Ти міг би ощадити стільки слів.
Вона пішла по лікаря для мене.

Круста

(облесливо)

Яке то щастя мати жінку дбайну!
І як се ти не жалуєш дружини?
По лікаря нехай пішов би раб,
а жіночка б тебе гляділа вдома.

Руфін

(згорда і гостро)

Ти не порадив, я не догадався.

Круста

Мій бідний друже! Як тобі недобре,
аж голос міниться! Ти ліг би справді
хоч у триклінії на лаві. Дай лиш
я поможу тобі зійти на сходи.

Заточуючись трохи, бере Руфіна під руку і тягне до сходів. В сю хвилину хтось тричі стукає в садову хвіртку. Руфін кидається відчиняти, вирвавшись від Крусти, що йде слідом за Руфіном, і перше, ніж Руфін встигає відчинити, питає.

Круста

Хто там?

Голоси за хвірткою

Раби господні.

Круста

(зразу здивований, потім хитро, крізь зуби мимрить)

От так штука!

Руфін одчиняє. Увіходять: Невідомий християнин і Фортунат.

Фортунат

Прісцілла нам казала...

Руфін

(перебиває)

Так, я хворий.
Се дуже любо, дорогії друзі,
що ви прийшли одвідати мене.
Я вдячний, дуже вдячний. Вибачайте,
що, може, я прийняти не здолаю
так, як годиться дорогих гостей,
але ж я хворий... Я прошу вас, друзі,
ходім в триклініум. Злягти я мушу,
бо щось не встóю.

(До Невідомого.)

Друже, вибачай,—
я попрошу, щоб ти мені дав руку.

Здивовані християни не встигають прийти до слова. Руфін хапає Невідомого християнина під руку і швидко подається вбік від Крусти, що було налагодився знов взяти його під руку. Фортунат іде вкупі з Руфіном і Невідомим. На ході Руфін обертається до Крусти.

Будь ласка, Крусто, зачини там хвіртку,
я не здолаю.

Круста

(до Фортуната)

Ти, либонь, молодший,—
там засуви тяжкі. Стривай, Руфіне!

Фортунат вертається й зачиняє. Круста доганяє Руфіна.

Хіба ж так можна бігти? Ще завадить!
Адже ти хворий.

Руфін

(до християн пошепки і шпарко)

Не кажіть нічого
і не дивуйтесь.

(До Крусти вголос.)

Я лягти спішуся.

Круста

(ідучи й собі до триклініума)

Як я давно казав! Коли ж не слуха!
Погіршало. А ліг би ти завчасу
та випив би гарячого вина...

(Останні слова говорить уже на сходах.)

Руфін

Так, так, се правда. Я тебе прошу,
піди знайди кого з рабів, скажи їм,
щоб зараз же мені вина нагріли.

Круста

А нам дали холодного? Чи так?

Руфін з слабким примушеним усміхом мовчки потакує головою.

Та тільки нащо ж нам раба шукати?
Ось я пучками клясну — прийде й сам.

(Кляскає пальцями.)

Приходить раб з внутрішніх дверей. Круста звертається до нього.

Ти, слухай, панові нагрій вина,
а нам скажи холодного принести,—
коли нема кіпрійського, то й асті
нам знадобиться. Швидко там справляйся.

Незабаром другий раб вносить кухоль вина і три фіали. Розставивши фіали перед гостями, наливає їм вина, далі стає в порога, налагодившись прислужувати в потребі.

Руфін

(до раба)

Іди, ми почастуємось самі.

Раб виходить.

Я не терплю, як зайві люди в хаті
під час бесéди нависають.

Невідомий

(з косим поглядом на Крусту)

Справді.
Се дуже прикро.

Круста

(випив тим часом фіал і наливає вдруге)

Але я волів би,
щоб інший хто важкого кухля двигав.

Фортунат

Дай, я тобі наллю.

Круста підставляє фіал; Фортунат наливає і становить кухля на стіл.

Круста.

Що ж ти не п'єш?

Фортунат

Я не вживаю.

Круста

Дивно! Знаєш, друже,
що се образа бога Діоніса.
А ми тут під його покровом — бачиш?

(Показує на малюнок вакханалій; християни понуро спускають очі додолу.)

Руфіне, друже, гарна в тебе хата!
Мозаїка чудова!.. Тільки що се?
Куди всі статуї твої поділись?

Руфін

Та то... прийшлося там поправить дещо...
і то ж не всі... тут деякі лишились...

Круста

(п'яніючи)

Еге ж, еге... Катон Молодший є...
колишній Рим... республіка...

(Знов тверезіше.)

Здається,
колись тут бюсти цезарів стояли?

Руфін

Ніколи!

(Схаменувшись.)

Себто... щось не пригадаю...

Круста

(знов п'янувато)

Так, так... забути легко...

Хтось стукає в хвіртку. Круста схоплюється, щоб іти одчинять. Руфін удержує його за руку.

Руфін

(до Крусти)

Не турбуйся.
Тут є молодші.

(До Фортуната.)

Одчини, мій друже,
прошу тебе.

Фортунат іде, одчиняє старому християнинові Теофілові і щось пошепки говорить йому, той невдоволено крутить головою і повагом, з суворим обличчям, іде з Фортунатом в триклініум, вітається з Руфіном і мовчки сідає коло стола

Руфін

От несподівано, кохані друзі,
зійшлись ви всі до мене, тільки шкода,
що саме я слабий.

Раб вносить гаряче вино.

Оце ж і ліки
по наказу пророчистого Крусти.

Теофіл

(нахилившись до Фортуната, стиха)

Який се Круста? Друг Кріспіна Секста?

Фортунат

Той самий.

Теофіл нічого не каже, тільки ще гірше насуплюється.

Круста

(до Теофіла)

Що се ти смутний, мій батьку?

Теофіл

Старий я веселитись.

Круста

Що там старість!
Анакреон[32] старіший був над тебе
в той час, коли складав веселі оди.
От якби нам хто заспівав котру!

(До Руфіна.)

Чи в тебе єсть із Греції рабині,
щоб нам з Анакреона заспівали?

Руфін

Грекинь у нас нема, та й вибачай,
але мені тепера не до співів,
бо голова болить.

Круста

А правда, правда!
Як ти про цезарів, так я про слабість
зовсім забув.

Знов стук у хвіртку, дуже тихенький. Круста його не чує, а Фортунат схоплюється і непрошений біжить відчинити. Увіходять троє християн-плебеїв: Урбан, Флегон і Аквіла, вони убрані просто, по-ремісницьки.

Урбан

Чи тута дім патриція Руфіна?
Нам сказано сюди прийти...

Руфін

(перебиває)

Так, так.
Тут є для вас робота.

Урбан

Як — робота?

Руфін

Там дещо...

(Підводиться, щоб іти до них.)

Круста

(удержує його)

Не трудися, ти ж бо хворий!

(Кляскає.)

Раб увіходить.

Ось покажи сим людям, де робота.

Руфін

(з досадою до Крусти)

Ти вже мене за мертвого вважаєш?
Але ж я маю ще і волю, й голос.
Я можу сам покликать слуг своїх
і дати наказ їм, коли захочу.

(До раба.)

Іди, мені нічого не потрібно.

Раб виходить, Руфін звертається до ремісників.

Ви сядьте там, під дубом, на ослоні.

Аквіла

(бурмотить)

Се щось непевне... Я не розумію...

Всі три сідають під дубом на камінній лаві.

Круста

(до Теофіла)

Страх як псує хвороба вдачу людську!
Лагідний друг мій став такий дражливий.
Чи бачив ти його коли таким?

Теофіл мовчить.

Руфін

Та він моєї вдачі ще не знає.
Се мого батька друг. Прибув недавно
з чужини, де прожив багато років.

Круста

А!

(До Теофіла.)

Де ж ти пробував, шановний батьку?

Теофіл мовчить.

Руфін

У Галлії.

(До Крусти тихо.)

Старий недочуває.

Теофіл здивовано скидає на Руфіна очима, той стрічається з ним благальним поглядом, Круста усміхається.
Увіходить молодий патрицій Кней Люцій і з ним дуже молодий відпущеник — колишній його раб-африканець Нартал, обидва християни. Руфін дивиться на Люція з непевністю, не знаючи, як має його зустріти, але побачивши, що всі християни вітають його як знайомого, стрічає і собі привітно.

Руфін

Приємна несподіванка! Не ждав я
тебе сьогодні в своїм домі бачить.

Люцій

І я не сподівався, щоб Руфін
мене *сьогодні,* власне, мав приймати
укупі з іншими...

Руфін

(поспішно перебиває)

Бувають часом
усякі несподіванки. Наприклад,

прийшов ось Галлій Круста, рідкий гість,
прийшов некликаний...

Круста

І небажаний?

Руфін

(збентежено)

Я не хотів зовсім сього сказати.

Круста

(сміється)

Я знаю, знаю! Звісно! Я жартую!
Адже ми друзі, приятелі здавна.

Люцій

(здержано і гордовито)

Сього вже я ніяк не сподівався.

Круста

(задирливо)

Як, власне, треба сеє розуміти?

Люцій

Не звик я пояснення додавати
до власних слів, тож розумій, як хочеш.

Руфін

(поспішно)

Але ж, кохані гості, призволяйтесь!
Ось тут вино... Ну, та й господар з мене!

(Схоплюється, щоб налити вина, дуже жваво, але раптом в'яло схиляється на лаву.)

Ох, тая слабість! От уже не в пору!..
Приймайтеся самі, шановні гості.

Круста

(підводить кухля)

Держіть фіали!

Люцій

Я не п'ю, спасибі.

Невідомий

Ні я!

Фортунат

Ні я!

Парвус

Ні я!

Теофіл мовчки закриває свій фіал рукою.

Круста

От чудасія!
Уперше бачу стільки непитущих!
Ні, друзі, не гордуйте сим вином,
тож при беседі випити годиться.
Се, чув я, так у християн ведеться
балакати насухо! Але й тії
хоч людську кров, та п'ють-таки часами.

Плебеї, що сиділи на лаві під дубом, схоплюються при сих словах і наближаються до сходів триклінія.

Руфін

Ну, знаєш, се вже вигадки запевне
і чудно вірити в таке.

Круста

Чому ж?
Всі кажуть, що ніколи християни
на бенкеті вина не п'ють, ні співів,
ні оргій не заводять, поки крові
з дитини вбитої не покуштують.
До того часу всі сидять, як мертві,
а потім співи, й крик, і пиятика
здіймається у них і щось такеє
там чиниться на оргіях, що, кажуть,
найгіршим з нас було б навдивовижу.
З братами сестри, матері з синами,
з батьками дочки любощі заводять.

Нартал

Та се ж брехня!

Круста

(прижмуривши очі, дивиться на Нартала)

А ти ж се звідки знаєш?

Руфін

(впадає в річ)

Вже кожен, хто читає хоч би Цельза,
не може вірити сим поговорам,

таж Цельз відомий ворог християнству,
а й він доводить, що сьому неправда.

Круста

Ет, що там Цельз! Такий собі філософ,
письмак, далекий від живого світу,
та відки має поведінки знати
такого мотлоху, як християни?

Нартал

(спалахнув)

Ти кажеш, мотлоху?

Круста

Та певна річ!
Римлянин же порядний не пристане
до секти бузувірної, що богом
собі осла назвала?

Нартал

Що ти мелеш?!

Теофіл мовчки встає і подається геть. Невідомий християнин іде за ним і щось пошепки йому говорить, але той, махнувши рукою, виходить за хвіртку; Невідомий християнин теж виходить за ним.

Круста

Та се ж відомо всім, що християни
осла почитують, як бога.

Урбан

(скочивши на сходи)

Брешеш!

Круста

Руфіне, що се значить?

Руфін від збентеження не знаходить одразу, що сказати, тільки хапається за голову, неначе в приступі наглого болю.

Руфін

(хворим голосом)

На богів,
прошу вас, друзі, тихше. Я не можу...
Такий страшенний біль...

На стежці до триклініума з'являється Прісцілла, з нею дівчина-християнка Рената.

Се ти, Прісцілло?
Нарешті! Де той лікар? От ти знову
якусь ворожку привела...

Прісцілла

(з жахом)

Руфіне!

Руфін

Не говори, я знаю. От і Круста
недарма про жінок так говорив,
коли прийшов, зустрівшися з тобою.

(До Крусти.)

Тепер я згоджуюсь з тобою, Крусто!

Прісцілла

Тут Круста?

(Німіє з дива і з жаху.)

Круста

Я, здається, не Медуза[33],
а господиня наче скам'яніла,
угледівши мене.

Прісцілла

(намагається отямитись)

Ні, ні, я просто
втомилась... Вибачай... Я не гадала,
що тут гостей застану...

(До Руфіна.)

Ти не гнівайсь.
Я думаю, що лікар зараз прийде.
А се прийшла зо мною не ворожка,
се дівчина, що в нас нитки фарбує.
Вона просила дати їй роботу.

Руфін

Гаразд, гаразд. Ось тут прийшли майстри
теж по роботу. Може, ти покажеш,
що їм робити.

(До плебеїв.)

Ви підіть за нею.

Прісцілла

Ходіть, ходіть.

Швидко подається через триклініум у дім, плебеї і Рената йдуть за нею. У хвіртку входить старий дияк он з речами, належними до ритуалу, загорненими в платину. Руфін встає назустріч дияконові.

Руфін

Ось і лікар!

(Переймає його на порозі.)

Як я тебе тут виглядаю! Пробі,
скоріше дай пораду.

(До гостей.)

Вибачайте,
що я покину вас самих на хвильку.
Коли дозволить, я вернуся хутко.
Ходім, прошу.

Бере за руку мовчащого з дива диякона і веде через триклініум у дім.

Круста

(розлягається вигідніше на лаві)

Які тепер нахабні
плебеї стали. Розпустилась чернь.
Пора б укоськати. Та що робити,
коли патриції самі призводять
до того. От я знаю сам таких,
що цезаря готові зневажати —
для них він, бач, тиран та узурпатор —
самі ж при тому за гостей приймають
усяких відпущéників, недавніх
рабів, чужинців варварської крові,
усяку темношкуру покруч.

Нартал

(з вибухом гніву)

Ти!
Сам покруч! Римське сміття! Як ти смієш?!

Люцій

(тихо до Нартала)

А хто на ближнього «рака́» промовить[34],
тому що буде?

Нартал сідає мовчки на місце, важко дишучи.

Круста

(до Люція)

Я того й не знав,
що ти навчився звірів заклинати,
та ще й, либонь, по-вавілонськи?

Люцій

Нащо
у вавілонців мав би я учитись
таких звичайностів, що не годиться
не тільки зваду в гостях починати,
але й до сварки допускати інших?
Се й в Римі всяк, хто носить тогу, знає.

Круста

(удає, мов зовсім не слухає і не чує Люція, розглядає малюнки по стінах)

Хороші фрески! Гарне малювання!
Мозаїка чудова!.. Адоніс...
«великомученик» назвати можна б
його по-християнськи. Тільки де там!
Наш мученик мудріший був від тих,
що здуру розпиналися на довбнях.

Фортунат і Парвус встають і виходять в садок, щось турботно шепочучи межи собою.

Бач, як розп'явся на розкішнім лоні
безсмертної Венери! На Амура!
Я б сам готовий мучитись отак,
а надто щоб воскреснути потому
веселим Діонісом, паном вин,
володарем бенкетів... От не знаю,
чи той розп'ятий християнський бог,
що нібито й собі воскрес із мертвих,
теж розуміється на винах добре?
Здається, так, бо хтось мені казав,
що за життя не був він непитущим
і вмів з води робить вино червоне.
Се він і Діоніса переважив,
коли не брешуть люди: з винограду
вино зробити — невелике чудо,
ні, ти зроби його з води! Не диво,
що всі п'яниці з римської голоти
охоче йдуть у християни — де ж пак
не шанувати їм такого бога?
Та що! Я сам готов на те пристати
і помирить Ісуса з Діонісом.

(Вимахує фіалом у лівій руці і ляскає пальцями правої.)

Евое, Бакхе! Гала-галалуя!
Чи як то там гукають християни
на циркових аренах проти звірів?

Нартал

(люто)

Мовчи!

Круста

Образивсь ти за Діоніса?

Нартал хапає зо стола кухля і заміряється на Крусту. Люцій удержує його за руки, Круста нагинається під стіл.

Люцій

(до Нартала)

Дай спокій! Схаменися!

(Нишком.)

Вчись терпіти!

Нартал

(блідий з надміру лютості, глухим голосом)

За себе міг стерпіти, а за святощ
не можу...

(Раптом різким високим голосом.)

Гей, пусти, бо серце трісне!

(Силкується вирвати руки.)

Диякон

(виходить з хатніх дверей)

Що тут за крик? Що сталося?

Круста

Та бачиш,
тут нове чудо бога з Галілеї —
оцей патрицій без вина сп'янів.

Диякон

(підходить до Нартала, нишком)

Ти всіх занапастиш. Ну, будь же тихо!

Нартал випускає з рук кухля і кидається на лаву, зовсім знесилений погамованим вибухом. Люцій кладе йому руку на чоло і щось шепоче, нахилившись над ним низенько.

Диякон

(звертається до інших, головно до Крусти)

Господар просить вибачить йому,
що він не вийде навіть попрощатись,
бо я його покласти в ліжко мусив,

а вас прохати мушу розійтись,
бо хворому потрібен спокій.

Круста

(підвівся, потім знову сів)

Може,
я ліг би тут собі тихенько спати?
Бо щось моїм ногам ніяк не йдеться.

Люцій

Ні, се не випадає. Ліпше я
тебе додому проведу помалу.

Круста неохоче встає, Люцій помагає йому.

Диякон

(до Нартала)

Тебе прошу, посидь коло слабого,
поки ми з панею зготуєм купіль.

Круста

(спиняється)

Я, я посиджу!

Диякон

(лагідно плескає його по плечі)

Ні вже, ти спочинь
сам краще в ліжку дома. Адже кажеш:
«Ногам не йдеться». Де ж тобі глядіти
слабих людей?

Круста

Ну, ну, бувай здоров!

(Виходить з Люцієм.)

Ледве зачинилась хвіртка за Крустою і Люцієм, з-за кущів у садку виходять Фортунат і Парвус, а з ними ще кілька інших, що непомітно для Крусти увіходили в садок і, остережені через двох попередніх, перестоювали в садку.

Фортунат

Ну, слава богу, позбулися Крусти!

Парвус

(понуро)

Ще невідомо, що то далі буде.

Фортунат

Що ж може бути? Адже він пішов.

Парвус

Але куди?

Фортунат

Та вже ж додому певне.

Парвус

Се невідомо.

Диякон

Люцій з ним пішов,
то вже ж догляне й зради не допустить.

Парвус

Та так-то воно так... А я волів би,
щоб і за Люцієм ще хто пішов.

Диякон

Навіщо се?

Парвус

Щось я не маю віри
до тих патриціїв високородних,
занадто ввічливих та делікатних
до всяких Круст.

Диякон

А як би ж ти хотів?
Так, як Нартал, із ними зачіпатись
і наражати всіх нас на погибель
вперед іще, ніж ми відбудем збори?

Парвус

Та я не знаю... Тільки ж вислуха́ти,
як той поганин ображає бога,
і перемовчувать — се теж спокуса,
се може до байдужості довести.

Диякон
(подумавши)

Се справа трудна... Сам я не здолаю
розважити її. Нехай єпископ
нам роз'яснить на зборах се питання.

Фортунат

Авжеж, найкраще так, нехай єпископ.

Дехто з новоприбулих

Так, так, єпископ! Він нам се розважить!

Парвус

Як так, то й так... Я тільки знов скажу:
мені оті патриції непевні,
не бачу я в них щирості такої,
як у плебеїв. Щось вони мудрують,
філософів спогадують поганських
та всякі панські світові звичаї,
так мов не досить їм письма святого,
слів господа Христа і заповітів
отця небесного — ще їм потрібна
усяка мудрість марна сього світу.

Фортунат

Ну, так вони вже виховані, брате,
привчені змалку.

Парвус

То ж і я кажу!
А для убогих духом се спокуса,
що книжники й пани мов верховодять
в громаді нашій, наче бог злюбив їх
понад простолюд.

Диякон

Я гадаю, сину,
що й сюю справу зважить нам несила.
Ти поспитай єпископа на зборі.

Дехто з присутніх

Авжеж! найкраще!

Парвус

Та нехай і так...
Я, власне, нагадав вам про обачність...
Не сам я се подумав, а й старий наш
подався навіть геть з тії «беседи», —
одно, що не хотів блюзнірства слухать,
а друге, що йому здалось непевним
поводіння і Люція, й Руфіна.

Диякон

Руфіна?

Парвус

Так. Що ж, ніде правди діти,
воно й мені теж видалось непевним.
Коли б тут не було якої пастки...

Між присутніми тривожне шепотіння.

Диякон

Ти стережись так кидати словами,
зневір'я і нещирість посівати
в громаді нашій братній.

Парвус

Чесний батьку,
громаду нашу я шаную щиро,
але Руфіна в ній я ще не бачив
і що він за людина — теж не знаю.
Я говорив з ним раз, і не здалося
мені, щоб він був другом християнам.

Диякон

Усі ми здавна знаємо Прісціллу
і можемо їй вірити на слово.

Парвус

Але ж не жінка хаті голова,
а чоловік, не їй його судити,
не їй за його й ручити...

Фортунат

Та цить!
Руфін іде!

Розмова і шепотіння обривається. Мертва тиша. З хатніх дверей виходять у триклініум Руфін, Прісцілла, Рената, Нартал, Флегон, Урбан і Аквіла.

Руфін

(зіходить з триклінія в садок до тих, що ждали там)

Шановні гості, я прошу до хати.

Парвус

(непривітно)

Ми тут не гості, ми прийшли на збори.

Руфін

(лагідно)

Я знаю. Тож прошу почати збори,
а сам я повартую коло хвіртки,
щоб знову хто непроханий не вліз.

Парвус

(крізь зуби)

Запізно трохи...

Руфін

Що?

Парвус

(не відповідає і звертається до інших)

Так що ж, ходімо?

Диякон

Нам треба ще єпископа пождати.

Руфін стає коло хвіртки і засовує її. Чутно, як хтось хутко стукнув у неї.

Руфін

Хто там?

Голос за хвірткою

Господній раб.

Руфін одчиняє. Увіходить єпископ із ним кілька християн і християнок.

Диякон

От і єпископ!

Єпископ

Мир, браття, вам.

Громада

І духові твоєму.

Диякон

Благослови нас, отче превелебний.

Диякон, а за ним усі, крім Руфіна, підходять під благословення до єпископа.

Єпископ

(до Прісцілли, показуючи на Руфіна, що стоїть осторонь)

Чи се господар хати?

Прісцілла

Так, мій отче.

Руфін

(до єпископа)

Я сам і дім мій до твоїх послуг.

Парвус тим часом щось сказав на вухо дияконові.

Диякон

(до єпископа)

Я маю щось довести, володарю,
до твого відома зовсім зокрема.

Єпископ відходить з дияконом трохи осторонь і, перемовивши нишком кілька слів, знов приступає до гурту.

Єпископ

Ходім до хати і почнімо збори.

Всі, крім Руфіна, подаються йти, але єпископ рухом спиняє Прісціллу.

Ти поки що зостанься з чоловіком.
Нена́довго,— тебе покличуть згодом.

Прісцілла, здивована і збентежена, мовчки відходить до Руфіна попри хвіртку.

(До Редівівуса і Ренати.)

Ви теж не входьте, поки вас покличуть.

(До диякона стиха.)

Се молодим не випадає слухать.

Єпископ і громада увіходять у триклініум, диякон замикає двері від саду. Руфін і Прісцілла зостаються біля хвіртки, а молода пара проходжується по саду, тихо розмовляючи.

Руфін

Коли б ти знала, як мене тривожить
се несподіване втручання Крусти!

Прісцілла

Коли ти так боїшся, то скажи,
ми зараз підемо з твоєї хати
десь-інде, може, хто притулок дасть.

Руфін

А я куди піду?

Прісцілла

Самому буде
і тут безпечно.

Руфін

Як же ти гадаєш,
за кого я боюся?

Прісцілла

(стискає руку)

Вибачай!
Я справді щось не до ладу сказала.

Руфін

Які то причандали ніс отой,
що по тобі прийшов?

Прісцілла

Він наш диякон
і ніс потрібні при відправі речі:
платину, чашу й інше.

Руфін

Нащо ж то?
Яка ж то має бути в вас одправа?

Прісцілла

Сього тобі сказати я не смію.

Руфін

(вражений)

Невже ти не впевняєшся на мене?

Прісцілла

Сього не вільно знати й неофітам,
поки вони не введені у хрест,
се божа таїна́, свята встанова.
Одно сказати можу: в тім нічого
злочинного немає, ні гидкого,
і вірити мені прошу. Ти віриш?

Руфін

(просто і щиро)

Тобі я завжди вірю без вагання.
Але скажи, коли сказати можна,—
зібрались ви не тільки для відправи?

Прісцілла

Ні, єсть і другі справи. В нас тепера
велика чвара церкву роздирає,
змагання йде, коли справляти паску,
чи в той час, як юдеї, чи не в той.

Руфін

Чи се так важно, що для того варто
на небезпеку наражатись?

Прісцілла

Важно.
Се може церкву розколоть надвоє.

Руфін

Ви не могли пождати?

Прісцілла

Не могли,
бо паска незабаром, треба зважить.

Руфін мовчки здвигає плечима.

Ще й інша справа є нам до обради:
чи дозволять жінкам пророкувати?

Руфін

Хіба сей дар від дозволу залежить?

Прісцілла

Не всякий може ним послугуватись,
хоча б і мав його, коли від того
для церкви може вийти шкода. Тим-то
і ми, жінки, повинні буть на зборах,
бо нас обходить сеє близько.

Руфін

Дивно,
невже й ця справа теж така нагальна?

Прісцілла

В єретиків жіноцтво пророкує,
і шириться та єресь, мов зараза,
вона страшна для церкви, мов чума,
і зволікати ніколи з рятунком.

Руфін

Ти щиро се говориш?

Прісцілла

Так, Руфіне,—
для мене церква дорога, як мати,
як рідна мати; все, що їй на шкоду,
болить мене, і мучить, і турбує.
На ліки їй віддати я готова
і кров свою, й життя.

Диякон

(вихиляється з дверей)

До збору, сестро!

Прісцілла йде в триклініум.
Стук у хвіртку.

Руфін

Хто там?

Голос Люцієвий

Кней Люцій.

Руфін

(одчиняє йому)

Відпровадив Крусту?

Прісцілла

(з порога триклініума)

Ренато! Редівівусе! До гурту!

Рената і Редівівус входять в триклініум.

Люцій

Так, відпровадив. Посеред дороги
він мало-мало не звернув на бенкет
знов до Летіція, та я завів
його до хати, і поклав на ліжко,
та ще й приспав, як мати немовлятко.
Я сподіваюся, що Круста завтра
забуде все, що п'яним чув і бачив,
бо він напився, наче винний міх.
Я мав з ним клопіт! Та зате вже певен,
що з ним заснула наша небезпека.

Руфін

Коли б вона проспала хоч до завтра!..
Не в пору був сей гість... Мені здається,
що не мине добром гостина тая...

Люцій

Як ти так думаєш, то, може, краще
ти попроси громаду розійтися?

Руфін

Тепер се річ громадська, не моя.
Я все їм розказав, що знав, про Крусту,
була нарада при мені й без мене,—
коли вони тепера зостаються,
то, значить, зважили, що їм безпечно.
Не можу я їм показать порога,
коли їх сам до себе в хату кликав.

Люцій

Як сталося, що ти нас запросив?
Ти, може, став сьогодні неофітом?

Руфін

Сьогодні, вчора й зроду я той самий:
Я римський громадянин, більш ніхто.

Люцій

Чого ж у тебе християнські збори?

Руфін

Дозволь промовчати на се питання
і вір, що я, як римський громадянин,
супроти всіх поводжуся по правді
і з ворогами звик боротись чесно.

Люцій

Як маю розуміти сі слова
про ворогів?

Руфін

Ти гість мені сьогодні —
образити тебе я не хотів би.

Люцій

Я — твій товариш, друг з дитячих літ,
і певен, що Руфін супроти Кнея
не може мати ворожнечі,— значить,
те, що сказав ти, більше або менше
від того, що образою звуть люди.

Руфін

Ти все такий розсудливий і добрий,
яким ти змалку був, яких не звик я
між християнами стрічати.

Люцій

Дивно!
Ти розуму й лагідності не бачив
у християн?

Руфін

Сього я не кажу.
В них розум є, але якийсь непевний,
немов багаття з дерева сирого,
що більше з нього кіптяви, ніж світла;
тепла теж мало. Справді, християни
лагідні понад людську міру й звичай,
а доброcті в них щирої немає,
вони не людяні, вони нічого
дарма не роблять — все за нагороду,
та ще й не за малу, за вічне щастя
на небесах! На меншу не пристали б.
Нікого їм не жаль, тортури вічні
готові обіцяти з легким серцем
всім «грішникам» — так, наче бог їх кат,
що присуди виконує безумні.

Люцій

Ти помилився: бог у нас не кат,
а вищий судія. Хіба ж не краще,
якби тирани наші віддавали
всі присуди свої на розсуд божий
і «грішникам» не завдавали муки
в надії на геєну вічну?

Руфін

Може.

Люцій

Так само й з розумом. Хай наш вогонь
від дерева сирого, але згодься,
що ми й сире примушуєм горіти,
а твій вогонь саме сухе, добірне
спроможен запалити, сирина ж
гниє тим часом без ужитку, марне.

Руфін

Чи філософський розум не пройняв би
ту сирину?

Люцій

(заперечує, хитаючи головою)

Така природа людська,
що досконале може в ній прийматись
помалу і в тісному крузі тільки.
Якби всі римляни були подібні
натурою до тебе, я сказав би,
що Рим зробивсь Новим Єрусалимом
без чуда божого. Але я знаю,
що мало римлян є таких, як ти,
і вірю, що потрібне чудо боже,
щоб Рим відбудувати.

Руфін

Що тобі
тепер до Риму? Ти вже християнин,
«Єрусалим» тепер твоя столиця!
Республіка вже не лежить на серці,
монархію Христову ти будуєш.

Люцій

Тобі ввижається там розбрат, де є згода.
Я всесвітянин римський і бажав би
побачить Рим столицею всесвіта,
і щоб зруйнований Єрусалим
в Італії мов фенікс відродився
і крила розпростер на римські гори.
Коли в нас буде цар один на небі,
то на землі вже місця не достане
тиранам-цезарям, і церква наша
республіку міцну заложить в Римі.

Руфін

То вже не буде Рим, бо ваша церква
не дбає про закон, про славу Риму,
вона перейняла юдейський звичай,
і віру, і закон.

Люцій

Не так, Руфіне.
Юдеї відреклись месії свого,

і він всесвітнім богом став. Так води,
з рік невеличких викинуті в море,
світ обтікають вкупі з океаном,
братаючись із водами всіх сто́рін.
Тут п'яний Круста розумом простацьким
і грубими словами те завважив,
чого мудріші люди ще не знають,
та з п'яних уст пророчий дух озвався:
Христос погодиться і з Діонісом,
бо Слово вже з Ідеєю з'єдналось.
В Христі воскресне Діоніс удруге!

Руфін

(смутно)

Ні, вір мені, боги не воскресають.
Міг Діоніс воскреснуть з Адоніса,
бо Адоніс був смертний. Що героя
за бога вславлено, се річ звичайна.
З рук смерті люди дістають безсмертя,
не так боги. Бог мусить жить невпинно,
так, як живе Платонова ідея,
бо як умре, то вже не воскресає.
Коли ваш бог живий, а наші вмерли,
то згода межи ними запанує
хіба тоді, коли вже й ваш умре.

Люцій

Наш бог не може вмерти!

Руфін

Час покаже...
Та поки що не ви, а ми в жалобі...

(Показує на яму від статуї.)

Тут статуя стояла Діоніса,
тепер тут яма — не спіткнись на неї
як-небудь в темряві — сю порожнечу
що виповнити може?

Люцій

Я пораджу:
в ті ями, що від статуй полишились,
ти дерева хороші посади,
і зараз твій садок повеселіє.
Бо там, де мертві постаті стояли

богів умерлих,— зацвіте весна
живою, плідною красою.

Вони який час мовчки походжають по стежках.

Руфін

Друже,
ти в мене заронив зерно надії...
Коли б ти знав, як я часами прагну
повірити, ну, хоч отак, як ти,
в те християнство! Бачу я, та віра
у тебе «з зерням солі», як то кажуть,
вона холодна...

Люцій

Ні! ти помиливсь!
Хіба холодне те ждання пекуче,
що живить нас і мучить край постелі
слабого батька? Не ладні ж хіба ми
тому і руки, й ноги цілувати,
хто верне хворому здоров'я й силу?
Чи ж ми не віддамо і срібло, й злото
за ліки, хоч вони гіркі й несмачні?
Чи ж ми самі не помагаєм ревне
слабого й одурити у потребі,
щоб тільки він зажив спасенних ліків?
Хоч у душі зринає часом сумнів
про лікаря і про корисність ліків,
але як ми не знаєм більше ради,
то ми той сумнів глушимо і пильно
ховаємо від хворого. Де ж холод,
коли душа горить від сподівання?

Руфін

Не знаю... Все ж непевні тії «ліки»
і небезпечні...

Люцій

Бо така ж і слабість!
А ти хіба які певніші знаєш?

Руфін

Я думав, що не знаю, і даремне
прогаяв стільки дорогого часу,
бо думав, що я сам на цілий Рим
і що мені товаришів немає

для замислів моїх. Але тепера
мені щось блиснуло... От ти, такий
одважний, мудрий, благородний... інші
у вашому гурті теж мають силу
терпіти все, іти на смерть за те,
що їм здається правдою. Я бачу,
що в Римі люди є ще й героїчні,
та нащо ж те геройство марне йде!
Уділено вам силу Геркулеса[35]
для подвигів — то знищили б ви гідру
преторіанську, вигнали б химеру
в одежі цезарській геть з Капітоля,
стовпи закону міцно встановили б.
Утишились би й черні нуртування,
і варварів подужать ми здолали б,
запанував би римський мир усюди.

Люцій

Хто може чернь утишити, крім бога?
Хто цезарську сваволю подолає,
пиху́ преторіанську погамує,
як не Христос? Хто римський мир запевнить
по цілім світі, як не добра вість
про згоду і братерство межи людьми
і про найвищу правду в царстві божім?
Заздалегідь я знаю, що ти скажеш:
традиції, законність, римські цноти.
Ох, друже, та хіба ж ти сам не бачиш,
що з того всього полишились ями,
а постатів давно нема? Попробуй
укупі з нами садівничим бути!
Коли закон умер, нехай зростає
хоч те бажання вічної заплати
та божий страх, аби вони спинили
злочини й зло. Традиції замінить
нова легенда, ще не збайдужіла,
не спрофанована. А римські цноти
нехай відродяться у християнських —
вони доволі схожі між собою.
З тим ми діждемось другого пришестя
Христа і слави римської. Руфіне!
Одважся і ходім садок садити!
Як хочеш, я введу тебе в громаду.
Ходім!

(Подається до триклінія.)

Руфін

(нерішуче)

А хто ж тут буде одчиняти?
Хто буде вартувати вас?

Одчиняються двері, і смуга світла падає на Руфіна і Люція. Виходить з триклінія Прісцілла, стиха підходить, пильно придивляючись до обох.

Прісцілла

Руфіне!

Руфін

А що?

Прісцілла

Скажи, де б нам узяти глини
або якої фарби, тільки швидше?
Нам невигідно кликати рабів.

Руфін

Навіщо се?

Прісцілла

Та... бачиш... там єпископ
та й вся громада зважили, що слід би
замазати той міф про Адоніса...

Люцій

(мимоволі)

Оті коштовні фрески? Ту предивну
мозаїку?

Руфін

Прісцілло, чи ж не досить
на жертву богові твоєму статуй?

Прісцілла

Тепер не я рішаю. Ціла церква
уражена пащекуванням Крусти,
і прикро їй дивитися на те,
що спокушає до думок блюзнірських.
Єпископ не почне для нас одправи,
поки ми не забілим тії стіни.
Він наказав мені...

Руфін

(гордо і гнівно)

Хто тут господар —
я чи єпископ? Я його не кликав
наказувать мені й моїй дружині,
як маємо держати стіни в хаті,
у нашій власній хаті!

Прісцілла

Я сама
тебе прошу, щоб ти мені дозволив
малюнки знищити.

Руфін

Сама?.. Прісцілло,
«де я господар, там ти господиня»,
так говорив я, шлюб з тобою бравши,
і не ламав ніколи сього слова,
не ламлю і тепер.

(З великим болем.)

Іди руйнуй,
що хочеш і як хочеш. Та не змушуй
мене до того докладати рук —
се понад силу, я того не можу...

Диякон

(трохи відхиливши двері)

Прісцілло, ми знайшли коновку фарби
і вже брати замазують.

Прісцілла

(слабо)

Гаразд...

(Стоїть на сходах, не зважаючись ані вернутись, ані йти до Руфіна.)

Сильний стук у хвіртку.

Руфін

Хто там?

Голос

Раби господні!

Руфін одчиняє хвіртку, в неї впадає центуріон з вояками-вігілами, що зараз займають вхід, всі стежки і сходи до триклінія.

Руфін

Що се значить?!

Центуріон

Я посланий, щоб виконать закон.

З триклінія вибігає диякон і скілька християн.

Диякон

Сторожа в перистилі! Зрада, зрада!
Ховайтеся, рятуйтеся, хто може!

(Завважає центуріона з вігілами і мовчки застигає на місці.)

Нартал

(вибігає)

Де зброя? Гей, Руфіне! боронімось!

Руфін

Я зброї не здійму на слуг закону.

Його в'яжуть, він не бороніться.

Прісцілла

(кидається до Руфіна)

Мене в'яжіть! Мій чоловік не винен.

По знаку центуріона вігіли в'яжуть її вкупі з Руфіном.

Центуріон

Хто винен, хто не винен, суд рішить.

Єпископ повагом виходить і стає на порозі.

Нартал

(виривається і бореться з вігілами)

Не смієте в'язати! Я не злодій!

Єпископ

Нам сказано: не супротився злому.

Нартал кидає боротьбу і дає себе зв'язати.
Єпископ зіходить вниз і сам дає собі зв'язати руки. Вся громада чинить те саме за його прикладом.

ДІЯ III

ОСОБИ III ДІЇ

Руфін.
Прісціілла.
Аецій Панса.
Люцій.
Нартал.
Парвус.
Єпископ.
Диякон.
Теофіл.
Редівівус.
Рената.
Аквіла.
Флегон.
Урбан.
Фортунат.
Нофретіс — рабиня Прісціллина.
Ключар темничний.

Сторóжа при темниці. Християни і християнки, що були забрані в Руфіновому домі.

Темниця, чимала, тільки дуже низька, з малими, ширшими як довшими віконцями під самою стелею. Світло падає скупо, і тільки привичне око може розглядіти добре людей, що сидять та лежать долі або снуються з кутка в куток одноманітним кроком, брязкаючи кайданами. Серед в'язнів є Теофіл, Парвус, Фортунат, Єпископ, Диякон, Редівівус, Рената і всі, що були на зборах у Руфіна. Нартал прикований до стовпа посеред темниці на короткім ланцюгу, кайдани дуже гальмують всі його рухи, але він дуже неспокійно поводиться і скільки може ворушиться.

Диякон

Щось довго не приводять їх назад.

Фортунат

Либонь, їх знову на тортури взято.

Люцій

І нащо се? Адже Руфін сказав
все так по правді, як повинен суддям
казати чесний римський громадянин.

Парвус

(крізь зуби)

І навіть більше того...

Люцій

Що ти кажеш?
Що значать сі слова?

Парвус

(понуро)

Я так, нічого...
Одно мене дивує, що Руфін,
той «справедливий римський громадянин»,

не ознаймив так просто, як усі ми:
«я християнин», а крутив, крутив,
сюди й туди, і сяк і так...

Люцій

Неправда!
Ніяк він не крутив, сказав одразу:
«Я добре знав, які то й нащо збори,
і самохіть, не змушений ніким,
їх запросив до себе в хату». От що
префектові сказав він, я те чув
і все затямив що до слова.

Парвус

Добре,
хто має добру пам'ять! А скажи лиш,
коли ти так усе запам'ятав,—
щó він сказав, коли суддя спитався,
чи признається він до християнства?

Люцій

Що ж! Він сказав: «Судіть мене за вчинки».

Парвус

Хіба се просто й щиро? А згадай же,
що він сказав на запит, чом у нього
не слідно культу цезаря в господі.
«Сим нехтують не тільки християни!» —
сказав Руфін, прегордо усміхнувшись,
і більш нічого не схотів казати.
Ні, правда, ще сказав, і се найгірше,
коли його про заміри спитали,
які він мав, нас кликавши до себе,—
він відповів: «Що заміряв, те сповнив».

Люцій

Нічого тут лихого я не бачу.

Парвус

(вибухнув гнівом)

Авжеж! Бо й ти в компанії з ним був,
ті «заміри» сповняючи!

Люцій

(не розуміючи)

Що значить...

(Раптом догадуючись.)

Ти, слухай, договорюй все до краю,
коли почав, або не починай,
а то сичиш, мов гадина підступна.

Парвус

(до громади)

Се так патрицій-християнин каже.
Лагідний, добрий, ввічливий.

Люцій

(трохи засоромлений)

Ні, справді,
коли в чім винуватиш, то кажи
виразно й просто, як годиться браттям.
Адже ми вкупі носимо кайдани,
однакова всіх нас чекає доля...

Парвус

Ну, се ще невідомо, хто як довго
носитиме кайдани та й яка
кого спіткає доля...

Люцій

Нам відомо,
що ми засуджені на смерть.

Парвус

Тоді вже,
як вирок збудеться, відомо буде,
хто справді з нас засуджений, хто ж тільки
про людське око. Зроду не повірю,
щоб той, хто вояків на нас привів,
міг бути справді скараний на горло.
Хіба що судді зрадою заплатять
тому, хто зрадив нас.

Фортунат

Нас Круста зрадив,
се ж річ відома нам усім,— навіщо
заводити розмови небратерські?

Парвус

Та Круста Крустою, а де ж був Люцій,
поки центуріон прийшов по нас?

Люцій

Приспавши Крусту, я назад вернувся,
і ми з Руфіном розмовляли.

Парвус

Дивно!
Патриції, замість іти на збори,
ведуть якісь балачки по кутках!
Однак ти на суді щось перемовчав,
про що була розмова межи вами.

Люцій

Я не хотів пошкодити Руфіну,
бо кожен сам про себе хай свідкує;
я навертав його на нашу віру
і мав от-от в громаду нашу ввести...

Парвус

(іронічно)

Але центуріон вам перебив?

Люцій

(не зовсім певним голосом)

Я думаю, що так.

Парвус

Все можна думать.

Люцій

(знов роздражнений)

А ти що думаєш?

Парвус

Мої думки
хай краще будуть при мені.

Люцій

(до громади)

Вас, браття,
я кличу в судді межи ним і мною.

Фортунат

(миролюбно)

Та нащо ті суди? «Ви не судіте,
щоб вас не суджено»,— сказав господь,
і сам він тільки спогадав про зраду
Іудину, та не судив Іуди
і не вказав апостолам його,
щоб не судили й ті.

Люцій

(тремтячим голосом)

Ти, Фортунате,
я знаю, простий духом і не тямиш,
яка отрута в сих твоїх словах...

Нартал

(раптом озивається хриплим голосом)

Та що там «простий духом»? Доки будеш
ти, Люцію, тут панькатися з ними
та короводитись? Якби я був
на твому місці, якби мав я руки
хоч у кайданах, тільки не прип'яті
так до стіни, я б їм давно, сим «браттям»,
своє братерство показав, щоб знали,
як жалити спроквóла та сичати!
Кубло гадюче! Перед ворогами
під ноги стеляться, мов поздихали,
а перед братом сторчака стають
і раді закусати! Скорпіони!

Єпископ

(підходить повагом з дальшого кутка до Нартала)

Смирись, мій сину...

Нартал

(гостро)

Я тобі не син.
Знайшовся батько!

Єпископ

(з жахом до громади)

Що вступило в нього?

Нартал

Що? Жовч! Бо ви їй не давали волі
помалу вишуміти, от вона

тепер мене готова задушити,
хіба що виплюну тобі в лице!

Плює на єпископа, той сахається, громада з грізним брязкотом кайданів кидається до Нартала.

Єпископ

(хутко отямившись після образи)

Не зачіпайте! Я стерпів образу,
і ви стерпіть за мене, я благаю.
Одна вівця паршива хай не губить
заразою отари усієї.

Нартал, дико, проникливо крикнувши, затіпався мов у кóрчах.

Темничний вартовий

(впадає до темниці з ремінною тройчаткою)

Що тут у вас?

(До Нартала.)

Се знов оцей скажений?
Ти будеш тихо? Проклята почваро!

(Потягає його кілька разів тройчаткою, той хрипить, заціпивши зуби, вартовий виходить знов за двері, кілька раз оглянувшись і загрозивши на ході тройчаткою.)

Який час у темниці панує важка тиша.

Люцій

(підходить до Нартала, що якось весь опустився, немов умерлий на хресті)

Здається, він зомлів. Хто має воду?

Рената

(подає воду в глиняному кухлику і помагає Люцієві очутити Нартала)

Вже дивиться. Либонь, йому вже легше...

(Відходить знов набік до свого нареченого Редівівуса.)

Люцій

(тихо до Нартала. Вся дальша розмова ведеться впівголоса, ледве коли чутно її іншим)

Мій дорогий, коли б ти знав, як тяжко
мені, що ти за мене постраждав.
Але ж даремне ти так стурбувався,
бо я зовсім уже не так журюся

тим, що про мене Парвус той говорить,
я вірю, що як не тепер, то згодом,
а правда виявиться всім їм на́віч.
І я прошу тебе, на ймення дружби,
на ймення тої влади, що колись я
мав над твоєю щирою душею...

Нартал

(тихо, але терпко)

Не говори до мене і не згадуй
про тую владу. Я ж і сам те знаю,
що був твоїм рабом, що ти, патрицій,
римлянин і багач, купив мене,
убогого та дикого номада[36],
і з тілом, і з душею.

Люцій

Любий хлопче,
я ж викупив тебе, а не купив!
Ти був моїм рабом хіба хвилину
і то формально.

Нартал

Завжди був рабом!
Римляни ж не дають ніколи, зроду
своїм рабам визво́лу. Ти купив
мене з душею. Поки був у пана,
я знав, що слід римлян всіх ненавидіть,
а тут я мусив полюбить тебе.

Люцій

(з лагідним усміхом в голосі)

Хіба ж се зле?

Нартал

(крутить головою, при чому кайдани стиха бряжчать)

О зле, се дуже зле!
Се щонайгірше!.. Я колись був дикий,
і щирий, і палкий, як звір в пустині.
Попавшись в клітку, гриз і сіпав грати,
як лев, як барс, і рвався у пустиню
або на ворога, на свого пана,
і, певне б, вирвався або сконав,
якби не ти.

Люцій

Тебе я не неволив,
ти міг іти додому, якби хтів.

Нартал

Якби хотіти міг! Але ж, кажу я,
тим і панує хитрий Рим над нами,
що він нам одбирає змогу хтіти.
Римлянин всяк загине сам скоріше,
ніж варвару дасть волю,— так і ти!
Ти став мені показувати зараз,
не через грати, а на вільній волі,
красу Італії, багатство Рима,—
у мене дух зайнявся! І забув я
пустиню рідну й батьківський намет
для нечесті блискучої. А потім
ти показав мені ще інші скарби,—
світ філософії, науки, хисту,—
і я, нещасний варвар, думав щиро,
що я римлянином навіки став,
що й Рим прийняв мене за свого сина...
Я помилився, хутко показали
мені сю помилку твої краяни,
патриції та запанілі хами,—
щодня вони презирством викликáли
зо дна душі моєї знову звіра,
і знову я ставав номадом диким,
душею повертаючись додому.
Але ти знов на мене сплів сильце:
ти навернув мене у християнство.
Тоді-то й почалася повна влада,
безмежне панування надо мною.
Ох, як же тяжко я тоді страждав!
Не знав ти, як було ридав я гірко
по ночах, як оплакував неволю.
І жалував про ту залізну клітку,
де я був тілом раб, душею вільний.
Та вороття мені вже не було.
Краси Італії, багатства Рима
і скарбів розуму не досить стало
для відпущéника, що ти розпестив.
Зопсована душа запрагла неба,
розкóші вічної, надземних скарбів,
і я за них продав і честь, і гордість.

Люцій

Але здобув любов і спокій духу.

Нартал

Неправда! Сам ти знаєш, що неправда!
Я не навчився ворогів любити,
я сам себе дурив, що їх люблю,
щоб хоч обманом запобігти неба.
Але ж обманом неба не здобути,
і я зламав себе зовсім даремне,
я на безслав'ї гину — ні за віщо!
прикутий, мов собака, до стовпа,—
от нагорода за життя собаче!
Я не любив нікого, окрім тебе,
тебе ж любив, як пес той свого пана,
бо я не знав, що ти найгірший ворог,
а то б ненавидів тебе й тоді
так, як тепер. Але ж я тільки тута,
на довгому темничному дозвіллі,
збагнув усю глибінь моєї ганьби
і твій злочин.

Люцій

(з глибоким почуттям, щиро)

Моя дитина бідна!

Нартал проривається коротким риданням, але зараз гамує його в собі силоміць.

Нартал

Мовчи! Мовчи! Ти знов мене оплутать,
піймати в пастку хочеш? Знаю я
тепер всі підступи лукаві римські.
Я зрозумів тепер, що вас призводить,
вас, вояків жорстоких, переймати
релігію любові та покори,—
ви сковуєте тим ще не закутих,
без війська хочете весь світ зажерти,
всіх варварів в кормигу запрягти,
всі Карфагени[37] зруйнувать без зброї.
Хіба ж неправда?

Люцій мовчить.

Га, мовчиш, мовчиш?
Ага, я наступив тобі на горло?

Люцій

Ні, ні, пожди! Яка ж кормига буде?
Нехай над вами Рим і запанує,
але ж не зброєю, любов'ю тільки.

Нартал

Хотів би ти, щоб Карфаген тепера
над Римом панував, хоч би й любов'ю?

Люцій мовчить.

Тепер мене нічим ти не одуриш,
нічим не зв'яжеш дикої душі!
Ох, якби тільки сих кайданів збутись,
помстився б я на Римові!

Люцій

Нещасний!
що б ти зробив?

Нартал

(раптом вигукнув на всю темницю)

Пожар пустив би в Римі!

В громаді чутно крик жаху.

І римський попіл вітром би розвіяв,
і сіль посіяв би на пожарині,
щоб і трава не виросла!

Дехто з християн

О боже!
Що тільки сей безумний варвар каже?

Фортунат

Коли б там ще дозорці не почули...

Люцій

(уже трохи суворим голосом)

Ти плещеш неподобне. Се неправда.
Ти б не одваживсь на таке ніколи.

Нартал

Я б не одваживсь?!

(Раптом замовк, потім глухо застогнав.)

Адже правда! правда!
згноїв мою одвагу Рим!

Бурно ридає з лютості і з жалю. Люцій стоїть коло нього мовчки, опустивши руки, далі, зітхнувши, відходить.

Нартал

(заводить так, що нагадує орієнтальний надгробний співплач)

Ой горе, горе! Батьківські намети!
Нащо я зрадив вас? О ясна зброє,
чом я тебе на ворога не зняв?

Флегон

(з марновірним жахом)

Хто меч підійме, від меча загине.

Нартал

(з раптовим поривом, немов з радістю)

Боги мої! Яка почесна смерть!
Чом я про це давно не догадався?

(Сміється спазматично, потім уриває.)

Ех! Є про що журитись! От візьму́ть нас,
і варварів, і римлян, чорних, білих,
гарненько всіх засмолять і запалять,
мов скіпочки. І будем ми світити
в садах у цезаря,

(знов зо сміхом)

мов світло правди!

Єпископ

Безумний мовив мудро ненароком:
«Ми будемо світити світлом правди»
Се пам'ятаймо і радіймо серцем,
що бог сподобив нас такого щастя.
Співаймо алілуя!

Диякон

(а за ним хор християн)

Алілуя!
Осанна в вишніх! Слава в вишніх богу!..

Шалений сміх Нартала покривається голосним екстатичним співом християн. Одчиняються двері, і сторожа вводить скованого Руфіна, в самій туніці, без тоги, він блідий, змучений, ледве переступає ногами, слідом за ним вносять Прісціллу з слабкими ознаками притомності.

Начальник сторожі

(до в'язнів)

Гей ви! Чого се так розвеселились?
Доволі галасу!

Спів утихає. Нартал тільки не втих.

(До сторожі.)

Сього замкніте
у карцер на ніч.

(Показує на Прісціллу.)

Тут її кладіть.
Вона, напевне, вмре сієї ночі.

Показує місце в ніші, де й кладуть Прісціллу на соломі, Руфін сідає коло неї долі, прихилившись до стіни.

(До Руфіна.)

А ти надумайся, натисни пам'ять,
а то як візьмем завтра на тортури,
то вже не випустим живим. Добраніч!

Виходить з сторожею і з Нарталом.

Люцій

(надходить до ніші. Пошепки до Руфіна)

Вас мучили?

По тілу Прісціллі пробігає тремтіння.

Руфін

(махає на нього рукою)

Не згадуй... не питай...
не озивайсь, нехай вона спочине.

Люцій

(ще тихше)

А ти?

Руфін

Я так... я буду коло неї...
лиши нас...

Люцій відходить набік.

Люцій

(до Парвуса, що стоїть при стіні, супротилежній ніші, поруч з пресвітером Теофілом)

Що, твоє сумління чисте?

Парвус

Чому ж би ні?

Люцій

(показує на нішу, де лежить Прісцілла, а коло неї сидить Руфін)

Ти бачиш тих обох?

Парвус

Так що ж! Хіба то я завдав їм муку?

Люцій

А що ти говорив тут, пригадай?

Парвус

Що говорив, те й знов сказать готовий.

Люцій

Ти знаєш, за що мучили Руфіна?

Парвус

Обох їх мучили, щоб допитатись,
хто був той другий, що покинув збори
укупі з Теофілом.

Люцій

Ну, і що ж?
Ти чув, що говорив отут начальник?

Парвус

Прісцілла вже ж не скаже, хоч і знає!

Люцій

Але й Руфін...

Парвус

(перебиває)

Не знає, то й не скаже,
а якби знав, то певне б не мовчав.

Люцій

(ледве-ледве панує над собою)

Ти доведеш мене до божевілля
чи до гріха!

Теофіл

(озивається повагом)

Ти, Люцію, даремне
сам знов розпочинаєш ту розмову,

що раз уже до лиха довела.
Встрявати в неї не хотів я досі,
бо каменя на ближнього свого
я кидать не люблю, хоч і за діло.
Я думав, хай тобі вже краще Парвус
«Хомою неймовірним» видається,
ніж в другові пізнати Юду маєш.

Л ю ц і й

(спалахнувши)

Іуду?.. Теофіле, ти подякуй
своїй сивизні, що стерпів я сеє.

Т е о ф і л

Сивизна ж та мені не дозволяє
словами розкидати необачно,
я тільки те кажу, чого я певен.
Чи знав Руфін товариша мого,
того не відаю й казать не буду,
але ж як він казав про мене Крусті,
що я вернувся з Галлії, те чув я
на власні вуха.

Л ю ц і й

(здивований до краю і збентежений)

Ні, ти помилився,
тобі причулося.

Т е о ф і л

Скажи ж ти сам,
від кого Круста міг про те дізнатись,
що «давній друг Руфінового батька
вернувся з Галлії»? По сих ознаках
знайшли мене й забрали. А раби
Руфінового дому вже до краю
мене вклепали.

Л ю ц і й

Їх же кликав Круста!

Т е о ф і л

Раз і Руфін покликав.

Л ю ц і й

Теофіле!
Руфін тебе не знав, я запевняю,

він батька втратив ще малим хлоп'ятком
і друзів батькових з очей втеряв.
Про те, що ти вигнанцем був і де,
ніяк не міг він знати.

Парвус

А Прісцілла
чи не могла йому сказать?

Теофіл

Нічого
додати чи відняти більш не можу.
Що знав, те я сказав.
(Відходить до другої стіни.)

Парвус

(єхидно до Люція)

А ти що скажеш?

Люцій

(не вважає на нього, в задумі)

Ні, ні... се щось не так... не може бути...
(Підходить до ніші.)
Прости, Руфіне, маю щось питати.

Руфін

Не можна потім?

Люцій

Ні, нагальна справа.

Руфін

(з великим зусиллям встає. Люцій йому помагає, вони відходять трохи далі від ніші, туди, де стоїть Теофіл; Руфін прихиляється до стіни. Парвус, побачивши те, надходить ближче до їх)

Ну що там?

Люцій

(поспішно, без намислу)

Ти казав про Теофіла
що-небудь Крусті?

Руфін

(пригадує)

Теофіл? Се хто?

Люцій

(показує)

Оцей старий.

Руфін

А, сей... Стривай, згадаю.
Як се було?.. Щось Круста здивувався,
що гість мене не знає, тут я мусив
щось вигадати раптом...

(Спиняється, тре собі чоло.)

Люцій

Ну і що ж?

Руфін

Здається, я сказав, що він друг батьків
і довго в Римі не бував... здається,
сказав, що він з Германії приїхав.

Люцій

Не з Галлії?

Руфін

Чи з Галлії... тепера
вже не згадаю, що я плів тоді,
бо я й тоді не дуже теє тямив.
Та нащо се тобі?

Люцій

Так, треба знати.

(До Теофіла.)

От бачиш, се випадок нещасливий,—
він мовив навмання, не знав, що вигад
зійдеться з правдою. Бач, як се просто!

Руфін

З якою правдою? Який випадок?

Теофіл

Випадок той, що по твоїх словах
мене у Римі викрито.

Руфін

(мов ужалений)

Що кажеш?!

Теофіл

Те, що було.

Руфін

А чом же на суді
мене про те нічого не питали?

Теофіл

Бо як мене взяли, то я признався,
хто я і звідки,— що ж було зрікатись?

Парвус

(надійшов тим часом до їх)

Та шпигів добровільних не питають
прилюдно судді.

Руфін

Шпигів добровільних?!
Ти...

Люцій

(бере його під руку)

Дай, я проведу тебе назад.
Прісцілла там сама.

Руфін

Ні, я не можу
сього так залишити.

Люцій

Та нема що
про се балакати, се ж ясна річ:
випадок нещасливий, Теофіле,
адже й тобі се ясно?

Теофіл

Що я чув,
те я сказав, нічого більш не знаю.
Хай бог твоє сумління судить.

(Відходить у глибину темниці.)

Руфін

(услід Теофілові)

Слухай!
Я Римом присягаю...

Теофіл не вертається і не озивається.

Парвус

Не приймаєм
такої присяги. Лиш бог єдиний,
якби посвідчив, був би свідком певним.

Диякон

(надійшов на останні слова)

Не спокушайте бога й не кляніться
нічим. Так — так, ні — ні,— без жодних
присяг.

Парвус

Поганам я на слово не повірю
ніколи в світі, присяги ж поганські
для мене марні.

Диякон

Брат наш не поганин.

(До Руфіна.)

Ти ж християнин?

Руфін

(холодно і вже спокійно)

Се не йде до речі.

Парвус

Отак він завжди! Люцій говорив,
що вже Руфін до віри нахилявся,
чому ж тепер не може він признатись
до віри просто? Саме був би час!

Люцій

От, власне, що тепер не час. Образа
була б для бога, якби хто признався
до нього для хвилевої користі.
Я розумію, чом Руфін воліє
для сього вибрати хвилину іншу
в слушніший час. Я ж, давній християнин,
тобі за нього ручу.

Парвус

Певна річ!
Ви однієї спілки! Християнин
в тобі перед патрицієм сховався.

Люцій

О боже, дай терпливість! Чоловіче,
подумай же: яка б йому вигода
була в тому, щоб Теофіла зрадить?

Парвус

(затято)

Така ж самісінька була й тобі,
як ти тоді центуріона кликав
на нашу згубу! Ви обоє вкупі
там накладали!

Руфін

(спокійно)

Іншої подяки
од вас не сподівався я ніколи.

Люцій

Сим не жартуй, ми мусим оправдатись.

Руфін

Я не оправдуюсь проти безглуздя.
Щоб ти, патрицій, як він каже, друг мій,
центуріона вів до мене в хату —
се щось таке безглузде, що не варте
відповіді поважної.

Парвус

Ну, добре,
а нащо ти склика́в у себе збори,
не бувши християнином? Невже ж пак,
щоб догодити жінці? Не чував я
щось про такі подружні подарунки!
Чому ж ти вже для більшої догоди
не вступиш до громади?

Руфін мовчки відходить і сідає коло Прісцілли.

Прісцілла

(слабким голосом)

Ви про що там
змагалися?

Руфін

Та так, пуста розмова,
ти не турбуйся...

Прісцілла

Голос твій тремтить.

Руфін

Я змучений.

Прісцілла

Се правда. Ляж, єдиний,
все ж буде легше.

Парвус, а за ним Люцій підходять до Прісцілли.

Парвус

Вибачай, Прісцілло,
то я турбую...

Люцій

Схаменися, брате!
Тривожити сю мученицю!

Парвус

Слова
єдиного прошу, се вже ж не тяжко.
Я хтів би знати, чи тобі траплялось
про Теофіла з мужем говорити?

Прісцілла

(байдужо)

Не пам'ятаю, може, й говорила...

Парвус

(до Люція злорадо)

Се значить, що *напевне* говорила,
і значить, не випадком, а свідомо
Руфін про нього Крусті розплескав!

Прісцілла

(поспішно, голосніше, ніж досі)

Що ти говориш? Бійся бога, брате!

Парвус

А ти не знаєш, нащо то Руфін
закликав нас до себе? Ти просила
його про те?

Прісцілла

Ні, не просила. Сам він
те в свóму серці зважив.

Парвус

Чи не хтів він
в той вечір неофітом об'явитись?

Прісцілла

Того не знаю.

Парвус

Досить. Вибачай,
що я тебе потурбував.

(Відходить набік.)

Прісцілла

Руфіне!
Якесь нещастя! В чім нас винуватять?

Руфін

Тебе ніхто ні в чім не винуватить.
А я обвинувачень не приймаю.
Я знаю, ти без присяги повіриш,
що я не зрадник.

Прісцілла

Я, Руфіне, вірю
без присяги й без слів, та інші браття...

Руфін

Яке мені до інших діло?

Прісцілла

Правда,
тобі вони чужі, але ж *мені*
вони брати, вони родина близька
душі моєї! Я не можу знести,
щоб ти з іменням зрадника зостався
у пам'яті нащадків християнських!

Люцій

Прісцілло, заспокойся, я цю справу
єпископу й громаді розкажу
і суду попрошу.

Прісцілла

Іди, мій брате,
іди, хай дух святий тобі поможе!

Люцій іде в глибину темниці до єпископа.

Прісцілла

(пригнічено)

Іще одна доклалася вага
до тягаря великого на серці...
О господи, дай силу донести
з покорою тягар сей...

Руфін

Що ж, єдина,
тебе гнітить, окрім сієї справи
про вигадану зраду?

Прісцілла

Сяя справа
не так би пригнітала, якби я
не знала, що єдино задля мене
страждаєш ти невинно. Якби справді
могла я відповісти на питання,
чи не хотів ти стати неофітом:
«Так, він хотів, я знаю се напевне»,—
мені було б тоді на серці легше.

Руфін

Чому? Хіба ж се справу одміняє?

Прісцілла

Безмірно! Та хоч би й не відмінило
сієї справи, я б сама те знала,
що ти загоду матимеш від бога
по всіх стражданнях.

Руфін

Я тії загоди
ніколи не хотів би, хоч би й справді
пристав до християнства,— сяя думка
мене б скоріш від нього відштовхнула.
Не для користі власної я прагнув
повірити в обітниці великі
нової віри, що в одній розмові
мені відкрив і роз'яснив був Люцій.

Прісцілла

Ви говорили? Ти се прагнув щиро?

Руфін

Так, щиро!

Прісцілла

От мені тепер вже легше...

(Закриває очі і всміхається.)

Я в тілі навіть вже не чую болю...
І що ж, скажи, ти міг би прихилитись
до віри нашої? Я се питаю
не для громади, не для сеї справи,
мені *самій, самій* се треба знати!
Скажи, ти міг би?

Руфін

(подивившись на неї, робить героїчне зусилля)

Міг би.

Прісцілла

(тихесенько)

Слава богу!

(Безгучно ворушить устами, немов проказуючи молитву, руки набожно складені на грудях, очі закриті.)

Єпископ, а за ним більшина громади наближається до Прісцілли та Руфіна.

Єпископ

Тобі не тяжко говорити, дочко?

Прісцілла

Ні, ні, не тяжко, превелебний отче!
Руфіне, підведи мене, я сяду.

Руфін підводить її так, що голова її спирається йому на груди.

Питай, мій отче, рада відповісти
я на твої питання все по правді.

Єпископ

Чи говорив твій чоловік тобі,
для чого він нас кликав до господи?

Прісцілла

Про се було б і говорити зайво,
він остеріг, що збори в катакомбах
вже небезпечні й наказав потому,
щоб я вас кликала в господу нашу.
Річ ясна: він гадав, що безпечніше
в господі нашій...

Єпископ

Досить. Ти не знаєш,
як ставився твій муж до християнства?

Прісцілла

Все знаю і нічого не втаю.
Він перше мав до нього неохоту,
хоч і не вірив пóклепу на віру
і не хвалив ганьбй на християн.
А потім щиро прихиливсь душею
до віри нашої і міг би зараз
пристати до громади, якби сеє
обвинувачення не заважало.

Єпископ

Ти знаєш се напевне?

Прісцілла

Так, напевне!

В громаді шепотіння. Парвус про щось пошепки перечиться з іншими.

Єпископ

Коли ж могла настати сяя зміна
в душі Руфіновій?

Прісцілла

(щось пригадує з хвилину)

Було се, певне...
либонь, в останній вечір. Ви послали
мене шукати глини. Я застала
Руфіна з Люцієм в садку, обидва
провадили розмову, я вгадала
по їх обличчях, що розмова тая
була поважна, про високі речі
і небайдужі для душі. Гадаю,
що та розмова думку одмінила
моєму чоловікові.

Єпископ

Ти кажеш,
що Люцій був з Руфіном у садку,
як ти прийшла?

Прісцілла

Так, превелебний отче.

Єпископ

Коли вернувся Люцій, ти не знаєш?

Прісцілла

Коли мене покликано до гурту,
то саме одчиняв йому Руфін.

Редівівус-Фавстін

І я те чув.

Рената-Негріна

І я те чула.

Єпископ

(до Парвуса)

Сину,
ти мусиш Люція перепросити
за необачні та вразливі речі.

Парвус

(примушено)

Прости мені, мій брате.

Люцій

Бог простить.
Та не для себе я здійняв сю справу,
а для невинного Руфіна.

(До єпископа.)

Отче,
перепитай ще ти сестру Прісціллу,
нехай вона, сумлінно пригадавши,
нам скаже, чи вона не говорила
Руфінові про Теофіла.

Єпископ

(до Прісцілли)

Дочко,
ти чула се питання — дай відповідь.

Прісцілла

(помалу, голосом упевненим, хоч з великими паузами)

Святого духа я благала ревне
зміцнити думку... просвітити пам'ять,
розхитану й затемнену від мук...

І зглянувся господь — я серцем чую...
Як у душі моїй слова Христові,
так в пам'яті моїй усі розмови,
які я мала з чоловіком, стали,
немов написані... Я їх читаю,
мов розгортаючи пергамент...

(Довга пауза.)

Ні!
Про Теофіла там нема ні слова.
Се свідкування від святого духа —
тепер мої уста його знаряддя.

Єпископ

(до Теофіла)

Що скажеш ти на се?

Теофіл

Те, що й казав:
нічого більш додати я не маю,
відняти теж не можу.

Люцій

Отче й браття,
сестрі Прісціллі можемо повірить,
як праведній душі у царстві божім.
Хто може їй не вірити?

Голоси з громади

Се правда!
Вона свята! Христос її злюбив!

Парвус

Сестрі Прісціллі вірить я готовий,
але Руфіновій жоні не можу.
Коли в подружжі є дві різні віри,
там жінка має дві душі: одна
святою може бути, але друга
за чоловіком лине хоч у пекло.

Голоси з громади

Се правда!
Влучно, влучно Парвус мовив.

Єпископ

(до Парвуса)

Не спокушай малих сих. Нам Прісцілла
запевнила, що сам Руфін вже близький
до шляху в царство боже.

Парвус

Я волів би,
щоб се сказав хто інший, а не жінка
Руфінова, та ще й при чоловіку...
Та хай і так. Нехай розмова з другом
Руфінові змінила думку так,
як не могли змінити всі розмови
з дружиною, що здавна християнка.
Та Круста ж був ще до розмови тої,
тоді ж Руфін іще невірним був,
і всі оті розмови, що Прісцілла
читала нишком перед нами в думці,
велися ще з невірним чоловіком.

(До громади.)

З невірним, браття, але з *чоловіком.*
Нехай тепера чоловік той близько
до шляху в царство боже, але де він
стояв у ті часи, коли Прісцілла
не тільки з ним провадила розмови,
а й жінкою невірному була?
І де могла тоді Прісцілла бути,
яким шляхом її душа ходила,
коли до чоловіка серце рвалось?
Чи не було і в неї дві душі?
Котрá ж із них тепера нам свідкує?
Чи свідкування се не є провина
проти святого духа? Хто се скаже?

(До Прісцілли.)

Як може бути, щоб тіла ходили
одним шляхом і вкупі, але душі
двома шляхами й врозтіч?

Прісцілла

Се питання
за нас господь рішив, і я не мушу
його рішення людям відкривати.

Руфін

(нахиляється до неї і шепоче)

Відкрий їм правду про подружжя наше
і відлучи себе від сеї справи,
за віщо маєш ти це все терпіти?

Прісцілла хитає заперечливо головою і слабо всміхається.

Парвус

Велебний отче, браття й сестри в бозі,
ви чуєте, як міниться їй мова,
коли заходить річ про чоловіка?
Хіба таке ми звикли чуть від неї,
від щирої, як золото, Прісцілли?
Як очерет, хитаються слова:
мені одно казала, вам знов інше
на всі питання.

Фортунат

Може, їй тортури
думки поплутали...

Парвус

Не знаю, може...
одначе на тортурах не сказала
нічого зайвого сестра Прісцілла,
то, значить, їй думки не потьмарились.

Люцій

(не витримує)

Та там же не було такого ката,
як ти!

Парвус

(іронічно)

Спасибі, брате!

Єпископ

Мир вам, діти!

(До громади.)

Пора нам закінчити сюю справу.
Ми ж не судити — вислухати мали.
Ми чули все, що нам сестра Прісцілла
могла й хотіла розповісти. Суд
не нам належить, а святому богу.
Той єсть найвищий судія над нами.

Колись одно подружжя провинилось
гріхом великим у Христовій церкві,
той гріх перед апостола понесли
брати на суд, апостол гріх побачив,
та не судив. Сам бог скарав подружжя.
Ждім божого суда.

Люцій

Велебний отче,
невже оце твоє останнє слово?

Єпископ

Так, сину мій.

Відходить набік, за ним більшина громади.

Прісцілла
(до Люція)

Мій брате, не турбуйся.
Суд божий прозорливіший над людський,
і я його спокійно жду. Суд божий
не помиляється.

Руфін
(стиха до Люція)

Згадай, мій друже,
розмову в нашому садку й подумай,
чи ти б сказав ізнов усе те саме?

Люцій, похиливши голову, мовчки відходить в інший куток. Раптом одчиняються двері і вривається Нофретіс, Прісціллина єгиптянка-рабиня.

Нофретіс

Та де ж вони? Як темно! Боже, боже!

Прісцілла
(стиха озивається)

Се ти, Нофретіс?

Нофретіс

Я, кохана пані!

(Кидається на голос Прісціллин і припадає їй до ніг, голосячи.)

Ох, наймиліша пані! Ой ніжки,
ніжки біленькі, змучені та збиті!

(Цілує ноги.)

Ой рученьки поранені!..

(Припадає до рук.)

Прісцілла

Вгамуйся,
радіть повинна ти з моєї долі.

Нофретіс

(пристрасно)

Не можу, пані!

Прісцілла

Я тебе прошу,
не завдавай тортур моєму серцю.

Нофретіс

(з величезним зусиллям гамує ридання, розсовує собі одежу на грудях і дістає звідти фігурку бога з баранячою головою)

Ось, люба пані, я тобі принесла...

Прісцілла

(з жахом)

Нофретіс! Бійся бога! Знову ідол?
Невже ти зрадила Христа?

Нофретіс

(невинно)

Ні, пані,
як зрадила, хай бог мене скарає!
А се не ідол.

Прісцілла

Як же? Се Амон!

Нофретіс

Ні, пані наймиліша, се ягнятко,
ягнятко боже! Брат один з Єгипту
мені його привіз, побожний брат.

Прісцілла

Він помилився, хоч і в добрій вірі.
Ні, ні, Нофретіс, не прийму сього.

Нофретіс

То, може, ласка ось оце прийняти?

(Виймає круглий камінчик і подає Прісціллі.)

Прісцілла

Камінчик? Що ж се? Нащо?

Нофретіс

(таємничо)

О, це сила,
велика сила! Се велике слово.

Прісцілла

Тут щось написано?

(Читає напис на камені.)

«Абраксас». Що за нечисть!
Тебе хтось одурив, ти кинь сей камінь.

Нофретіс

(смутно)

А брат казав, що втишує се болі...

Прісцілла

Не треба втишувать, я не страждаю.
Я щось тобі скажу. Схилися ближче.

Нофретіс нахиляється.

Твій пан, Руфін, вже серцем привернувся
до господа.

Нофретіс

Ой, слава ж тобі, боже!
То се ж і пан воскресне вкупі з нами!
Не будеш ти вдовицею в раю!
Ой, як же наші всі зрадіють! Пані!
Позволь мені усім це розказати!

Прісцілла

(всміхаючись)

Як хочеш...

Нофретіс

Я піду їм всім скажу,
що й пан мій вже святий, не тільки пані!
Щаслива ж я, святих панів рабиня!..
Біжу! Лечу! Я хутко знов вернуся...

(Поривчасто падає Прісціллі до ніг і цілує їх, потім схоплюється, біжить до дверей і стукає в їх кулаками.)

Гей, варто, відчини!

1-й вартовий

(одхиляє двері)

Куди спішишся?

(Зачіпає Нофретіс.)

Нофретіс

(відштовхує його)

Ну, відчепися! Я не маю часу!

(Зручно прослизнувшись попід його руками, вибігає геть з темниці, вартовий зо сміхом зачиняє двері, не входячи в темницю.)

Прісцілла

Руфіне!

Руфін

(надходить)

Що, Прісцілло?

Прісцілла

Сядь край мене,
дай прихилитися до тебе, любий.

Руфін сідає так, що Прісцілла прихиляється до нього. Їй не видно його обличчя, вона дивиться поперед себе.

Коли б ти знав, як радісно мені...
Уже давно, давно так не бувало...
Ні, так, здається, не було ще й зроду...
І знаєш... нахилися ближче... ближче...

Руфін нахиляється зовсім близько, так що Прісцілла говорить мало не на вухо йому нишком.

Якби тепер нас визволило чудо
з темниці сеї, я була б твоя,
зовсім твоя...

(Голосніше.)

Щасливий ти?

Руфін

(знов підводить голову так, що Прісціллі не видно його обличчя)

Нас чують.
Не можна говорити.

Чутно бренькіт замка́.

Хтось прийшов.

(Трохи відступає від Прісцілли.)

В одчинені двері увіходить Аецій Панса з ключарем.

Панса

(з порога)

Де тут Прісцілла?

Прісцілла

Боже! Татків голос!..

Ключар

(ввічливо, навіть облесливо, провівши Пансу до ніші)

Преславний пане, розмовляй в спокою,—
як хто з старших надійде, я скажу.

(Виходить.)

Панса

(якусь хвилину мовчить, зрушений, прислонивши трохи обличчя тогою, тим часом як Прісцілла силкується встати йому назустріч, а Руфін мовчки стискає йому руку. Далі говорить голосом тремтячим, з видимим зусиллям удавати твердість і суворість)

До чого я дожив?! Чого діждав?!
Яка неслава на весь рід мій впала!
Від кого ж? Від єдиної дитини...

Руфін

Даремне ти її картаєш, батьку.

Панса

(до Руфіна, гостріше)

Так, справді, слід мені *тебе* картати,
а не її. Ти взяв її від мене
в звичаях добрих виховану, чесну,
римлянку справедливу — чим же стала
вона в твоєму дому? А тепера
яку нову госпóду ти їй дав?
Матрона римська — у тюрмі домує!
Подружнє ложе їй — гнила солома!
І тілові її не муж господар,
а кат...

(Голос йому перериваєтьcя, і він знов закривається тогою.)

Прісцілла

Мій таточку, не гань Руфіна!
Не він мені, а я йому дала
нову госпóду і нового пана.

Панса

(знов запанував над собою)

Сьому б то правда? Що я чую, зятю?
То се вже ти в ярмі у жінки ходиш?

Скинь те ярмо! Ти ж пан їй по закону!
Якби ще я мав право над дочкою,
я знав би, як направити її
на чесний шлях!

Руфін

Прісцілла чесна, батьку,
їй честі не уймай.

Прісцілла

Є справи, тату,
де вже ні батьківське, ні мужнє право
не мають сили.

Панса

Що ж то вже й за справи!

Руфін

Так, батьку, вір мені,— немає сили,
що змусила б до зради християнку,
душею щиру, серцем незрадливу.

Панса

(тратить свою удавану суворість. Тривожно, безпорадно)

Так що ж се? Як же се? Я не збагну...
Так чим же се скінчиться? Як же буде?..

Прісцілла

(простягає до нього руку)

Сядь, батеньку, край мене, поговорим.

Панса сідає коло Прісцілли, вона притуляється до його плеча головою.

Я, таточку, не вірю, щоб ти справді
нечесною вважав свою Прісціллу.

Панса

(розчулений)

Ні, ні, забудь про се, моя дитино!
Ти чесна, добра, ти лагідна, вірна,
у матір ти вдалась... А знаєш, мама
за ціле наше пожиття подружнє
мене вразила раз лиш — тим, що вмерла...

Прісцілла

Так саме мушу й я вразити...

Панса

Доню!
Не говори такого! Мама вмерла,
бо час її настав, боги судили,
з недугою прийшла до неї смерть.
Тобі ж боги не відняли здоров'я,
твоє життя в твоїх руках.

Прісцілла

Ні, тату,
настав уже й мій час. Отак невидно
перетинається життя людське...
Я здавна вже мов гість на сьому світі.
Душа моя вгорі...

Панса

(встає, відчужений дивним екстатичним виразом її слів)

Руфіне! Що се?
Вона мов зачарована! Запевне,
дання дали їй тії християни.

(Трясе Прісціллу за плече, мов хоче пробудити.)

Прісцілло! Донечко моя! Прокинься!
Опам'ятайся!

Прісцілла

(просто)

Батеньку, чого ти?
Таж я зовсім притомна.

Панса

Лихо тяжке
з притомністю такою... Ні, Руфіне,
я вже до тебе вдамся. Ти ж бо знаєш—
для мене ти не зять, а син єдиний,
тобі я передам своїх пенатів,
коли умру.

Руфін

Я вмру скоріш від тебе.

Панса

Ой не кажи сього! Се ніж для мене!
Та що з тобою? Я не розумію.
Яке тобі до сеї секти діло?
Я не збагну! Се просто божевілля!

Руфін

Бач, довго поясняти, як се склалось,
а часу обмаль. Вір мені на слово,—
я б не завдав тобі такої рани,
якби мене не змусила до того
повинність вища над родинні зв'язки.

Панса

Яка ж повинність? Ти ж повинен жити,
щоб службу Римові сповняти чесно.
Забудь свої республіканські мрії.
Син добрий самохіть іде в неволю,
щоб тільки батькові допомогти.
Твій батько — Рим у тяжкій скруті, сину.
Он варвари германські наступають,
Паннонія в огні, і схід, і захід,
полудне й північ бурею грозять,
а в нас — безлюддя, нелад і драпіжність.
Руфіне, кожний чесний громадянин
тепер за десятьох служить повинен,
за сто, за тисячу! А ти — втікач,
в таку хвилину зброю склав! Ой сором,
ой ганьба, сину, ой тяжка неслава!

Руфін

(видимо стурбований)

Ти боляче мене словами б'єш...
гірка се правда... Та нема вже ради...
запався шлях до чесного життя...
Мені одно лишилось — чесно вмерти.

(Показує на громаду в'язнів.)

Он подивись, багато є нас тута,
значні і прості, вільні і раби,—
а зрадника ще не було й одного.
Невже Руфін одним тим має бути?
Тут кожен має звагу та й одвагу,
шануючи і люблячи владáря,
таки йому не кланятись, як богу.
Я ж ним гидую — і вклонитись мав би?
Неслава й батькові прийняти поміч
від сина-зрадника.

Панса

(оглядаючись, нишком)

Стривай, Руфіне.
Я ж думав не про зраду.

Руфін

А про що ж?

Панса

Я заплатив старшóму ключареві,
щоб він двох в'язнів випустив смерком.
Ось персні

(дає Руфінові два персні)

покажіть — і вас пропустять.
На першому завулку будуть ждати
мої раби — я вибрав з християн —
вони поможуть вам переховатись
у певнім місці. Потім заберетесь
в яку глуху провінцію, а згодом,
як все забудеться, і в Рим вернетесь.

Мовчання.

Що ж, діти, згода? Що ж ви мовчите?

Прісцілла

Всі, хто тут є, могли б сказати «згода»,
а тільки ми не сміємо.

Панса

Чому?

Прісцілла

Їх всіх узято в нашій хаті, батьку.
Було б се, наче ми їх всіх піймали
в смертельну пастку, а самі втекли.

Панса

Неправда! Ви ж заздалегідь не знали,
що я вас порятую.

Прісцілла

Все одно
в очах людських се так здаватись буде.

Руфін задумується. Прісцілла пильно дивиться на нього.

Панса

Та хто ж із сих людей тебе побачить?

Руфін

(хитає зважливо головою)

Ні, батьку, ні! Се не для мене шлях.
Ти мовив: «Жити й Римові служити»,—

яка ж то служба: жити втікачем,
ховаючись і від погоні влади,
і від людських очей, немов злочинці?
Таке життя від смерті гірше.

Прісцілла

Слухай,
мій батеньку. Розлука наша буде
зовсім недовга.

Панса

(радісно)

Так? Ти звідси вийдеш?

Прісцілла

На небо, тату. Так нам сподіватись
велів Христос.

Панса

Боги! Вона безумна!
Опам'ятайся, дочко, що ти кажеш?

Прісцілла

Мій рідний, я надією живу,
що й ти колись побачиш божу правду,
бо ти се заслужив своїм стражданням,
і ми з тобою будем вічно жити,
не розлучаючись, в раю господнім.

Панса

(хапаючи Руфіна за руку з мукою і страхом)

Про що вона говорить? Я не тямлю.
Мені се страшно!

Прісцілла

Таточку, не бійся,
ти все це зрозумієш, коли схочеш,
я попрошу братів, вони поможуть.

Панса

(все з острахом)

Яких братів?

Руфін

Се значить — християн.

Панса

Нехай поможуть визволити вас,—
я їх озолочу.

Прісцілла

Не треба злота
моїм братам.

Панса

Почім ти знаєш, дочко?
Кому не треба злота? Треба всім.
Ось я покличу їх сюди до нас...
Чи з ними можна щиро говорити?

Прісцілла

Авжеж, татусю, нас брати не зрадять.

Панса

(до громади)

Гей, люди добрі! Приступіть, прошу вас.

Громада з єпископом наближається до ніші.

Порадьте! Поможіть! Ось я прийшов,
щоб визволить свою дочку і зятя...

Єпископ

Як?

Панса

Не питайте як... Втекти поможу.
От сії персні виведуть їх звідси...
(Показує на персні, що дав Руфінові.)
За гроші все можливо.

Фортунат

Вже ж!

Парвус

(з посміхом)

Чи ж пак?

Панса

Та от ніяк не допрошуся згоди.
Бояться діти добру славу втратить,
як порятуються. Невже се так?
Життя порятувать — хіба ж се ганьба?

Парвус

Залежить, як і хто його рятує.

Єпископ

На божий суд ми віддали їх справу.
Нехай же бог їх судить до кінця.
Коли сумління стане — хай втікають.
(Подається вбік, щоб відступити.)

Панса

(утримує єпископа)

Ні, бачу, ви не хочете пустить їх!
Чому не хочете? Нащо́ вам діти?
Ваш бог жадає крові? Любить смерть?
То я пришлю рабів їх замінити.

Парвус

Чи ти без глузду? Що се ти плетеш?!

Панса

(злякано)

Не гнівайся, добродію. Я теє...
Я хтів сказать... Я можу дати грошей...
Я можу справить золотий олтар
для бога вашого. Лиш поможіть
мені моїх дітей одрятувати!

Теофіл

(рукою утишує Парвуса, що мав сказати щось гостре)

Наш бог не потребує твого злота,
йому найпаче мила людська віра.

Панса

Я й вірити готов, лиш поможіть!

Теофіл

(до єпископа)

Про се, либонь, поміркувати варто,—
він, бачиш, вірити готов.

Парвус

Ет, слухай!
Біда притисне — всі готові вірить,
а де він був, як не було біди?

Теофіл відмахується від Парвуса і щось потиху допроваджує дияконові, часом звертаючись і до інших, хто ближче стоїть.

Панса

(до Руфіна)

Вони дозволять, синку, попроси їх,
вони дозволять!

Руфін

Не про дозвіл мова.
Заборонити нам ніхто не може,
та ми самі собі забороняєм,
і вже ніхто тут не поможе.

Панса

(до Прісцілли)

Доню!
Прошу тебе, благаю, будь слухняна!
Що я для нього? Я не рідний батько,—
йому то байдуже, що дід якийсь
терпіти буде старощі самотні...
Ти ж кров моя, дитя моє єдине,
живий дарунок, пам'ятка прекрасна
Летіції моєї! При тобі
я часто забував своє сирітство...
а хто ж мені його скрасить без тебе?
Куди ж мені подітись? Я піду
в порожній дім ваш, сяду безпорадний
при згаслому багатті, буду лити
старечі сльози, поки очі згаснуть...
Стурбую ваші мани[38], хай прилинуть
Потішити мене...

(В знесиллі притуляється до стіни.)

Прісцілла

Ой боже мій!
Такої муки я ще не терпіла!
Дай силу, господи! Дай звагу, Христе!

Панса

(кидається до неї)

Прісцілло! Знай, що ти мене уб'єш!
Чи бог твій дозволяє батька вбити?
Десь, кажеш, ми зустрінемось, то як же
ти глянеш в очі батькові старому,
що згинув від одчаю через тебе?

(Кидається до ніг Прісцілли.)

Ой доню, зглянься! Донечко, не кидай!

(Ридає.)

Прісцілла

(близька до млості)

Ісусе!..

Руфін мовчки стискає руки, ламлючи пальці. В громаді зітхання, сльози, тривожне перешіптування.

Люцій

(підводить Пансу)

Встань, панотченьку шановний,
і не вбивайся так. Либонь, громада
умовить їх послухати тебе.
Глянь, всі з тобою плачуть. Сам єпископ
насилу стримує сльозу.

Панса

(немічно спираючись на Люцієву руку)

Мій сину,
нехай тебе благословлять боги...

Теофіл

(навчаюче)

Богів нема багато, бог єдиний.

Панса

(покірно до Теофіла)

Так, так, єдиний.

(До Люція.)

Я тебе прошу,
ти знаєш, як тут говорити треба,
промов за мене, попроси тут ваших,
нехай вони мені дітей врятують.

Ключар

(увіходить. Поспішно до Панси)

Центуріон іде. Не слід би, пане,
щоб він тебе тут бачив.

Люцій

(тихо до Панси)

Так, се може
пошкодить справі.

Панса

(з тривогою)

З чим же я піду?

Люцій

Я все владнаю. Я ручу́сь за теє.

Панса

Руфіне, ти що скажеш?

Руфін

Я не знаю,
що міг би я сказати...

Панса

(схиляючись до Прісцілли)

Доню! Доню!
Скажи хоч слово! Зглянься надо мною!

Прісцілла міцно, без слів, обіймає батька і цілує довго з безгучним риданням.

Ключар

Добродію, я мушу нагадати...

Прісцілла випускає батька. Люцій підводить його, заслоняє йому вид тогою його і веде попід руки до дверей, тихо потішаючи.

Завіса

ДІЯ IV

ОСОБИ IV ДІЇ

Всі ті, що в III дії, без Аеція Панси та Нофретіс, а крім того, ще:
Адвокат Семпроній.
Чоловік — одвідач.
Дівчина — сестра Ренатина.
1-а жінка.
2-а жінка.
Молода дівчина.
1-й молодий християнин.
2-й молодий християнин.
Старий християнин.
Свояк Фортунатовий.
Хлопець.
Чоловік-вояк.
Ремісник.
Троє, що прийшли каятись.
Старший громадянин з громадки прохачів.
Клієнт Руфіновий.
Християни і християнки, що прийшли одвідати в'язнів.

Та сама темниця.

Прісцілла сидить у ніші, вона здається дужчою, ніж в попередній дії.

Коло неї Руфін.

Люди в темниці всі ті самі, що і в III дії. Нартал на своєму місці, прип'ятий ще важчим ланцюгом, але довшим, так що може сидіти коло

стовпа; громада видимо сторонить від нього так само, як і від Руфіна. Нартал здебільшого тримається безучасно, тільки зрідка подає короткі, їдкі репліки.

Чутно брязкіт замка в дверях. Ключар уводить адвоката Семпронія.

Ключар

(показує Семпронієві на нішу)

Он там Руфін, а Люція сам знайдеш.

(Виходить і замикає двері.)

Люцій

(виходить назустріч Семпронієві і проводить його в нішу до Руфіна. Говорить на ході)

Здоров, Семпронію. Я проведу.
Тут, поки звикнуть очі, дуже трудно.
Руфіне, се наш адвокат Семпроній,
що я казав.

Руфін

Добродію, вітаю.

Семпроній

Я радий послужити, чесний пане.
Найперше треба вияснити справу
твою, Руфіне.

Руфін

Чом же се найперше?

Семпроній

Вона ж бо єсть окрема в самій речі,
бо, скільки знаю, ти не християнин.

Прісцілла

Ти помиляєшся.

Семпроній

А... коли так...
Се шкода... ми б інакше доказали,
що ти зовсім не знав, які то збори,
а був упевнений, що ся громада
звичайне похоронне товариство
і що твоя жона, як то буває,
фундаторкою в ньому.

Руфін

Все одно.
Признався ж я, що знав мету сих зборів.

Семпроній

То ще дарма. Ти ж не сказав виразно,
що й сам ти християнин...

Прісцілла

Завтра скаже.

Люцій

Тоді, коли скликалися ті збори,
Руфін ще справді був нехристиянин.

Семпроній

А, так? Се дуже добре! Дуже добре...
Він культу християнського не знав?

Прісцілла

Ні.

Семпроній

Значить, він до вбивства непричетний,—
то ж ритуальне вбивство.

Прісцілла

Ти говориш
так, наче справді вбивство те було!

Семпроній

Я, пані, не допитуюся правди.
(До Руфіна.)
Се помогло б мені обороняти
і Люція.

Люцій

Чому?

Семпроній

Річ дуже проста:
хоча ти й християнин — правда, краще,
якби ти ним не був — але на *той раз*
прийшов ти не на збори, тільки в гості,
і цілий час був у садку з Руфіном.

Був Круста в гостях, був і Люцій в гостях,
хіба ж се неможливо?

Люцій

Се не йде.

Семпроній

Чому не йде?

Руфін

Так, се не випадає.

Семпроній

Ти можеш помогти, але не хочеш,—
се не по-дружньому.

Люцій

Нехай Руфін
про себе думає та про дружину,—
вони ж і так за всіх нас постраждали.

Семпроній

Прісцілли справа трудна.
(До Прісцілли.)
То найгірше,
що бачили тебе із тим хлоп'ятком
якраз в той день, як згинуло воно.
То ж, кажуть свідки, ти дала гостинця
дитині, стрівши в християнській хаті,
там саме був і той старий, що зник...
Якби ж було ще можна те довести,
що ти не християнка.

Прісцілла

Не доводь,
бо я всі доводи зруйную.

Семпроній

Чудно,
як часом люди гинуть самохіть!
(До Руфіна.)
Найбільше се мене в тобі дивує...

Руфін

Ти забуваєш: на мені ще й інші
обвинувачення тяжать.

Семпроній

Ет, що то!
Що культу цезаря не визнаєш
та що боги зруйновані в господі?
Доволі кинуть курива дрібочок
прилюдно цезареві на олтар —
і перший пункт упав. Так само й другий.
Хоч ти собі чимало сам пошкодив,
боронячи в розмові християн,
та ще байдужістю до справ громадських,
але ти можеш оправдатись,— тільки
скажи виразно: «Я не християнин»,—
і доведи се твердження на ділі.

Прісцілла

То се в законі римському дві правди?

Семпроній

Повинен же злочин причину мати?
Яка ж римлянину причина, справді,
ламати римський культ?

Люцій

Прошу, порадь,
чи нам не можна виправдатись якось,
не відлучаючи себе від інших?

Семпроній

Є два шляхи: один — сказати ймення
того старого, що в той вечір зник.
Сервілія по розповідях Крусти
гадає, що то він і є той самий,
хто десь її синка завів на безвість.
Якби його знайшли та допитали,
то, може б, кару він один поніс.

Люцій

І се не йде. А другий шлях?

Семпроній

Усім
зректися християнства і довести,
що гурт ваш похоронне товариство.

Прісцілла

Сей другий шлях ще гірше недоладний.

Семпроній

(розводить руками)

А третього нема...

(Задумується.)

Хіба... стривайте...
там знайдено в вас ритуальні речі:
велику чашу, ніж і ще там дещо.
Підслухано якісь слова містичні
про тіло й кров. Се вам найбільше шкодить.
Коли б хто розказав хоч би мені,
яка в тому потреба і значіння,
далось би, може, збудувати якось
на тому оборону.

Руфін

Ти гадаєш?

Прісцілла

(до Люція)

Сього, либонь, ніхто йому не скаже.

ім часом Парвус говорить щось єпископові, показуючи на Семпронія. Єпископ і громада наближаються до ніші.

Єпископ

Се що за чоловік?

Люцій

Наш оборонець.

Єпископ

Його хто кликав?

Люцій

Я його просив
так тільки, на пораду...

Єпископ

Що ж він радить?

Люцій

(ніяково)

Він радить нам відкрити на суді
всі таємниці нашої відправи.

Єпископ

(суворо, невдоволено)

Він християнин?

Люцій

Ні.

Парвус

(наче до себе)

Се дуже дивно!
Нас боронити мав би ідолянин?..

Люцій

Він чесний і тямущий чоловік
і щиро нам готовий помагати.

Єпископ

Сьому я вірю. І мені не дивно
з його поради — він не християнин,
а то б він знав, що се порада марна.

Семпроній

Чому, добродію? Я не збагну:
коли нема ні ганьби, ні злочину
в тих таємницях — чом їх не відкрити?

Єпископ

Є таємниці й в інших вірах.

Семпроній

Знаю,
але, на жаль, про ваші таємниці
найгірша слава йде.

Єпископ

Ми в тім не винні.
Що ті чутки не *можуть* буть правдиві,
про те не раз доводилось листами
апологетів. Суд, либонь, же знає
писання тії.

Семпроній

Суд бажає фактів,
не слів.

Єпископ

В надії будем дожидати,
поки господь всіх суддів просвітить.

Семпроній

До того часу може не діждати
ніхто живий з громади сеї.

Єпископ

Значить,
така на те господня воля буде.

Семпроній

(до громади)

Се спільна думка?

Голоси з громади

Так! Звичайно! Спільна!

Семпроній

(до єпископа)

Тут, бачу, ти велику силу маєш.

Єпископ

Не я, а божа правда й божий страх.

Семпроній

Все ж я б хотів тебе переконати,
щоб ти не дав громаді сій загинуть.
Є таємниці й в інших вірах? — правда!
Та в інших вірах легко їх держати,
тому вони й доховуються довго.
Але ж якби за тії таємниці
та мали вигинути вірні всі,
то, певне б, зважили й жерці святії
розкрити для рятунку таємниці,
бо вкупі з вірними то й віра ж гине,—
нема людей, кінчиться й культ богів.

Парвус

(вибухнув глумливим реготом)

Ха-ха, ха-ха! О мудрощі поганські!
Які ж глибокі! Наче брід в посуху!

Семпроній
(до Люція)

Чого регоче сей?

Люцій здвигає плечима.

Парвус

Якби ж ти знав,
що в нас нема жерців, ні марних культів!
А справжній культ ми справимо на небі,
у мученських вінцях!

Семпроній з запитом дивиться на єпископа.

Єпископ

Він правду каже.

Семпроній

Про віру я перечитись не буду,
але ж гадаю, що не всі готові
на небо йти...

Голос з громади

Усі! Усі!

Парвус

Як смієш?!.

Семпроній

Образити я не хотів нікого,
я тільки хтів сказати: не один з вас
родину має...

Фортунат
(голосно зітхає)

Звісно... вже ж... родина...

Диякон
(нишком)

Помовчав би ти краще, Фортунате.

Семпроній

Хто ж буде ту родину годувати?

Теофіл

Господь про те подбає.

Диякон

Ти не знаєш,
який братерський дух у нас панує.
Вдовиці й сиротята не бідують
в громаді християнській.

Семпроній

Де ж візьметься
громада та, як всі отак загинуть?
Як християни всі схотять на небо,
то їх жінки, що й досі ще римлянки,
старі батьки та матері — всі будуть
тинятися поміж людьми чужими,
нещасні, безпорадні... Дрібні діти
ростимуть, мов бур'ян, або й погинуть...

В громаді рух і стримане перешіптування з боязкими поглядами на єпископа.

Парвус

Геть, сатано-спокуснику! Геть, кате!
Се ти прийшов тортури завдавати
стражденним душам! Ти призвести хочеш
до зради нас!

Семпроній

Не маєш проганяти,
бо й сам я йду вже геть з такого гурту,
де перше кличуть, потім ображають.

Люцій

Прости, Семпронію, і не вважай
на запальні слова. Не всі в громаді
так зле цінують щиру добру волю,
що призвела тебе нас боронити...

Парвус

(з огидою одвертається)

Дивитись бридко на таке лигання!

Єпископ

Коли ти не призводиш нас до зради...

Семпроній

Таж кожен тямив би, що се даремне!
Я хтів порадити: коли не можна
відкрити таємниці, то хоч ділом

пошану до закону показати,
щоб суд упевнився, що ви слухняні
і чесні громадяни.

Єпископ

Як же саме?

Семпроній

Прилюдно вшанувати установи,
сотворені віками, і признати
культ цезаря й богів, принісши жертву.

Парвус

І се, по-твоєму, не зрада?!

Семпроній

Ні.
Я ж не кажу зректися християнства.
Вшануйте римський звичай, і ніхто вам
не заборонить кланятися богу,
якому хочете. Он єгиптяни
котів шанують, всяку звірину́...

Єпископ

(раптом до громади)

Ходімо, діти! Сеє вислухати
нам не подоба!

(Відступає з громадою набік.)

Семпроній

(збентежений до Люція)

Чим я їх образив?

Люцій

Се довго поясняти... Річ видима,
що я потурбував тебе даремне.
Пробач.

Семпроній

Ні, вір мені, я був би радий
до помочі вам стати.

Люцій

Вірю, вірю...

Семпроній

Я все-таки промову приготую.
Зостаньтеся здорові.

Люцій

Йди здоров.

Руфін

Прощай, Семпронію.

Прісцілла

Іди в спокою.

Семпроній повагом іде до дверей попід стіною, щоб не переходити поміж громади, скупченої посеред темниці. В темному кутку його переймає Фортунат.

Фортунат

(пошепки)

Стривай, добродію...

Семпроній

А що?

Фортунат

Та... теє...
чи суд помилував би... після жертви?

Семпроній

У всякім разі поменшив би кару.

Фортунат

І випустив живим?

Семпроній

Я так гадаю.

Парвус

(зненацька підійшов до Фортуната)

Ти тут про що?

Фортунат

Я?.. ні про що... я так лиш...

Семпроній стукає в двері, ключар одмикає. Семпроній виходить.

Парвус

Чи не задумав ти чого? Гляди!

Фортунат

(до краю збентежений)

Та я ж... хіба ж я що?

Парвус

Май на увазі:
відступникам немає вороття.

(Відходить.)

Фортунат

(з острахом до диякона)

Який він гострий!

Диякон

Що ж, він правду каже.
Відступника не прийме церква вдруге,
кого ж відкине церква, бог відкине
і покарає душу вічним пеклом.

(Диякон відходить.)

Фортунат стоїть похнюпившись.

Нартал

Куди не кинь, то клин,— так, Фортунате?

Фортунат

Дай спокій вже хоч ти! Без тебе досить.

Нартал

Біда святому.

Фортунат відходить.

За дверима чутно гомін багатьох голосів. Ледве ключар відчиняє двері, в їх вривається юрба одвідачів. Ключар і його помічник, стоячи на дверях, стримують натовп.

Ключар

Не товптесь! Я казав вам: по черзі!
Не всі гуртом! Гей, вижену назад!

Чоловік

(що попереду увійшов, середнього віку, з одежі досить заможний)

Не гнівайся, добродію!

(Нишком кладучи щось в руку ключареві.)

Я завтра
ще принесу.

Помічник

(підслухавши)

Він завтра тут не буде.

Чоловік

То, може, пощастить тебе застати.

(Дає і помічникові.)

Помічник

(до ключаря)

Замкнем їх тут та й підемо?

Ключар

А звісно!

Нам треба стерегти дверей.

(До гурту одвідачів.)

Ми прийдем

незабаром, то щоб усі балачки

тоді скінчились враз і — мах додому!

Чоловік

Авжеж, добродію, авжеж, не як!

Ключар і помічник виходять і замикають за собою двері. Перекликання з в'язнями, гомін, вітання. Громада в'язнів мішається з юрбою прибульців. Дедалі вирізняються окремі групи і розмови. Одвідачі просять благословення у в'язнів, дають дарунки, виражають пошану.

Дівчина

(сестра Ренати, не дуже молода, порядно вбрана, з клуночком, старанно завиненим у чисту платину)

Ренаточко!

Рената

Сестричко! Ось я тут!

(Цілується з новоприбулою.)

Сестра Ренати

Я принесла тобі нову одежу.

Рената

Одежу білу?

Сестра Ренати

Білу, ти ж хотіла.

Я й нареченому твому принесла

теж білі шати.

Рената

(кидається знов їй на шию)

Ой спасибі, люба!

Редівівус

(вклоняється сестрі Ренатиній)

Шановна сестро, бог тобі заплатить.

Рената

Тепер, кохані, я зовсім весела,
ми станемо убрані, мов до шлюбу,
і з серцем радісним до бога підем.

Відходять розмовляючи в глибину темниці.

Жінка

(немолода. Стає навколішки перед Прісціллою)

Благослови мене, святая сестро!

Друга жінка

(молодша. Так само склоняється перед Прісціллою)

Скріпи мій дух, він немічний, сестрице!

Молода дівчина

(в пориві кидається до Прісцілли)

Ой гину, сестро! Поможи! Я грішна!

Прісцілла

Я, сестри, не свята. То бог святий,
то дух його дає слабким нам силу.
Молімося, щоб він нам допоміг
земні труди найшвидше покінчити
і заробити вічного спокою...

(По черзі кладе їм руки на голови і цілує всіх трьох, ті відходять потішені.)

Двоє молодих християн наближаються до Руфіна і вклоняються.

1-й

Благослови нас, брате преподобний!
Дай душам мир.

Руфін

Я сам його не маю.

2-й

То помолися богу вкупі з нами.

Руфін

Молитись я не можу.

2-й

Ми негідні?

Руфін, мов не почувши, перейшов мовчки до протилежної стіни до Нартала.

Люцій

(до християн)

Він, браття, ще не хре́щений — не сміє
благословення вірним уділяти.

1-й

(до Люція)

Благослови нас ти.

Люцій

(благословляє)

Щасти вам, боже!

Християни відходять.
Нова невеличка громадка одвідачів увіходить, впущена ключарем.

Старий християнин

(з нових одвідачів, гукає од дверей)

Де тут диякон? Розступіться, браття!
Несу дари Христові й чесний хліб!

Громада розступається, старий християнин проходить до диякона і віддає йому святі дари і кошик з хлібом та всякими наїдками.

Старий християнин

(до диякона)

Причастя в нас було й агапи братні,
то се громада посилає вам
частки найкращі. Просимо згадати
в молитві вашій вбогу нашу церкву,
за нас негідних богу помолитись,
щоб нас господь помилував для вас,
для ваших чесних ран і мук великих.

(Кланяється дияконові і громаді на всі боки.)

Диякон

Сто раз вам бог нагородить за те,
що ви не забуваєте про в'язнів.

Нартал

(до Руфіна)

Чималі тут проценти, як я бачу,
та ще й якась заплутана рахуба!

Старий християнин відходить. Диякон роздає з великого коша наїдки тим в'язням, що підходять до нього.

Урбан

(взяв шматок печені з рук диякона і куштує її)

На волі зроду я не їв такого!

Флегон

Та вже ж ми заробили — перед смертю.

Аквіла

Не гріх було б і ліпшого принести,
таж ми страждаємо за їх усіх.

Свояк Фортунатовий

(довго розшукував Фортуната поміж громадою, нарешті знайшов, ухопив за рукав і одводить набік, недалеко від Руфіна і Нартала)

Тебе вітає жінка.

Фортунат

А сама
чом не прийшла?

Свояк

Вона сюди боїться.
(Тихше.)
Вона тебе просила врятуватись —
ти знаєш як.

Фортунат

Боюся бога, брате!

Свояк

Та се ж про людське око тільки буде,
не справді ж ти зламаєш віру.

Фортунат

(боязко)

Цить!
(Оглянувшись, нишком.)
Мене ж тоді не приймуть до громади,
я втрачу поміч і загрузну в злиднях,
я ж буду, як вівця паршива!

Свояк

Байка!
Я знаю церкву, де приймають всіх,
аби покаявся, то й приймуть знову,
се навіть недалечко.

Фортунат

(втішений, з надією)

Ні! Чи справді ж?

Свояк

Та я тобі кажу! На мене здайся.
Ну, будь здоров. А жінка завтра прийде
туди на суд і приведе дітей.

Фортунат

(невдоволений)

Ну, а навіщо се? Ой лихо з нею...

Свояк, здвигнувши плечима, киває дружньо і таємничо Фортунатові і відходить.

Хлопець

(дуже худий і блідий, кидається на коліна перед Фортунатом)

Святий, безгрішний мученику, пробі!
Прости мене! Позбав мене гріха!

Фортунат

(збентежений)

Як можу я?.. що?.. чим ти грішний?

Хлопець

Брате!
Я матір допустив принести жертву
за мене Ескулапові[39], бо тяжко
я на пропасницю недугував.
Тепер я каюся так гірко, тяжко!
Господь мене скарав — заслаб я гірше!

Фортунат

Усі ми грішні, може, бог простить.

Хлопець

Ти помолися богові за мене,
як станеш у раю, сконавши в муках.

Фортунат

(безсило киває хлопцеві головою, силкуючись усміхнутися лагідно)

Мир, брате, мир... іди...

Хлопець

Святий! Безгрішний!

(Хлопець поривчасто обіймає і цілує Фортунатові коліна і відходить.)

Чоловік

(молодий, дужий, з військовою виправкою. Склоняє голову перед Парвусом)

Я, брате, на пораду.

Парвус

З чим приходиш?

Чоловік

Це завтра свято військове у нас,
ми маємо усі піти в вінках,
орлів імперії врочисто нести
повз образ імператора.

Парвус

І ти
зробити се наваживсь?

Чоловік

От про се
я й раджуся тебе.

Парвус

Яка порада,
яке вагання може тута бути?
Святий для тебе бог чи імператор?

Чоловік

Я думав, що як жертви не приносить...

Парвус

Не жертва се — вінок на голові?
А той орел в руці? А честь поганська
тій статуї камінній? Схаменися!
В геєну линеш на орлиних крилах?
Заквітчався до сатани на бенкет?

Чоловік

(зважливо, але сумно)

Послухаю тебе, шановний брате,
але ти знаєш, як у нас при війську?
З життям мені прийдеться попрощатись,
коли зламаю звичай.

Парвус

Ну, так що ж?
Ти через се похнюпився, вояче?
За римського орла вмирати легше,
ніж за Христа? Що ж! до твоєї волі!
Христос не потребує вояків,
що йдуть без радощів на смерть за нього.

Чоловік

(здіймає вгору обличчя без найменшого сліду смутку)

Я, брате, буду бравим вояком
в Христовім війську. Нагадай про мене
моєму панові на небесах,
як будуть роздаватись нагороди.

Парвус

(впевнено)

Кажу тобі, забутий ти не будеш.

Нартал

(до Парвуса)

А ти там консулом у бога будеш?

Парвус презирливо дивиться на нього.
Вояк, уклонившись, відходить.
Ремісник-одвідач стоїть в гурті з Флегоном, Урбаном і Аквілою, розмовляючи з ними.

Ремісник

(до Флегона)

І як ти не боїшся умирати?

Флегон

Воно страшненько, як сказати правду.
Та се, бач, так, як літом в річку лізти:
спочатку жаско, а нирнеш — то й рай.
Отак же й християнам умирати.

Аквіла

Велика штука — вмерти! Я, мій брате,
хотів у гладіатори податись,

та Парвус залучив у християни.
Ет, хоч куди подайся — вмерти треба,
як не тепер, то згодом.

Ремісник

То-то й ба,
що як на мене, то вже краще згодом.

Аквіла

Ну й слизнеш, наче міль. А в нас душа
по смерті пануватиме, мов цезар.

Ремісник

Уже й «як цезар!»

Урбан

Що там панування...
Якби ти, брате, знав моє життя,
то тямив би, що я готовий вмерти,
аби вже мати спокій від біди.
А спокій мають тільки християни,
поганам буде мука ще й по смерті.

Ремісник

Се хто ж казав?

Урбан

Та вже такі, що знають.

(Нишком.)

Ось тут є Парвус — був на тому світі.
Він замирав, а потім знов оджився.

Ремісник

Та чи не бреше він?

Урбан

Я бачив сам,
як він лежав холодний, наче мертвий.
Шпигнули голкою і то не чув.
А як прокинувся, то щось балакав
хтозна-якою й мовою.

Ремісник

Ото!
Который же се Парвус?

Урбан

(показує рукою)

Он отой.

Ремісник

(з забобонним острахом)

А він таки якийсь непевний, справді.

(З боязкою цікавістю подається в гурт ближче до Парвуса.)

Флегон

Великий чоловік!

Аквіла

А що вже смілий!

Урбан

І розумом удався дуже гострий.

Мішаються з гуртом.
Троє людей різного віку підходять до Нартала і Руфіна

1-й

(до Нартала)

Де тут єпископ? Як його пізнати?

Нартал

Котрий найбільш до сухаря подібний,
ото і він.

Троє збентежено зглядаються.

Руфін

(показує на єпископа поміж юрбою)

Отой старий, високий.

Троє йдуть до єпископа і стають перед ним навколішки.

Троє

(говорять навперебій)

Велебний отче... ми прийшли... ми хочем...
ми просимо...

Єпископ

Мир, діти, вам! Устаньте.
(До 1-го.)
Ти, старший, говори. Чого вам треба?

1-й

Велебний отче! Заступись за нас.
Нас вигнано із нашої громади

Єпископ

Хто вигнав вас?

1-й

Пресвітер.

Єпископ

А за віщо?

1-й

Ми по-юдейському справляли паску,
по-батьківськім звичаю.

Єпископ

Ваш пресвітер
мав рацію.

1-й

Ми каємось, владико.

Всі троє знов стають навколішки і б'ють себе в груди.

Благаємо тебе: дай нам листа
до нашої громади, хай простить нас,
ми будемо слухняні вівці в стаді.

(Простягає єпископові навосковану дощечку і стиля.)

Два слова до пресвітера й громади!
Святий, велебний отче, порятуй!

Єпископ

(до 2-го)

Устань, молодший, стань зо мною поруч.

2-й встає, несміло поглядаючи, стає коло єпископа. Єпископ бере від 1-го табличку і стиль, прихиляє табличку до плеча 2-го, пише на ній кілька слів і віддає 1-му.

Се покажіть пресвітеру й громаді,
і, певне, вас простять, а ви шануйтесь
та з послуху ніколи не виходьте.

Троє

Велика дяка, найчесніший отче!

(Кланяються єпископові в ноги і відходять.)

Нартал

(до Руфіна)

Чому він їм не наступив на шиї?
Ото б то дякували!.. Барани!

Громадка людей

(різно вбраних, але здебільшого вбогих, кидається до єпископа, цілує йому руки, ноги, кланяється і навперебій благає)

Велебний отче!.. Батеньку!.. Єдиний!
Ми сироти без тебе! Гинем! Гинем!..
Мутить нас єресь!.. Монтанівці вкрались!..[40]
Пророчиці облудні нас бентежать!..
Порадь, як боронитись! Ми простацтво!
Ми люди темні, неписьменні! Отче,
загинемо без тебе!

Єпископ

(владно)

Мир вам! Спокій.
Хіба у вас пресвітера немає?
Чом ваша старшина вас не глядить?

Один з громадки

Ох, наша старшина попала в пастку
дияволові!

Єпископ

(підводить очі догори)

Се велике горе!
Великий іспит, браття!

2-й з громадки

Ми...

3-й

(сіпає його)

Мовчи!
Він молиться!

Прісцілла

Руфіне!

Руфін повагом подається до неї; його переймає недалеко від ніші підстаркуватий чоловік, колишній його клієнт.

Клієнт

Пане гідний!
Я мало з радощів не вмер, почувши,
що й ти святий.

Руфін

Се хто ж тобі казав?

Клієнт

Нофретіс. Звістка ся по людях ходить.
Та я й давно собі метикував:
чому такий вельможний пан, багатий
не служить Римові? Аж ось воно!

Руфін

Любити можна Рим і не служивши.

Клієнт

Любити Рим? Сей Вавілон поганий?
Жартуєш, пане! Хай він западеться!
Хоч кажуть люди, що як Рим скінчиться,
то й світ скінчиться, та мені дарма,—
нас, християн, Христос від смерті збавив,
ми житимем і по скінченні світу.

(Стає на одно коліно.)

Прошу тебе, благослови мене.

Руфін

Якби я знав, чим прокляти тебе,
то я прокляв би!

Клієнт

(схоплюється)

Господи!

Прісцілла

Руфіне!!!

Руфін, не оглядаючись, вертається до Нартала, клієнт іде і намагається протовпитись до єпископа.

Єпископ

(після паузи, до новоприбулої громадки)

Пождіть, ми зараз вам дамо листа
з наукою про віру справедливу
до вашого пресвітера.

2-й з громадки

Мій отче,
боюся — не послухає й листа
пресвітер наш,— він плеще привселюдно,
що ти... не смію слів тих повторити.

Єпископ

Я дозволяю і велю сказати,
бо мушу знати всі недуги церкви.

2-й

Він каже, що не з божої встанови
ти став єпископом. «Син князя лжі» —
так він тебе назвав на наших зборах.
Листа твого до церкви в Сіракузах,
що ти писав про єресь монтанівську,
дістав він раз до рук, але...

(Мовкне.)

Єпископ

І що ж?

2-й

Віддав пророчиці, а та ногами
його стоптала й прокляла тебе.

Єпископ

(глухим голосом)

О господи! Тяжкі подвійно пута
ти наложив єси на мене...

Клієнт

(підходить)

Отче,
я маю скаргу...

Єпископ

(суворо)

Підожди. Не час.

Диякон відстороняє клієнта, той покірно стає збоку.

1-й з прохачів

(до єпископа)

Ох, якби визволить тебе з темниці!

2-й з прохачів

(озивається)

Якби ж то визволить! Ти б їх скрушив,
тих вражих монтанівців, стер би в порох!

3-й з прохачів

Іще б пак! Сказано, живеє слово
не те, що листи!

1-й з прохачів

Наша старшина
не встояла б віч-на-віч проти тебе.

3-й з прохачів

Один твій погляд скине лжепророків!

Єпископ стоїть задуманий. Теофіл підходить до нього.

Теофіл

Велебний отче, є тобі рятунок.
Тут є два персні, що з тюрми виводять,
їх дав Руфінові й Прісціллі батько.
Одного персня ти візьми собі.

Люцій

(до Теофіла)

За інших так рішать не можна, брате.

Парвус

В їх справа рішена, вони не хтіли
чи не посміли скористати з перснів.

Люцій

Якби громада ставилась інакше...

Єпископ

(суворо)

Громада ставилась, як бог велів.

Парвус

(до Люція)

Руфін тобі дорожчий, ніж єпископ?

Єпископ

Стривайте, діти, я ще не сказав,
що я візьму ті персні.

Диякон

Чесний отче!
Не закривай очей на шлях рятунку,
що безсумнівно вказує сам бог.
Адже й великий наш апостол вийшов
з темниці потай по знаку господнім
З нас кожен певен, що ціни не має
в твоїх очах життя наземне марне,
що дух твій поривається на волю

в горішні високості. Та чи може
йти на спочивок пастир, коли пан
сказав йому: паси мою отару?
Ось тут прийшли до тебе вбогі духом,
благаючи рятунку і поради.
Хто порятує їх? Хто їх порадить?
Хто витягне їх з пастки злого духу?
За їх здаси ти справу перед богом.
Не пастир їм Руфін, ані Прісцілла —
подружжя чесне матиме заплату
на небесах від господа.

Теофіл

Амінь.

Диякон

(до громади)

Просіте, браття, ради сирот наших,
щоб наш отець велебний вийшов звідси,
бо вже диявол клацає зубами,
заблуканих готовий поглинути!

Голоси з громади

Заблуканих рятуй!

Громадка прохачів

Рятуй нас, отче!
Іди до нас! Благаємо тебе!

Єпископ

Тяжкої жертви просите ви, діти,
а мушу слухати...

Громада перебиває його криком радощі.

Єпископ

(до диякона)

Ти нагадав
про мій великий довг супроти бога.

Теофіл

То я піду по персні.
(Подається йти, але спиняється.)
Чи накажеш
один лишити їм?

Єпископ

Авжеж, лиши.

Теофіл

Руфінові лишити чи Прісціллі?

Єпископ

Коли Прісцілла схоче, дай їй персня.

Теофіл

А як не схоче?

Єпископ

Дай його Руфіну.

Теофіл

А як не схоче й він?

Єпископ

Віддай мені.

Теофіл

(підходить до Руфіна)

Де, брате, персні ті, що дав твій тесть?
Ти чув? Ми врадили одного дати
єпископу...

Руфін

А нас ви поспитали?

Теофіл

Єпископ так рішив. Сього доволі.
Адже ви християни. Що ж питати?

Нартал

Та хто ж пита овець, котру з них різать?

Руфін

Я досі ще не жив ладом овечим.

(До Теофіла.)

Ми з жінкою порадимось самі.

(Іде до Прісцілли.)

Теофіл

І я піду, мене послав єпископ.

Підходять удвох до Прісцілли.

Теофіл

Прісцілло, муж твій не дає нам персня,
щоб визволить єпископа з темниці.

Руфін

Я вдвох з тобою хочу се рішити.

Прісцілла

Прошу, віддай мені обидва персні.

Руфін дає.

Свій перстень я єпископу даю.

(Дає один перстень Теофілові.)

А твій тобі лишиться.

(Хоче дати другого персня Руфінові. Теофіл перехоплює.)

Теофіл

Дай сюди.
Єпископ наказав не так зробити.
Сказав віддать тобі, коли ти схочеш.

(Теофіл затискає в лівій руці одного персня, а правою подає другого Прісціллі.)

Прісцілла

Я не візьму його, як бог живий!

Теофіл

(до Руфіна, урядово)

Тепер тебе питаю, хочеш взяти?

Руфін

Мені його не треба.

Теофіл повертається йти.

Постривай,
я передам його...

Теофіл

Ні, так не можна.
Єпископ сам рішить, кому віддати.

(Теофіл іде з перснями до єпископа.)

Прісцілла

(до Руфіна)

Руфіне, нащо ти віддав свій перстень?

Руфін

На те, навіщо й ти.

Прісцілла

Але ж, Руфіне,

(бере його за руку, притягає до себе, шепочучи пристрасно)

ти ж... ти не віриш! Ти мене дурив!
А я братів дурила — через тебе.
Яка ж се нечесть! Як ти міг зробить се?

Руфін

(визволивши руку, тихо)

Не час тепер про сеє говорити.

(Відходить знов до Нартала.)

Теофіл

(до єпископа, з поклоном подає персні)

Вони обидва персні віддали.

Єпископ

(бере персні, до громади)

Вважайте, діти, се великий приклад,—
так чинять справедливі християни.
Велика радість буде їм на небі,
і церква в молитвах їх не забуде.

Громада перешіптується, з побожним подивом поглядаючи на Руфіна і Прісціллу.

(Єпископ надіває одного персня собі на палець, а другого держить в руці.)

Сей перстень я віддам...

Фортунат

(падає до ніг єпископові)

Велебний отче!
Віддай його мені! благаю!

Єпископ

Сину,
тут є достойніші. Врятуєш душу,
коли загубиш тіло,— се твій жереб.
Тут є такі, що й інших порятують —
між них шукає бог собі обранців.

(До Парвуса.)

Ти, сину мій, зо мною підеш.

Парвус

Ні!

Єпископ

(суворо)

Кому ти кажеш «ні»? Чи ти гадаєш,
що я тебе по слабості старечій
як молоду підпорку хочу взяти
собі в послугу? Я беру тебе
на море світове ловити душі.
Бог дарував тобі огнисте слово,
ретельне серце і незламний дух,
ти божий знаряд, мусиш на роботу.
Не будь рабом лінивим.

Парвус

Чесний отче!
Я не лінивий. Працював я щиро.
Не позбавляй мене того вінця,
що бог мені показує щоночі.

Єпископ

Що бог тобі показує?..

Парвус

Авжеж!
Вогненний круг спускається на мене,
і голоси мені співають «слава!»,
і я не чую голоду від посту.

Єпископ

Ти постуєш? Хоч я заборонив
для в'язнів піст? Лукавий рабе! Знаєш,
які то видива тебе морочать?
То навождення злого духа!

Парвус

Ні,
в собі я чую божий дух! І горе
тому, хто вимовить лихе на нього.

(В нестямі до громади.)

Іде господь! Служіть йому вогнем,
моліться кров'ю! Смертю поклоняйтесь!

Один з прибулих

Нестотно так пророчиці говорять
у монтанівців. Ой яке страхіття!

Єпископ

(сильним голосом)

Свят, свят господь! Замовкни, ду́ше лжі!
Він одержимий.

(До Теофіла.)

Поручаю, брате,
тобі сю душу. Ти ж бо в сій громаді
зостанешся намісником моїм.

(Показує на Парвуса.)

В такому стані взять його не можу.

(До диякона.)

Беру тебе, слуго Христовий.

Диякон

(з трудом криючи радість)

Отче,
чим заслужив я?..

Єпископ

Ти покірний раб
і з волі пана не виходив зроду.

Диякон кланяється.

Єпископ

Нам треба два плащі. Хто має, діти?

Скілька чоловік з одвідачів подають свої плащі. Диякон вибирає два кращі.

(До в'язнів.)

Тепера попрощаймось...

Теофіл

Чесний отче,
я маю ще прохання.

Єпископ

Говори.

Теофіл

Руфіна треба в чесний хрест увести,
щоб не загинула його душа.

Люцій

В громаді нашій він не оглашенний,
та ще й не знає він науки віри.

Теофіл

В сутужний час дозволено й без сього.
Велебний отче, правда?

Єпископ

Так, мій брате.

(До громади.)

Хто має воду? дай її сюди.

Простягається скілька посудин з водою.

Хто має чисту одіж?

Редівівус

(подає одежу, що йому подарувала Ренатина сестра)

Ось, прийміте!

Єпископ

(до Теофіла)

Хрещеним батьком будеш ти.

Теофіл

Так, отче.

Єпископ

(голосно до Руфіна)

Руфіне, божий рабе, приступи!

Мовчання. Руфін не рушиться.

Руфіне, чи ти чув?

Прісцілла

(голосом, зміненим від муки, мов чужим, без відтінків)

Мій чоловік
себе не чує гідним. Я се знаю.
Він має слушність. Облишіть його.

Єпископ

(до Руфіна)

Не трать одваги, сину, сповідайся
з гріха таємного, покайся щиро
перед громадою й передо мною,
як перед батьком. Може, гріх простимий —

я розгрішу тебе іменням божим,
очистишся і приймеш чесний хрест,
без нього ж бо нема душі рятунку.

Мовчанка.

Кажи свій гріх. Ми слухати готові.

Руфін

Нікому з вас нічого я не винен.

Єпископ

З нас кожен і без сповіді простив би
вину супроти нього. Я питаю
про гріх супроти бога.

Руфін

Я не знаю,
про що говориш ти.

Єпископ

Вчинив ти, може,
яку оману, ймення боже взявши
собі за покрив?

Руфін

Я тобі кажу,
що я вам не вчинив нічого злого.
Яке ж вам діло до моїх гріхів?

Єпископ

Ми дбаємо про тебе по-братерськи,
душі твоїй рятунок дати хочем.

Руфін

Я звик про себе завжди дбати сам.

Єпископ

В твоїх словах бринить якась гординя,
не пристоїть вона такій душі,
яка бажає одяг правди взяти
і змитися у джерелі безсмертя.
Смири свій дух, вчини себе достойним
великої святої таїни.

Руфін

Чимсь іншим, ніж я сам, я буть не можу.
Навіщо ж марнувати дурно час

на сі розмови, і тяжкі, й даремні?
Вам, може, є що інше до обради.
А я ж бо й не просив од вас нічого.

(Відступає набік.)

В громаді рух і гомін.

Люцій

Я з ним поговорю. Він завтра буде
готовий до хресту.

Теофіл

Се буде пізно.
Ми завтра йдем на суд останній.

Люцій

(крізь гомін, що зростає)

Завтра
удосвіта... вночі... Через годину!..

Єпископ

Тепер або ніколи. Час не жде.

Голоси з громади

(вириваються з галасу)

Руфіне!.. Брате!.. Згодься!.. Будь покірний!
Покайся! Сповідайся! Охрестися!
Негідний!.. Бог простить!.. Очистить хрест!..
Руфіне!.. Ні, не вартий!.. Він святий!..
Він врятував єпископа!.. Прісцілла —
вона свята, а не Руфін!.. Обоє!
Єпископ їх обох у приклад ставив!
Молитись має церква за обох!
Нехрещений! Дарма!.. Святий!.. Негідний!..

Ключар

(одчиняє двері)

Чи ви тут попилися! Що за галас?
Ви навідились? Годі! Гетьте звідси
усі чужі! Одвідали, ну й досить.

(Сіпає тих одвідачів, що ближчі до нього.)

Кому я се кажу? Чи ви поглухли?

Одвідачі кидаються прощатися з в'язнями. Заметня і гомін. Єпископ і диякон закутуються з головою в плащі і подаються до дверей в гурті одвідачів. Ключар затримує їх.

Ви хто? Куди?

Єпископ і диякон мовчки показують персні. Ключар удає, ніби спустив їх з очей, і звертається до інших.

Ну, ну! Хутчій, хутчій.

Одвідачі всі виходять. Зостаються в'язні без єпископа і диякона.

Ключар

(до в'язнів)

Тепер і ви збирайтеся. На допит
вас казано привести. Та не всіх.
Руфін з Прісціллою хай зостаються.
Їх питано.

(До Нартала.)

Ага, ти сам не встанеш.
Гей, вартові, сюди!

Увіходять двоє вартових.

Розкуйте трохи
сього добродія, та не зовсім.
І стережіть, щоб він не втік з дороги.

Вартові здіймають з Нартала частину ланцюгів, але руки й ноги лишають у кайданах.

Теофіл

(до громади, поки розковують Нартала)

Не тратьте зваги, діти, будьте тверді.
Мені вас доручив єпископ.

(До Парвуса.)

Слухай,
поводься здержано, в речах будь мірний.

Парвус

Я бога слухаю, а не тебе.

Теофіл

(до громади)

Він бунтівник. Ви з ним не розмовляйте,
нехай покається.

Нартал

(до Парвуса зо сміхом)

Поздоровляю,
товаришу! Тепер мені є пара!

Ключар

Ну, вже готово?

(До вартових з Нарталом.)

Ви вперед. Рушайте.

Всі виходять. Руфін і Прісцілла лишаються самі.

Прісцілла

Руфіне!

Руфін

(по хвилі мовчання)

Що?

Прісцілла

Ходи сюди до мене.

Руфін

Навіщо я тобі! Ти ж осудила
мене прилюдно і не вислухавши.
Про що ж тепера маєш говорити?
Навіщо завдавати ще тортури,
коли я й так засуджений від тебе?

Прісцілла

Коли б ти знав, які тяжкі тортури
я завдала собі, тебе судивши!
Та й не судила я. Хіба то суд?
То стогін болю. Я його тлумила,
поки могла... Як боляче, як страшно
теряти віру в дорогу людину!
Мов гине цілий світ!.. Яка се мука!
І як могла я пережити теє?!

Руфін

(підходить до неї ближче)

Тебе ж просив я: відлучи себе
від справи про довір'я їх до мене.

Прісцілла

Скажи ти серцю: відлучись від тіла!

(З поривом.)

Руфіне, дорогий! Я дуже винна
супроти тебе! Марним підозрінням
сплямила я себе! Картай мене!
Скажи, що ти ніколи не простиш
образи лютої. Зречись мене!
Але скажи, що то я помилилась,
що ти нікого не дурив, що ти...

(голос її переривається від турботи)

що ти... душею християнин... правда?
Неприязно поводився ти, згорда —

патриціанська звичка з того винна,
але ж ти каєшся? Тепер? В сю мить?
Мовчиш? Не гідна я твоєї мови?
Суди мене!.. Клени мене!.. Картай,
та не мовчи... Ти християнин?..
Правда?
Чому мовчиш? Чи я для тебе вмерла?

(Зривається, хапає Руфіна за руку. Але опускається на коліна, тремтячи від слабості і крайньої стурбованості.)

Руфін

(підводить її і підтримує, вона з риданням притуляється до нього)

Не рвися, люба, так. Не муч мене.
Я все б тобі сказав, але боюся,
що ти не зрозумієш.

Прісцілла

(трохи вгамувавшись. В голосі лагідний докір і наче неповна притомність)

Як? Прісцілла
свого Руфіна вже не зрозуміє?
Уже їй, значить, голову відтято?
Але ж вона почує й з того світу
і зрозуміє все!

Руфін

(притуляється до колони, що посеред тюрми, не випускаючи Прісцілли з своїх обіймів)

Так, зрозуміє.
Я тямлю се. Тепер так близько б'ється
коло мого се вірне, щире серце,
нема між нами всіх тих рабських душ,
заляканих сумлінь і темних мислей,
скалічених гординь.

Прісцілла

Ти не суди їх.
Вони спокутують свої всі вади,
сконавши в лютих муках за Христа.

Руфін

І я сконаю, тим-то саме час
мої всі вади розсудити щиро.

Скажу тобі: я справді гріх вчинив.
Я одурити хтів

Прісцілла здригається, мов ножем діткнута.

але не їх,
і не тебе...

Прісцілла

Кого ж?

Руфін

Себе, Прісцілло.

Прісцілла

Як?

Руфін

У мене в серці віри не було.
Я розумом хотів до вас пристати,
бо марилось мені: новая віра
врятує, може, Рим. Ся марна мрія
спалахнула була, немов зірниця,
в ту незабутню ніч, отам в садку,
серед руйновища богів колишніх...
В темниці тут я довго мучив душу,
щоб нахилить її під ваші ярма!
Та не гнучка вона. Таки чужі
мені сі люди, їх думки і речі.

Прісцілла

Був час, коли й мене вражала прикро
недосконалість братня, але згодом
навчилась я, що все те марна одіж,
а вічний дух від неї буде вільний,
покинувши сю землю.

Руфін

Якщо дух
у вас те саме значить, що ідея,
то трудно вірить, щоб погану одіж
могла носить якась ідея гарна.
Тут душі деякі так нечепурно
убралися, що видержати тяжко
в сусідстві з ними. Але я терпів,
бо все ще жевріла якась надія.
Аж тут прийшов клієнт і покінчив
мою надію.

Прісцілла

Та хіба ж усі
такі, як той клієнт, умом убогий?
Адже ж і Люцій — християнин.

Руфін

Люцій
умів себе примусити до того,
до чого я себе не міг нагнути.
Він раз побачив марево в пустині
і думає, що то прийдешній Рим.

Прісцілла

Він говорив тобі про царство боже?
Так то ж не марево, то справжнє місто.

Руфін

Та хоч би й так. Воно мені чуже,
бо то столиця варварів духовних.
Те місто може навіть Римом зватись,
але мені про те байдуже. Ні,
мене болить, що Римом зватись може
така потвора...

Прісцілла

(упалим голосом)

Посади мене...

Руфін саджає її.

Як гірко се, що ти даремне гинеш!
Хто зна, за віщо й нащо. Так безвинно!

Руфін

Безвинно? Ні! Я знаю, за що гину.
Коли підданий цезарської влади
не служить цезарю — слугу такого
убити цезар мусить. Так ведеться.
Коли республіканець руки склавши
і мовчки терпить люту тиранію —
повинен смерті він. Се так по правді.

Довге мовчання.

Руфін

(після задуми, немов сам себе випитуючись)

Я ще не все сказав, не до кінця...

Прісцілла

Коли се боляче, то, може, годі...

Руфін

(мов сам до себе, думаючи вголос)

Чому я хтів упевнити себе,
що й я повинен так служити Риму,
як Люцій? Міг же бути й інший спосіб.
Чи се ж єдиний шлях? То ж скільки треба
тонких софізмів сплести, щоб вловити
у християнський невід римську душу.
Ні, я дурив себе... Се не для Риму...
Я тільки хтів, щоб римськеє сумління
не сперечалось... хтів його приспати...

Прісцілла

Навіщо ж се? Якби ти справді вірив,
було б за що боротися з собою,—
ти б виборов собі небесне царство.

Руфін

Собі? собі? Запевне, сеє слово
святе для християн, коли й Прісцілла
його поставила на чільнім місці.
Та я, бач, «ідолянин», я забув
про сії святощі...

Прісцілла

Руфіне, годі!
догадуюсь... і се мені так тяжко...
і... якось любо... я не знаю як...
мішаються всі почуття... так трудно...
аж розривається душа надвоє...
Руфіне!!

(В пориві підводиться і простягає до нього руки.)

Руфін

(притуляє її до себе і голубить)

Мучу я свою єдину...
свою голубку бідну... я ж так марив
їй дати радощі хоч наостанку.
І не спромігся! І не дав я ліків
своїй слабій, замученій дружині.
Ох, ся тверда душа! Упертий розум!
Чом я не міг зламати їх?

Прісцілла

(потроху заспокоюється, слухаючи його)

Ні, любий,
не треба їх ламати, та й не може
зламати людська воля те, що бог
створив незламним. Ти не знаєш бога,
але ж то він створив тебе. Я вірю,
що там, на небесах, де вічна правда
очам душі з'являється відкрито,
її збагне незламаний твій розум.
І ми тоді в одну зіллємось душу,
єдину, неподільну і щасливу.
Уже й тепер я бачу щастя одсвіт,
як заграву далеку...

Мовчання довге.

(Прісцілла говорить тихо, просто, як дитина.)

От, як чудно,
мене мов сон бере...

Руфін

Спочинь, кохана,
я буду тут близесенько.

(Кладе її на послання.)

Прісцілла

Дай руку...

Руфін бере її за руку.

(Вона промовляє ледве чутно, немов засипаючи.)

І завтра так... поберемось за руки...
не будем розлучатись... Правда?

Руфін

Правда.

(Тихо цілує її в чоло.)

Завіса

ДІЯ V

ОСОБИ V ДІЇ

Руфін.
Прісцілла.
Нартал.
Парвус.
Покликач судовий.
Вуличний філософ.
Убогий.
Жрець Цібели[41].
Вулична жінка.
Молодий грек.

Матрона.
Хлопець.
Комонник.
Гетера.
Поет.
Молодий юрист.
Старий юрист.
Молодий вояк.
Дідич-провінціал.
Другий дідич.
Лихвар.
Римлянин у далматиці.
Його клієнт.
Багатий плебей.
1-й табулярій.
2-й табулярій.
Провінціалка.
Римлянка.
1-й відпущеник.
2-й відпущеник.
Вігіл.
Хлопець-пролетарій.
Пролетарій старший.
Скульптор з передмістя.
Жрець Ескулапа.
Багатий крамар.
Дрібний крамар.
Наглядач з крематорію.
Бабуся.
Хлоп'я.
Підліток.
Фортунатова жінка.
Ремісник.
Міщанка.
Молодий хлопець (християнин).
Молода дівчина (християнка).
Раб.
Рабиня.
Карніфекс і два вояки-кати.
Стара селянка.
Старий селянин.
Циркова юрба — римський люд всяких станів і професій.

Хор християн-засуджених (за сценою).

Цирк. На сцені видко чверть цирку з глядачами і частину арени. Лавки йдуть чвертькругом (сегментом) у три поверхи — в кожному по скілька рядів,— поперетинані східчастими проходами згори додолу, повні людей. На найнижчих лавках люди значніші, багатші; на середніх — люди середнього достатку, плебеї; на найвищих, крутих і тісних,— простолюд, пролетарії. Процес християн судовий відбувається на дальшому кінці арени (за сценою), про нього сповіщає голос покликача судового. По видимому кутку арени часом проходять сурмачі, помагаючи покликачеві втихомирити сурмленням розгаласований люд.

Час полудневий. Багато сонця.

Гомін, махання тогами, покривалами, пальмовими листками для прохолоди. Часом чутно окремі вигуки, короткі розмови тих, що ближче до авансцени. Молоді хлопці й дівчата бігають в проходах межи лавками, розносячи воду, напої, наїдки, квітки.

Молода матрона

(в нижчих лавах)

Як душно!

Молодий комонник

(кличе кивком руки хлопця з кухлем)

Ось вино з водою, пані.

Матрона

Вино? Ой ні, вина не п'ю ніколи,
здоров'я в мене дуже делікатне.
Вино до крові схоже — я не зношу!

Хлопець

Так ось водиця з медом.

Комонник

Дай сюди!

(Бере й частує матрону.)

В тих же лавах, але вище.

Поет

(до гетери)

Чого така смутна моя Алмея?

Гетера

Ох, вчора згинула моя папуга!

Поет

Котра?

Гетера

Зелена! Мучилась як, бідна!

(Закриває очі покривалом.)

Поет

Утрати — людська доля.

Гетера

Слухай, Каю,
ти мусиш епітафію зложити
моїй папузі.

Поет

Конче, богорівна!

Юрист

(молодий. Задиханий, спішно протовплюється і займає місце коло поета)

Яка досада! Як я запізнився!
Кінчається промова?

Поет

Де там! Довго,
без краю ще тягтиметься. Семпроній
в Лаконії [42] не вчився, як відомо.

Гетера

На жаль! Коли вже мусить бути нудно,
хоч би ж недовго.

Молодий вояк

(що сидить по другу руку гетери)

Так, воно нудненько!
Семпроній сей не тямить красномовства.

Юрист

(трохи роздражнено)

Ти звідки сеє знаєш? Тут, здається,
не чутно ні словечка.

Вояк

Все одно,
я бачу, що нудота.
(Показує кудись у далечінь рукою.)
Он, дивися:
сенатори, як верші, позіхають!

Юрист

Сенатори твої багато тямлять!
Вони старої школи, а Семпроній
з нового табору.
(Встає.)
Ні, я піду
десь ближче місця пошукаю, там,
бо звідси нічогісінько не чутно.
(Подається йти, але спиняється.)
Ба! Що обвинувачені казали?

Старий юрист

Зрікалися, що не вбивали, звісно,
та свідки й ціла справа проти них.
Та й всі вони запеклі християни.

Молодий юрист зникає між рядами.

Старкуватий дідич-провінціал

Невдячне то завдання для юриста
в такім процесі бути адвокатом.

Другий дідич

(молодший, сусід попереднього)

Чому ж?

1-й дідич

Пропаща справа — очевидно!

2-й дідич

Тямущий адвокат свій хист покаже
у кожній справі...

Лихвар

(худий, жовтовидий)

Вивішать їх треба,
тих адвокатів!

2-й дідич

Се ж чому?

Лихвар

Боронять
усяку на́волоч! Ті християни —
всі вороги добробуту й держави,
і не повинен би закон давати
їм права оборони.

1-й дідич

(спокійно, флегматично)

Отакої!
Се ти вже щось занадто розігнався,
добродію...

Молодий римлянин у далматиці*

(голосно позіхає)

Уа! Яка нудота!
Скоріше б вирок той! Чого марудять!

Клієнт його

(сидить за спиною молодого римлянина у вищому ряду)

Патроне, як гадаєш, що їм буде?

Молодий римлянин

(недбало)

Ну, звісно, смерть.

Клієнт

Яка?

---

* Далматика — вишита одежа не римського крою, що носили тільки джигуни.

Молодий римлянин
(ліниво)
Яку присудять.

Клієнт
Якби на мене, я б їх присудив
оддати до театру,— цікавіше,
коли на сцені справжня смерть буває,
а не удавана.

Молодий римлянин
(як вище)
Звичайне.

Клієнт
Гарно,
коли жінкам доводиться вмирати
так якось мальовничо.
(Показує в далечінь.)
Та, висока,
Макарію зограла б на кострищі[43]
чудово!

Молодий римлянин
Що ти плещеш? То ж матрона!
Їй тільки можуть голову зрубати.

Старий юрист
(скромніше вбраний, сидить поруч того, що в далматиці)
Я чув, що Панса скаргу подавав
сенатові.

Клієнт
За віщо?

Старий юрист
На тортури
дочку його і зятя брато. Власне,
се не належиться високородним.

Багатий плебей
(сусід старого юриста)
А як же справді се могло так статись?

Старий юрист
Бо справа надто гостра.

1-й табулярій

Не терплю
тих християн. Сварливі, галасливі.

2-й табулярій

Невже? Я чув, вони такі лагідні.

1-й табулярій

Не вір! Я раз підслухав їх нараду,
то там таке чинилось, гамір, лемент.
Я мало не оглух.

2-й табулярій

Чого ж вони?..

1-й табулярій

Все сперечалися, як слід казати,
чи «односущий», чи «подібносущий».

2-й табулярій

До кого?

1-й табулярій

Я того не розібрав!
Вони й самі, либонь, того не тямлять...

Провінціалка

(в середніх лавах. Убрана з претензією на виборність, але досить незграбно)

Сусідко, а за віщо се їх судять?

Римлянка

(убрана не без краси, але досить убого)

Ти, певне, не тутешня?

Провінціалка

(вражена, але цікавість бере гору)

Я сьогодні
вернулась з подорожі.

Римлянка

Цілий Рим
про це говорить. Бач, вони убили
дитину...

Провінціалка

Нащо?

Римлянка

(з меншою певністю)

Треба їм, для культу.

Відпущеник

(з вищої лавки)

Вони дітей їдять!

Провінціалка

(до сусідки)

Що ти говориш?!
Чи се ж можливо?

Відпущеник

Хто ж сього не знає?

Провінціалка

Та я се чула... тільки ж... от страхіття!

Відпущеник

(нахилившись і зазираючи нахабно провінціалці в лице)

Я, коли хочеш, розкажу достоту.
Я чоловік бувалий, знаю все.
Вони замазують дитину в тісто,
а хто новий до їх пристане,— значить,
такий, що ще не знає їх звичаїв,—
вони дають йому ножа і кажуть:
«Розкрай нам тісто...»

Другий відпущеник

(в тому ж ряді, тільки трохи далі, озивається)

От і все неправда!
Верзе абищо! Ти не слухай, пані.
Я розкажу доладніше.

1-й відпущеник

Аякже,
не чули тут іще брехні твоєї!

2-й відпущеник

Брехун до себе світ весь приміряє.

Провінціалка

(до 2-го відпущеника)

Що ж ти нам розказати хтів?

2-й відпущеник

Се, пані,
у їх такий є звичай: ставлять свічник
посеред хати і собаку в'яжуть
до свічника...

1-й відпущеник

Ото куди заїхав!
Хіба ж тоді се роблять, як дитину
зарізати хотять?

2-й відпущеник

(дражненно)

А то ж коли?

1-й відпущеник

Тоді, як оргії у них бувають.
Се, бачиш, пані, так: покажуть м'ясо
тому собаці...

Провінціалка

(з жахом)

Людське?

1-й відпущеник

Ні, не конче.
Собака кинеться і свічник звалить,
і темно в хаті стане...

(Спиняється.)

Провінціалка

(з палкою цікавістю)

Ну, а потім?

1-й відпущеник

А потім...

(Показує за сцену.)

Ось ходім туди, під портик.
Я покажу, що потім.

Провінціалка

(спалахнула)

От нахаба!

2-й відпущеник

(до 1-го)

Як смієш зачіпати сю матрону?

1-й відпущеник

Така матрона се, як ти патрицій!

2-й відпущеник

Я покажу тобі, хто я!

(Штовхає його.)

1-й відпущеник

Геть, дурню!

(Вихоплює короткого ножа.)

Провінціалка проникливо вереснула. Підбігає вігіл.

Вігіл

Що тут таке?

Римлянка

(показує на обох відпущеників)

От сії два побились.

Вігіл виганяє їх з цирку. Вони виходять, гвалтуючи.

1-й відпущеник

(до вігіла)

Бери його! Він християнин!

2-й відпущеник

Бреше!

От він, так християнин!

Вігіл

Ну, виносьтесь!

В кустодії вже розберуть, хто бреше.

(Виганяє їх стусанами.)

Стара селянка

(в найвищих рядах)

І що воно за люди — християни?

Старий селянин

Вони чарівники!

Хлопець-пролетарій

Я в се не вірю.
Чарівники б від суду врятувались.

Старий

Не проти всього чари помагають.
З Фемідою[44] змагатись їм несила.
Той християнський бог від наших слабший,
лиш над хворобами він має силу.

Стара

А як же зветься бог отой?

Старий

Забув.
Так якось наче Хрестус.

Хлопець

Я чував
зовсім інакше. Нехороше ймення,
якесь жидівське.

Старий

Може. Не згадаю.

Пролетарій

(озивається з сусідньої лавки)

Та то зовсім не бог. Був утікач
з рабів, на ймення Хрестус, він розбійник
чи злодій був, гаразд не пам'ятаю.
Так от його уловлено й розп'ято.
Товариші зробили з нього бога,
та вигадка й пішла собі по людях...

Стара жінка

Ну хто б там злодія вважав за бога?

Вуличний філософ

(з вищої лавки)

Чому ж? Меркурій, бабко, теж прокрався[45].

Дуже вбогий чоловік

(озивається з лави ще вищої)

А я чував, що їм не можна красти.

Жрець Цібели
(обідраний, обвішаний амулетами)
Кому?

Вбогий

Та християнам же.

Жрець Цібели

Не можна?
Проте ж вони оце дитину вкрали.

Вбогий

Та, може ж, і не вкрали?

Жрець

Може, скажеш,
що не вони колись і Рим спалили?

Вбогий

Та вже ж се невідомо...

Жрець

Гей, братухо,
чи й сам ти не з таких?

Вбогий ховається поза людьми й зникає.

Жрець
(до вуличної жінки, що стоїть поруч із ним)

Сей з боязких,
а є такі, що й до ножа беруться.

Жінка

Та де там до ножа? Вони плохі!
Я знаю їх, вони ж у нас бувають.

Жрець

Еге, плохі! А тільки що завівся
один з них так, що й справді ніж схопив.
Чи ти ж не бачила? Там, в нижчих лавах.
(Показує на місце, де недавно билися відпущеники.)

Жінка

Хіба ж то християнин?

Жрець

Ну, а хто ж?

Грек

(до жінки)

А в тебе все бувають християни?

Жінка

Бувають і піфагорійці [46] ваші.

Молодий грек

Піфагорійці? Се вже ти збрехала,
се чисті люди, хоч кого спитайся!

Жінка

Дивись ти! «Чисті»! Я хіба не чиста?

Молодий грек зневажливо регоче.

Жінка

(до сусідки)

Чого сей гречик слинявий припхався?
Адже зомліє, як побачить кров.

Грек

А ти, либонь, аж догори підскочиш?

Жінка

(згорда)

Римлянка я і крові не боюся.

(Обертається до нього плечима.)

В середніх лавах, але в вищому їх ряді:

Скульптор з передмістя

(до жерця Ескулапового, що тільки що надійшов)

Коли б ти чув, що там селюк той плів!

(Показує вгору на селянина.)

Що християнські лікарі мудріші
од вас.

Жрець Ескулапів

Вони ученики невдячні.
В нас учаться, та й нас же зневажають.

Скульптор

Ця секта навіть гірша від жидів.
Краси ніякої нема в тій вірі.

Наглядач з крематорію

Вони ж мерців своїх не палять навіть,
а в землю загрібають... Пху! Аж бридко!
І як їм сеє дозволяє влада?

У вищих лавках.

Дрібний крамар

Проте одно в їх добре: помагають
удовам, сиротам і всім убогим,
між ними чоловік не пропаде.

Багатий крамар

Та злодії держатись купи мусять,
хто чесний — проживе і без людей.

Дрібний крамар

Ні, не кажи, якби римляни мали
ту злагоду і товариську поміч,
не так би ширилось те християнство.
Чимало винні наші багачі.

Багатий крамар

(одвертається від дрібного крамаря до лихваря)

Добродію, ти пізнаєш по сонцю,
яка тепер година?

Лихвар

(дивиться вгору)

Десь полудень.

Грек

(до дрібного крамаря)

То винні все закони ваші римські —
заборонили чесні товариства,
гетерії — ті наші братства славні —
от маєте тепер злочинні банди!

Старий юрист

(оглядаючись на грека)

А хто се там закони римські ганить?

Грек ховається.

Хлоп'я

(до старенької бабусі)

Чи християни всі чарівники?
Скажи, бабусю!

Бабуся

Ні, не всі, дитинко,
на те учитись треба. От із сих,
то тільки двоє ворожбитів.

Хлоп'я

Знаю!
Отой-о чорний та отой худий!

Бабуся

Ні, їх уже тепер немає тута,
бо визволились чарами з темниці.

Хлоп'я

Як, як, бабусю?

Бабуся

Та вони вже слово
такеє знають. Туману пустили
і здиміли.

Хлоп'я

А як туман пускають?

Публіка здіймає нетерплячий гомін.

Голоси звідусіль

Гей, адвокате! Годі вже! Доволі!
Збудіть мене, як він скінчить!
(Дехто вдає звірячий та пташиний крик.)
Ку-ку!
Кукуріку! Гав-гав! Няв-няв! А кшшш!

Голос покликача судового
(в рупор)

Народе римський! Суд спокою просить!

Сурми.

На хвилину публіка втихає. Далі пролетарій-підліток кидає жменю висмоктаного винограду на лисину дідичеві в долішньому ряді.

Дідич
(люто)

Гей, ви там! Шушваль! Що се за безличність?

Підліток

Од винограду кучері зав'ються,
сподобаєшся паням!

Дідич

Гей, вігіли!

Підліток

От зараз вже й вігіли! Я жартую!
Таж тут повітря казиться з нудоти!..

Кидає горіхове лушпиння в інші ряди, звідки відповідають тим же; сміх, крик, перекидання; вігіли метушаться, втихомирюючи люд.

Фортунатова жінка

(бліда, задихана, вбігає межи горішні лави. На лівій руці має немовля, правою суне за ручку старшеньку дитинку)

Ой людоньки! Ой людоньки! Пустіте.
Ой горе нам! Чи ще вони живі?

Вояк

Куди ти прешся! І без тебе тісно!

Фортунатова жінка

Ой, там мій чоловік!

Ремісник

(посувається і дає їй місце. Тихше)

Ти християнка?

Фортунатова жінка

Не знаю...

(Вдивляється в далечінь, далі зриває з себе покривало, встає, старшу дитину становить на лаву, меншу підіймає вгору одною рукою, другою рукою махає покривалом.)

Фортунате, Фортунате!

Чоловік

(що позад неї)

Та сядь!

(Смикає її за туніку.)

Жінка

(поруч з попереднім)

Повибиваєш людям очі!

(Вириває у Фортунатової жінки покривало, тая сідає.)

Голос покликача

Обвинуваченим останнє слово!

Голоси з публіки

А! Ось воно! Та цитьте! Я не чую!
Ніхто не чує!

Фортунатова жінка

Фортунате!!

Голос

Цить!

Голос з найгустіших рядів

Христос вам поможи! Одважно, браття!

Голос покликача

Раб Аквіла, Урбан, Флегон, Фавстін,
Негріна — всі посполу прості родом —
зреклися слова.

Римлянин у далматиці
(до клієнта)

Ще б чого не стало —
простацьке красномовство вислухати!

Голоси з публіки

Обридли вже балачки!

Голос покликача

Теофіл,
вигнанець і втікач, а християнський
пресвітер — має слово.

Римлянин у далматиці
(позіхає)

Ну, почнеться!

Старий селянин

Якби ж я чув хоч слово!

Філософ

То таки
розумного нічого не почув би.

Гетера
(до поета, вказуючи в далечінь)

Чого ті двоє осторонь стоять? —
смуглявий варвар і худий злочинець —
забула, як їх звати...

Поет

Та, здається,
вони там щось на інших наклепали,
то ті вже їх до гурту не приймають.

Гетера

То, може, сих і виправдає суд?

Поет

А ти б хотіла?

Гетера

Ні. Далеко краще,
коли б сих двох до звірів присудили.

(Мрійно.)

Сей варвар африканський, певне, добре
з левами вміє битись... А худого
я б віддала пантері...

Голос покликача

Теофіл
все потвердив, що говорив і перше.

Голоси з публіки

Ха-ха-ха-ха! Було що слухать! Справді!

Голос покликача

Кней Люцій, громадянин, промовляє.

Матрона

(до молодого комонника)

Який він гарний! Правда, дуже шкода,
що мусить згинути за тую секту?

Комонник

(сухо)

Я зрадників державних не шкодую.
Якби в когорті нашій об'явилась
ота зараза,— я б тих сектярів
руками власними саджав на палі.

Матрона

(видимо дражнячись)

А може, й є вона в твоїй когорті?
А може, й сам ти потайний сектяр?

Комонник

Я б радив так не жартувати, пані!

Матрона

Бо що?

Комонник

Бо я перенесу цю справу
на суд до твого мужа.

Матрона
(згорда)

Дуже добре.
А поки що, добродію, прошу
мені не заважати слухать справи
і більш не озиватися до мене,
бо все одно відповіді не буде.
(Пильно дивиться на арену, одвернувшись від комонника.)

Комонник
(трохи згодом, лагідніше)

Добродійко...
(Тихше, покірливо.)
Авреліє...

Матрона
(до сусіда, старого патриція)

Панотче,
дозволь перемінятися місцями,—
мені є невигода тут сидіти.

Старий патрицій пускає її на своє місце, сам сідає біля комонника, але той раптово встає і виходить геть.

Голос покликача

Кней Люцій просить взяти до уваги,
що всі обвинувачені ніколи
себе злочином не сплямили досі,
що всі вони покірливі піддані
і добрі громадяни.

Старий юрист

Хай докажуть!

Старий вояк

Вже ж, хай докажуть! Говорити легко!

Голос покликача

Кней Люцій свідчить ранами своїми,
що він здобув, воюючи за Рим.

Голоси з гурту молодих вояків

Ми знаємо його! Він добрий ва́таг!
Хай Люція помилують весталки! [47]
До імператора на скаргу підем,
коли його скарають!

(Здіймають галас.)

З гурту табуляріїв

Бач, які!
Навчають суддів і самих весталок,
що їм робить!

Голос покликача

Відпущеник Нартал
сказав, що він не хоче знати Риму,
що він би хтів скупатись в римській крові,
за теє суд його позбавив слова.

Вихром пролітають у цирку порікування, суперечка, гомін.

Молодий вояк

До звірів!

Поет

Він безумний.

Гетера

(ласо)

Ох, до звірів!

(До поета.)

Гукай-бо, Каю! В тебе дужий голос!
Я хочу, щоб до звірів!

Поет

Ні, Алмеє...

Гетера

(круто одвертається від поета до вояка)

До звірів?

Вояк

(усміхнувшись до неї)

Вже ж, красуне!

(Кричить дужим голосом.)

Гей, до звірів!!

Гетера поривчасто обіймає його. Сміх, оплески серед сусідів гетери і вояка.

Голос покликача

Промовить має Фортунат-плебей.

Жінка Фортунатова

(знов стає, як уперед, махаючи покривалом)

Я тут! Ось діти! Змилуйся над нами!

Ремісник

Та сядь, туди ж однаково не чутно.

Жінка Фортунатова

Ні, він почув! Побачив!

(Кричить надриваючись.)

Фортунате!!

Голос покликача

Він заявив про щире каяття
і має зараз се довести ділом.
Готовий він богам принести жертву.

В цирку здіймається крик обурення всуміш з оплесками.

Ремісник і двоє його сусідів

Відступник! Зрадник! Бог тебе скарає!

Вігіли кидаються на сі поклики і арештовують всіх трьох. Жінка Фортунатова кидається геть з цирку.

Інші голоси

Сей чесний! Сей не винен! Дати пільгу!
На волю випустить!

Голос покликача

Народе римський,
спокою просить суд!

Сурми. Галас помалу втишується.

Тихший голос

Відступник!

Раптом настає коротка, але повна тиша і потім з тисячі грудей.

Спільний крик

Ах!!!

Потім зараз же лемент несамовитий, лютий. Багато людей схоплюється на лавки, грозять кулаками. Чутно тільки найдужчі голоси.

Голоси

Убити! Розірвати! Розп'ясти!
До звірів! На кострище! Миттю! Зараз!

Сурма покликача судового проривається крізь галас, але глухне. Дехто поривається скочити на арену — сусіди утримують; багато людей збігають по сходах уділ. Їх задержують вігіли, але з великим зусиллям. На підмогу вігілам прибігають вояки міської когорти і сяк-так утихомирюють люд, загрожуючи зброєю. Неспокій, однак, триває довго. Глухий гомін раз у раз прокочується по рядах, але вже можна чути окремі слова і розмови.

Провінціалка

(до римлянки)

Що саме сталось? Я не роздивилась.

Римлянка

Він плюнув на олтар, отой худий.

Провінціалка

Боги всесильні! Що ж йому за теє?
Чому ж його не вбито?

Табулярій

Вирок буде.

Голос покликача

Оскаржений, що сам себе зве Парвус
образив тяжко маєстат святині
і через те утратив право слова.

Вояк

Іще чого не стало! Право слова!
Одно він має право — на кострище!

Старий юрист

Ні, посадити б на залізне крісло
та розпекти...

Голос покликача

...Прісцілла промовляє

Римлянин у далматиці

(до клієнта)

Дивися. То ж Макарія твоя
вже грає героїню.

Клієнт

Що ж, і гарно,—
велична постать, рухи благородні.

(Плеще у долоні. Римлянин у далматиці смикає його, щоб затих.)

Провінціалка

(до римлянки)

Невже й вона дитяче м'ясо їла?

Римлянка

Матрони ті чого не виробляють!

Перший дідич

(до другого)

Аецій Панса тяжко захворів,—
Прісцілла ся його дочка єдина.

Другий дідич

Які тепер настали діти — горе! —
і батька рідного не жалують!

Лихвар

Ця секта
примушує зрікатися родини,
і через те вона найгірша в світі.

Міщанка

(до сусідки)

Прісцілла звабила оту дитину,
що потім закололи християни.

Сусідка

(неймовірно)

Ну!

Міщанка

Я сама з Субурри [48],— можеш вірить.

Голос покликача

Префект казав Прісціллі говорити
про себе тільки.

Юрист

Так і слід! Авжеж!

Голос покликача

Прісцілла так до суду промовляє:
«Оправдуйте мене їх оправданням,
їх карою карайте. Я готова
і рада вмерти за Христову правду».

Провінціалка

Яку то правду? Як вона казала?

Високий істеричний голос жінки
(з високих рядів)

Святая сестро! Помолись за мене
в господньому раю!

Молодий хлопець
(збігає по сходах уділ)

Я християнин!
Беріть мене! В'яжіть! Я теж був з ними!

Молода дівчина
(збігає слідом за ним)

І я! Й мене беріть! Я християнка!

Вігіли виводять їх.

Перший дідич
(до другого)

Сі, певне, подуріли!

Другий дідич

Се зараза.

Лихвар

Всіх вигубить — то й буде край заразі.

Жрець Цібели

Прісцілла ся дитяче серце з'їла,
тепер вона у християн найстарша,
от тим вони і рвуться вслід за нею.

Тихий гомін сусідів жерця передається на дальші ряди.

Голос покликача

Руфін Емілій має слово.

Голос з народу

Цитьте!

Се вже останній.

Другий голос

(зо сміхом)

Що ж ти там почуєш?

Третій голос

Він має довгі вуха, не журися!

Раб

(до сусідки рабині, нахилившись близько)

Ти знаєш чудо? Сей Руфін прокляв
свого клієнта за гріхи — в ту ж ніч,
до світу ще, умер клієнт.

Рабиня

Ой лихо!

Руфін сей ворожбит?

Раб

(тихше, оглядаючись)

Ні, він святий.

(Шепоче їй далі щось на вухо, вона чудується.)

Голос покликача

Руфін заздалегідь приймає вирок
і просить виконать його скоріше.

Лихвар

Розжалобити хоче! Ні, не діжде!

Голос покликача

Префект ясновельможний Кай Летіцій
гадає, що зменшити кару можна...

Лихвар

Іще чого!

(Тупотить ногами і стукає києм, його наслідують інші.)

Голос покликача

...з уваги на покірність.

Жрець Цібели

Усі вони покірні! Не одурять!

Голос покликача

Але Руфін покірність хай докаже:
присягу імператору хай зложить,
богів олімпських жертвою вшанує
і генієві цезаря віддасть
належну честь.

Вояк

Він мусить се вчинити!

Дехто підводиться з лавок, щоб ліпше бачити, інші спиняють.

Клієнт

(до римлянина у далматиці, що застує йому, вставши)

А що? Він присягнув?

Римлянин у далматиці

Ні, відступився
і руки заложив. Ото ще дурість!
Я б для рятунку присягнув хоч довбні!
Не розумію сих людей!

В публіці, надто серед вояків, галас.

Голос покликача

(після сурмлення і деякого втихомирення)

Руфін
сказав, що імператором гордує,
як громадянин...

З гурту вояків

Ні, як бунтівник!

Покликач

(покриваючи гомін)

...а до богів байдужий, як філософ.

Філософ

Брехня! Філософи богів шанують!
Він християнин! Він сектяр!

Раб

(в нестямі)

Авжеж!
Він християнин! Мученик!

Вояки

Скарати!
Не милувати! Не зменшати кари!
Нехай живе наш цезар-імператор!
Нехай загинуть вороги його!

Покликач

Префект...

Лемент заглушає його.

Вояки

Нехай мовчить! Доволі! Годі!
Чого він вигороджує злочинця?
Хто любить імператора — кричи:
«Бунтівникові смерть!»

Багато голосів

Бунтівникові
смерть!

Вояки

Зараз кара!

Жерці

Закопать живцем!
Бо він богів зневажив!

Покликач

(просурмивши багато раз)

Вирок суду!!

Голоси

Та цитьте! Дайте слухать! Вирок суду!

Помалу спільний гомін стихає, хоча все ще прокочується гомін.

Вояк

Ну, що вони там мимрять? Голосніше!

Табулярій

Та май терпець — покликач перекаже.

Покликач

Утікача-вигнанця Теофіла,
упертого повторного злочинця,
суд присудив на хрест.

Старий юрист

Отак і треба!

Покликач

Урбан, Флегон, раб Аквіла, Фавстін —
інакше Редівівус, і Негріна,
вона ж Рената,— всі віддані будуть
в театр і там в трагедії умруть
собі на кару, людові на втіху.

Оплески і крики втіхи в публіці.

Покликач

Відпущеник Нартал до звірів піде.

Знов оплески.

Гетера

(не тямиться з радощів)

До звірів! Як я рада! Як я рада!

Покликач

Названий Парвусом найгіршу кару
зухвальством заробив — його живцем
спечуть на дзиглику залізнім.

Крик згоди.

Жрець

Добре!

Жерці

Отак його! Він заробив! Спекти!

Покликач

Зосталось три почеснішого стану,
то вирок їм ще затвердити має
божистий цезар-імператор.

Голоси

Маєш!
Коли ж се буде? Ми не згодні ждати!

Жерці

Вони втечуть! Не підемо додому,
поки не зроблять їм кінець.

Голос

Авжеж!

Покликач

До імператора послано вирок.

Вояки

А ми тим часом що робити маєм?

Голос

(іронічно)

Очима лупати!

Голоси

(з горішніх рядів)

Я так не хочу!
Видовиська давайте! Хай скарають
Хоч одного! Ні, двох! Ні, трьох! Усіх!
Чого ж уводити? Готовий вирок!

Гетера

Авжеж! І звірі ж є!

Вояк

Я бачив сам
нових пантер.

Голоси

(маса)

До звірів християн!

Покликач

Суд повелів, що зараз приймуть кару
засуджені Нартал і Парвус.

Голоси

Славно!!

Голос

Го-го! Дивіться! Розпікають крісло!

Другий голос

Вже бестіарії пішли по звірів!

Третій голос

Скоріше!

Матрона

(до старого патриція)

Подивись, лишень, панотче,—
се що за знак? Плебеї всі стоять,
і ні один не йде прощаться з ними,
а тільки Люцій підійшов близенько
до варвара...

(З обуренням.)

Ну, чи ти бачиш! Варвар
його штовхнув!

Патрицій

Боги, яка розпуста!
Відпущеник штовхає свого пана...
Те християнство стани всі руйнує.

Клієнт

(скрикнув)

Прісцілла варвара поцілувала!

Матрона

(соромливо закриваючись)

Матрона варвара цілує! Ганьба!

Патрицій

Тепер того, худого заволоку.

Матрона

Прилюдно! О Юноно!

(Сплескує руками.)

Вояк

(коло гетери)

Християнка
не добрий має смак!

Рабиня

(до раба)

Чи се так треба?

Раб

(тихо)

Се поцілунок миру. Так годиться.

Патрицій

А чоловік стоїть і — хоч би слово!
Безлична секта...

Голос

Вже ведуть пантеру!

Голоси

Де? Де? Не бачу! Та не застуй! Геть!
Сюди, до нас хай ближче приведуть!
Та що се справді? Цілий день сиди,
і нічогісінько нам не покажуть!

Жрець Ескулапа

Дивіться! Вже на крісло посадили!
Се близько, добре видко! Та дивися ж!

(Шарпає сусіда за одежу.)

Сусід

(нетерпляче визволяється від жерця)

Ет, є на що дивитися!

(Кричить.)

Пантеру!
З пантерою сюди! Гей, бестіарій!

Голос Парвуса

(за сценою, але не дуже далеко)

Віддай їм, господи, по їх ділах
і звеличай раба свого!

(З болем.)

О боже!..

Рабиня

(до раба)

Чого се свариться отой старий
на сього печеного?

Раб

То пресвітер
остерігає від недобрих слів.

Провінціалка

(з відразою)

Ой, смаленим запахло!

Римлянка

(спокійно)

Ну, то що?

Голос Парвуса

(екстаз у нього бореться з болем і мукою)

Господь мій захист!.. Мій притулок... сила...

(З раптовим одчаєм і наче здивовано.)

Невже ти, господи, мене покинув?

Жрець

Ага! Скоренько припекло! А бач?

Голос Прісцілли

(здалека, але виразно співає псалом)

«Господь мій захист і моя потуга!
Нічого не боюся — він зо мною.
Тверда і певна віра мого серця,
її не подолає брама пекла!..»

Згодом до неї прилучаються голоси й інших засуджених християн.

Голос Парвуса

(знову екстатично)

Вінець!.. Мені вінець!.. Я бачу!.. Боже!..

(Конаючи.)

Прийми твого раба...

Раб

(торкає рабиню. Таємничо)

Ти бачиш? Там...
вінець над головою...

Рабиня

Ні, не бачу.
Та він уже зомлів чи, може, вмер.

Старий юрист

(з досадою)

Ех, розпекли занадто швидко крісло!
Не тямлять справи!

В публіці свист.

Голоси

Ну? Се що ж таке?
От так видовисько! То се вже й край?

А де ж пантера? — Он же, там сидить,
мов кіт, напроти варвара... Гиджа!
Ну, панночко цяцькована! Скоріше!
Доволі хизуватись! Скоч до нього!
Чи ж він не гарний хлопець? Твій земляк!

Регіт, тупання, цькування. Хтось пускає на арену загострену паличку-стиля.

Грек

(злякано)

Ой, влучив! Скочила!

Вулична жінка

А ти злякався?

Нартал

(зненацька вибігає на видимий куток арени)

Меча! Меча!

Вояк

(кидає йому меча)

Ось, на тобі, воюй!

(До гетери.)

Так цікавіше буде.

Гетера потакує головою і, не одриваючись, зорить на арену. Нартал знов зникає з видимого кутка. В публіці палка́ цікавість. Багато хто спинається, щоб краще стежити за боєм Нартала з пантерою, що відбувається за сценою.

Старий юрист

Вперше бачу,
щоб християнин збройно боронився.

Гетера

(кричить на арену)

Гей, християнине, чом не співаєш?

Голос Нарталовий

(подає дикий бойовий крик)

О-о-о — гей!

Голос

Ох, як сплелися!

Весь цирк завмирає в напруженні. Грек, затулившись плащем, утікає геть з цирку.

Вояк

Га!! Убив!

Грім оплесків. Буря загоди. Потім раптом:

Голоси

Давайте звіра ще! Пускайте лева!

Нартал

(скривавлений, розшарпаний вибігає на видимий куток арени)

Гей, ви, римляни! Вас я викликаю!
Невже ви не одважніші од звірів?

Гетера

(торкає вояка)

Іди, іди! Побийся з ним!

Вояк

(згорда)

Іще що?
Хіба я гладіатор?

Нартал

(раптом заточується, хапається за груди і падає)

Ой... конаю...

Поет

Він ранений...

(Одвертається.)

Ні, се зовсім негарно...
чом не подасть весталка знак добити?

Цирковий карніфекс приходить, добиває Нартала і виволікає його за сцену великим гаком.
Люди сідають. Обмахуються віялами. Відпочивають.

Гетера

Ну, а тепер же що? Сього нам мало.

Голос покликача судового

Зволив божистий цезар-імператор,
щоб Кнея Люція скарать вигнанням,
Руфіна ж і Прісціллу зарубати.

Вояки і частина люду

Хвала тобі, наш цезар-імператор!

Покликач

Сенат і римський люд постановляє,
щоб виконать сей вирок необарно.

Голоси

Народові й сенатові хвала!

Римлянин у далматиці

Ну, знов прощальна сцена! Як се нудно!..

(Ліниво одкидається на спинку лавки і заплющує очі.)

Клієнт

А Люцій і Руфін прощались гарно.

Римлянин у далматиці

(не ворухнувшись)

Нехай собі... лінуюся дивитись...

Клієнт

Глянь! Ось вони обходять всю арену,
прощаються з народом римським.

Патрон

(стрепенувшись)

Де?

На видимому кутку арени незабаром показуються Руфін і Прісцілла. Вони побралися за руки і ступають повагом. За ними йдуть два вояки з голими мечами. Деколи обоє засуджені спиняються і вклоняються людові.

Руфін

Прощай, мій Риме, хутко й ти загинеш.

Жерці

Він заклинає Рим! Рубайте швидше!

Прісцілла

Хай бог тебе рятує, рідний люде.

Вояки

Нам геній цезаря найбільший бог!

Руфін і Прісцілла проходять за сцену. Незабаром чутно глухий, але сильний стук двох мечів, що рубають враз. Коротке зітхання пролітає по людях. Публіка гучно встає і рушає виходити з цирку.

Кінець

У ПУЩІ

Драматична поема

ДІЯЧІ

Річард Айрон — скульптор.
Едіта — його стара мати.
Крістабель — його сестра, вдовиця.
Деві — син Крістабелі, підліток.
Джонатан — скульптор, товариш Річарда.
Джошуе Кембль — старий приятель родини Айронів.
Джоанна (Дженні) — його дочка, молода дівчина.
Ріверсова жінка.
Годвінсон — учитель і проповідник.
Калеб Педдінтон — найстарший літами громадянин в колонії.
Джірімая Ортвін
Джон Мільс
Метью Фільдінг
Абрагам Сміт
} найповажніші громадяни в колонії в країні Масачузеті[1]
Магістер — учитель лічби в Род-Айленді[2]
Брайд — органіста й учитель співу там же.
Бруклі — швачка.
Чарлі — ученик Річарда.
Другий ученик.
Мак Гарді
Джонс
О'Патрік
} громадяни в Род-Айленді.
Мессер Антоніо — торговий посол з Венеції.
Індіанка — дикарка, молода дівчина.

Громадяни в Масачузеті, школярі в Род-Айленді.

Діється в XVII ст. в Північній Америці; перші два акти в невеличкій колонії в Масачузеті, останній — в Род-Айленді.

1

Хата, грубо збита з колод; великий коминок, на ньому бюст, статуетки і кілька уламків античної скульптури. Едіта і Крістабель змивають стіл і лави і стиха співають мелодію гімну без слів. Знадвору чутно стукіт сокир, свист пили, гукання робочих людей. Нарешті озивається голос: «Ну, годі на сьогодні! Час додому».

Річард і Деві увіходять у хату потомлені. Річард при фартуху, з мулярським знаряддям; у Деві в руках відро і квач.

Річард

Готовий комин, навіть побілили.
(Скидає фартуха і вішає вкупі з знаряддям на кілок.)
Кінець.
(Сідає на ослін перед коминком.)
Та й утомивсь! А ти, малий?

Деві

Я? Так, не дуже. Дядьку, ось пожди,
я хрусту принесу, вогонь підживим.
Та й славно буде! Напечем каштанів,
ще в мене є. Ото стрільба почнеться!
(Вибігає.)

Річард

(розправляє втомлені руки)
Туман надворі, холодно і вогко,
немов у нас над Темзою.

Крістабель

(зітхає)
Ох, Темза!
Вже нам її не бачити довіку...
За що господь нас покарав вигнанням?

Едіта

Не нарікай на бога, дочко, гріх!
Не на вигнання він нас запровадив,
а в край обітований. Так колись
Ізраїля він в Ханаан [3] повів
з Єгипту, з дому праці. І тоді
були такі, що стали нарікати
на трудну путь. Що їм було за те?
Згадай про се і духом сумирися...

Увіходить Деві з хрустом і заходжується коло коминка.

Крістабель

Я, мамо, все корюсь. А тільки тяжко
мені буває часом, як згадаю,
що там же десь могила мого Джона.

Едіта

«Лишіте мертвим мертвих погребати».
За морем гріб, а тут — твій син живий,
брат, мати, вся громада християнська.

Крістабель, зітхнувши, починає шпортатись по хаті, прибираючи.

Сьогодні нам шановний Годвінсон
прилюдно пояснення прочитає
про те, що значить «новий Ханаан».
Ти підеш, сину, слухати?

При сих словах Деві тихенько, але спритно вкладається на лаву і укривається плащем.

Річард

Ні, мамо.

Едіта

Чому?

Річард

Я втомлений та й... як сказати...
Мені здається, в тому поясненні
нового буде мало...

Едіта

Ой мій сину,
дух суємудрія закравсь до тебе.
Покійний батько дуже помилився,
в мандрівку в папський край тебе пославши,
лукавий Рим струїв тебе.

Річард

Матусю!
Лукавий Рим зовсім не винен з того,
що мастер Годвінсон не красномовець.

Едіта

Для щирої душі, незлого серця
не треба красномовства, тільки правди
і слова божого.

Річард

Я сам читаю
Святе письмо. Там красномовство єсть.

Едіта

Не знаю, сину,— сі твої слова,
здається, прості, а бринять лукаво.

Річард

Ну, то й забудь їх, матінко, не гнівайсь.
Хіба ти свого Річарда не знаєш?
Він трошки в батька вдався.

Крістабель

Наш татусь
був жартівливий завжди та веселий...

Едіта

Але він був богобоязний завжди.

Крістабель

Я, власне, се й сказати хтіла, мамо.

Едіта

Ходім, вже час, а то без нас почнуть
читати боже слово. Як скінчиться
година відпочинку від роботи,
то прийдеться небесне залишити
і до земного взятись. Не впускаймо
години божої.

Крістабель

Та я готова.
А де ж се Деві?

(Бачить його на лавці.)

Що се? Він заснув?
Вставай, моя дитино!

Річард

Дай же спокій,
сестричко, хлопцеві,— ще ж молоде,
а працювало так, хоч би й старому.

Едіта

(пробує розбудити Деві, але той твердо спить)

Заснув сном молодим і не розбудиш.
Бог з ним, ще спізнимось. Ходімо, дочко.

Річард

Пождіть хвилинку. Бело, де мій віск?

Крістабель

(збентежено)

А нащо він тобі?

Річард

Ліпив би на дозвіллі.

Едіта

Для іграшки знайшлось дозвілля й хіть.

Річард

Для мене се не іграшка, матусю.
Ти знаєш се, та споритись не час.
Де ж віск? Ти, Бело, певне, десь прибрала.

Крістабель

Ти так давно не згадував про нього...

Річард

Бо не було дозвільної хвилини.
Я сам про себе забував не раз:
вдень працював, вночі, як мертвий, спав.
Я став волом, мов вавілонський цар [4],
не знаю тільки, за яку провину.
Отсе на час вернувся в людський образ.
Так де ж мій віск?

Крістабель

Ох, братику, прости!
Вони просили, мати наказала...

Річард

Я, Бело, щось тебе не розумію.

Едіта

Твій віск громада на свічки взяла,
аби при них читати боже слово.
Шановний Годвінсон заслаб на очі,
читаючи при скіпці...

Річард

Мамо, мамо!

Едіта

Послухай, сину!

Річард

Я не можу слухать!
Ідіть, лишіть мене, я сам не свій!
Ідіть з очей!

Едіта

Ти матері се кажеш?

Річард

Тобі кажу, другому б не казав,
а просто...

Едіта

Що? Побив би? Договорюй!

Річард

Лишіть мене!

Крістабель

Лиши його, матусю,
він пересердиться. Ходім, пора вже.

Едіта

(подивившись який час на сина, подається до дверей)

Зневажати рідну матір! І за віщо?
За марний віск! Хай бог тобі простить...

Едіта і Крістабель виходять.

Річард

(сам. Мовчить якусь хвилину)

Хай бог простить — кому? Тому, запевне,
хто сам не відає, що творить. Що там!
Прощати чи карати — боже діло,
а людям се ні на що не потрібно.
Чи я помстився б за такую кривду,
а чи простив, як наш закон велить,
то кривда не змінилася б від того,
вона б усе гнітила, мов той камінь,
і гризла б серце — праведне чи грішне,
однаково. Тепер мені сидіти,
дивитися на сії зайві руки,
позбавлені коханої роботи,
єдиної, що красила життя,
се гірше, ніж непрощена провина,
ніж муки совісті...

Деві

(ледве жінки вийшли, схопився з лави, крадькома підійшов до Річарда, намагався звернути на себе його увагу, але той не чув)

Слухай, дядьку,
чи ти ліпити можеш тільки з воску?

Річард

А що тобі?

Деві

(сідає долі коло його ніг і щиро дивиться в очі)

Ні, дядечку, скажи!

Річард

Ну, можу з глини, та її ж нема.

Деві

Отак! Нема? А ми ж ліпили комин?

Річард

То не така. І статуя — не комин,
навчися теє знать.

Деві

(ображено)

Я знаю, дядьку.
Я тільки хтів сказати... Ні, не скажу,
бо знов розсердишся.

Річард

Я не на тебе.
Ти, Деві, не вважай.

Деві

Так от що, дядьку,—
якось я пробував ліпити з хліба...

Річард

Ліпити пробував? Не пробуй, Деві,
не пробуй!

Деві

Чом? Ти думаєш, погано?
Здається, що незгірше, хоч поглянь.

(Виймає з кишені і показує Річардові фігурку з хліба.)

Се, бачиш, Годвінсон,— він довгополий,
круглоголовий, з книжкою в руках,
широкий рот, од вуха аж до вуха,
а вуха, бач, стримлять. Такий він, правда?

Річард

(потроху починає придивлятись, потім бере у Деві фігурку)

Дай роздивлюсь.

(Усміхається.)

А справді, Годвінсон!
Чи се ти вперше виліпив фігурку?

Деві

Ні, я весь час, поки були на морі,
ліпив собі.

Річард

А як же я не бачив?

Деві

То я ховавсь від мами і бабуні,
вони ж сього не люблять.

Річард

А від мене
чого ж ховався? Бач, який ти, Деві!

Деві

Соромився показувать таке,
то все було погане.

Річард

(придивляючись до фігурки)

От що, Деві,
у нього має бути довший ніс
і голова похнюплена...

Деві

Се правда.
Так можна ще поправити, хліб свіжий.

Річард

...і набік схилена

(поправляє)

отак, а руки
на книжці зложені...

Деві

Ні, в книжку палець
заложений, мов закладка на тексті.

(Передражнює гугнявим голосом.)

«Десятий розділ, перший вірш Осії[5]...».

(Сміється.)

От якби я вмів так ліпить, як ти!
Я б їх усіх зробив: старую Стоклі,
оту сову в великих окулярах,

що не дає в неділю в паці грати,
гладкого Діка, як співає гімна,
наморщившись, мов яблуко печене.

Річард

Чого тобі все хочеться таких?

Деві

Бо я люблю, щоб смішно.

Річард

А щоб гарно?
Хіба не любиш?

Деві

Ні, чом не люблю,
та тільки то вже видумати треба,
куди мені...
(лащиться до Річарда).
Дай подивитись, дядьку,
на те, що ти ліпив на кораблі.

Річард

Тобі цікаво?

Деві

Вже ж!

Річард

Ну, то достань,
отам у шафі.

Деві

(біля шафи)
Можна й те достати,
що ти з Італії привіз?

Річард

Не руш.
Ну, що ж ти робиш там?

Деві

Читаю напис,
та по-латині, трудно розібрати.
(Читає помалу.)
«Pereat mundus, fiat ars». Що значить?

Річард

«Хай згине світ, а хист хай буде».

Деві

Хист?

Річард

Ну так, скульптура, музика, малярство...

Деві

Я розумію. Хто ж се так казав?

Річард

Та се було таке собі прислів'я
в Венеції у скульпторськім гурті,
де й я прийнятий був.

Деві

От, певне, дядьку,
там весело жилось!

Річард

Так, так, мій хлопче...

Деві

І як ти міг покинути той гурт?

Річард

А хто ж би визволив з біди без мене
і хто ж би годував у сьому краю
твою бабуню, й маму, і тебе?

Деві

Я й сам собі як-небудь дав би раду.

Річард

Отак, як батько твій?

Деві

Ой татко, татко!
Скажи, за що вони його забили?

Річард

За книжку.

Деві

Що в тій книжці?

Річард

Там писав він,
що образів не треба поважати,
що англіканська церква[6] нечестива...

Деві

Але ж се правда! То ж бабуня каже,
що і в Святім письмі виходить так!

Річард

Ти думаєш, за правду не карають?

Деві з фігуркою в руках мовчки задумався.

Дженні Кембль

(молоденька дівчина в дуже простому вбранні. Ввіходить і спиняється на порозі)

Ах, вибачайте! Ви самі?..

Річард

Будь ласка!
Матуся й Бела хутко прийдуть, панно.

Дженні стоїть, мне рубчик з фартушка, засоромлена, але не йде з дверей.

Деві

(дивиться на фігурку, що в руках, потім на Дженні)

Дивіться, панно Дженні, ваш портрет!

Дженні

Де?

(Поступає вперед.)

Деві

Ось!

Дженні

(удає, ніби не бачить подібності)

Який там мій портрет? Убрана,
немов принцеса.

Річард

Та хіба ж убрання
найперша річ? І ви б могли убратись
принцесою.

Дженні

Та де вже там мені!..
Я проста дівчина...

Річард

Повірте, панно,
ніхто б не здивувавсь, якби побачив
в такім убранні вас.

Дженні

О пане майстре,
ви звикли дамам править компліменти?

Річард

Чому гадаєте, що звик?

Дженні

Авжеж,
ви все були в блискучім товаристві,
часами й при дворі у короля.

Річард

У королівських малярів, скажіте!

Дженні

Однаково! До двору пишні дами
приходять і портрети замовляють...

Деві

Ет, що то! Якби ви коли почули,
як стане дядько правити про бали,
комедії та всякі маскаради,
що він набачив по світах. Ото
є що послухать!

Річард

Не плещи-бо, Деві!

Дженні

(до Деві)

Ти думаєш, що дядькові цікаво
оповідать для мене?

Річард

Панно Дженні,
аби я знав, що вам цікаво слухать...

Дженні

Людей бувалих кожен слухать радий.

Деві

Ох, дядьку, розкажи про карнавал
в тім місті на воді... Ну, як то зветься?

Річард

В Венеції?

Деві

Так! Так!

Дженні

Там, кажуть, гарно.

Річард

Царицею морей звуть теє місто,
а я б назвав колискою краси.
Коли, бувало, я в блакитні ночі
дививсь на теє мармурове місто,
мені здавалось, мов не руки людські
оті палаци білі мурували,
а що вони самі знялися з моря,
от, як встають сріблясті тумани...

Дженні слухає уважно, спершись на коминок. Річард задививсь на неї і спинивсь.

Деві

Ну, далі, дядьку! Що ж ти не говориш?

Річард

Дай ножика і дерева.

Деві

Навіщо?

Річард

Стругатиму — так розмовлять зручніше.

(Деві дає, Річард струже, поглядаючи на Дженні.)

...Бувало, мріють чорнії гондоли,
вітрилами сріблятьcя кораблі,
од видноколу плинучи до міста,—
мені здавалось, мов таємні зорі
Венеції в дарунок посилають
найкращі мрії, а вона приймає

їх обережно і колише тихо,
тихесенько, щоб не сполохать їх...

(Дерево раптом ламається в нього в руках, він з досади кидає його в вогонь.)

Дай глини, Деві.

Деві

Простої тієї?

Річард

Та хоч тії.

Деві йде за двері і хутко вертається з глиною.

Річард

(говорить без Деві, потім, не спиняючи розповіді, бере глину і править далі, виліплюючи щось із глини)

Бувало, так і ранок
застане, як дивлюсь на чарівницю,
що люди звуть Венеція. Як тільки
ударить перший промінь сонця в мури,
вони спалахнуть золотим пожаром,
а море враз неначе засміється,
прокинувшись і вгледівши красу
цариці пишної. Найкраще бачить
її в той ранній час на сході сонця,
поки в ній люди ще не повставали,
а деякі ще тільки повкладались —
Венеція не любить спать вночі,—
в таку годину мармур оживає
і на будинках люд камінний статуй
немов якусь містерію вдає.
І міняться обличчя мармурові,
немов живі, під сонячним промінням.
Вродливий люд! Недарма прості люди
вигадують, що то русалки й нікси [7]
із моря вирнули й зійшли на мури,
щоб глянути, чи дуже світ широкий,
та й так на гарне місто задивились,
що і незчулись, як сховався місяць.
Тут сонце стрелило промінням гострим,
і вмить русалки всі покам'яніли,
бо їм не вільно глянути на сонце.

Деві

Русалки справді в морі є?

Річард

Для того,
хто вірить в них, то є.

Деві

Я буду вірить,—
тоді побачу їх?

Річард

Побачиш, певне.

Дженні

А татко каже — гріх в такеє вірить.

Річард

А коли віриться?

Дженні

Читать святе письмо,
і розум просвітиться.

Річард

Але мрія
зостанеться.

Входять Едіта й Крістабель; з ними Годвінсон і Джошуе Кембль, обоє коротко обстрижені, Годвінсон у довгополій одежі не то ученого, не то духовного, Кембль у простому пуританському вбранні.

Годвінсон

Мир сьому дому!

Річард встає, мовчки вклоняється. Деві і Дженні відходять набік, Дженні вітається з жінками. Деві ховається в ванькир.

Кембль

Мир вам!

Річард

Як маєтесь, шановний пане Кемблю?

Кембль

(не відповідаючи Річардові, до Дженні)
Ти тут чого?

Дженні

(змішавшись)
Я тільки що прийшла...
До пані Крістабелі...

Кембль

(поглядаючи на Річарда)

Слухай, дочко,
ти теє «панькання» мені покинь.
Ми всі брати і сестри у Христі,
і всім повинні просто «ти» казати,
хоч би й самому королеві. Тямиш?

Дженні

Я розумію, татку.

Кембль

(до Річарда)

Ти, молодче,
либонь, не звик до нашої простоти,
але й тобі пора вже забувати
звичаї нечестиві.

Річард

Я й не мав їх.

Годвінсон

Хто між папістами пробув три роки,
той їх звичаї чей же переймав.

Річард

Італія від нас одстала в вірі,
але звичаю може й нас навчити.

Едіта

(до Крістабелі)

Ти там прилагодь братові полудень,
бо як іти, то треба вже збиратись.

Крістабель заходжується коло печі. Дженні помагає їй, вони стиха розмовляють.

Річард

Куди се? Я нікуди не збираюсь.

Кембль

Ми се тепера врадили на зборі,
щоб батьку Годвінсону дім поставить.

Річард

Мені здавалось...

Годвінсон

Так, я маю хату,
але громада з доброcті своєї
замість хатини кам'яницю хоче
для мене збудувать. Не так для мене —
я б сам на те не згодився ніколи, —
як, власне, для громадського добра,
бо в мене будуть люди по суботах
збиратися на бесіди побожні.
Тепер се при тісноті невигідно.
Хоч я казав громаді: шкода праці...

Кембль

Та що там, батьку, як уся громада
та рушить шарварком, то і недовго
триватиме та праця. До зими,
либонь, скінчиться.

Річард

Та зима вже хутко.
І то навряд, щоб громадяни всі
могли на сю роботу стать.

Кембль

Чому ж би?

Річард

Бо ще не всі собі оселі мають.

Едіта

Зате для всіх нас вогнище духовне
горітиме в учителя оселі.

Кембль

Так, Річарде, бери своє начиння
і хлопця...

Річард

Хлопець дуже притомився,
та й він малий для шарварків громадських.

Кембль

Ну, сам приходь.

Річард

Не знаю, чи прийду.

Кембль

Чому ж не знаєш?

Річард

В мене час не вільний.
Я ще раніше обіцяв сусідці
поставити їй комина в хатині,
як тільки вдома вправлюся. Сьогодні
я мушу йти до неї.

Едіта

Я гадаю,
що та сусідка може ще й пождати.

Річард

А я, матусю, думаю інакше.

Кембль

Та-бо громада врадила, щоб братись
усім до діла.

Річард

Я не був на раді.

Кембль

Ти б міг прийти.

Річард

Мене ніхто не кликав.

Едіта

Я кликала.

Річард

Мені ти не казала,
що там на зборі ще й обради будуть,
я думав — то зібрання молитовне.

Кембль

Воно таке й було, та заразом
ми зважили й порадитись про справи.
Та все одно — був чи не був на раді,
а вже коли громада вся рішає,
то всяк примушений рішинця слухать.

Річард

Хто має силу з примусом боротись,
той робить завжди тільки по охоті.

Кембль

Я ж думаю — охота в тебе єсть.

Річард

Дозвольте вже мені про теє думать.

Кембль

Але громада не питає думки
того, хто супротивиться рішинцям.
Що хочеш, думай — а коритись мусиш.
Громадська влада — то єсть божа влада,
і всяка думка хай мовчить при ній.

Річард

Так говорить не личить пуританам!

Годвінсон

Чому ж би то не личить? Поясніть!

Річард

Бо якщо ми не думку боронили,
то я не знаю, за що ми боролись.

Годвінсон

За боже слово! й за громадську волю!

Річард

А в чім, по-вашому, громадська воля?

Кембль

А в тім, що ні король, ні парламент
ламать не сміє присуду громади.
Громада — вільне й незалежне тіло.

Годвінсон

(з погрозою в голосі)

Громада власні парості негідні
рубати може і в вогонь вкидати,
і їх ніхто не сміє боронити.

Річард

(до Годвінсона)

В такій громаді, справді, повна воля
всім фарисеям.

Годвінсон

Річарде, до чого
ви се сказали?

Річард

Sapienti sat*.

Годвінсон

(встає)

Се чемна мова!

Едіта

Сину, ти забув,
що ти молодший і говориш з гостем.
Шановний вчителю, простіть його
і не беріть за зле слів нерозважних.

Річард

Я, мамо, не сказав ще: mea culpa!**

Кембль

Та що се за балачка католицька?

Годвінсон

(береться за шапку)

Зостаньте з миром!

Едіта

Вчителю шановний!
Ви не одійдете від мене в гніві,
не завдасте такої злої кари
мені за необачність мого сина.

Годвінсон

Вас поважаючи, Едіто гідна,
я зостаюсь.

Ввіходить і спиняється у порога дуже убого вбрана жінка, скілька раз вклоняється товариству.

Жінка

Мир сій оселі чесній.

---

* Для розумного досить *(лат.)*.— *Ред.*
** Моя провина *(лат.)*.— *Ред.*

Річард

Мир, жінко добра, й вам.

Жінка все стоїть у порога, вигляд у неї принижений, прибитий.

До гурту просим.

Годвінсон

(до Кембля)

Я щось забув обличчя сеї жінки.

Кембль

(до Годвінсона)

Вже ж, бо вона не ходить на зібрання.
Се жінка Ріверса, що втік в Род-Айленд
після останніх виборів у нас.

Годвінсон

Лукавий чоловік. Мутив громаду.
Чого ж се їй?

Жінка

(до Річарда)

Шановний пане майстре,
я се прийшла спитати вас...

Річард

Я знаю.
Я не забув. Сьогодні я прийду.

Жінка

Пробачте!.. Докучаю... я б не сміла,
та злидні тяжкі, осінь наступила,
а тут вогню нема де розпалити,
щоб ту нещасну дітвору нагріть!

Годвінсон

У вас немає хати?

Кембль

Є в них хата.

Жінка

Та хата є, ще чоловік стулив
якусь там хижку, але печі дасть біг.
Там вогко, як в льоху; моє найменше
лежить в пропасниці, а я сама

над ранок ледве голову підводжу.
І так була біда, а се вже далі,
либонь, кінець прийшов... Нема нізвідки
ні помочі, ні жодної поради...
Громада сердиться... А що ж я винна?
Та вже нехай би я... а то ж дітки.

(Плаче.)

Річард

(до Годвінсона)

То се відповідають немовлята
за батьків гріх?

Годвінсон

Я, майстре, за громаду
не можу говорить. Громадське діло.

Кембль

(до жінки)

Ти знаєш що, небого,— почекай,
ось ми відбудем шарварок громадський,
порадимось, то, може, що й поможем.

Жінка

(з боязким поглядом то на Річарда, то на Годвінсона й Кембля)

Та я пожду... от тільки та біда
з дитиною... коли б не вмерло...

Річард

(гукає)

Деві!

Деві ввіходить з-за ванькира.

Збирай начиння, підем мурувати!

Деві збирає в кутку начиння, принесене в початку дії.

Крістабель

(озивається од печі)

Ти, Річарде, хоч попоїв би перше.

Річард

Я не голодний, потім. Швидше, Деві!

Деві

Я вже готовий, дядьку.

Річард

(до жінки)

Ну, ходім.

(Мовчки вклоняється Годвінсону і Кемблю і виходить вкупі з Деві.)

Жінка

(кланяється всім низько)

Зостаньте в ласці божій.

Кембль

Прощавай!

Жінка ще кланяється всім і виходить слідом за Річардом і Деві.

Годвінсон

Едіто, син ваш, видно, хоче стати
з громадою на поєдинок!

Кембль

Батьку,
ти вже напосідаєшся занадто.
Що хлопець ту нещасну пожалів,
я в тім гріха не бачу. Милосердя
до вбогих — єсть повинність християнська.

Годвінсон

Сім'я ся вбога за своє нечестя.
Тепер ся жінка, мов вівця покірна,
бо злидні стисли... Та душа в ній вовча.

(До Кембля.)

Адже вона не слухала тебе!
Їй майстер, бач, потрібен, не громада.
Господь її скарає, як Сапфіру,
Ананієву жінку нечестиву[8],
що покривала чоловіка гріх
перед громадою. Запевне, й Річард
не з доброcті пішов їй помагати.

Кембль

Не нападайся, батьку, він одважний,—
сказать по правді, я люблю одвагу,—
він так собі, як молодий бичок,
що не навчився ще в ярмі ходити,
а все-таки натура в нього добра,

я знав його й малим. З покійним Джеком
водили здавна ми хліб-сіль. Едіто,
чи пам'ятаєш, як з твоїм старим
ми англіканцям завдавали гарту?

Едіта

Так, брате Джошуе, я не забуду,
яким ти був товаришем для Джека.

Годвінсон

(сів біля коминка, збираючись помішати в комині, нагнувся за коцюбою і зненацька побачив фігурку з хліба, що валялась долі. Здійняв її, придививсь, потім встає. До Едіти)

Едіто! Се робив ваш син, запевне?

(Показує і кладе перед нею на стіл фігурку.)

Едіта

(знищена)

Я з ним нічого поробить не можу,
шановний вчителю. У мене серце
аж крається, що він на згубу йде.

Годвінсон

Я жалую, що покарав господь
побожну матір нечестивим сином,
але я вже не можу зоставатись
в тім домі, де господарем ваш син.

Едіта

Шановний вчителю!..

Годвінсон

Ні, я не можу.
Зостаньте з богом!

(Виходить швидко.)

Едіта

(сплескує руками)

Господи, за віщо
караєш нас?

Кембль

Та що він там знайшов?

(Придивляється до фігурки.)

Ха-ха-ха-ха! Та й здорово ж уданий!
Як вилитий наш батько Годвінсон!
Сказать по правді, може, й нечестиво,
а лепсько вийшло! Чи ти бачиш, Дженні?

Дженні

(підходить, усміхаючись)

Чого шановний вчитель так розгнівавсь,
адже людей малюють на портретах.
то чом же їх ліпить не можна?

Кембль

Бачиш,
портрети лиш мальовані бувають,
все ж ліплене і різьблене — кумир,
а не портрет.

Дженні

А я гадала, татку,
що лиш богів подоби — то кумири.

Кембль

Ні, сказано, щоб не різьбив ніхто
і не ліпив «ніякої подоби»,—
се бридко перед богом.

Дженні

А як часом
для забавки зліпив би хто фігурку,
то й се вже гріх?

Кембль

Се?.. Як тобі сказати?
воно не то, щоб... ну, а все ж негоже...
Та ти чого допитуєшся?

Дженні

(засоромлена)

Так...

Кембль

Дивуюся я з Річарда! Порядний
і чесний хлопець, а такі дурниці
ніяк покинути не може.

Едіта

Брате,
ти надто добрий, не дурниці се,
а гріх та ще й великий. Се мій хрест,
се рана мого серця — ті «дурниці».

Кембль

Е, сестро, се вже й ти у гріх впадаєш,
у гріх одчаю. Річард молодий,
а тим, що він не любить пиятики,
з дівчатами не водиться, то мусить
чим іншим бавитись — кров молода.
Одружиться колись, зів'є гніздечко,
то й іграшки забуде.

Едіта

Дай то, боже,
щоб сі твої слова були пророчі.
Тим часом кров мені холоне в жилах,
як я дивлюсь на «іграшки» такі.
(Показує на фігурки в одкритій шафі.)

Кембль

(приглядається і пізнає в фігурці Дженні)
Еге-ге-ге-ге! Се що таке, Джоанно?

Дженні

(знищена)
Я, таточку, не знаю.

Кембль

(суворо)
Ну, то знай,
що іграшок *таких* я не дозволю.
Щоб се було востаннє!

Дженні

Добре, татку.

Кембль

А Річарду скажу, щоб він се знищив,
щоб не було сього!

Дженні

(мимохіть)
Ох, татку!

Кембль
(суворо)

Дженні!

Дженні

Та я ж нічого.
(Тихо до Крістабелі.)
Сестро Крістабеле!
Яка я грішна — жаль мені фігурки.
(Іде до ванькира.)

Кембль

Куди ти, Дженні? Нам додому час,
я ще не їв від рана.

Едіта

То зостанься
в нас, брате Джошуе, і пополуднуй,
чим бог послав.

Кембль

Ні, сестро, я піду,
дедалі час виходить на роботу,
моя ж сокира не прийде по мене,
а я по неї мушу йти додому.

Едіта

Якби ти, брате Джошуе, й мене
провів туди, де мають будувати.

Кембль

Чого тобі туди?

Едіта

Піду робити
з громадою.

Кембль

Жінок туди не кличуть,
то не жіноче діло — будувати.

Едіта

В потребі й жінка мусить все робити.

Кембль

Ну, крайньої потреби ще немає.

Едіта

Мій рід не звик ждать крайньої потреби,
він завжди й скрізь ішов у першій лаві.
Коли не служить син громаді й богу,—
за нього піде мати, але сором
на рід мій не впаде.

Кембль

Едіто, сестро,
се дуже красно сказано, та сила
жіноча не дорівнює словам.

Едіта

Носити цеглу та місити глину
і я здолаю. Чесні громадяни
не погордують мною, сподіваюсь.

Кембль

Як уважаєш. То зайди до мене,
я проведу тебе, коли так хочеш.
Зостаньте у миру́.

Едіта і Крістабель

Ідіте з богом!

Кембль і Дженні виходять.

Едіта

Дай, дочко, пополуднувать, що маєш,
а потім дай лопату і рядно
і шнур знайди.

Крістабель

Ти, мамо, справді йдеш?

Едіта

Коли бува, що я кажу неправду?

Крістабель

Дозволь, матусю, я піду, поможу.

Едіта

Кому ти хочеш помогти?

Крістабель

Тобі.

Едіта

Зостанься дома.

Крістабель

Чом?

Едіта

Бо я так хочу.

Мовчання. Крістабель лагодить полуднувати. Едіта розгортає Біблію й читає. Річарді Деві раптово входять задихані.

Річард

Дай, Белочко, полуднувать, та швидше.

Крістабель

Ти вже вернувсь? Так швидко?

Річард

Я на час,
Се я для Деві. Бачу, він аж мліє
від голоду, а йти не хоче сам
без мене, мусив вести на годівлю.

(Поки Крістабель ладнає страву, Річард ходить по хаті; раптово, видно, зворушений.)

О господи, яка біда на світі!
Ти, Бело, здумати собі не можеш,
яка нещасна Ріверсова жінка
у тій землянці вогкій з тими дітьми.
І не вона одна... таких є безліч.

(Ходить мовчки, далі спиняється перед Едітою.)

А знаєш, мамо, я собі подумав,
що, може, й справді гріх так жить, як я.

Едіта

(радісно)

Ти, Річарде, прийшов до сеї думки?
Благословен господь!

Річард

Сьогодні вперше
побачив я так близько злидні людські.
Я досі знав лиш бідність артистичну,
ощадність бачив, працю невсипущу,

та корчів голоду я ще не бачив,
не чув його спотвореного крику,
не чув, не бачив і не дбав! Матусю,
хіба не гріх така страшна байдужість?
Але я жив серед краси і мрій.
Все вище, вище й вище я здіймався
на крилах мрій — тепер упав на землю...
Ох, мамо, як же я забився страшно!
Здається, мрії зломлено крило...
а як воно плескало буйно!

Едіта

Сину,
ти наче жалуєш про тії мрії,
хоч сам ти зрозумів, що замість мрій...

Річард

Так, замість мрій тут потребують хліба!
І я за се в них каменем не кину...

Едіта

Тут вимагають не самого хліба,
а й слова божого,— не забувай!
І ми служить повинні щирим серцем
тим, хто дає нам боже слово.

Річард

Мамо!
Христос давно нам дав його. Те слово
він не сховав у схові під замки,
і всяк його сам може взять тепера,
а передавачів не треба нам.

Едіта

Ти, сину, мов род-айлендець говориш.
Тебе призводить Ріверсова жінка,
хай бог її поб'є!

Річард

Не проклинай!
Її побила й так лиха година.
Подумай, мамо,— люди, що назвали
себе «святими» й «божими синами»,
дають своїм братам не хліб, а камінь!
Вони ламають крила мріям ясним!
Їх варто проклинати.

Едіта

Годі слів,
бо кожне слово — гріх новий.

Річард

Так, годі,
бо кожне слово — то нова отрута
для тебе і — для мене.

Крістабель

Страва стигне.

Едіта, Річард і Деві сідають до столу. Крістабель їм служить, їдять в мовчанні. Едіта встає перша, бере шнур і лопату, закидає на плечі рядно і подається до дверей.

Річард

(до Крістабелі)

Куди се мати йде?

Крістабель

Та... на роботу...

Едіта

(обертається, стоячи на порозі)

Я, сину, йду за тебе відробляти.

(Повагом виходить.)

Крістабель

(до Деві)

Ти б, синку, йшов бабусі помогти.

Деві

Як скажеш, дядьку Річарде?

Річард

Як хочеш...

Деві

Я йду з тобою...

(Деві починає знов ретельно їсти. Річард сидить, не торкаючи страви.)

Крістабель

Річарде, ти б їв...

Річард

Не їсться, Белочко...

Мовчання.

Крістабель

А тута Кембль
нагримав на дочку за сю фігурку.
Він хоче, щоб ти знищив се.

Річард

(з раптовим запалом)

Не знищу!
Сього ніхто не може наказати!

Хтось стукає у двері.

Річард

Либонь, по мене.
(Встає.)

Крістабель

(одчиняє і виглядає за двері)

Боже! Джонатан!
Чи бачиш, Річарде?!

(Уводить Джонатана за руку в хату.)

Річард

(кидається і гаряче вітається з Джонатаном)

Ти звідки взявся?
Я ж думав — ти в Голландії осівся.

Джонатан

Осівся, та не всидів...

Річард

Чом же так?
Кажи, розказуй, що було з тобою.

Крістабель

Та дай же, братику, йому спочити.
Сідайте, Джонатане!

(Садовить за стіл, присуває йому страву.)

Призволяйтесь.

Джонатан

Спасибі, не голоден, дещо їв,
ми з жінкою шатро собі зробили
та трохи там поснідали.

Крістабель

Та що ви!
Ну, як таки вам жити у шатрі?
Поки збудуєтесь, у нас сидіте.
Так, Річарде?

Річард

Вже ж, Белочко, звичайно.

Джонатан

А ваша паніматка...

Крістабель

О, матуся
вам буде дуже рада. Я піду
та приведу сюди дружину вашу.
Де ви спинились?

Джонатан

Як би вам сказати?
Там шарварком громада щось будує,
то ми отаборились в тій містині.

Крістабель

Гаразд, я вже найду.
(Виходить.)

Річард

Ну, слухай, друже,
чому ж се ти в Голландії «не всидів»?
Зарібку не було?

Джонатан

Та ні, не те,
а я зневірився в старому світі.
Той давній світ зостарівся в гріхах,
закостенів у звичках нечестивих
і навіть дух живий нової віри
не може воскресити того трупа.
І я збагнув, для чого в край новий
Ізраїля виводив бог з Єгипту,—

інакше б той народ не став обранцем.
Єгипетська гидота застаріла
його посіла б, як лиха проказа.
Колись я розкажу тобі дрібніше
про всі мої пригоди, а тепер
аж згадувать не хочеться. Я радий,
що можу вже не думати про те.

Річард

А все ж Голландія новому хисту
торує шлях широкий. Я простив би
«єгипетську гидоту» їй за теє.

Джонатан

Се ти говориш так, а не простив же
Венеції усіх її гріхів,
за цноту хисту красного.

Річард

Простив я
не менше їй, аніж Христос блудниці.

Джонатан

Все ж признаєш ти, що вона — блудниця.

Річард

Ні, власне, я не те хотів сказати,
було б се і негречно, і невдячно.

Джонатан

Але зате правдиво! Я боявся,
що вже не вилізу з її розпусти,
коли там довше поживу.

Річард

Нітрохи
я не боявсь того.

Джонатан

Чого ж ти втік
від неї, як від жінки Потіфара? [9]

Річард

Згадай про інквізицію. Крім того,
ти знаєш сам: поважні обов'язки
обох нас кликали додому.

Джонатан

Правда,
а все-таки ти без жалю покинув
Венецію.

Річард

Хіба ти се завважив?
Я й сам тоді гаразд того не тямив...

(Трохи задумався.)

Однак се правда! Я вже звідти рвався,
я вже був ситий тих пишнот, бенкетів,
пестливої венеціанок вроди,
облесливих речей венеціанців,
а що найгірше — пуританська шия
не вміла гнутися по-католицьки,
переступати ноги не хотіли
через високі дожеві пороги
і спотикались на помостах гладких
палаців меценатських. В тих палацах,
немов заморські квіти, процвітають
виборні талани — але в теплиці
скоріше нидіють, аніж цвітуть.
Нащадки велетів, самі здрібнілі,
якась безсила, пещена їх врода.

Джонатан

Се правда, там артисти зледащіли,
мов ті запроданки великопанські,
що вже й від сонця божого одвикли,
а лиш при штучнім світлі жити можуть.

Річард

Той хист, либонь, усі свої слова
договорив до краю і, здається,
готовий заніміти.

Джонатан

Так, здається,
І як се страшно, Річарде! Тож ми
зв'язали з хистом нашу власну долю.

Річард

О, наша доля, брате, не загине!
В Італії ще не кінчиться світ.
Для нас тут світ ще тільки що почався.

Ми ще поборемось. Ми, слава богу,
вродились не підніжками магнатів,
у нашім гороскопі інші зорі.
Я, пливучи сюди, багато думав,
то був великий океан думок...
Я згадую, як часто вечорами
збиралась на помості корабельнім
громада наша, мов одна родина,
і там при світлі вічного багаття,
що сам господь на небі розпалив,
співала гімни. Постаті співців
були мов з бронзи чорної одлиті,
суворі, тверді, повні сили й моці,
при світлі зір здавались велетенські,
і стільки в них було краси нової,
незнаної в тім світі італьянськім,
де я учився альфабету хисту!..
І марив я тоді, що в сій громаді,
серед нового краю розпалю я
одвічної краси нове багаття...
О, то були такі палкії мрії...
Якби ти знав!..

Джонатан

І що ж? Вони не зникли?

Річард

Ні, ще не зникли, хоч примеркли трохи.
Я бачу, тут в новому краю треба
хащів розчистити вперед чимало,
а потім вже розпалювать багаття...

Джонатан

Хащів? Яких? Ти ж не про пущу кажеш?

Річард

Ні, пуща ся мене найменш лякає,
хоча й вона чимало силу нищить.
Тут навіть глини путньої немає,
та се ще байка, може, згодом знайдем...
Тут між людьми ростуть лихі терни.

Джонатан

Та хто ж вони такі?

Р і ч а р д

Ось обживешся,
то й сам побачиш... Ох, мій Джонатане,
який се день для мене був тяжкий...
та, богу дяка, радісно скінчився!

(Кладе руку на плече Джонатанові.)

Товаришу мій вірний! Друже щирий!
Мій побратиме у святому хисті!
Сам бог тебе привів мені на поміч,
тепер ми гори перевернем! Правда?

(Сміється радісно і жартівливо трясе Джонатана за плечі.)

Д ж о н а т а н

Ой, ой, пусти! Я ж не гора!.. Ну, брате,
ти тут набрався сили Голіафа [10],
тобі ся пуща на користь іде!

Р і ч а р д

Все на користь! І пуща, і терни,
все на користь! Нічого не боюся!

II

Та сама хата, що й в першій дії, тільки краще опоряджена. На коминку багато ескізів, мініатюр і всякої скульптури. По стінах знаряддя скульпторські і мулярські. Багато полиць, на одних скульптура, на других новий посуд. В однім кутку гончарський станок. Вся хата має вигляд не то скульпторської студії, не то робітні гончаря; багато недокінченої роботи. На рухомих підставках стоять бюсти, понакривані мокрими шматами. В глибині хати зроблений альков; замість ліжка в нім маленька естрада; на естраді стоїть молода д і в ч и н а - і н д і а н к а в своїм дикарськім убранні. Р і ч а р д ліпить з неї статую натуральної величини; він робить дуже ретельно, то підступає, то відступає від статуї, приглядається, поправляє то позу дівчини, то позу статуї. Рухи швидкі, енергічні, в них видно запал, екстаз.

Р і ч а р д

(до себе)

Отак... так буде краще... Ні, отак!
Тепер гаразд!.. Стій, дівчино, не рушся.
Втомилась, може?

Дівчина хитає головою, що ні.

Ну, то ще постій,
а я тобі намиста дам за теє,
хорошого, блискучого. Ти любиш
намистечко?

(Показує дівчині намисто, знявши з полиці. Та усміхається і сплескує руками.)

Ет, зіпсувала позу!

(Іде й поправляє їй позу.)

Сміятись можеш, а руками — зась!

(Показує на мигах, що руками не можна махати, і сам сміється.)

Стукають у двері.

Голос

(за дверима)

Чи дома майстер Річард?

Річард

Дома! Дома!

Як тільки почувся стук, дикарка кинулась і засунула завіси алькова, так що її не стало видно.

Джонатан

Добридень, Річарде!

Річард

Здоров, здоров!
Давно тебе не бачив. Щось ти, брате,
цураєшся моєї хати.

Джонатан

Ні,
я не цураюся.

Річард

Сядь, гостем будеш,
а я робитиму тим часом далі.

(Одслоняє дівчину.)

Джонатан миттю обертається плечима до Річарда і дівчини.

Бо глина сохне, час не жде, ти знаєш.

Джонатан мовчки розкриває велику книгу, що лежить на столі, і схиляється над нею.

Річард

(дає позу дівчині, береться до роботи, поспівуючи і розмовляючи. Співає)

Ой білі квіти на лілеї
побачив я.

Лети до милої моєї,
душе моя!

(Говорить.)

Се, Джонатане, маю справжнє свято!
Дивись, яку я глину тут знайшов!
То скульптори в Італії сій глині
ціни б не склали!

(Подає Джонатанові грудку глини.)

Джонатан

Справді, добра глина.
Се треба взять собі.

Річард

Ти знов працюєш?
Ну, слава богу, се я дуже радий,
що ти вернувсь до праці.

Джонатан

Я вернувсь,
та з іншим серцем, з іншою душею,—
пиху покинув і в покорі духа
оддав на службу господу себе.

Річард

І що ж ти робиш?

Джонатан

Що громаді треба.

Річард

Що ж треба?

Джонатан

День свою потребу має.

Річард

(за роботою слухає неуважно. Співає)

Блакитні квітоньки-дзвіночки
побачив я.
Кому се ти плетеш віночки,
красо моя?

Джонатан

Що ти співаєш?

Р і ч а р д

Пісню флорентинську.

(Співає.)

...Червоні квіти на гранаті...

Дівчина спускає руку.

Знову?
Чи ти втомилась? Ну, постій хвилинку,
я хутко дам спочить.

(Поправляє позу.)

А знаєш, друже,
ся статуя, се буде щось нового.
Давно вже так я серцем не горів,
як отепер. Здається, день і ніч
не відступав би від роботи! Правда,
що і модель таку не завжди знайдеш!
Шукав я цілий рік, знайшов — сьогодні.
Що за хороше дике дитинятко!
Глянь, Джонатане!

Д ж о н а т а н

Річарде, послухай,
сказать по правді, я не сподівався,
щоб ти вже до такого міг дійти.

Р і ч а р д

Ти що на думці маєш?

Д ж о н а т а н

Знаєш добре.

Р і ч а р д

Ні, далебі, не знаю!

Д ж о н а т а н

Дай же спокій!
Та хто ж не знає, що таке моделі
для молодого скульптора? Нехай би
хоч християнку взяв!..

Р і ч а р д

(кидає роботу, вражений)

О Джонатане!
Якби се Годвінсон таке провадив,
то я б не здивувавсь. Але що ти,

митець, митцеві отаке говориш,
дивуюсь я, і жаль мене бере.
Якби ти був митцем справдешнім зроду,
ти б чисту мав фантазію і думку,
ти б знав, що в урочистий час роботи
ми не на грішнім світі живемо,—
навколо нас тоді країна мрії,
те «царство боже на землі», якого
даремно довго так шукають люди.

Джонатан

Ти думаєш, що ти його знайшов?

Річард

Так, думаю і знаю.

Джонатан

Ти щасливий.

Річард

Що ж, годі вже мені нещасним бути,
доволі вже того плачу, й ридання,
і стогону, і скреготу зубів.
Земля не пекло, люди не прокляті,
і радощі не гріх, а божий дар.

Джонатан

Коли ті радощі від бога справді.
А що в тобі тепер їх породило?
Жіноче тіло, грішная краса!
І тим ще й інших звабити бажаєш.
Яке ж то «царство боже на землі»?!

Річард

(спочатку нічого не говорить, іде мовчки, дає дівчині намисто непонизане і нитку, засуває альков, закриває мокрим рядном статую і вертається до Джонатана)

Нехай не вабить грішная краса
твоїх святих очей. Ох, Джонатане!
І хто більмо тобі навів на очі?
Колись у тебе інший погляд був.
Я так утішився, як ти приїхав
до нас в колонію! Вітав я друга
в тобі, мій Джонатане! Чи ж тепер
я бачу ворога перед собою?

Джонатан

(задумавсь, далі подає Річардові руку)

Ні, Річарде, не ворога ти бачиш.
Так хутко ворогами не стають,
і я надію маю, що з тобою
ми спільною дорогою ще підем.
Тобі здається, що тепер осліп я,—
мені здається — ти ще не прозрів.

Річард

Ну, добре вже, покиньмо се змагання.
Ти що читав тут?

(Заглядає в книгу.)

Біблію? Ісход?

Джонатан

Та се я хтів порадитись у тебе...

Річард

Ну, з мене, брате, кепський богослов.

Джонатан

Ні, тут не богословіє, тут інше:
се для зібраннів молитовних свічник
замовила громада. Я гадаю,
що може тут погодитись артиста
із християнином. Громада хоче,
щоб свічника зробить на той взірець,
що в Біблії описано. От слухай.

(Читає.)

«Різьблений маєш ти зробити свічник,
стебло його, і чаші, й круги, й листя
у нього мають бути...» Не збагну,
і скільки чаш, і що воно за круги.
Не розберу! Ось прочитай лиш ти.

Річард

(читає про себе, далі одсовує книгу)

Я раджу так: закрий ти сюю книгу
і текста сього більше не читай,
коли артистом хочеш зоставатись.

Джонатан

Я хочу християнином зостатись.

Річард

Та ти ж себе в неволю завдаєш
єгипетську! Адже громада наша
із Годвінсоном вкупі стільки ж тямить
в тому, що гарне, як отой мій кий;
либонь ще й менше!

Джонатан

Річарде, будь радий,
що ти перед товаришем сказав се,
бо якби сі слова дійшли до слуху
громади й вчителя...

Річард

Овва! Злякав!
Я їм готовий в вічі се сказати:
що правда, то не гріх. Та я й сказав
їм щось подібного, коли схотіли,
щоб я там фініки якісь ліпив
над вікнами та над дверима в школі —
се Годвінсон так видумав премудро
покрасу ту, десь вичитавши в тексті.

(Сміється.)

Джонатан

До речі, я тобі хотів сказати:
даремне ти з громадою завівся,
а надто з Годвінсоном.

Річард

Що ж мені
твій Годвінсон?

Джонатан

А те, що він в громаді
велику силу має.

Річард

Хай він має
в громаді силу, я — на самоті.
То й буде з нас обох.

Джонатан

Чи ти гадаєш
один проти громади йти? Для чого
оця твоя робота?

Річард

Для краси.

Джонатан

Кому потрібна та краса?

Річард

Мені
і тим, що в слід мій підуть.

Джонатан

Де ж ти бачиш
таких людей?

Річард

Та хоч би Деві наш.

Джонатан

Оте хлоп'я?

Річард

Оте хлоп'я. І більше
для мене значить усміх мого Деві,
аніж прокльони твого Годвінсона.
Що ж до громади, я їй те даю,
чого їй треба.

(Показує на посуд.)

От і всі рахунки!

Джонатан

Ні, Річарде, се ще не всі рахунки.
Твоя шановна паніматка...

Річард

Годі!
Про се не звик я говорить ні з ким.
Доволі з тебе знать, що я ніколи
невільником не стану в себе в хаті.

Джонатан

І в кого ти такий запеклий вдався?

Річард

Такий весь рід: вікліфовці[11], лоларди[12],
«незгідні», «незалежні», «рівноправці»[13],

такі були мої питимі предки.
Мої всі кревні волі домагались
від короля, від церкви, парламенту,
а я — від них самих. Така вже кров.

Джонатан

Се горда мова, та душі спокою
немає в ній.

Річард

Нащо мені спокій?
Я ще живий, ще рано спочивати.

Джонатан

Хотів би знати я: невже ти завжди
так певний себе, як тепер? Невже
не знаєш ти ні муки, ні вагання?

Річард

Чому не знаю? Все, що ти говориш,
я сам собі казав не раз, не два.
Та сі вагання й муки переміг я,
вони вже пережиті раз назавжди.
І розум мій, і серце, й віра кажуть,
що путь моя правдива. Але єсть
вагання інші — їх перемогти
далеко тяжче, надто самотньому...
Ти, Джонатане, руку дав недавно
мені на приязнь. Ти один в сій пущі
мені б міг помогти, якби схотів.

Джонатан

Аби я зміг, охоти не бракує.

Річард

Та от що, брате, ти мені скажи,

(одкриває статую)

що зроблено в сій статуї погано?

Джонатан

На погляд мій — вона погана вся.

Річард

Погана чи поганська?

Джонатан

Так, поганська.

Річард

Забудь на час, що ти вже став святим,
і подивись на неї давнім оком.
Коли б тоді, як ми з тобою вкупі
блукали по палацах італьянських,
тобі зненацька показав хто-небудь
сю статую — ти що б сказав про неї?

Джонатан

Тоді сказав би певне: «Гарний твір».

Річард

А якби хто просив тебе вказати,
що в ній змінити?

Джонатан

Я б сказав: «Нічого».
Та тільки се сказав би, як поганин.
Тепер, як християнин, я кажу:
розбий її!

Річард

З останнього стягнуся,
а виллю з бронзи!

Джонатан

Річарде, я мушу
остерегти тебе, поки не пізно...

Увіходить Деві.

Деві

До тебе, дядьку, люди там прийшли.

Річард

То клич до хати.

Деві

Кликав, та не йдуть,
ми, кажуть, поговоримо в садочку,
там затишніш.

Річард

Та що ж воно за люди?

Деві

З Род-Айленду якісь. Іди, бо ждуть.

Річард

Я йду. Ти, Джонатане, ще посидь тут.

(Виходить.)

Джонатан

Чи дядько твій нічого ще не знає?

Деві

Та ви ж сказати мали.

Джонатан

Я не встиг.

Ти сам скажи.

Деві

За мене не турбуйтесь!

Без вас я знаю, що мені робити.

Джонатан

Сьогодні ти не дуже гречний, Деві.

Деві

Ай, дайте спокій!

(Подається до дверей.)

Джонатан

Та куди ж ти, Деві?

Деві

Піду довідаюсь, що там ворожать.

Джонатан

Стривай, зажди, і я з тобою йду.

Обоє виходять. Індіанка виходить з алькова, розходжується по хаті і розглядає, усміхаючись, свою статую.

Дженні

(вбігає раптово)

Ой горенько! Та де ж се Річард? Пробі!

(Бачить індіанку.)

Ти хто така? Ти тут чого?

Індіанка мовчить, вороже дивиться на Дженні, притулившись до п'єдесталу статуї.

(Дженні раптом глянула на статую.)

Ах так?
То, значить, правда? Ти живеш у нього?
(Люто наступає на індіанку.)
Геть звідси, геть, бо я тебе уб'ю!

Хапає кия, що попавсь під руку, і заміряється на індіанку. Тая з різким криком хапає скульпторський молоток, замахує ним, мов томагавком, і собі наступає на Дженні. Едіта і Крістабель вбігають на крик знадвору. Індіанка миттю ховається в альков. Дженні кидає кия і заходиться плачем.

Крістабель

Сестричко Дженні, що з тобою, люба?

Едіта

Що сталось тут? Чого ти плачеш, доню?

Підходять обидві до Дженні.

Дженні

(одвертає їх, пручається по-дитячому)
Лишіть мене, лишіть мене, не руште!
Я більше не прийду до вас ніколи...
Недарма татко не пускав... Ой лихо,
яка я нещаслива!
(Ридаючи, вибігає з хати.)

Едіта

Що се з нею?

Крістабель

Ох, тая Дженні ще зовсім дитина,—
на сльози їй не дорого.
(Задумується і зітхає.)
Ой мамо!

Едіта

Чого зітхаєш?

Крістабель

Ти се знаєш, мамо!

Едіта

Жаль не до речі.

Крістабель

Матінко! Матусю!
Чи се ж вони сюди сьогодні прийдуть?

Едіта

Так.

Крістабель

Річарда ти мусиш боронити.

Едіта

Ми тільки правду боронити мусим,
її одну.

Крістабель

Та Річард-бо твій син,
він — кров твоя. Якби на мого Деві
хто нападавсь, я б кинулась, як пломінь.

Едіта

Я вже згубила сина, а тепер
ти ще й дочку від мене одбираєш.

Крістабель

Ой мамо, що ти кажеш, бійся бога!
Як можеш ти зрікатися дітей?
Се ж, мамо, гріх, сього Христос не хоче.

Едіта

зо стола Євангеліє і розкриває його на закладці)

Дивись сюди, читай уважно, дочко.
Читай уголос, ось отут, читай!

Крістабель

(читає тремтячим голосом)

«Не думайте, що я прийшов кинути мир на землю,
не прийшов я кинути мир, тільки меч.
Прийшов-бо відлучити чоловіка від батька його,
і дочку від матері її, і невістку від свекрухи її.
І вороги людині родичі її».

(Спиняється з стогоном.)

Несила, мамо, сеє розуміти!

Едіта

Читай, читай!

Крістабель

О Христе, сине божий!

(Читає все слабшим голосом.)

«Хто любить батька чи матір над мене, не годен мене;
хто любить сина чи дочку над мене, не годен мене».

(Голос її уривається.)

Едіта

(дочитує сама твердим, сумним голосом)

«І хто не прийме хреста свого і за мною не піде,
не годен мене».

Річард входить. Крістабель при його вході зривається і йде в ванькир. Едіта зостається над книжкою, але не читає, дивиться поперед себе сумним, темним поглядом.

Річард

(сідає на ослоні біля коминка, поглядає на матір. Стиха говорить до себе)

Яка сумна чогось сьогодні мати...
Се ж, певне, я їй жалю завдаю...
Але сей смуток до лиця матусі.
У неї гарні старощі... Сей погляд,
сі прості лінії, одежа навіть —
правдива Mater dolorosa*!

(Бере з коминка віск і ліпить, вдивляючись в матір.)

Едіта

Сину!
Що робиш?

Річард

Так, нічого, бавлю руки.

(Шпарко ліпить далі.)

Едіта

Ти знову бавишся...

Річард

Та що в тім злого?
І діти бавляться. Христос їх любить.

Едіта

У тебе не дитячі забавки,
і сам ти не дитина.

Мовчання.

Слухай, сину!

Знов мовчання. Річард все ліпить.

---

* Скорботна матір *(італ.).— Ред.*

Річард

Я, мамо, слухаю. Кажи, кажи!
(Ліпить ще швидше.)

Едіта

Колись ти сам казав, що гріх так жити,
як ти живеш.

Річард

То вже було давно.
Тепер я інше думаю, матусю.

Едіта

Що ж саме?

Річард

Думаю, що в світі кожен
своє завдання має і — свій хрест.

Едіта

Яке ж, ти думаєш, твоє завдання?

Річард

Мій хист і мрія.

Едіта

Ти колись казав,
що тут потрібно хліба, а не мрії.

Річард

Я, мамо, потім іншого навчився.

Едіта

Де ж ти навчився?

Річард

Та хоч би в тій книзі,
що ти в руках держиш. Я прочитав
уважно притчу...

Едіта

Про таланти, сину?
Ти, певно, зрозумів її не так.

Річард

Ні, мамо, я читав простішу притчу,
її й дитина може зрозуміти.
Про Марту і Марію я читав [14].

Едіта

Хіба то притча?

Річард

Все одно, матусю,
тут річ у тім, як розуміть її.

Едіта

А ти ж як зрозумів?

Річард

Та дуже просто:
що Марта дбала про потреби часу,
Марія ж прагнула того, що вічне.

Едіта

Ти думаєш...

Річард

Іти услід Марії.

Крістабель

(з ванькира сплаканим голосом)

Ходи до мене, брате!

Річард

Що там, Бело?

(Лишає роботу на дзигликові перед коминком і йде в ванькир.)

Едіта

(спішно підходить і дивиться на роботу, що лишив Річард)

Моє обличчя! Господи, рятуй
і змилуйся... Навік, навік загинув...

Річард і Крістабель виходять, взявшись за руки

Крістабель

Матусю, глянь на мене і на нього...

Едіта робить одвертаючий рух рукою і, похиливши голову, виходить геть із хати.

Річард

Та що се з матір'ю сьогодні, Бело?
І ти якась чудна...

Крістабель

Ні, я нічого...
То вже минуло... Річарде, скажи,
які се люди там були в садочку?

Річард

Та то купці з Род-Айленду.

Крістабель

Чого?

Річард

Вони мене в Род-Айленд закликають
за вчителя. Дають чималу плату.

Крістабель

Що ж ти сказав?

Річард

Що не поїду.

Крістабель

Чом?

Річард

Тобі се дивно?

Крістабель

Ні... так... я гадаю...
як добра плата, то... то... може б, варто...

Річард

Щоб я покинув тут свою родину
для тої плати?

Крістабель

(з героїчним зусиллям)

Ти про нас не думай,
поїдь в Род-Айленд. Се для тебе краще.

Річард

Та що се ти мене мов випираєш?
Чи я й тобі вже, Белочко, обрид?

Крістабель закриває обличчя фартухом. Річард, здивований і стурбований, підходить до неї. Раптом увіходить Д ж о н а т а н, при вході оглядає всю хату.

Д ж о н а т а н

Тут не було нікого ще?

К р і с т а б е л ь

Нікого.

Д ж о н а т а н швидко виходить.

Р і ч а р д

Чого він се спитав? А хто ж мав бути?

К р і с т а б е л ь

Хто?.. Я не знаю... Може... Ні, ніхто!

(Збентежена метушиться по хаті, далі починає покривати статую рядном.)

Р і ч а р д

Та що ти робиш, Бело? Схаменись!

К р і с т а б е л ь

Так, щоб не сохло.

Р і ч а р д

(сміється)

Ти за неї дбаєш?
Я дуже радий, тільки все ж не руш.
Я, Белочко, вже краще сам накрию.

(Накриває статую рядном.)

Щось стукнуло. Крістабель здригнулась.

Р і ч а р д

Чого ти? Се віконниця.

Мовчання.

К р і с т а б е л ь

А може б,
ти, Річарде, таки туди поїхав?..

Р і ч а р д

Куди?

К р і с т а б е л ь

В Род-Айленд... Так, хоч ненадовго.

Річард

Навіщо се? З якої речі?

Крістабель

Бачиш,
тебе не всі тут люблять у громаді.

Річард

От новина! Я знаю се, я звик.

Крістабель

Таки ти справді гострий. Ти б часами
щось відступив...

Річард

Та що ж я відступлю?
Не можу я від хисту відступитись.

Крістабель

Та не зовсім... а може, так, на час.

Річард

Як від Христа Петро? [15]

Крістабель

Ох, я не знаю!
Якби ти хтів, ти сам знайшов би спосіб.
Тоді було б так добре... І матуся
була б така щаслива...

Річард

О, я знаю!
Ви хочете, щоб зрадив я скульптуру?
Не можу я, бо зрадником не вдався.
Та навіть хоч би й зрадив, як Іуда,
я, певне б, і повісився, як він.

Деві раптово вбігає в хату.

Деві

Вони вже йдуть.

Крістабель

Ой!

Річард

Хто?

Деві

Усі старі
і Годвінсон!

(Вибігає в ванькир.)

Річард

Так от що! Розумію...
Ну що ж, нехай ідуть. Не бійся, Бело!

Увіходять: Годвінсон, Кембль, Калеб Педдінтон, Абрагам Сміт, Джон Мільс, Джірімая Ортвін, Метью Фільдінг і ще скілька старих. За ними Едіта і Джонатан. Момент ніякового мовчання.

Кембль

Добридень, Річарде, не ждав одвідин?

Річард

Не ждав, але вітаю, будьте гості.

Годвінсон

В гостину не прийшли б ми в сюю хату,
але повинність вища може змусить
і в капище зайти.

Річард

(скипів, але погамував себе)

Такої мови
не чувано в сій хаті досі. Справді,
коли б не сії чесні громадяни,
я знав би, як на сеє відказати.

(До громади.)

Батьки мої, прошу сідати.

Старі сідають вряд по лавах позастіллю. Едіта стає осторонь. Джонатан сідає на окремому ослоні ближче до Річарда.

Калеб Педдінтон

(до Річарда)

Сину,
ти маєш дякувати громадянам,
що так по-батьківськи за тебе дбають.
І я, найстарший від усіх літами,
до тебе потрудився сам прийти.

Річард

(здержано)

Я дякую за честь.

Калеб

Ми б мали право
тебе покликати на суд громадський...

Річард

На суд?! Я не злочинець!

Джонатан

(тихо до Річарда)

Але ж, брате,
впадати в річ старому — як же можна!

Калеб

(до Річарда)

Даремне ти скипів. Отож-то саме,
що ми тебе не кликали на суд,
а зважили вперед прийти до тебе
самі і подивитись, як живеш,
та розпитатись. Поговори всякі
про тебе ходять.

(До Кембля.)

Джошуе, кажи!

Кембль

Радніший би мовчати я, братове.
Бо се таке... Ну, як його й казати?..

(До Річарда.)

От бачиш, Річарде, увів ти в славу
мою дочку.

Річард

Я, батьку Джошуе?!
Твою дочку я щиро поважаю,
їй зроду слова не сказав пустого,
бо сам би се вважав за непристойне.

Кембль

Не знаю... Я-то сам гадав про тебе,
що ти поштивий хлопець. А проте
таки ти Дженні збаламутив.

Крістабель

(виходить з ванькира. До Кембля)

Батьку,
побійся ти гріха! Та що ж лихого

могло спіткати Дженні в нашій хаті?
Ти ж знаєш нашу матір і мене,
чи ми б яке нікчемство допустили?

Едіта

Громада знає,— я не покриваю
гріхів свойого сина,— отже, я
скажу по щирості, що баламутом
мій син не був ніколи, скільки знаю.
А щоб він звів з ума твою Джоанну...

Кембль

(поспішно)

Щоб звів з ума, того я не кажу,
моя дитина не такого роду.

(Зупиняється, немов розважаючи річ сам собі і шукаючи виразу своїм думкам.)

Ні, я кажу: він збаламутив Дженні...
Раз він зліпив тут з неї подобизну
і нарядив принцесою. От дівка
від того часу наче одуріла.

(Опанувавши думкою, оживляється і говорить швидше; ніяковість його зникає.)

Не дбає ні про що, лиш про убори,
Я їй розбив свічадо, так вона
у воду видивляється на себе.
А тую подобизну так злюбила,
немов душа її, самої Дженні,
переселилася в ту кляту ляльку.

(До Річарда.)

Се ж я обвинувачую тебе,
що ти не знищив тої подобизни,
як я просив, і тим поставив Дженні
на шлях до згуби вічної.

Річард збирається щось сказати, Джонатан встає поперед нього.

Джонатан

(до громади)

Батьки,
дозволите промовить слово?

Калеб

Можна,
коли ти що до діла маєш мовить.

Джонатан

В сій справі Річардові говорити
ніяково, але що ж винен Річард,
коли дівчаті хочеться уборів?
Се ж, може б, так було й без подобизни,—
відомо, вже така жіноча вдача.
Ти ж, батьку Джошуе, тут не довів,
щоб Річард справді вводив Дженні в славу,
то нащо ж ти сказав такеє слово?

Кембль

Не бійсь, я слів не кидаю на вітер...
А через що ж тепер уся жінота
«невісткою Едіти» Дженні дражнить?
Та що казати, сам я помічав,
що Річард задивляється на неї.
Чого він саме з неї подобизну
зліпив? Чи мало тут у нас дівчат?

Крістабель

Батьки мої, я знаю, що ніколи
мій брат не сватав Дженні.

Кембль

Отож-то!
Не сватав, а дурив.

Крістабель

Та поспитайте
її саму. Коли боїться бога,
то мусить же вона сказати правду!

Калеб

Так, брате Джошуе, хай прийде Дженні
і скаже нам, чи обіцяв їй Річард
її узяти за жону. Як скаже
і доведе, що справді обіцяв,
то мусить він із нею одружитись.
Громада баламутства не попустить.

Кембль

Та дівчині ж воно неначе й сором
прилюдно про такеє говорити.

Абрагам Сміт

(говорить уривчасто, рішуче, суворо, але з відтінком добродушності)

Повинна. Річ громадська. Треба приклад.
Розпустяться молодики — що ж буде?

Кембль

Якби кого послати...

Крістабель

Я пошлю.

(У ванькир до Деві.)

Біжи до Дженні, синку, та швиденько.

Кембль

Скажи, що батько їй велить прийти.

(До громади.)

Інакше б не насмілилась, я знаю.

Деві йде.

Калеб

А поки прийде дівчина, провадьмо;
ще маємо про що поговорити.

(До Річарда.)

Так от, чутки недобрі йдуть про тебе:
що з дикунами водишся на пущі,
приводиш їх сюди...

Річард

Не знав я, батьку,
що християнин мусить гордувати
створінням божим. Сам Христос ходив
до самарян[16] і ханааанців[17] — чим же
сі дикуни від тих народів гірші?

Годвінсон

Вважайте, браття, як се він зухвало
себе рівняє до Христа!

(До Річарда.)

Скажи ж ти,
чого Христос ходив до тих невірних?
Чей не за тим, щоб нечисть ідолянську
у них і переймати й прищепляти?

Вже ж ти не скажеш сам, що ти ходив
Христової науки уділяти
тим дикунам?

Річард

(до Калеба)

Ти, батьку, запевняв,
що ви мене тягти на суд не мали,
а тут уже й суддя знайшовся. Знайте ж,
що я йому відповідать не буду.

Годвінсон

(встає, до громади)

Судіте, браття, ви між ним і мною.

(Показує на Річарда рукою.)

Сей чоловік одразу став мені,
мов камінь спотикання на дорозі,
хоч я йому ніколи зла не зичив,
я, навпаки, про його душу дбав,
як про свою — яка ж за сеє дяка
була мені? Брат Джошуе посвідчить,
яку вчинив наругу надо мною
ненависний сей ідолотворитель.

(До Кембля.)

Ти ж пам'ятаєш тую подобизну,
що він зліпив на глум, неначе з мене?
Я по одежі взнав, що то мій образ.

Кембль

(ховає мимовільний усміх)

Вже ж пам'ятаю! Та вона, запевне,
ще й досі в нього.

(До Річарда.)

Покажи її.

Годвінсон

(поспішно)

Показувати я не вимагаю.

Річард

Чому ж? Я можу.

(Іде і дістає з шафи ту фігурку, що колись зліпив Деві.)

Ось вона, дивіться.

Дехто з громади не може вдержати сміху і захиляється за сусіда.

Джірімая Ортвін

(тихо до свого сусіда Фільдінга)

Я б се пізнав не тільки по одежі.

Годвінсон

(гнівно)

Гадаєте, він пóслух вашій волі
тим об'явив, що показав оце?
Коли його безчельний, ниций вчинок
не знайде осуду з руки громади,
то я прийму собі се за ознаку,
що час мені шукать деінде місця,
де б голову трудженну прихилити,
бо тут її неславою вкривати
усякий блазень може безборонно.

Калеб

Спокійся, гідний вчителю, будь певен,
що ми тебе на глум не віддамо
молодикам.

(Бере в руки фігурку Годвінсона.)

Ти, Річарде, признайся,
з яким ти заміром зробив сю постать?

Річард мовчить. В сю хвилину в хату входять Дженні і Деві і спиняються коло порога. Деві остовпів, угледівши свою фігурку в руках Калебових.

Калеб

Ми розуміем так твоє мовчання,
що ти нічим не можеш оправдатись,
бо тямиш всю гидоту свого вчинку.
І наша рада батьківська тобі
направить каяттям свою нечемність.
Учитель наш, ти знаєш, братолюбний,
і він тобі простить по-християнськи,
як ти його прилюдно перепросиш.

Годвінсон

(поспішно)

А сю фігурку знищиш.

Калеб

(до Годвінсона)

Вже ж, не як.

(До Річарда.)

Тут, сину, довго думати нема що.
От приступи, гречненько уклонися,
скажи: «Згрішив я, батьку, перед богом
і проти тебе». Що ж? Чого уводиш?

Річард

Я перепрошувать його не буду.

Калеб

То, значить, буде суд.

Річард схиляє голову на знак згоди.

Деві

(з поривом)

Се я зробив!
Зовсім не дядько Річард!

Годвінсон

(до Деві)

Справді, хлопче?
А хто ж тебе навчив таке робити?

Деві

Ніхто, я сам! Та, їй же богу, сам!

Годвінсон

Ти не божись, то нечестива звичка.

(До громади.)

На суд з малим, звичайно, я не стану,
я сподіваюсь, що в його родині
і так його не всі за се похвалять.

Едіта

Належну кару буде мати хлопець.

Крістабель

(до Калеба)

Простіть його, він перепросить.

Калеб

Звісно,
а хльосту все-таки не вадить дати
для прикладу.

Деві

(до Крістабелі)

Завішусь, як поб'єш!

Крістабель умовляє його пишком, він трясе головою з сльозами лютості на очах.

Річард

Мій небіж не зовсім по правді каже,
що сам він се робив. Ми вдвох робили.

Деві поривається щось сказати, Річард його утримує рухом.

Як старший, я відповідати мушу,
і я готов. Я суду сам прошу.
Але вперед дозвольте іншу справу
залагодить.

(До Кембля.)

Прийшла твоя дочка.
Не випадає дівчині стояти
так довго у порога.

Калеб

Се-то правда.
Ми зараз поспитаємо її.

Під час сцени з Дженні Годвінсон перегортає Біблію і зазначає закладками якісь тексти. Крістабель виводить Деві в ванькир.

Калеб

(до Дженні)

Чи Річард Айрон обіцяв коли
з тобою одружитись?

Дженні мовчить, спустивши очі додолу.

Кембль

Що ж ти мовчиш?
Кажи, коли питають.

Дженні затуляє обличчя рукавом і схлипує.

Річард

Панно Дженні,
я вас прошу виразно відповісти.
Ваш панотець мені уймає честі,
прилюдно дорікаючи, що я
вас баламутив нібито.

Дженні

(спалахнувши і перемігши сором)

Та вже ж!
А хто ж мене рівняв і до принцеси,
і до русалки... і... і вже не знаю,
до кого ще? Хто правив теревені,
аби мене барити?

Річард

Запевняю,
що заміри мої були невинні,
але як я необережно зрушив
вас спокій серця, то бажав би знати...

Абрагам Сміт

Та що там! Поберіться, й ділу край!

Дженні

(з поривом злісної упертості)

Нізащо в світі не піду за його!

Кембль

(збентежений)

Ну, се вже, дочко, теє... не по правді.
Се ти неначе коверзуєш...

Дженні

Ні!
Не хочу я! Хіба я послідніша,
щоб він мене...

(Знов затуляється фартухом, і через те її слова заглушаються.)

Кембль

(гримає)

Джоанно, годі слинить!
Кажи по-людськи, що тобі не в лад?
Ну, говори ж!

Річард

Так, панно Дженні, справді
вам слід би пояснить свої слова,
бо се мені образа.

Дженні

(до Річарда з погрозою)

Ну, гаразд!
Гаразд, я поясню.

(До громади.)

От, люди добрі,
вже Річард Айрон має жінку в хаті,
нехай же він тримається її!

(Біжить до алькова, розсовує запони і показує рукою на дикарку, що прищулилась у кутку.)

Громада жахається. Дехто одвертається, дехто спльовує з огидою, дехто сплескує руками.

Кембль

(встає і підходить до Дженні)

Ходім додому, дочко. Хай сій хаті
те буде, що Содомові й Гоморрі! [18]

(Бере Дженні за руку і виходить в крайньому гніві.)

Дикарка, улучивши момент, поки громада ще не оговталась, зривається і прожогом втікає в покинуті наотвір двері.

Едіта

Як смів ти в нашій хаті гріх чинити?
Хоч би мене з сестрою посоромивсь!

Річард

Матусю, я се можу пояснити...

Едіта обурена одвертається. Крістабель, затуливши обличчя руками, виходить у ванькир.

Годвінсон

(до громади)

Чого ж нам ще розпитувать, братове?
Здається, досить бачили. Се зветься:
зловити на гарячім вчинку.

Абрагам Сміт

Правда!

Метью Фільдінг

Се щось нечуване!

Калеб

Образа бога!

Джон Мільс

Такого попускать не можна.

Джірімая Ортвін

Звісно!

Годвінсон

(бере Біблію, що лежить на столі)

Я думаю, нам варто прочитати,
що роблено в Ізраїлі такому,
хто блуд чинив з поганськими жінками.

Річард

Так справу ставити я не дозволю!

Годвінсон

(до громади)

Невже він думає ще одрікатись?
За кого ж він нас має?!

Абрагам Сміт

Та за дурнів!

Джонатан

Батьки мої, дозвольте мовить слово.

Метью Фільдінг

Ну, вже відомо, ти його товариш,
то будеш заступатися.

Джонатан

Я, батьку,
громаді завжди був слухняним сином,
вважаю я за гріх її дурити,
крім того, звик я правду цінувати
над всяку людську приязнь.

Калеб

Ну, кажи.

Джонатан

Я говорив з товаришем про сюю
поганську дівчину. Він запевняв,
що він її привів не для розпусти.
Я певен, що мені, як свому другу,
признався б він по правді.

Калеб

А навіщо ж
вона йому здалась?

Джонатан

Шановний батьку,
я тямлю, що й така мета негожа,
та чей же не така бридка, як тая,
що ви гадали: він привів дикарку,
щоб з неї статую зробити. Справді,
я бачив сам, як він її ліпив.

Годвінсон

Се, кажеш, не така бридка мета?
Зробить кумир з поганки, ледащиці —
се ж гірший гріх! Адже він тим порушив
господню заповідь страшну, велику,
за неї ж до найдальших поколіннів
на нас помститься бог, як ми самі
не помстимось. Так само й те, що Річард
не сам оце робив

(показує на свою подобизну роботи Деві),

але призводив
недолітка бридоті помагати —
гріх непростимий. У письмі святому
стоїть

(розгортає Біблію):

«Хто сих малих на гріх призводить,
тому було б вже краще, якби жорна
млинові почепить йому на шию
і в море кинути».

Річард

(саркастично показуючи на подобизну Годвінсона)

Чи ти вважаєш,
що й се кумир?

Годвінсон

(спустивши очі на Біблію)

Розмова з нечестивим
і праведні уста споганить може.

(До громади.)

Хто двигає такі гріхи важезні
на скутій нечестю своїй душі,
тому нема ні прощі, ні рятунку.

Калеб

Воно-то так показує. А все ж
тут десять раз годиться приміряти,
щоб відрубати так як слід, по правді.

Джонатан

Так, батьку мій! Сама свята премудрість
твоїми се устами промовляє!
Важкі гріхи, се правда, взяв на душу
нещасний мій товариш!..

Річард

Джонатане,
«цілуючи, ти зраджуєш»?[19]

Джонатан

Ні! Свідчусь
моїм життям: і я не краще жив,
але господь моїм гріхам потерпів —
в той час, як я вже став на край безодні,
він дав мені пізнати путь правдиву.

Абрагам Сміт

Бува, що бог в останній час покличе.

Джонатан

(до Абрагама Сміта)

І тим-то наш господь Ісус Христос
казав прощать не тільки що...

Годвінсон

(що ретельно шукав у Біблії весь час, часом одриваючись для реплік, робить раптовий жест Джонатанові, аж той з несподіванки замовкає, а Годвінсон звертається до Калеба)

Мій брате,
ти помилився, що йому дозволив
прилюдно промовляти. Ось поглянь,
що тут стоїть.

(Посуває книгу Калебові і читає, роблячи пропуски та натискаючи на особливо важні слова. Калеб стежить очима по книзі за читаним і безгучно порушує устами, немов повторює за Годвінсоном, та потакує головою на притисках.)

«Всяк різьбяр і будівничий... серце своє віддає, аби вдати гаразд покрасу. Так само й коваль... так само й гончар... серце своє віддає, аби скінчити начиння. Всі вони на руки

свої надіються... Без них місто не заселиться, але на престолах суддів не сядуть і закону судового не розмислять та й не мають вирікати вироку чи присуду...»

Калеб

(після читання б'є себе по лобі)

Гай-гай! Стареча пам'ять!
Виразно ж тут стоїть, що кожен майстер
на судьбищах не має промовляти.

(До Джонатана.)

Замовкни, сину, й сядь.

Джонатан покірно вклоняється і, зітхнувши, сідає.

Годвінсон

(знов посуває Біблію до себе)

І ще є слово:

(читає)

«Хто каже про нечестивого, що він праведний, той буде проклятий від людей і зненавиджений межи народами».

Абрагам Сміт

Рятуй нас, господи, і заступи!

Джонатан

Я праведним його не називав...

(Обриває, глянувши полохливо на Калеба, що робить йому знак мовчати.)

Калеб

(до Джонатана, добродушно)

Не бійся, ми по правді все розважим,
а ти мовчи, тобі мовчати личить.

Годвінсон

Щоб не було спокуси, краще вийди.

Джонатан, жалісливо глянувши на Річарда, що відповідає йому іронічним усміхом, виходить.

Калеб

(до громади)

Що Річарда ніхто не назове
в нас праведним — про се і мова зайва,
та не хотілось би його лишити
без порятунку.

Річард

Я не погибаю!

Метью Фільдінг

Ну, та й загонистий!

Калеб

(до Річарда)

Ні, сину, гинеш,
хоч, може, й сам того не тямиш.

(До громади.)

Браття,
я б ще гадав йому почасувати —
тож і Содому бог почасував —
він, може, схаменеться.

Годвінсон

Чесний брате,
коли він досі ще не схаменувся,
на що ти ще надію покладаєш,
які ознаки бачиш каяття?

Калеб

(заклопотано)

Ознак, то правда, начеб і немає...
а все ж з ним варто ще поговорити.
От мати Річардова чесна жінка,
богобоязна, чей направить сина
на добрий шлях.

Едіта

(глухо, але зважливо)

Я мушу вам признатись,
що я на сина втратила надію.
Він слів моїх до серця не приймає.

Годвінсон

Ще заповідь порушена: він матір
не поважає.

Річард

Мамо, як ти можеш
такий на мене наклеп допускати?

Едіта

(суворо)

Се правда, Річарде.

Годвінсон

(робить рух до Едіти)

Ви чули, браття?

Абрагам Сміт

Задебеліло серце. Шкода хлопця.
Душа закостеніла. Пропаде.

Калеб

А все ж таки не тратьмо ще надії
його порятувати, бо снагу
йому господь таки вділив чималу.
Як ми про свічник радились, тоді ще
я притчу про таланти нагадав:
не даймо ж, браття, ані змарнувати,
ні в землю закопати ті таланти,
що доручив найвищий нашим дітям.

Годвінсон

Сей чоловік вже змарнував талант,
розтринькав, мов п'яниця. Чи ж не міг він
навчитись на чужині хистів добрих
або наук потрібних? Ні, віддався
диявольському хистові — скульптурі.

Абрагам Сміт

А дехто каже, що і то від бога.

Годвінсон

За всі віки було лиш два майстри,
що з божого шляху не ухилялись:
Веселіїл та Еліав[20], що в храмі
єрусалимськім працювали, решта ж
все Каїнове кодло[21]; все нащадок
Сідона й Тіра. Їх ярмом залізним
скромити треба! Хто митці найперші?
Юбаль і Тубаль-Каїн[22]. Хто їм батько?

Метью Фільдінг

Та вже ж що Каїн, хто ж сього не знає?

Калеб

Я вас прошу, як Авраам просив
за нечестиве місто [23]:

(показує на Річарда)

ся душа
в гріхах ще, може, не зовсім погрузла,
ще, може, є в ній хоч єдина цнота,
єдине почуття, не бридке богу.

Річард

(іронічно)

Спасибі за таку облесну думку!

Калеб

(до Річарда, не завважаючи іронії)

Та тяжко ж вергнуть каменя на брата!

(До громади.)

Я раджу, браття, під громадський догляд
поставити його. Коли за рік
не стане він, як Джонатан, слухняним,
не заживе по нашій волі й божій,
то буде нам, як митар і як грішник.

Абрагам Сміт

Отак по правді!

Джон Мільс

Се закон Христовий.

Метью Фільдінг

Щоб сей покаявся?

Абрагам Сміт

Господь всесильний.
Для бога все можливо.

Джірімая Ортвін

Взять під догляд.

Калеб

На рік.

Метью Фільдінг

На місяць досить.

Абрагам Сміт

На півроку.

Джірімая Ортвін

Три місяці доволі.

Джон Мільс

Сорок день.

Річард

Та доки сеє буде? Мов на ринку
торгуються за душу!.. Перший раз
я мушу рацію йому признати,

(показує на Годвінсона)

коли я досі ще не відкаснувся
від хисту, то й не відкаснусь довіку.
Душа моя вже все перемогла
і вільна стала, наче сарна в горах.
А ви її хотіли б загнуздати
та на оброті ваших цнот привести
до нього

(показує на Годвінсона)

під ярмо залізне?

Годвінсон

(під час промови Річарда починає трястись, далі втуплює очі в простір попéред себе, простягає руки немов до якогось видива і, викрикнувши ненатуральним, екстатичним голосом, перебиває Річарда)

Горе!
Сіоне [24] мій! Новий Єрусалиме!
Куди тебе ведуть? Ой, що я бачу?
Ой, що я чую? Горе! Горе! Горе!
Цимбали, бубни, гуслі, жоломійки...
Недоліток в танку несамовитім
кружляє перед постаттю Молоха!
Невинна дівчина в препишні шати
наряджена для служби Астароті...
О плачте, плачте!

(Хапається за голову.)

Громадою опановує турбота, дехто плаче, дехто трясеться в нестямі; Крістабель ридає, Едіта, зціпивши руки, дивиться поперед себе поглядом, повним одчаю.

Метью Фільдінг

(кидається до Годвінсона)

Вчителю! Наш батьку!
Порадь нас, порятуй! Що нам робити?

Годвінсон

(зміняє плачущий тон на грізний)

Велик господь в своєму гніві! Слухай,
сіонська дочко! Ось летять на тебе
дряпіжники з обличчям мідяним...
Нема тобі рятунку... відцурався
тебе твій бог за зраду ідолянську...

(Опускає руки; закриває очі, мов знесилений одчаєм.)

Калеб

Учителю, сі видива страшні
не на погибель, а на осторогу?
Запевне ж так?

Годвінсон мовчить і не одкриває очей.

Калеб

(посуває Годвінсону Біблію ближче)

Одкрий святую книгу,
нехай вона порадить, що робити.

Годвінсон

(одкриває Біблію ніби наугад, але в дійсності на закладеному заздалегідь тексті. Читає глухим голосом)

«Будь проклятий той, хто виліпить чи вилле
бридке перед богом діло рук мистецьких і
покладе його у схові!»

(До громади, не читаючи.)

Ви знаєте, що відповів на се
народ ізраїльський.

Калеб

(сухо і суворо)

«Хай буде так».

Метью Фільдінг

(фанатично)

Хай буде проклятий!

Абрагам Сміт

(покірно)

Та що ж, хай буде.

Джон Мільс

Своя душа дорожча. Пристаю:
хай буде проклятий.

Джірімая Ортвін

Та вже ж, не як.

Едіта

(голосно, виразно)

І я його кляну.

Крістабель

Ой мамо! Мамо!

Річард

(до громади)

Вже прокляли? А знаєте ж ви, за що?

Калеб

(показує на закриту статую)

За те бридке, що ти у схові держиш.

Річард

Хто вам сказав, що я свій твір ховаю?
Ось він, мій твір! Дивіться!

(Раптово скидає покривало з великої статуї.)

Німа сцена. Видно по обличчю громадян, як у них побожна відраза бореться з натуральним подивом до гарного твору. У Річарда з'являється вираз тріумфу.

Годвінсон

(до громади)

Він ще гірше
тепер грішить, ніж досі согрішав!
Він хоче нас заплутати у невід,
що сплів сам князь олжі. Святу громаду
від стежки правої відбити хоче.

Громада одвертається, щоб не дивитися на статую.

Метью Фільдінг

Диявола він слухав, се робивши!

Річард

Я слухав тільки вищого натхнення,
а ви кого?

(Показує на Годвінсона.)

Повапленого гробу!
Ви ідола створили, а не я!
Себе кляніть!

Годвінсон

(до громади)

Чи довго ще терпіти
ви будете гидоту слова й діла?
Чого ждете? Що Моїсей[25] зробив
з кумиром золотим?

Метью Фільдінг

Спалив його
і попіл дав ідолотворцям випить.

Годвінсон

Отак і ми зробім!

(Показує на статую.)

Паліть її!
Паліть усю гидоту ідолянську,
що зібрана в сій хаті!

Річард

Я не дам!

В сю хвилину Метью Фільдінг великою палицею своєю збиває статую з примосту, вона падає і розбивається. Громадяни хапають, де тільки під руку попадається, усе належне до скульптури: ескізи, бюсти і т. ін., навіть знаряддя, толочать, трощать, кидають у коминок, де Калеб розпалює і роздмухує вогонь.

Годвінсон

(кидається до шафи, коло якої вже стоїть на обороні Річард.)

Тут ідоли найгірші! Подивіться!

Річард бореться з ним, не пускаючи, громадяни кидаються на підмогу Годвінсонові.

В двері од ванькира вже кілька хвилин, відколи почалась баталія, добивається замкнений там Деві. Крістабель і Едіта підпирають двері, щоб він не вирвався, але на хвилину Едіта спускає руки, вражена тим, що діється коло шафи. Деві проривається в двері, хапає молот скульпторський коло розбитої статуї і, пробившись до Річарда, подає йому молота.

Деві

На, дядьку, молота!

Річард

(щільно притискує одною рукою єдину статуетку, що врятував з хованих у шафі,— статуетку з девізом «Pereat mundus, fiat ars»,— а другою бере від Деві молота і замахує ним)

Гей, одступіться!

Легко ранить Годвінсона, той пронизливо кричить; здіймається лемент: «Він біснуватий!», «Геть його!», «На пущу!», «Женіть його!» Громада наступає на Річарда з палицями, дехто кидає шматками глини з розбитої статуї.

Річард

(дужим голосом)

Мовчіть!
Мовчіть, злиденне кодло! Невігласи!
Я сам іду од вас! У дикій пущі
є дикі люди — не дикіші вас!
Геть! Розступіться, дайте шлях! Інакше
я сам собі дорогу проложу!
Гей, стережіться!

(Кидається крізь юрбу, прокладаючи собі дорогу до дверей.)

Крістабель

Брате, схаменися!
Ой матінко!

(Кидається до Едіти.)

Едіта

(твердо)

Він проклятий від бога,
мені не син, тобі не брат.

Деві

(пориваючись до Річарда помежи людей)

Ой дядьку!
Візьми мене з собою!

Крістабель

Деві! Синку!
Не йди! Не кидай! Я умру без тебе!
Ой Деві! Ой...

(Голос її спотворюється, вона заточується. Деві, після моменту вагання, вертається на її крик і кидається в її обійми.)

Деві

Я, мамо, тут, з тобою!

Крістабель поривчасто тулить до себе Деві. Річард пробився до порога і одчинив двері.

Годвінсон і громада

(услід Річардові)

Будь проклятий!

Річард

(обертається з гнівним сміхом)

На вас прокльони ваші!

(Зникає з порога.)

Громада проводжає його лютими вигуками і киданням грудок та паліччя.

III

Шкільна кімната в Род-Айленді; вона ж служить і за помешкання Річардові. Більша частина кімнати зайнята шкільними лавами, кафедрою, дошками тощо; менша частина, властиво, чверть кімнати, відділена від першої завісою і ванькиром, заставлена речами Річарда і знаряддям до скульптури: в однім кутку шафа, в другім — невеличка нескінчена статуя жінки, тут же стоїть і кістяк для навчання анатомії та для скульпторських студій. Річард сидить на кафедрі, перед ним ученик читає з книжки; інші ученики — підлітки й дорослі — сидять по лавах.

Ученик

(читає)

E disse lei: nessun maggior dolore
che ricordarsi del tempo felice
nella miseria![26]

Річард

Перекладіть!

Ученик

(перекладає)

«І мовила вона: немає більше болю,
як пригадать собі часи щасливі
при злиднях...» Може, краще «при недолі»?

Річард

Однаково.

Учень к

Які чудні слова!
Мені здається, що утішний спогад
усе утішним буде.

Річард

Дай вам боже,
щоб ви своєї думки не змінили.

Учень к

Читати далі, чи зробить аналіз?

Річард

Ні, на сьогодні досить.

Учеників збирають книжки і, вклоняючись, розходяться. Один ученик зостається і підходить до Річарда.

Річард

Що вам, Чарлі?

Чарлі

Я таткові давав фігурку вашу,
та він говорить, що такий товар
йому в крамниці нінащо держати,
бо тут купців не знайдеться на нього.
Так от я вам приніс її назад.

(Сягає рукою до торбинки.)

Річард

(спиняє рукою його рух)

Візьміть собі, як хочете, на спомин.

Чарлі

Коли дозволите, я подарую
малій сестрі, вона просила ляльку.

Річард

Sancta simplicitas!*

Чарлі

Що ви сказали,
пане учителю?

---

* Свята простота! *(лат.)* — *Ред.*

Річард

Нічого, так.

(Задумується.)

Чарлі

(пождавши)

То як, дозволите подарувати?

Річард

Про мене...

Чарлі

Дякую.

(Вклоняється на відході.)

Річард

Ідіть здорові.

Чарлі виходить. Річард сам.

Невже нема такої сили в світі,
нема снаги, щоб до краси і хисту
людей тутешніх якось привернути?
Коли я вмів живим робити камінь,
чому не вмію серце оживити
оцих людей? Серця в них не камінні.
Вони так щиро билися за волю,
за правду й за святеє боже слово.
І тут живуть не за єдиним хлібом.
Я бачив сам, як на очах суворих
прозорі сльози, мов роса, тремтіли
в той час, коли орган величним співом
і стіни, й людські душі потрясав.
І жаль було, і заздро, що музика
над стінами і над людьми панує,
а мій коханий хист, моя скульптура
в погорді, мов розвінчана цариця...
Ні, я не хочу вірити, щоб справді
моя цариця владу вже втеряла.
Се винен *я*, моя безсила мрія.
Нездатен розум, незугарні руки
знайти чогось такого, щоб могло
всіх зрушити, неначе грім органу.
Та що ж воно і в чім його шукати?

(Розсуває завісу, іде до статуї і розкриває її.)

Чого бракує творові моєму?
Хто може се мені тепер сказати?

Хто може дати раду? Люди йдуть,
минають мовчки, мов глухонімії,
немов їх очі з темною водою,
що дивляться й не бачать! Чи не краще
було тоді, як руки фанатичні
мої утвори в порох розбивали?
Бо се ж таки було якимсь признанням,
що хист мій справді може мати силу,
для них лиху, ворожу, нечестиву,
а все ж велику! Проти мене люто
боролися, і я тоді боровся...
Тепер я був би й ворогові радий,
але його немає...

(До статуї.)

Обізвися
хоч ти до мене, глино нежива!
Чого тобі, чого мені бракує,
щоб нам живими бути межи людьми?..

(Робить поправки.)

Чи так не стане лінія чистіше?..
Сей, може, рух здавався б їм цікавим?
Сей погляд?.. Ні, спустить його додолу.
Поганий вираз... Лицемірний... Так?..
Ні, се нагадує богинь античних...
А се — мадонн... А се — оту розбиту...

(Кидає роботу.)

Якби я знав, чого тим людям треба,
я б, може, вдав, але тепер... Ні, певне,
щоб до душі душею промовляти,
то треба, щоб ті душі поріднились.
А що ж їх поріднить? О боже духа!
Дай іншу душу творові моєму
або мою від мене одбери!

Тихенький стук у двері. Річард спочатку не вважає. Стук повторюється.

Прошу!

Увіходить пані Бруклі, швачка, і несе якийсь загорток. Мовчки вітаються.

Се ви?

Бруклі

Принесла вам роботу.

(Виймає і розгортає довгу скульпторську блузу.)

Р і ч а р д

А, вже готова? Дякую. Так от вам.

(Виймає гроші.)

Тут і за все, що ви для мене шили.

Б р у к л і

(пригортає руки до грудей, не беручи грошей)

Ні, пане вчителю, тоді не брала
та не візьму й тепер.

Р і ч а р д

Отак! Чому ж се?

Б р у к л і

Я вам так вдячна за мого Томаса,
мій хлопець вас найбільше поважає
за всіх учителів.

Р і ч а р д

Я дуже радий,
якщо ученикам не зле зо мною...
А плату ви прийміть, бо коли ні,
то я не можу взять од вас роботи.

(Загортає блузу і подає пані Бруклі, тая кладе загорток на стілець.)

Б р у к л і

Ні, пане вчителю, коли вже так,
то я б вас попросила... Тільки де там!
Се ще дорожче вийде... але що ж,
я б, може, відробила при нагоді...

Р і ч а р д

А що ж би я зробити міг для вас?
З охотою зроблю й без відробітку.

Б р у к л і

Чи не дали б мені оцю фігуру?..

(Показує на статую.)

Вона ж, либонь, дарма стоїть у вас...
Мені б здалась...

Р і ч а р д

А вам вона навіщо?

Бруклі

Бо тії пані завжди химерують,
усе їм не потрапиш,— хто ж їм винен,
як не хотять стояти?

Річард

Ну, так що?
Пробачте, я щось вас не розумію.
В нас мова йшла про статую...

Бруклі

Отож,
бо я б на неї сукні приміряла,
щоб дам не мучити...

Річард

Що?! Як?!
(Німіє, запалений гнівом.)

Бруклі
(злякано)

Простіть...
Я... я не знала... я не хтіла...

Річард
(помалу схаменувшись)

Добре,
нічого вже... Лишіть мене, я хворий...
А гроші ви таки візьміть. Прощайте.

Бруклі, збентежена, бере гроші, вклоняється, присідаючи, і виходить, зоставивши двері непричинені. Ледве вона вийшла, увіходять троє колоністів: Джонс, О'Патрік і Мак Гарді.

Всі три

Добривечір!

Річард
(одвернувся до статуї, щоб сховати свою ще не зовсім ущухлу стурбованість)

Добривечір, панове!

Джонс

Працюєте?

Річард

Та... так...

О' Патрік

(дивлячись на статую)

А що се буде?
Се вам замовила якась громада?

Річард

Ніхто не замовляв.

Джонс

Але ж ви, певне,
збираєтесь продати вашу працю
кудись далеко в церкву католицьку?

Річард

Не думаю, щоб хто її купив.

Мак Гарді

А нащо ж се ви робите її?

Річард

Сказати правду, сам не знаю нащо.

Мак Гарді

Так, для розривки, значить.

О' Патрік

Що ж се буде?
Якась свята?

Річард

Як вам сказать? Се — мрія.

О' Патрік

Ну, добре, мрія, але що ж воно,
до чого ніби?

Річард

Трудно розказати,
до чого, власне, нам потрібна мрія
і що вона таке, та, певне, в світі
ніхто живий без мрії не прожив.

Мак Гарді

Та вже ж, поки людина молода,
то все їй там якісь верзуться мрії.

О' Патрік

Звичайно, молодощі!..

Річард

Але ж мрія
не тільки молодим життя красить.

Мак Гарді

Та інше, справді, хоч і сивоусе,
а бавиться, як молодик.

Річард

Ні, мрія
не завжди бавить. Часом то за мрію
річки криваві люди проливають.

Мак Гарді

Хай бог хранить такого божевілля!

Річард

Хай бог хранить, хоч нас не сохранив.
Адже і в нашій Англії веселій
чимало крові пролилось за мрії.

О' Патрік

Хіба ж таки єпископальна церква [27],
і десятина, й молитовник — мрії?

Мак Гарді

А «прав петиція»? [28] А «пункти»? [29]

Річард

Мрії!

Мак Гарді

Та бійтесь бога! Що ви, пане майстре?

О' Патрік

Се й ми по мрії аж за море гнались?

Річард

Так, мрія нас вела за океан,
до неї ми крізь пущі пробивались,
для неї ми терпіли тяжкі злидні.

О' Патрік

Та що ж воно було за навождення,
по-вашому?

Річард

Свята, велична мрія,
що ніби люди можуть вільні бути...

Мовчання.

Джонс

(відставши давно від розмови, досі з нудьги проходжувався по хаті, тепер, скориставши з перерви, звертається до Річарда)

А я до вас за ділом, пане майстре.
Оце я, бачите, грунтець купив
та й глинище на ньому, а не знаю,
чи путня глина. Ось дивіться, грудка,
ви знаєтесь на тому.

Річард

(роздивляється глину)

Для скульптури
вона нездатна.

Джонс

Ні, я, власне, теє...
Мовляв би, на горшки чи не здалась би.
Ми, пане майстре, хтіли заложити
всі три гончарську спілку. Ми б хотіли
начиння вже не просте продавати,
а делікатне. Люди багатіють,
хвалити бога,— може б, нам сей торг
пішов гаразд. Оце ж я маю глину,
він

(показує на О'Патріка)

хату дасть, а сей добродій —

(показує на Мак Гарді)

гроші.
А вас просив би я зразки ліпити,—
ви чоловік тямущий і бувалий,
набачили усякого начиння
по тих Італіях... там лепський крам!
Так я гадав: як має майстер Річард
знічев'я тут собі ляльки робити...

Річард

(схопився з місця, за шапку)

Простіть, панове... час мені до школи...
Чи пак до церкви... я піду... прощайте!

(Виходить раптово.)

Джонс

Чи він здурів?

О' Патрік

Образивсь.

Мак Гарді

Я ж казав вам,
що він дивак. Не варт було й вдаватись.

Джонс

Чого ж се він образивсь?

О' Патрік

За ляльки.

Джонс

Так то йому образа? Отакої!
Як трошки там людина пожартує...

Мак Гарді

А він такий, що не приймає жартів.

О' Патрік

(дивлячись у вікно)

Дивіться лиш, он майстер коло брами
зустрівся з органістом і магістром...
Щось розмовляють.

Мак Гарді

(дивлячись і собі у вікно)

О, либонь, сюди
всі троє подались.

Джонс

Ходімо звідси,
мені тепер ніяково з тим майстром.

О' Патрік

Та й справді, що ходім. То люди вчені,
ми не судні з такими розмовляти.

Джонс

Та, може, хто й судний, се ви даремно,
а тільки часу гаяти не варт.

Всі троє виходять. Входять: магістер і Річард попереду, провадячи загарливо далі розмову, почату ще надворі. Органіст іде слідом за ними; він спочатку до розмови не вступає, а тільки прислухається або ходить, роздивляючись по хаті. Річард, увійшовши, засунув завісу, що відділяє ванькир від хати.

Магістер

...Ви, майстре Річарде, дивіться ширше,
ваш кругозір тісний.

Річард

Магістре, ні.
Ми просто різно дивимось: я — вгору,
а ви — навколо себе.

Магістер

Хай же й так —
хоч се навряд — зробімо паралель:
вам дорогий ваш хист — не сперечаюсь,
чи вартий він того, річ не про се —
вам дорогий ваш хист, мені — наука.

Річард

Запевне.

Магістер

Так. Non dubitandum est*.
Ідімо далі: ви в своєму хисті
щаблів найвищих досягли колись...

Річард

(з жалем)

Колись!..

Магістер

(робить рух рукою, ніби вгамовує Річарда)

При диспуті спокій потрібен —
conditio sine qua non**.

---

* Немає сумніву *(лат.)*.— *Ред.*
** Конче потрібна умова *(лат.)*.— *Ред.*

Річард

Провадьте.

Магістер

Відомо вам, шановний мій колего,
що Universitas* мене магістром
іменувала...

Річард

Ще й honoris causa**?

Магістер

Nunc prosequor***: тепер я вчу лічби,
а ви вчите вокабул італьянських
та анатомії, хоч я — учений,
а ви — артиста.

Річард

Дуже зле для нас.

Магістер

Нехай — для нас, але не для науки
і не для хисту. Люди й покоління —
се тільки кільця в ланцюгу великім
всесвітнього життя, а той ланцюг
порватися не може. Архімед
убитий був рукою невігласа[30],
не встигши теореми докінчити.
Але за рік чи, може, за сторік,
знайшлась рука, що дописать зуміла
ту теорему. І ніхто не скаже,
де діло предка, де потомка праця,—
вони злились в єдину теорему.

Річард

Магістре, я відповідати буду
так само прикладом. Один артиста
на ймення невідомий, хоч славутній,
лишив нам статую без рук. Минули
роки, віки, тисячоліття... Досі
та статуя не має рук. Я бачив
багато проб ті руки доточити,—
артисти не послідні їх робили,

---

* Університет *(лат.)*.— *Ред.*
** За заслуги *(лат.)*.— *Ред.*
*** Тепер продовжую *(лат.)*.— *Ред.*

і що ж? До статуї ніщо не йде,
робота поколіннів не злилася.

Органіст

(вступає до розмови)

Се тільки значить, що сама скульптура
скінчила вже свій вік. Та й слава богу!

Річард

Якби се так, то з чого ж тут радіти?
Якби зо світа геть музика зникла,
я б не радів.

Органіст

Музика і не зникне.
Маленька пісня й та живе віки,
зміняється, дрібниться, знов зростає
і з люду в церкву божу переходить.
То християнський хист.

Річард

Хіба скульптура
Христом проклята?

Органіст

Не кажу сього,
але вона вже в християнськім світі,
коли не завертає до поганства,
то тільки бавить.

Річард

Як? То Бонарроті[31],
по-вашому, робив задля забави?

Органіст

Не бачив сам я статуй Бонарроті,
і мало хто їх бачить. Тії ж гімни,
що я тут в церкві граю на органі,
по всьому світі християнськім чутно.

Магістер

Колего, се не доказ.

Органіст

Може, й так,
я не митець на диспути. А тільки

ніхто на світі не живе без пісні,
а статуї для багачів стоять.

Річард

Роса блищить на кожній бадилині,
а діамант на дорогих оздобах:
обоє — божий дар.

Магістер

І се не доказ.

Річард

Я мав сказать: якби той діамант
покласти на розпутті або в церкві,
то кожний би на нього міг дивитись,
як на росинку.

Органіст

Наша церква вбога,
щоб купувать коштовні діаманти...

Магістер

Колеги, ми відбилися від теми.
Почнім ab ovo* і приймім ad hoc**
без доказу, що і скульптура вічна.
Можливо, майстре Річарде, що справді
як скульптор ви тут перестали жити.

Річард

То чи не краще б і зовсім умерти?..

Магістер

(не зважає, провадить спокійно далі)

Як анатом, ви даєте освіту
молодикам, що, може, переважать
колись вас таланом, і ваша праця,
марудна і невидна, приготує
розцвіт блискучий хистові в громаді,
коли для того слушний час настане.
Тим способом ви станетесь, колего,
невидним підмурівком храму хисту.

Річард

Гадаєте, що людські душі камінь,
що можна їх на підмурівки класти?

---

* Спочатку *(лат.)*.— *Ред.*
** Для цього випадку *(лат.)*.— *Ред.*

Гадаєте, що тільки людське тіло
боїться смерті, а живій душі
конать не страшно?

Магістер

Віра нас навчає,
що в нас душа безсмертна.

Річард

Ох, магістре!
я в теє вірив, та тепер я бачу,
що можна й душу задавити. Навіть
раніш від тіла.

(Відходить трохи набік і схиляється до лутки вікна, захоплений жалем.)

Магістер

(не дивлячись на Річарда)

Хто ж у нас, колего,
тут душу давить? То в чужих краях,
а в нас, в Род-Айленді, не накладають
ярма на душу. Ви скажіть самі:
хіба ви тут яку неволю знали?
Прийшли по волі й живете по волі.

Річард здригається при останніх словах.

Органіст

(нишком)

Лишіть його, магістре, він тремтить,
немов струна розстроєна.

(Голосно.)

Магістре,
мені додому час, а там і в церкву,
бо треба репетицію зробити.
Чи разом підемо?

Магістер

Ходім, колего.

Органіст

Приходьте, майстре, згодом я заграю
вам Stabat mater[32], що колись вам так
сподобалась.

Річард

Спасибі, тільки я
проситиму, щоб Requiem[33] заграли.

Органіст

Та не журіться, майстре, далебі!

Річард

Я не журюсь...

Органіст

Ну, прощавайте, майстре!

Магістер і органіст подають руки Річардові і подаються до дверей.

Магістер

(на відході)

А диспут ми колись докінчимо.

Магістер і органіст виходять. Річард хвилинку стоїть сумний, далі швидко підходить до вікна, одчиняє його й гукає.

Річард

Колего Брайд! Шановний органісте!

Органіст

(підходить до вікна)

Що, майстре?

Річард

Чи ви знаєте ту пісню
малесеньку про коника в траві:
скрипів-рипів, ніхто його не слухав,
а вмер — забули. Там такий і приспів:
«Ой горе-горе, коника забули!»

Органіст

Се ж проти чого ви мене спитали?

Річард

Ні проти чого, так. Се пісня лепська.

Органіст

Я органіста — не співець. Прощайте!

(Ображений відходить геть.)

Р і ч а р д

Колего Брайд!.. Не слухає... розсердивсь!
Не хотячи, образив я людину.
Не зрозумів він... Та хіба се вперше,
що тут мене не розуміють люди?
Та й нащо розуміти їм? Вони
мені дали притулок, працю, спокій
і... справді, волю. Хто ж із того винен,
що в мене в грудях серце неспокійне,
що попалив його якийсь вогонь,
до варива та печива нездатний,—
він, може б, міг на олтарі великім
палить великі жертви всепаління...
Та де ж ті олтарі? Я наче бранець,
що на чужій землі шанує бога,
нікому не відомого в країні...

(Задумується. Потім дивиться в вікно.)

Мов примеркає... Тінь лягла від пущі...
Он там дорога стрічкою біліє...
Щось мріє, наче хтось іде чи їде...
Отак і я прийшов сюди колись...
Тяжкий був шлях, не витримав би Деві...

(Співає впівголос.)

«Куди ви зібрались так пізно в дорогу,
мій Річарде, добрий мій пане?» —
«Моя королево, моліться ви богу,
то легше на серці вам стане».—
«Ніч темна на морі,— пождіть хоч до рана,
мій Річарде, добрий мій пане...»

(Перестає співати.)

Забув слова, а голос пам'ятаю,—
бувало, часто батенько співав...
А мати ненавиділа балади...

(Співає.)

«Куди ви зібрались так пізно в дорогу,
мій Річарде, добрий мій пане?»

(Знов перестає.)

Як тут раптово западає вечір...
Чого воно? Бувало, так і в пущі...
Ніколи не забуду того шляху...

(Співає.)

«Ніч темна на морі,— пождіть хоч до рана,
мій Річарде...»

(Уриває, приглядається в вікно, далі схоплюється, придивляється пильніше на дорогу.)

А справді їде хтось?
Сюди? Здається... та невже?.. Мій боже!
Се Джонатан!

(Кидається до дверей, стрівається з Джонатаном, вони падають один одному в обійми.)

Мій друже! Джонатане!

(Заходжується коло Джонатана, саджає його поза столом і частує, витягши дещо з шафки їсти й пити.)

Сідай же, брате, відпочинь, приймайся!
Ти ж, певне, довго проблукав у пущі!
Тяжка дорога?

Джонатан

Ні, тепер не дуже,
за стільки часу вторували люди.
Таки ж минуло вже немало років,
як ти покинув нас.

(Придивляється до Річарда.)

А все, здається,
ще б не пора тим рокам стільки срібла
на чорні кучері твої покласти.
Чи то ж і я змінився так?

Річард

(дивиться на Джонатана)

Ти? Ні,
не дуже... Як же ти сюди заїхав?
Невже се задля мене?

Джонатан

Так, найбільше,
а то ще й Ріверса я мав одвідать,
до нього й діло є. Він, бач, до нас
прохання слав недавно через люди,
чи не дозволили б йому вернутись.

Річард

І що ж?

Джонатан

Дозволено.

Річард

А, так?.. Ну, як же
там маються твої?

Джонатан

Спасибі, добре.

Річард

(з видимим зусиллям і непокоєм)
А... в мене... всі живі?

Джонатан

Живі й здорові.
Вони тобі вітання засилають.
Сестра тебе просила запитати,
чи хтів би ти до неї повернутись.

Річард

Душа моя до неї рветься завжди.

Джонатан

Ну, то вернись!

Річард

Навіщо се ти кажеш?
Я ж вигнаний за вироком громади.

Джонатан

Се був не стільки вирок, скільки порив.
Коли б ти вмів той порив переждати...

Річард

Не вмів...

Джонатан

Не хтів.

Річард

Про се даремна мова.

Джонатан

Та й правда, то минуло вже. Тепер
громада вирок той забуть готова.

Річард

Хіба що так... А хто ж її просив?
Невже сама сестра?

Джонатан

Ні, Крістабель
сльозами серце матері збудила,
і згодилась піти просить громаду
твоя шановна паніматка.

Річард

Боже!
Таки призналася до сина мати...

Джонатан

Вона надіється, що ти ще прийдеш,
як блудний син...

Річард

Вона сказала так?

Джонатан

Вона се говорила при громаді.

Річард

Мене взивати блудним привселюдно!..

Джонатан

Громада се ласкаво прийняла.
Сам Годвінсон казав, що коли ти
покірно прийдеш, повний каяття
і скрухи серця,— він тобі пробачить,
як і громада.

Річард

Та невже він дума,
що я просив би вибачення в нього?

Джонатан

Він покаянних слів не зажадає.

Річард

Я маю, отже, каятися ділом?

Джонатан

Се ж ясна річ.

Річард

Так, правда, ясна річ.

Джонатан

Я раджу покоритись. Вір, мій друже,
ти сам би в тій покорі мир знайшов,
той мир душі, якого ще ніколи
у тебе не було.

Річард

Та вже й не буде!

Джонатан

Колись і я про себе думав так,
аж поки переміг, зломив гординю.
А відколи я сам себе відрікся,
я мир і благодать у серці чую.

Річард

Як я давно таких речей не чув!

Джонатан

Послухай же тепер! Нехай мій голос
волаючим не буде у пустині.
Кажу тобі, волаю і благаю:
скорися, Річарде!

Річард

Не вмію, брате.
Суди господь між мною й тими людьми!
Не гнеться шия перед Годвінсоном,
не може серце стерпіти неправди,
хоч би й від матері.

Джонатан

А для сестри?

Річард

Навіщо здався їй покірний Річард?
Хіба на те, щоб у труну покласти?

Джонатан

Покинь ти, Річарде, сі горді речі,
то марний дим, згадай живих людей.
Небожа Деві ти любив, як сина.

Річард

Що з ним тепер?

Джонатан

Нічого, добрий хлопець.

Річард

Не ліпить?

Джонатан

Ні, в малярстві став кохатись.
Хотів би він в Голландію поїхать
з товаришами, трохи підучитись,
та грошей брак. А шкода, бо малює
таки незгірше. Він охоту має,
та й кревні не противляться, бо що ж,
він грішного нічого не малює.

Річард

Що ж він малює?

Джонатан

Більше все портрети.
Свій власний змалював. От я привіз.

(Виймає невеличкий портрет, намальований на дощечці.)

Се він тобі в дарунок посилає.

Річард

(придивляється. Голос тремтить)
Мій Деві... Ще покращав... Вус чорніє...
Ті самі очі винозорі, щирі,
та сама іскра в погляді. Мій хлопче!
Душі моєї сину дорогий!

Джонатан

Вернись до нього.

Мовчання.

Річард

Нащо б я вернувся?
Щоб угасити душу молодечу?
Тепер він пам'ятатиме довіку,
що був колись у нього дядько Річард,
одважний, вільний і непримиримий,
покірний тільки правді і красі.
Не хочу я той спогад потьмарити,
не хочу я, щоб мій коханий Деві
і молоді товариші його

на мене головою покивали:
«Був кінь, та з'їздився!» Се вже найгірше.

Джонатан

Все гордощі. Ти, Річарде, для слави
готов душі спасіння загубити.

Річард

Для слави? Де ж? Яку ж я маю славу?
Не край ти мого серця!

Джонатан

Вибачай,
я хтів сказать...

Річард

Та що вже говорити!
Ми все сказали, що могли, здається.

Джонатан

Я мав сказать, що, крім мене й родини,
у тебе ще є приятелі вдома.

Річард

Які ж се праведники?

Джонатан

Пані Томсон.

Річард

Такої щось не знаю.

Джонатан

Се вдова
по Томсоні, колишня Дженні Кембль.
Вона недовго замужем була,
тепер вона вже...

Річард

Годі, не розказуй!
Чи пані Томсон, а чи панна Кембль,—
однаково. Не знаю сеї жінки.

Мовчання.

Джонатан

Що ж я твоїй сестрі скажу про тебе?

Річард

Скажи їй тільки: вороття немає.

Джонатан

І се останнє слово?

Річард

Так, останнє.

(Одвертається.)

Джонатан

Ні, Річарде, ти не ховай сих сліз,
я бачу їх. Скажу твоїй сестрі:
він плакав, те говорячи.

Річард

(переміг себе)

Як хочеш...
Скажи моєму Деві, щоб конечне
в Голландію поїхав...

(Іде до скрині, виймає з неї гроші і дає їх Джонатанові.)

Ось, віддай
йому сі гроші. Мій гіркий зарібок
сей раз нехай не йде на хліб насущний.
Скажи йому: просив твій дядько Річард,
щоб ти артистом був і не корився.

Джонатан

Я гроші передам.

Річард

А слово?

Джонатан

Ні,
то грішне слово.

Річард

Що ж, не говори!
Мій Деві і без слів все зрозуміє.

Мовчання. Джонатан ховає гроші.

Джонатан

Я бачу, більш нічого не діждуся.
З тим і піду.

Р і ч а р д

Куди ж? Ночуй у мене!

Д ж о н а т а н

Піду до Ріверса. Бувай здоров!

(Стискають руки. Джонатан подається до дверей, на відході.)

Що матері твоїй сказать?

Р і ч а р д

Нічого.

Д ж о н а т а н виходить.

Під час діалогу помалу споночіло. Тепер тільки невиразне зоряне світло трохи освічує хату.

Р і ч а р д

(прислухається, як тихшає хода Джонатана надворі, далі сідає в кінці стола)

Який я одинокий, боже правий!
Що ж, я досяг, чого хотів,— я вільний.
Розбив усі кайдани свого серця
і серце вкупі з ними. Так, я вільний.
Нема у тьмі ні впину, ні дороги,
нема й мети... До краю доборовся...
Невже тепер, як переміг я все,
мене самого переможе туга?
Ні, те, для чого я всього відрікся,
нехай мене рятує. Іскро божа!
Спалила ти мені оселю рідну,
тепер світи для мене на чужині,
багаттям хатнім стань.

(Встає, запалює світло, ставить його на постаменті, відслоняє ванькир, підходить до закритої статуї, бере за покривало, трохи одслоняє його, але спиняється.)

Що ж я хотів
змінить в сій статуї? Над чим робити?
Кінчати? Ні... Наблизить до природи?
Взірця нема... Фантазії дать волю?
Не б'є моя фантазія крилами,
бо зламані...

(Спускає покривало.)

Чого ж мовчиш ти, думко?
Рятуй мене!.. Чогось замерло серце...
Втомилось битись? Так... І я втомився...

(Сідає на край п'єдесталу статуї.)

А може, все була одна мана?
І, може, то була не іскра божа,
а вогник той, що над багном літає
і зводить подорожнього на безвість...
І, може, всі вони не помилялись,
а тільки я... Я все життя віддав
зрадливому, невдячному кумиру...
В найтяжчий час мене кумир мій зрадив.
Та будь він проклятий!..
Що я сказав!
Та як не гріх було дожить до сього?
Прости мене...
Кого се я благаю?
Глухую пустку... Як тут страшно, боже!

(Вибігає з хати.)

Вибігши, Ричард кинув двері одчиненими; від протягу світло на постаменті блимає, і чорні тіні від статуї, від кістяка і від шкільних лав перебігають по стінах і по підлозі. Хата якусь хвилину порожня. Потім входять магістер і мессер Антоніо, чоловік поважного віку, має одіж і манери венецького nobile* XVII віку.

Антоніо

(стає на порозі і здивовано оглядає хату)

Магістре хвальний! Смію запитати,
ви певні в тім, що се його домівка?

Магістер

Тут помилки ніяк не може бути,
шановний мій добродію.

Антоніо

Се дивно...

Магістер

Дозволите вас тута залишити?
Коли вже так ви спішитесь покинуть
Род-Айленд наш...

Антоніо

Я змушений спішитись!

Магістер

То мушу я зібрать громаду нашу,
щоб зараз про гандльові пункти врадить.

---

* Дворянина *(італ.).— Ред.*

Я мушу там з латинського тлумачить,
бо в нас не всі освічені в сій мові.

Антоніо

Безмірну дяку винен я за теє,
магістре найславутніший, що ви
моєї справи прийнялись так пильно.
Коли дорівнює ученість ваша
ввічливості — а в тім нема сумніву,—
то ся нова земля пишатись може
великим, дивним світочем науки.

Магістер

Землі нової вченість і ввічливість
не важиться і віддалік рівнятись
до давніх цнот Венеції старої.

Антоніо

Бракує слів, щоб гідно відповісти...
Здаюсь на вашу ласку, мій магістре.

Магістер

Мій пане, я щасливий вам служити.

Церемонні поклони. Магістер виходить.

Антоніо

Се студія митцева? Ні, се пустка!
Се не подібне до світлиці тої
Рікардо молодого, де, бувало,
і музи й грації єднались любо.
Стоїть якась фігура одинока,
мов пам'ятник могильний, а до неї
кістяк сміється реготом безгучним.
Невже й мешканець хати їй під стать?
Се страшно й здумати!..

На порозі з'являється Річард; побачивши Антоніо, жахається.

Річард

Небесна сило!
Мессе́р Антоніо? Я стратив розум!
Се привид!

Антоніо

Не жахайтесь, любий друже!
Постарів Тоніо, та ще живий,
ще й хоче торг у вас тут оживити.

Річард

(спочатку без слів гаряче вітається з ним)

Шановний друже! Се ж у мене в хаті
зійшло веселе сонце італьянське!

Антоніо

Се впору, бо таки у вас темненько.

Річард кидається запалювати більше світла. В одчинене вікно раптом вривається голосний гук органа.

Антоніо

Що се таке? Gloria in excelsis?*
Що за музика?

Річард

Тут близенько церква.

Антоніо

(прислухається)

Тутешній органіст чудово грає.

Річард

На всю колонію артист єдиний.

Антоніо

Я бачу, ви навчилися покори,
як справжній пуританин.

Річард

Не покора,
а щира правда. Тут нема артиста,
окрім того, що грає там у церкві.

Антоніо

Та ще господаря сієї хати?

Річард

Я тута не артист. Був гончаром
і муляром, тепер учителюю.

Антоніо

З конечності бере артист роботу,
яку прийдеться. Навіть Аполлон
узявся раз до мулярської праці[34].

---

* Слава в вишніх *(лат.)*.— *Ред.*

Річард

Якби згубив кіфару Аполлон
і стратив голос, мурував би тільки,
то, певне б, звався муляром, не богом.

Антоніо

Гай, гай, маестро! Се ж ота покора,
що гірша гордощів. Чи я ж повірю,
щоб справді ви могли згубити в пущах
Нової Англії[35] талан ваш?

Річард

Мій талан?
Ох, як давно не чув я сього слова!
Мессер Антоніо, вам я скажу
те, що й промовить важко... Мій талан
тепер мені здається метеором,
що вже погас. Блиснув він так раптово,
не дав ні світла, ні тепла...

Антоніо

Адже ж він
всім погляд зчарував, хто тільки бачив
його блискучий лет.

Річард

Та хто ж те бачив?

Антоніо

Ми, академія, венецький цвіт.

Річард

Прийшли до мене ви, мов Одіссей[36]
що викликав з Еребу[37] Ахіллеса
умерлого і розмовляв з марою
про давні справи, про геройські вчинки.
Між мертвим і живим лежав поріг
Еребової брами, а розмова
безкровній тіні жалю завдала,
що аж заплакали погаслі очі...
Academia delle belle arti!*
То — інший світ, тепер чужий для мене.

Антоніо

Він міг би бути вашим. Ви, маестро,
в Італії були б не метеором.

---

* Академія мистецтв *(італ.).— Ред.*

У нас ви б стали другим Бонарроті
і дорівняли б славі Донателла[38].

Річард

Я пізнаю concetti італьянські.

Антоніо

Се не concetti, ні, не компліменти,
я тільки те кажу, що пам'ять каже,
вона ж усе те вірно доховала,
що ви колись творили й говорили.

Річард

Що говорив, того вже й не згадаю.

Антоніо

Хто в нашому cenacolo*, бувало,
так високо здіймав просвітле чоло,
так весело злотистим кубком брязкав,
так голосно гукав: «Evviva l'arte!»**,
найголосніш од всіх?

Річард

Те все минуло.
Геть розкотились золотії кубки,
і сохне марно добреє вино,
а чоло молодече похилилось
і помарніло.

Антоніо

Що ж вам не дає
в Італію вернутись, в край щасливий,
де лаври й мирти путь вам устилали?

Річард

І там були не тільки лаври й мирти,
були ще й інквізиції декрети.
Ви чей же пам'ятаєте?

Антоніо

Не бійтесь,
тепер часи змінились.

---

* Товаристві, тісному гуртку *(італ.).— Ред.*
** Хай живе мистецтво! *(італ.) — Ред.*

Річард

(сумно)

Так, змінились.
Не буде ні декретів, ані лаврів.

Антоніо

Така розмова і сумна, й даремна.
Ви краще покажіть мені роботу,—
не вірю я, щоб не було її.
Хоч би артисту руки відрубали,
він все-таки творить не перестане.

Річард

Нема чого показувать багато.
Хіба оце...

(Іде і розкриває статую.)

Ви в нас, шановний друже,
були здавен «над хистами суддя».
Тепер од вас я вироку чекаю.
Не знаєте, як дорогий для мене
і присуд ваш, і кожне ваше слово!
Так, мов я досі був десь у пустині,
де й голосу людського не чував,
а тут одразу чую рідну мову.
Хіба ж вона не буде дорогою,
хоч би у ній почув я смертний вирок?

Антоніо

Про смертні вироки нема і речі.
Nunc delectandum est*.

(Довго і уважно дивиться на статую.)

Річард тривожно стежить за його поглядом.

Скажіть, маестро,
коли ви почали оцей утвір?

Річард

Коли почав? Не знаю, як сказати:
в Венеції з'явилась перша думка.
Я вже тоді робив маленькі проби,
бо скрізь мені оця ідея мріла,
де б я не був. Колись в Масачузеті
зробив я статую... її нема.

---

* Тепер треба радіти *(лат.)*.— *Ред.*

Антоніо

А де ж вона?

Річард

Велика ласка буде
не вимагать відповіді на се.

Антоніо

А се ви хутко маєте скінчити?

Річард

Раніше, мабуть, путь моя скінчиться.

Антоніо

Се буде шкода. Статуя хороша.
Хоч, як то кажуть, трохи formentata*.

Річард

Не диво... Сам я вимучений вкрай.

Антоніо

Так не беріте слів моїх, маестро.
Я, друже, сим сказать не хтів, що вам
вже справді сили творчої бракує,
а тільки те, що ви дали над нею
запанувати розмислу, що видно
вагання в сьому творові...

(Замовкає, шукаючи виразу своїй думці.)

Річард

Мессер,
не жалуйте, я не прошу пощади.

Антоніо

(намагаючись сховати ніяковість)

Та вам у ній нема й потреби, друже.
Се ж критика, а критика звичайно
ускіплива, часами то й над міру...
Пригадую, ви тільки що казали,
що мали проб чимало. Я хотів би
їх порівнять до статуї цієї.

---

* Вимучена *(італ.).— Ред.*

Річард

(іде і достає з шафи маленьку фігурку воскову)

Оце одна зосталася від них,
і ту я виніс, наче тіло друга,
убитого в останнім бойовиську.

Антоніо

(придивляється до фігурки; обличчя його хутко приймає екстатичний вираз)

Маестро! Слухайте! Та се ж перлина!
Се ж гріх — таке од світу заховати!
Ви — пуританин, ви зросли на текстах,
а притчу про таланти і забули!

Річард

Шановний друже, я ту притчу знаю,
аж надто взнав...

Антоніо

На ймення Аполлона
і всіх камен[39]! Скажіть мені, маестро,
коли ви утворили сю перлину?

Річард

Та ще в Венеції. Я потім трохи
переробив обличчя їй.

Антоніо

Здається,
сей ваш утвір скидається з фігури
на Кароліну д'Орсі.

Річард

Може бути.

Антоніо

Недарма ж то чужинець геніальний
до італьянки залицявся!

Річард

Ні,
ви помиляєтесь. Не залицявся.
Релігії краси при ній я вчився.
Якісь зальоти я вважав би просто
за профанацію.

Антоніо

Сама сеньйора

(становить тим часом фігурку на стіл коло себе)

десь не такої думки про зальоти,—
у неї завжди троє cicisbei*,
крім чоловіка.

Річард

Замужем вона?

Антоніо

Давно. За тим гладким, багатим Ф'яскі.

Річард

Вона й тепер так ідеально гарна?

Антоніо

Тримається незгірш. Хоч, звісно, літа...

Річард

Мессер Антоніо, навіщо ви
мені се розказали?

Антоніо

Любий друже!
Нехай вас не вража мій розповідок,
оте, що я вам розказав,— життя,
а се, що тут мене чарує,—

(показує на фігурку)

мрія.
Життя і мрія в згоді не бувають
і вічно борються, хоч миру прагнуть.
А в скутку боротьби — життя минає,
а мрія зостається. Се ж то й значить:
Pereat mundus, fiat ars!

(Показує на девіз, виписаний на п'єдесталі фігурки. Річард не відповідає на се й задумується. Антоніо бере Річарда за руку.)

Маестро!
Як другу, як артисту, раджу вам,
прошу і заклинаю вашим хистом:
верніться-бо в Італію! Я певен,

---

* Приятелів заміжньої жінки *(італ.)*.— *Ред.*

там оживуть і мрії ваші, й слава,
і розцвіте талант під нашим небом.
Мій корабель до вашої послуги
з господарем його.

(Кладе собі руку до серця і вклоняється Річардові.)

Річард

Спасибі, друже,
хоч я прийнять не можу призволення;
пробачте ви мені і зрозумійте.
Хоч ясне ваше сонце італьянське,—
осліплого воно не просвітить,
а сльози викличе з очей незрячих.
Тепер — вже пізно. Як мені вернутись
в той край, де бачили мене колись
у розцвіті, де всі колись на мене
великії надії покладали?
Що ж я там покажу? Чим похвалюся?
Так я почав

(показує на фігурку)

і ось як я скінчив!

(Показує на статую.)

Ні, після сього вже не воскресають!
Ви кличете мене на корабель?
Ні, друже, не беріть з собою трупа,
се, кажуть мореходці, не годиться...

(Гірко усміхається.)

Чоловік

(увіходить)

Шановний пане! Може, ваша ласка
до збору в дім громадський завітати,
щоб діло завершити.

Антоніо

Зараз буду!

Чоловік виходить.

Я мушу йти, а там час і в дорогу,—
я вже давно по Новім світі їжджу,
а до Старого путь назад чимала —
баритися не можна мореходцям.
Так що ж, маестро?

Річард

Тяжко знов казати
те, що нелегко вимовить і раз...
Вклоніться там Венеції від мене
і скульпторам, хто з них ще не забув
товариша. Сеньйорі Кароліні
перекажіть, як зайде річ про мене,
привіт мій вдячний і глибоку шану.
З усіх людей, яких я знав на світі,
вона мені в житті дала найбільше,—
вона дала мені найкращу мрію.
Хай бог її благословить за те!
А вам, шановний друже, щира дяка
за вашу приязнь.

Антоніо

Шкода, що вона
не придалась ні на що вам, мій друже!

(Стискають руки, Антоніо подається йти.)

Річард

Мессер Антоніо!

Антоніо

Що, любий друже?

Річард

(дає йому фігурку)

Візьміть сю «мрію», хай вона іде
в святу країну, що її зродила.
Не хочу я загинути з душею.
Візьміть її, постановіть її
там, де колись мене квітчали лавром,
і всім скажіть: «Се Річарда душа»!

Антоніо бере поважно, мов релігіозно, фігурку до рук. Мовчазні поклони. Антоніо виходить.

Річард

(сам)

Душа моя за океан полине,
а я зостануся бездушним тілом,
серед костей, з потворою сією,
мертворожденною.

(До статуї.)

Яка бридка!
Ненавиджу тебе! Горить лице

від сорому, що показав тебе!
Так згинь же, проклята, зо мною вкупі!
Не хочу я себе переживати!
Хай згине все і сліду не лишиться!

(Замахується, щоб скинути статую з п'єдесталу, але опускає руки.)

Ні, не здіймається рука на тебе,
дитя моєї розпачі і туги.
І жаль мені тебе, так тяжко жаль,
мов батькові нещасного дитяти,
що вічною калікою вродилось...
Сей твір мій бронзи й мармуру не діжде.
Не пережить йому свого творця.
Не встигну сам я в землю обернутись,
як висохне і розпадеться глина.
Нехай стоїть до часу...
Ну, а я?
Готовий заповіт — чого ще ждати?
Пора б у вічну путь...

Чутно орган, грає Requiem.

Таки згадав
моє прохання добрий мій колега,
заграв і Requiem. Я буду вдячний,
уважно слухатиму...

(Сідає коло вікна і слухає.)

Грізні гуки...
вони віщують вічну муку в пеклі...
Я в ньому вже й тепер... О!.. Відгук раю?
Він обіцяє вічний спокій... спокій,
та й годі... Я колись не хтів спокою...
Тепер я чую, сила в мене гине,
як сей акорд... Я не могтиму жити
єдиним хлібом. От могутній грім!
То сурма янгола! То поклик з неба!..
Коли ж мене покличе янгол смерті?
Я чую, вже його недовго ждати...

Кінець

НА ПОЛІ КРОВІ

Драматична поема

Глуха містина в околиці Єрусалимській. Попід глинищем, серед колючих хащів та червонястого бур'яну, що росте на солонці, розчищено невеличку нивку, але скілька кривих дерев з червоною корою зоставлено зрідка по ній. Чоловік, худий і зниділий, але з природи кремезний та тривкий, копає ту нивку великою мотикою і часто викидає каміння з землі, від часу до часу спиняючись та втираючи піт з обличчя.

Дідок-прочанин іде поз нивку стежкою, що звертає вбік з великого Єрусалимського шляху. Прочанин важко дише і налягає на ціпок, ідучи, бо день душний. На ціпку вгорі прив'язана тиковка хилитається порожня і калатає. Чоловік, що працює, оглянувся на мить, почувши те калатання, але зараз же нахилився знов до праці.

Прочанин

(спиняється коло працівника)

Благослови господь твою роботу,
мій брате!

Працівник мовчить, не одривається від роботи і не дивиться на прочанина.

(Прочанин тихо до себе.)

Він, либонь, глухий.

(Голосніше.)

Мій друже!
Благаю ревне, дай мені водиці!
Хоч я ще й небагато увійшов,
а вже всю воду випив,— душно, бачиш,
а тиковка мала.

Чоловік

(показує на кухоль з водою, захований у бур'яні)

Он, можеш взяти.

Прочанин

(жадібно приникає до кухля і довго п'є; потім, напившись)

Нехай господь тобі продовжить віку,
що ти мене порятував.

Чоловік знов не подає знаку, що чув сі слова.

Скажи,
де ти береш тут воду? Я піду
та й наберу собі й тобі. Куди тут
по воду йти?

Чоловік

Туди.

(Показує мотикою в той бік, звідки прочанин прийшов, і знов нахиляється до праці.)

Прочанин

Назад... Ну, знаєш,
мій синочку, пробач мені, старому,
я підтоптався вже за довгий вік,
ліниві ноги стали.

(Сідає на межі під деревом.)

Світ не близький
мені додому йти. Я з Галілеї.
Ходив оце в Єрусалим на прощу,
там маю родичів — сестру і тітку,—
от з ними й паску їв. А ти, мій сину,
єрусалимський?

Чоловік

Ні...

(Поспішно.)

Єрусалимський!
Авжеж!.. Хіба, ти думаєш, я звідки?

Прочанин

Та я не думаю нічого. Так от
спитав собі... А поле се — твоє?

Чоловік

Авжеж, моє. Чиє ж би мало бути?

Прочанин

Ото яка чудна балачка в тебе!
То я тому спитав, що пам'ятаю,
що як ішов я се в Єрусалим,
то ся містина облогом стояла
і нивки сеї наче не було,
хоч люди вже здебільша обробились
у полі й по горо́дах. Десь недавно
купив ти сюю землю?

Чоловік

(неохоче)

Та... недавно.

Прочанин

(оглядає містину уважним оком хлібороба)

А скільки дав за неї?

Чоловік

(так само неохоче)

Небагато.

(З понурим глузуванням.)

А ти хіба перекупити хочеш?

Прочанин

(добродушно)

Та ні, нащо ж мені? Я не тутешній.
А дорого, либонь, земля коштує
коло Єрусалима?

Чоловік

Як для кого.

Прочанин

Ну, тобто, значить, як яка земля.

Чоловік

(злісно)

Не як яка земля, а як для кого!
Я так сказав, то так і розумій.

Прочанин

(трохи збентежений його тоном, підводиться. Здержано)

Я розумію. Ти, відай, убогий,
то й дорого тобі дались ті гроші,
що ти за землю заплатив. Багач
сказав би, може: «Се земля дешева»,—
адже тепер я зрозумів тебе?

Чоловік

(шорстко)

Мені не треба твого розуміння.
Напився, відпочив ти,—ну й іди.
Мені з тобою ніколи базікать.

Прочанин

(відступив було ображений, потім спинився)

Ні, все ж я так не можу відійти!
Слова твої шорсткі, а серце добре.
Твоя водиця справді мов цілюща,—
вона мені аж сили придала.
Повинен я тебе благословити,
як батько сина рідного.

(Подається до чоловіка, піднявши руки для благословення.)

Чоловік

(поспішно, мов з острахом)

Стій, діду!
Он там... є ще вода... ти хтів сповнити
сю тикву на дорогу... дай, наллю...

(Одв'язує тиковку від ціпка, переливає в неї всю воду з кухля і знов прив'язує.)

Ну от... І йди собі... і не кажи
нічого більше... я зовсім не хочу
твого благословення... я не хочу...
Ну, що ж? Чого ти дивишся? Іди!

Прочанин

(поступається ще ближче і вдивляється в чоловіка, не вважаючи на його нетерплячі рухи)

Та ні, стривай, тепер мені здається,
що ти мені мов по знаку. Та вже ж!
Ти навіть був-таки у мене в хаті
в Капернаумі[1], вкупі з тим пророком,
що се його розп'ято.

Чоловік

(здригнувся і спустив очі)

Я не тямлю,
про що говориш.

Прочанин

(щиро)

Ти мене не бійся.
Я не такий, щоб зрадити людину,
та ще таку добрячу. Сам я, звісно,
не думаю, щоб твій учитель справді
Месією мав бути, сином божим,
бо знаю ж добре, чий він син і звідки,—

все ж я його вважаю за пророка.
Він знав таке, що нам не дано знати.
Він був-таки великий чоловік.

Чоловік

Великий? Чим же се він був великий?

Прочанин

Чим? Духом тим, що бог йому вділив.

Чоловік

Яким там духом? Що ти знаєш, діду!
Він був такий, як всі!

(Завважає заперечливий рух прочанина.)

Авжеж, як всі!
Не кращий анітрошечки! Любив він
вино і пахощі. Любив, щоб завжди
жінки йому вродливі слугували,—
вони за ним ходили цілим роєм,
а він їм дозволяв, щоб ноги мили
йому коштовним нардом і волоссям
розкішним, як буває у блудниць,
вони йому ті ноги витирали.
О, ти його не знав!

Прочанин

Стривай-но, хлопче!
Та я ж таки тебе напевне бачив!
От навіть пригадав і як зовуть:
тобі наймення Юда!

Чоловік

(збентежено)

Хоч би й так?
Чи мало є людей з таким іменням?

Прочанин

Та й з тим пророком два таких було,
що звались Юдами. Один земляк мій,
а другий здалека... забув я місто,
з якого був він родом...

(Пригадує.)

Чоловік

А навіщо
тобі здалось те місто?

Прочанин

Та казали
мені в Єрусалимі, що неначе
той Юда сторонський привів сторожу
на вчителя свого...

Чоловік

А що тобі,
хто саме там привів і як те сталось?

Прочанин

От якось не хотілось би мені,
щоб ти був тим...
(Радісно.)
Ба ні, вже ж то не ти!
Згадав я: хтось казав, що Юда-зрадник
завісився.

Чоловік
(мимоволі)
Неправда!

Прочанин

Як? Неправда?
(Вдивляється в чоловіка; тому, очевидячки, тяжке те вдивляння. Прочанин помалу відступає.)
Тепер я бачу добре: ти той Юда,
що вчителя продав.

Юда
(з одвагою безвихідності зміняє свою дотеперішню понуро-потайну гутірку на рішучу, до нахабності одверту)
А якби й так?!
Ти думаєш, боюсь я сього слова?
«Продав! Продав!» Хто дарма віддає,
той ліпше робить?

Прочанин
(відступаючи ще)
Та... вже наче ліпше...

Юда
(поступаючи до прочанина)
Ні, гірше! Дурень той або злочинець,
хто дарма віддає. Хто ж продає,

то значить, що йому потрібні гроші,
а більше нічогісінько не значить.

Прочанин

Та тут же річ іде не про товар.

Юда

Що є товар? Як хто що зайве має,
той може те продати. От я мав
учителя,—як він зробився зайвим,
то я його продав.

Прочанин

(з мішаним виразом презирства і цікавості)

І скільки взяв?

Юда

Взяв тридцять срібняків! Що? Може, мало?

Прочанин

Та вже хоч би дорожче продавав...

Юда

Я б сам радніший більше вторгувати,
так що ж, за мій товар більш не дали.
Якби продав за тридев'ять талантів,
то, звісно, се було б куди почесніш!
Га? Чи ж не так? Тоді б купив я царство,
а не оце скупе, злиденне поле.
Се ж солонець. От бачиш, ся містина
коштує тридцять срібняків,—за стільки
не можна ліпшої землі дістати...
От мучуся як проклятий над нею,
а чи вона що вродить, сам не знаю.

(Загарливо копає землю.)

Прочанин

Нащо тобі здалась та вся рахуба?

Юда

(кинув мотику і заложив руки на грудях. Випростався)

А що ж? Було мені довіку жити
жебрацьким хлібом? Вік поневірятись,
пороги оббиваючи в людей?
Недоїдки по закутках збирати?
З рукою довгою, з язиком довгим

поміж людьми проявою ходити?
Так я ж не звик був змалку до такого!
Таж я отецький син, ще й одинак!
Я спадок мав від батька: виногради,
і ниву добру, і садок, і дім.
Все мав я в Каріоті. Ну, тепер
там послідущі з того багатіють,
а я...

(Хапає знов мотику і злісно б'є нею по твердій землі, крешучи іскри з каміння.)

Прочанин

(з деяким співчуттям)

Чому ж се ти позбувся спадку?
А може, ти, пробач, його розтринькав,
як то буває молодечий звичай?..

Юда

(знов кидає роботу)

Ні, я не мав звичаїв молодечих,
я статкував... і жалую про те!
Вже краще б я пропив ту батьківщину
з гульвісами, з повіями, то мав би
од них якусь утіху, добре слово...

Прочанин

Ей, хлопче мій, тих добрих слів і втіхи
не на́довго зажив би! Поки гроші,
то поти й честь в кумпанії такій.

Юда

Нехай би й так! А я ж обдерти дався
до нитки, до шага,—і що ж я мав?
Яку я втіху мав? За жебраками
носити торбу, хавтурки збирати,
попихачем їм буть ні за спасибі!
І що я чув за те? Якеє слово?

(Наслідує чийсь голос.)

«Лукавий! Маловіре!»

Прочанин

Хто ж се, хлопче,
так з тебе насміявся?

Юда

Хто?

(З притиском.)

Учитель!

Прочанин

Отой, що ти продав?

Юда

(спалахнув)

Так! Я продав!
А він мене ограбував! Ні, гірше!
Він одурив мене!

Прочанин

Як одурив?
То він заволодів твоїм маєтком?
От після сього й вір отим пророкам!
Здавався ж він на гроші не жадібним,
все тільки й говорив про царство боже...

Юда

Отож! Отож! Се й був той ятірець,
куди він людські душі, наче рибу,
ловив...

(з коротким, злісним сміхом)

та й викидав на суходіл!

(Очевидно, імпровізує пародію на чиюсь промову.)

«Жий, рибонько! Нащо тобі вода?
Глянь на пташки небесні у повітрі!
Чи ж їм не добре там?»

Прочанин

(сміється)

Ти лепсько вмієш
вдавати тую мову!

Юда

(похмуро)

Таж начувся
її доволі! Через вуха ллється!
Вилазить боком досі...

Прочанин

(зацікавлений, сідає знов на межі)

Ну, то як же,
як саме видурив він в тебе статок?
Се варто знати, щоб остерігатись,—
тепер їх розплодилось, тих пророків.

Юда

(мовчить якийсь час, поглядаючи на прочанина, мов вагаючися звірятись йому, далі не видержує, і мова його прориваєтьcя прудким, часто безладним потоком)

Се так було. Я їздив раз по рибу
до вас в Капернаум — о, теє місто
далось мені взнаки! Був торг великий,
і люду назбиралось звідусіль.
Та тільки я наблизився до торгу,
як люди раптом в інший бік сунули,
покинувши весь крам. Дивлюсь: на кручі,
там, коло школи вашої, стоїть
єсей [2] чи назорей [3] в одежі білій,
з волоссям довгим, і держить промову.
З цікавості пішов і я послухать...
Ох, як він говорив! Який був голос!
Я пригадав те, що давно забув...
Згадав свою покійницю матусю,
що я маленьким ще зоставсь без неї...
Промовець говорив: «Ходіть до мене...
я заспокою вас... я вас потішу...»
І я незчувся, як рясніі сльози
мене умили — я ж не був плаксивий! —
мені здалося, що нема для мене
ріднішого над сього чоловіка
і не було на цілім божім світі...

Пауза.

З сусідами в той час я позивався
за спаш, за оранку — річ світова! —
і змучився ворогуванням людським,
дрібною та щоденною сварнею —
либонь, ще й тим я так тоді розм'як...
А тут він про любов став говорити —
ти чув коли, як він про те балакав?

Прочанин мовчки потакує головою.

То сам ти знаєш, що в такі хвилини
і лютий ворог міг за брата здатись.

Прочанин

Таки се правда! Раз я сам простив
сусідові образу, ще й чималу,
після речей того пророка...

Юда

(не слухає його)

Раптом
він річ повів про царство боже! Діду!
мені здалася тая ваша круча,
неплідна, крейдяна, порогом ясним
при божій брамі, що веде до раю.
Мені здавалось: тільки поступити
за той поріг — і всі в едемі[4] будем,
як перші люди. «Що нам заважає? —
так думалось мені.—Вже ж не боронить
вогненний меч до того раю війстя.
Туди нас кличе, руки простягає,
обійми розкриває янгол божий,
а може, божий син!» Так, діду, справді
не я один, либонь, тоді подумав,
що він син божий... Глянув я на кручу
і там, край ніг промовця, ще завважив
гурток людей, чоловіків, жінок,
усі вони дивились на промовця,
а часом поглядали і на нас
з осяйної своєї високості,
їх погляди були такі щасливі,
і горді, й приязні. «Оці живуть
в раю господнім повсякчас!» — гадав я...
Налинув дощ і перервав промову.
Я сів під накриття і думу думав.
Скінчився дощ — я не згадав про покуп,
ні, я пішов шукать того промовця.
Бодай би я життя був загубив,
ніж мав його знайти! Та я знайшов
його собі на лихо...

Прочанин

І йому!

Юда

Що ти сказав?

Прочанин

Кажу, й йому на лихо.
Якби не ти, ще б він пожив на світі.

Юда

Ні, він однаково на лихо грав,
хоч би й ніхто не поживився з нього.

Прочанин

А все ж неправедний такий поживок...
І нащо там було його шукати?
Затямив би собі його слова,
коли вже так припали до сподоби,
та й жив би праведно в своїм маєтку,
що батько чесно призбирав для тебе.

Юда

(з коротким сміхом)

Не так се просто! Він, бач, говорив,
що тільки з ним увійдем в царство боже,
без нього ж — ані до порога!

Прочанин

Хитрий!

Юда

Як я знайшов його, я запитався,
що маю я робити, щоб придбати
для себе царство боже. Він спитав,
чи я закон сповняю й не грішу.
Я мовив: «Так», бо се ж була і правда.
«І все ще царства божого не маєш?» —
спитав він, якось дивно усміхнувшись.
«Як бачиш, ні»,—сказав я, і досада
уперше ворухнулась в мене в серці
супроти нього — я її стлумив.
«Ну, то роздай усе, що маєш, бідним
і йди за мною»,—мовив він. Я мовчки
від нього відступив. Тяжким здалося
мені те слово.

Прочанин

Бо таки й нелегко
його змістити! Де ж: усе роздай!
Промовити — і то не всякий зможе!

Юда

Йому воно було зовсім не тяжко!
Бо хто він був? Син теслі. Що він мав?
Нічого зроду. Хто такі всі ті,

що з ним ходили? Все рибалки більше.
Їм що, які маєтки їм потрібні?
Вода — маєток божий — всім дається,
аби натрапив де: закинув ятір,
та вже й готова їжа... Був там митар
посеред них [5]. Так що ж, не все одно
на митниці сидіти чи ходити
за хлібом жебраним? — однака честь!
Мені ж таки було про що подумать.

Прочанин

Вже ж! Батьківське надбання не абищо!

Юда

Спочатку я вернувся до господи
і хтів те слово викинути з думки.
Але тісна мені здалася хата,
мізерні клуні, й тік, і двір нудний,
і виногради навіть невеселі.
Все марилось мені — то райська брама,
то золотий престол, а на престолі
Месія в образі того промовця,
неначе судить він живих і мертвих...
коло престолу гурт його обранців,
щасливих, радісних, і їм слугують
народи всього світу залюбки...
безмежна щастя їхнього облада...
і я їм заздрив... А вкінці настав
той день, коли я все роздав убогим,
голоті каріотській щонайгіршій,
а сам пішов з порожніми руками,
в одній одежині, без торби навіть,
шукать учителя.

Прочанин

То ти пішов
з порожніми руками? І прийняв він
тебе таким?

Юда

Прийняв одразу.

Прочанин

От як?..
То вже ж він не собі забрав твій статок.

Юда

Все ж він про себе дбав! Бо він збирався
царем голоті всій юдейській стати,
як обдере маючих та дурних,
а їх добром наділить ту голоту.
Він не казав про те виразним словом —
він ні про що не говорив виразно,—
та згодом я ті заміри збагнув.
Ти думаєш, що він задовольнився б
якимсь там хуторцем у Каріоті?
Ні, він хотів — усе або нічого!

Прочанин

То все ж він був великий чоловік.

Юда

(тупає ногою)

Ні, він не був великий! То велика
була його жадоба і пиха!
А він не вмів нічого довершити.
Все в нього розпливалося в словах.
Я хутко се збагнув. Найвиразніше
се стало тут, в Єрусалимі. Знаєш,
був час, що на руках його носили,
«Осанна сину божому!» — гукали...

Прочанин

Та знаю, я ж якраз те бачив сам.

Юда

Ну й що ж? Він так проїхався по місту,
неначе для розривки римська пані,
щось побалакав там своїм звичаєм,
напався на дрібних купців при храмі,
та й знов до Лазаря свого вернувся [6]
серед жінок розводить мляві жалі
про те, що він рокований на згубу,
що з друзями йому недовго бути...
А люд єрусалимський розійшовся
одурений і гнівний по домівках.
Ет, аж досада здумати, для кого
занапастив я все своє життя!

Прочанин

Та чом же ти його тоді не кинув?

Юда

Куди б се я пішов? У Каріот?
Просити хліба у тії голоти,
що з рук моїх добро моє посіла?
Щоб там собак на мене нацькували?
Я ж знаю тих людей,—я зріс між ними.

Прочанин

Ну, розпочав би щось в Єрусалимі...

Юда

Та що ж би розпочав я — голий-босий?
Завести торг? Я ж ні шага не мав.
Се правда, я глядів у них скарбони,—
бо я вважався більш «від сього світу»,
ніж тії чисті душі,—та зайняти
для себе я не смів нічого з неї,
бо зараз, мов тавро, поклали: «Злодій!»

Прочанин

(з добродушним смішком)

То ти таки попробував зайняти?

Юда

(спалахнув)

Хотів би знати я, що б ти зробив,
якби тобі текли крізь пальці гроші
і розтікалися по всіх усюдах,
лишаючи тобі сухі долоні —
і так щодня! Я дбав про харч, про хату
для гурту цілого і про старців,
що меткою за нами волочились,
а сам голодний, збіганий, як пес,
їв облизні та думкою, як дурень,
мав багатіти... День у день промови,
якісь темно-прозорі, наче прірва,—
аж світ макітрився мені від них!
Я їм не бачив ні кінця, ні краю...
Уже я знав, чого ті речі варті:
«Я заспокою вас... Я вас потішу...»
Аякже, сподівайся! Він здалека
спокоєм і потіхою манив,
а скоро хто було розвісить вуха
і справді піде з ним, як я дурний,
тому таке ярмо він клав на шию,

що аж додолу гнуло. Він любив
байками й загадками говорити;
отож було не смій його спитати,
як то є звичай між учениками:
«Учителю, що значить сеє слово?» —
він зараз попадав у нетерплячку:
«Лукавий роде! Доки буду з вами?
Сліпорожденні! Дивляться й не бачать!»
І все такі слова вразливі, гострі,
що краще б він уже налаяв просто,
ніж так пекти аж до живого серця.

Прочанин

Проте ж таки за ним ходили люди,
не кидали,—відай, було їм добре.
Були такі, що й роду відреклися.
Я сам таких в Капернаумі знав.
Була там молодичка, Саломея
наймення їй,—покинула дітей
і чоловіка; інша знов, Сусанна,
багата відданиця, молоденька
і роду чесного — за ним пішла,
не боячись неслави й поговору.

Юда

(зневажливо)

Не говори мені про те жіноцтво!
Жінки, як ті собаки,—раз погладь,
а потім хоч щодня лупцюй, все стерплять!
Та й руки ще лизатимуть...

Прочанин

Ну, добре,
таж не самі жінки, ба й чоловіки,
як сам ти згадував, були щасливі,
в ногах у нього сидячи.

Юда

Мана!
Не царство боже, ні — скоріше пекло
було у тім гурті! Яка там заздрість,
ти й здумати не можеш! Кожен важив
на перше місце побіля Месії,
на *перше*, не інакше! І для того
терпів усю зневагу, все приймав.
Учитель мав улюбленців між нами,—

ми, зуби зціпивши, їм догоджали,
щоб приподобитись йому хоч тим.
І я ж, поки ще царства сподівався,
все залюбки терпів, а потім мусив
терпіти й без надії — де б я дівся? —
хоч день і ніч я голову сушив,
як вирватися з того царства глуму,
де не мені народи слугували,
а я служив відметам всіх народів...
І знаєш, діду, що ніхто ніколи
не міг його задовольнить. Якось
він при вечері кинув нам у вічі
такі слова: «Ось, пийте кров мою!
Ось, їжте тіло!» Боже помсти правий!
Чия ж то кров була, як не моя?
Чиє ж було то тіло?! Гіркий сором
гнав кров з мого лиця, я з тіла спав,
як жебрав їм того вина та хліба...

Прочанин

Було тобі піти куди хоч в найми,
щоб вирватись од них...

Юда

Куди? До кого?
Цікавий знати, хто мене прийняв би!
Голота нас любила, а заможні
не прийняли б за наймита такого,
що був учеником — ба ні, слугою! —
їх ворога.

Прочанин

Вже правда — ти попався,
неначе в пастку миш! І як ти жив там!

Юда

Либонь, не райське щастя відбивалось
в моїх очах! Учитель те завважив.
Він поглядів понурих не любив.
Він звик, щоб ми, як песики, лагідно
йому дивились в вічі та ловили
його слова. І він мене почав
словами дошкулять. Напроти мене
він байку склав про гостя, що понурий
та нечупарний втисся на весілля
і з соромом був вигнаний. Дедалі

про зрадників почав заводить річ:
чи руку покладу на стіл — він каже:
«Ось зрадницька рука побіля мене»;
чи хліб у страву я вмочу — знов слово:
«Сьогодні зрадник хліб вмочає з нами»,
було, не дивлячись на мене, каже,
мов ненавмисне, але всі навколо
на мене витріщалися одразу,
неначе я одмінок був між ними...

(Задумується. Потім здіймає голову вгору.)

Що він посіяв, те й пожав! Сам винен!

(Знов задумується. Раптом шпарко, напосідливо.)

Нічого в світі я не мав, крім нього,—
хіба ж не мав я права знов зміняти
його на те добро, що я втеряв
з його причини?

Прочанин

Як же ти зробив се?

Юда

А як би ти зробив?

Прочанин

Хіба я знаю?
Я зроду ще не продавав людей.

Юда

(з понурим жартом)

Так само продають їх, як і все,
як гуси, як худобу: поторгують
і вдарять по руках. Ти ж думав як?
А потім з рук у руки віддають їх
тому, хто купить. От і все. Не бачив?

Прочанин

А як же ти віддав його, як саме?

Юда

(зненацька роздратований)

Та що ти, мов суддя, мене питаєш?
Мені вже се обридло!

Прочанин

(здвигає плечима)

Річ твоя!
Не хочеш — не кажи. А тільки, знаєш,
погана чутка йде про тебе в людях,
що ніби ти його поцілував,
як зраджував.

Юда

(уперто)

І він мене теж зрадив!

Прочанин

Цілуючи?

Юда

(злісно і вкупі з жалем)

Ні, він мене ніколи
не цілував.

Прочанин

А ти його?

Юда

(люто)

Гей, діду!
Кажу тобі, доволі вже балачок!

Прочанин

(встає)

Коли ти справді отаке плюгавство
вчинив, то краще вже тобі мовчати.
(Лагодиться йти.)

Юда

(поспішно)

А може ж, я таки його любив?
А може ж, я хотів з ним попрощатись?

Прочанин

(обертається знов до Юди. З крайнім презирством)

Ну, знаєш, Юдо, я тепер кажу:
доволі вже балачок! Бо як правда,
що ти любив його, то те плюгавство
іще мерзенніше. Убий, заріж,
втопи, продай, та хоч без поцілунків!

Юда

Я з тебе жартував. Той поцілунок
зовсім холодний був. Я ж мусив якось
признаку дать, котрого з гурту брати.

Прочанин

(тремтить від обурення)

Мовчи! Не говори! Чи теплий гад,
розпарений на сонці, чи холодний —
однаково бридкий!

Юда

Тепер я гад?
А хто мене хотів благословляти?
Вода ж моя, либонь, таки цілюща,
бо ти її приймаєш.

Прочанин

(раптово одв'язує тикву)

Ось тобі
твоя вода. Волів би на безвідді
пропасти, ніж прийняти щось від тебе!

(Лле воду назад у кухоль.)

Юда

(спиняє його за руку)

Ну, діду...

Прочанин

(вириває руку, мов опечений дотиком Юди)

Геть від мене, сатано!

(Тиква падає, вода розливається по землі, прочанин дрібною, старечою походою поспішає до стежки.)

Будь проклят!

Юда

Не тобі мене клясти,
бо він простив мене!

Прочанин

(обертається)

І після сього
ти не завісився?!

(Плює.)

Юда

Ні, не простив!
Я пригадав — він докорив мені.

Прочанин

(перекривляє, з огидою)

«Він докорив!» — Тебе убити мало!

Здіймає камінь і кидає на Юду, але камінь не долітає до Юди. Прочанин, не оглядаючись, спускається стежкою в яр і криється з очей.

Юда стоїть хвилину, стиснувши голову руками, далі стукає себе кулаком по голові, хапає мотику і, не розгинаючись, не втираючи поту, працює до нестями.

ЛІСОВА ПІСНЯ

Драма-феєрія в 3-х діях

СПИС ДІЯЧІВ «ЛІСОВОЇ ПІСНІ»

ПРОЛОГ

«Той, що греблі рве».
Потерчата[1] (двоє).
Русалка.
Водяник[2].

ДІЯ І

Дядько Лев.
Лукаш.
Русалка.
Лісовик[4].
Мавка[5].
Перелесник[3].
Пропасниця (без мови).
Потерчата.
Куць.

ДІЯ II

Мати Лукашева.
Лукаш.
Дядько Лев.
Мавка.
Русалка Польова.
Килина.
Русалка.
«Той, що в скалі сидить».
Перелесник.

ДІЯ III

Мавка.
Лісовик.
Куць.
Злидні.
Мати Лукашева.
Килина.
Хлопчик.
Лукаш.
Діти Килинині (без мови).
Доля.
Перелесник.

ПРОЛОГ

Старезний, густий, предковічний ліс на Волині. Посеред лісу простора галява з плакучою березою і з великим прастарим дубом. Галява скраю переходить в куп'я та очерети, а в одному місці в яро-зелену драговину — то береги лісового озера, що утворилося з лісового струмка. Струмок той вибігає з гущавини лісу, впадає в озеро, потім, по другім боці озера, знов витікає і губиться в хащах. Саме озеро — тиховоде, вкрите ряскою та лататтям, але з чистим плесом посередині.

Містина вся дика, таємнича, але не понура,— повна ніжної задумливої поліської краси.

Провесна. По узліссі і на галяві зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава. Дерева ще безлисті, але вкриті бростю, що от-от має розкритись. На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розривається, одкриваючи блідо-блакитну воду. В лісі щось загомоніло, струмок зашуму-

вав, забринів, і вкупі з його водами з лісу вибіг «Той, що греблі рве»— молодий, дуже білявий, синьоокий, з буйними і разом плавкими рухами; одежа на йому міниться барвами, від каламутно-жовтої до ясно-блакитної, і поблискує гострими злотистими іскрами. Кинувшися з потоку в озеро, він починає кружляти по плесі, хвилюючи його сонну воду; туман розбігається, вода синішає.

«Той, що греблі рве»

З гір на долину
біжу, стрибаю, рину!
Місточки збиваю,
всі гребельки зриваю,
всі гатки, всі запруди,
що загатили люди,—
бо весняна вода,
як воля молода!

(Хвилює воду ще більше, поринає і виринає, мов шукаючи щось у воді.)

Потерчата

(двоє маленьких бліденьких діток у біленьких сорочечках виринають з-поміж латаття)

Перше

Чого ти тута блудиш?

Друге

Чого зо сну нас будиш?

Перше

Нас матуся положила
і м'якенько постелила,
бо на ріння, на каміння
настелила баговиння
і лататтям повкривала,
і тихенько заспівала:
«Люлі-люлі-люлята,
засніть, мої малята!»

Друге

Чого ж ти тут шугаєш?

Перше

Кого ти тут шукаєш?

«Той, що греблі рве»

Тую Русалку,
що покохав я змалку,

бо водяній царівні
нема на світі рівні!
Збігав я гори,
доли, яри, ізвори,—
милішої коханки
нема від озерянки.
Зіб'ю всю вашу воду,
таки знайду ту вроду!

(Бурно мутить воду.)

Потерчата

Ой леле! Не нуртуй!
Хатинки не руйнуй!
Печера в нас маленька,
що збудувала ненька,
убога наша хатка,
бо в нас немає татка...

(Чіпляються йому за руки, благаючи.)

Ми спустимось на дно,
де темно, холодно,
на дні лежить рибалка,
над ним сидить Русалка...

«Той, що греблі рве»

Нехай його покине!
Нехай до мене зрине!

Потерчата поринають в озеро.

Виплинь же, мила!!

Русалка випливає і знадливо всміхається, радісно складаючи долоні. На ній два вінки — один більший, зелений, другий маленький, як коронка, перловий, з-під нього спадає серпанок.

Русалка

Се ти, мій чарівниченьку?!

«Той, що греблі рве»

(грізно)

Що ти робила?

Русалка

(кидається немов до нього, але пропливає далі, минаючи його)

Я марила всю ніченьку
про тебе, мій паниченьку!
Ронила сльози дрібнії,

збирала в кінви срібнії,
без любої розмовоньки
сповнила вщерть коновоньки...

(Сплескує руками, розкриває обійми, знов кидається до нього і знов минає.)

Ось кинь на дно червінця,
поллються через вінця!

(Дзвінко сміється.)

«Той, що греблі рве»

(з'їдливо)

То се й у вас в болоті
кохаються у злоті?

Русалка наближається до нього, він круто одвертається від неї, виром закрутивши воду.

Найкраще для Русалки
сидіти край рибалки,
глядіти неборака
від сома та від рака,
щоб не відгризли чуба.
Ото розмова люба!

Русалка

(підпливає близенько, хапає за руки, заглядає в вічі)

Вже й розгнівився?

(Лукаво.)

А я щось знаю, любчику,
хороший душогубчику!

(Тихо сміється, він бентежиться.)

Де ти барився?
Ти водяну царівну
зміняв на мельниківну!
Зимові — довгі ночі,
а в дівки гарні очі,—
недарма паничі
їй носять дукачі!

(Свариться пальцем на нього і дрібно сміється.)

Добре я бачу
твою ледачу вдачу,
та я тобі пробачу,
бо я ж тебе люблю!

(З жартівливим пафосом.)

На цілу довгу мить тобі я буду вірна,
хвилину буду я ласкава і покірна,
а зраду потоплю!
Вода ж не держить сліду
від рана до обіду,
так, як твоя люба́,
або моя журба!

«Той, що греблі рве»
(поривчасто простягає їй обидві руки)

Ну, мир-миром!
Поплинем понад виром!

Русалка
(береться з ним за руки і прудко кружляє)

На виру-вирочку,
на жовтому пісочку,
в перловому віночку
зав'юся у таночку!
Ух! Ух!

Ухкають, бризкають, плещуть. Вода б'ється в береги, аж осока шумить, і пташки зграями зриваються з очеретів.

Водяник
(Виринає посеред озера. Він древній, сивий дід, довге волосся і довга біла борода всуміш з баговинням звисають аж по пояс. Шати на ньому — барви мулу, на голові корона із скойок. Голос глухий, але дужий)

Хто тут бентежить наші тихі води?

Русалка з своєю парою спиняються і кидаються врозтіч.

Стидайся, дочко! Водяній царівні
танки заводити з чужинцем?! Сором!

Русалка

Він, батьку, не чужий. Ти не пізнав?
Се ж «Той, що греблі рве»!

Водяник

Та знаю, знаю!
Нерідний він, хоч водяного роду.
Зрадлива і лукава в нього вдача.
Навесні він нуртує, грає, рве,
зриває з озера вінок розкішний,
що цілий рік викохують русалки,
лякає птицю мудру, сторожку,
вербі-вдовиці корінь підриває

і бідним сиротятам-потерчатам
каганчики водою заливає,
псує мої рівненькі береги
і старощам моїм спокій руйнує.
А влітку де він? Де тоді гасає,
коли жадібне сонце воду п'є
із келиха мого, мов гриф неситий,
коли від спраги никне очерет,
зоставшися на березі сухому,
коли, вмираючи, лілеї клонять
до теплої води голівки в'ялі?
Де він тоді?

Під час сеї мови «Той, що греблі рве» нишком киває Русалці, ваблячи її втекти з ним по лісовому струмку.

«Той, що греблі рве»
(з укритою насмішкою)

Тоді я в морі, діду.
Мене на поміч кличе Океан,
щоб не спило і в нього чашу сонце.
Як цар морський покличе — треба слухать.
На те є служба,— сам здоровий знаєш.

Водяник

Еге ж, тоді ти в морі... А мені,
якби не помагав мій друг одвічний,
мій щирий приятель осінній дощик,
прийшлось би згинуть з парою!

«Той, що греблі рве» незамітно ховається в воду.

Русалка

Татусю!
не може пара згинути, бо з пари
знов зробиться вода.

Водяник

Яка ти мудра!
Іди на дно! Доволі тут базікать!

Русалка

Та зараз, тату! Вже ж його немає.
Я розчешу поплутаний сікняг.

(Виймає з-за пояса гребінку з мушлі, чеше прибережне зілля.)

Водяник

Ну, розчеши, я сам люблю порядок.
Чеши, чеши. Я тута підожду,

поки скінчиш роботу. Ти поправ
латаття, щоб рівненько розстелилось,
та килим з ряски позшивай гарненько,
що той порвав пройдисвіт.

Русалка

Добре, тату.

Водяник вигідно вкладається в очереті, очима слідкуючи роботу Русалчину; очі йому поволі заплющуються.

«Той, що греблі рве»

(виринувши, стиха до Русалки)

Сховайся за вербою!

Русалка ховається, оглядаючись на Водяника.

Поплинемо з тобою
ген на розтоки,
під бистрії лотоки,
зірвемо греблю рівну,
утопим мельниківну!

(Хапає Русалку за руку і швидко мчить з нею через озеро. Недалеко від другого берега Русалка спиняється і скрикує.)

Русалка

Ой, зачепилася за дуб торішній!

Водяник прокидається, кидається навперейми і перехоплює Русалку.

Водяник

То се ти так?!. Ти, клятий баламуте,
ще знатимеш, як зводити русалок!
Поскаржуся я матері твоїй,
Метелиці Гірській, то начувайся!

«Той, що греблі рве»

(з реготом)

Поки що буде, я ще нагуляюсь!
Прощай, Русалонько, сповняй коновки!

(Кидається в лісовий струмок і зникає.)

Водяник

(до Русалки)

Іди на дно! Не смій мені зринати
три ночі місячні поверх води!

Русалка

(пручаючись)

З якого часу тут русалки стали
невільницями в озері? Я вільна!
Я вільна, як вода!

Водяник

В моїй обладі
вода повинна знати береги.
Іди на дно!

Русалка

Не хочу!

Водяник

А, не хочеш?
Віддай сюди вінець перловий!

Русалка

Ні!
То дарував мені морський царенко.

Водяник

Тобі вінця не прийдеться носити,
бо за непослух забере тебе
«Той, що в скалі сидить».

Русалка

(з жахом)

Ні, любий тату,
я буду слухатись.

Водяник

То йди на дно.

Русалка

(поволі опускаючися в воду)

Я йду, я йду... А бавитися можна
з рибалкою?

Водяник

Та вже ж, про мене, бався.

Русалка спустилася в воду по плечі і, жалібно всміхаючись, дивиться вгору на батька.

Чудна ти, дочко! Я ж про тебе дбаю.
Таж він тебе занапастив би тільки,

потяг би по колючому ложиську
струмочка лісового, біле тіло
понівечив та й кинув би самотню
десь на безвідді.

Русалка

Але ж він вродливий!

Водяник

Ти знов своєї?!

Русалка

Ні, ні, ні! Я йду!

(Поринає.)

Водяник

(поглядаючи вгору)

Уже весняне сонце припікає...
Ху, душно як! Прохолодитись треба.

(Поринає й собі.)

ДІЯ І

Та сама містина, тільки весна далі поступила; узлісся наче повите ніжним зеленим серпанком, де-не-де вже й верховіття дерев поволочене зеленою барвою. Озеро стоїть повне, в зелених берегах, як у рутвянім вінку.

З лісу на прогалину виходять дядько Лев і небіж його Лукаш. Лев уже старий чоловік, поважний і дуже добрий з виду; по-поліському довге волосся білими хвилями спускається на плечі з-під сивої повстяної шапки-рогатки; убраний Лев у полотняну одежу і в ясно-сиву, майже білу свиту; на ногах постоли, в руках кловня (малий ятірець), коло пояса на ремінці ножик, через плече виплетений з лика кошіль (торба) на широкому ремені. Лукаш — дуже молодий хлопець, гарний, чорнобривий, стрункий, в очах ще є щось дитяче; убраний так само в полотняну одежу, тільки з тоншого полотна; сорочка випущена, мережана біллю, з виложистим коміром, підперезана червоним поясом, коло коміра і на чохлах червоні застіжки: свити він не має; на голові бриль; на поясі ножик і ківшик з лика на мотузку.

Дійшовши до берега озера, Лукаш зупинився.

Лев

Чого ж ти зупинився? Тут не можна
зайти по рибу. Мулко вельми, грузько.

Лукаш

Та я хотів собі сопілку втяти,—
хороший тута вельми очерет.

Лев

Та вже тих сопілок до лиха маєш!

Лукаш

Ну, кілько ж їх? — калинова, вербова
та липова,— ото й усі. А треба
ще й очеретяну собі зробити,—
та лепсько грає!

Лев

Та вже бався, бався,
на те бог свято дав. А взавтра прийдем,
то будем хижку ставити. Вже час
до лісу бидло виганяти. Бачиш,
вже онде є трава помежи рястом.

Лукаш

Та як же будемо сидіти тута?
Таж люди кажуть — тут непевне місце...

Лев

То як для кого. Я, небоже, знаю,
як з чим і коло чого обійтися:
де хрест покласти, де осику вбити,
де просто тричі плюнути, та й годі.
Посієм коло хижки мак-відюк,
терлич посадимо коло порога,
та й не приступиться ніяка сила...
Ну, я піду, а ти собі як хочеш.

Розходяться. Лукаш іде до озера і зникає в очереті. Лев іде понад берегом, і його не стає видко за вербами.

Русалка

(випливає на берег і кричить)

Дідусю! Лісовий! Біда! Рятуйте!

Лісовик

(малий бородатий дідок, меткий рухами, поважний обличчям; у брунатному вбранні барви кори, у волохатій шапці з куниці)

Чого тобі? Чого кричиш?

Русалка

Там хлопець
на дудки ріже очерет!

Лісовик

Овва!
Коби всії біди! Яка скупа.
Ось тута мають хижку будувати,—
я й то не бороню, аби не брали
сирого дерева.

Русалка

Ой леле! Хижу?
То се тут люди будуть? Ой ті люди
з-під стріх солом'яних! Я їх не зношу!
Я не терплю солом'яного духу!
Я їх топлю, щоб вимити водою
той дух ненавидний. Залоскочу
тих натрутнів, як прийдуть!

Лісовик

Стій! — не квапся.
То ж дядько Лев сидітиме в тій хижі,
а він нам приятель. То він на жарт
осикою та терличем лякає.
Люблю старого. Таж якби не він,
давно б уже не стало сього дуба,
що стільки бачив наших рад і танців,
і лісових великих таємниць.
Вже німці міряли його, навколо
втрьох постававши, обсягли руками —
і ледве що стікло. Давали гроші,
таляри биті, людям дуже милі,
та дядько Лев заклявся на життя,
що дуба він повік не дасть рубати.
Тоді ж і я на бороду заклявся,
що дядько Лев і вся його рідня
повік безпечні будуть в сьому лісі.

Русалка

Овва! А батько мій їх всіх потопить!

Лісовик

Нехай не важиться! Бо завалю
все озеро гнилим торішнім листом!

Русалка

Ой лишечко, як страшно! Ха-ха-ха!

(Зникає в озері.)

Лісовик, щось воркочучи, закурює люльку, сівши на заваленому дереві. З очеретів чутно голос сопілки [мелодії № 1, 2, 3, 4], ніжний, кучерявий, і як він розвивається, так розвивається все в лісі. Спочатку на вербі та вільхах замайоріли сережки, потім береза листом залепетала. На озері розкрились лілеї білі і зазолотіли квітки на лататті. Дика рожа появляє ніжні пуп'янки.

З-за стовбура старої розщепленої верби півсохлої виходить Мавка, в ясно-зеленій одежі з розпущеними чорними, з зеленим полиском, косами, розправляє руки і проводить долонею по очах.

Мавка

Ох, як я довго спала!

Лісовик

Довго, дочко!
Вже й сон-трава перецвітати стала.
От-от зозулька маслечко сколотить,
в червоні черевички убереться
і людям одмірятиме літа.
Вже з вирію поприлітали гості.
Он жовтими пушинками вже плавлють
на чистім плесі каченятка дикі.

Мавка

А хто мене збудив?

Лісовик

Либонь, весна.

Мавка

Весна ще так ніколи не співала,
як отепер. Чи то мені так снилось?

Лукаш знов грає [мелодія № 5].

Ні... стій... Ба! Чуєш?.. То весна співає?

Лукаш грає мелодію № 5, тільки ближче.

Лісовик

Та ні, то хлопець на сопілці грає.

Мавка

Який? Невже се «Той, що греблі рве»?
От я не сподівалася від нього!

Лісовик

Ні, людський хлопець, дядька Лева небіж, Лукаш на ймення.

Мавка

Я його не знаю.

Лісовик

Бо він уперше тута. Він здалека,
не з сих лісів, а з тих борів соснових,
де наша баба любить зимувати;
осиротів він з матір'ю-вдовою,
то дядько Лев прийняв обох до себе...

Мавка

Хотіла б я побачити його.

Лісовик

Та нащо він тобі?

Мавка

Він, певне, гарний!

Лісовик

Не задивляйся ти на хлопців людських.
Се лісовим дівчатам небезпечно...

Мавка

Який-бо ти, дідусю, став суворий!
Се ти мене отак держати будеш,
як Водяник Русалку?

Лісовик

Ні, дитинко,
я не держу тебе. То Водяник
в драговині цупкій привик одвіку
усе живе засмоктувати. Я
звик волю шанувати. Грайся з вітром,
жартуй із Перелесником, як хочеш,
всю силу лісову і водяну,
гірську й повітряну приваб до себе,
але минай людські стежки, дитино,
бо там не ходить воля,— там жура
тягар свій носить. Обминай їх, доню:
раз тільки ступиш — і пропала воля!

Мавка

(сміється)

Ну, як-таки, щоб воля — та пропала?
Се так колись і вітер пропаде!

Лісовик хоче щось відмовити, але виходить Лукаш із сопілкою. Лісовик і Мавка ховаються.
Лукаш хоче надрізати ножем березу, щоб сточити сік, Мавка кидається і хапає його за руку.

Мавка

Не руш! Не руш! Не ріж! Не убивай!

Лукаш

Та що ти, дівчино? Чи я розбійник?
Я тільки хтів собі вточити соку
з берези.

Мавка

Не точи! Се кров її.
Не пий же крові з сестроньки моєї!

Лукаш

Березу ти сестрою називаєш?
Хто ж ти така?

Мавка

Я — Мавка лісова.

Лукаш

(не так здивовано, як уважно придивляється до неї)

А, от ти хто! Я від старих людей
про мавок чув не раз, але ще зроду
не бачив сам.

Мавка

А бачити хотів?

Лукаш

Чому ж би ні?.. Що ж,— ти зовсім така,
як дівчина... ба ні, хутчій як панна,
бо й руки білі, і сама тоненька,
і якось так убрана не по-наськи...
А чом же в тебе очі не зелені?

(Придивляється.)

Та ні, тепер зелені... а були,
як небо, сині... О! Тепер вже сиві,
як тая хмара... ні, здається, чорні,
чи, може, карі... Ти таки дивна!

Мавка

(усміхаючись)

Чи гарна ж я тобі?

Лукаш

(соромлячись)

Хіба я знаю?..

Мавка

(сміючись)

А хто ж те знає?

Лукаш

(зовсім засоромлений)

Ет, таке питаєш!..

Мавка

(щиро дивуючись)

Чому ж сього не можна запитати?
Он бачиш, там питає дика рожа:
«Чи я хороша?»
А ясень їй киває в верховітті:
«Найкраща в світі!»

Лукаш

А я й не знав, що в них така розмова.
Я думав — дерево німе, та й годі.

Мавка

Німого в лісі в нас нема нічого.

Лукаш

Чи то ти все отак сидиш у лісі?

Мавка

Я зроду не виходила ще з нього.

Лукаш

А ти давно живеш на світі?

Мавка

Справді,
ніколи я не думала про те...

(Задумується.)

Мені здається, що жила я завжди...

Л у к а ш

І все така була, як от тепер?

М а в к а

Здається, все така...

Л у к а ш

А хто ж твій рід?
Чи ти його зовсім не маєш?

М а в к а

Маю.
Є Лісовик, я зву його: «дідусю»,
а він мене: «дитинко» або «доню».

Л у к а ш

То хто ж він — дід чи батько?

М а в к а

Я не знаю.
Хіба не все одно?

Л у к а ш

(сміється)

Ну, та й чудні ви
отут у лісі! Хто ж тобі тут мати,
чи баба, чи вже як у вас зовуть?

М а в к а

Мені здається часом, що верба,
ота стара, сухенька, то — матуся.
Вона мене на зиму прийняла
і порохном м'якеньким устелила
для мене ложе.

Л у к а ш

Там ти й зимувала?
А що ж ти там робила цілу зиму?

М а в к а

Нічого. Спала. Хто ж зимою робить?
Спить озеро, спить ліс і очерет.
Верба рипіла все: «Засни, засни...»
І снилися мені все білі сни:
на сріблі сяли ясні самоцвіти,
стелилися незнані трави, квіти,

блискучі, білі... Тихі, ніжні зорі
спадали з неба — білі, непрозорі —
і клалися в намети... Біло, чисто
попід наметами. Ясне намисто
з кришталю грає і ряхтить усюди...
Я спала. Дихали так вільно груди.
По білих снах рожевії гадки
легенькі гаптували мережки,
і мрії ткались золото-блакитні,
спокійні, тихі, не такі, як літні...

Лукаш

(заслухавшись)

Як ти говориш...

Мавка

Чи тобі так добре?

Лукаш потакує головою.

Твоя сопілка має кращу мову.
Заграй мені, а я поколишуся.

Мавка сплітає довге віття на березі, сідає в нього й гойдається тихо, мов у колисці. Лукаш грає соло мелодії № 6, 7 і 8, прихилившись до дуба, і не зводить очей з Мавки. Лукаш грає веснянки. Мавка, слухаючи, мимоволі озивається тихесенько на голос мелодії № 8, і Лукаш їй приграє вдруге мелодію № 8. Спів і гра в унісон.

Мавка

Як солодко грає,
як глибоко крає,
розтинає білі груди, серденько виймає!

На голос веснянки відкликається зозуля, потім соловейко, розцвітає яріше дика рожа, біліє цвіт калини, глод соромливо рожевіє, навіть чорна безлиста тернина появляє ніжні квіти.
Мавка, зачарована, тихо колишеться, усміхається, а в очах якась туга аж до сліз; Лукаш, завваживши те, перестає грати.

Лукаш

Ти плачеш, дівчино?

Мавка

Хіба я плачу?

(Проводить рукою по очах.)

А справді... Ні-бо! То роса вечірня.
Заходить сонце... Бач, уже встає
на озері туман...

Л у к а ш

Та ні, ще рано!

М а в к а

Ти б не хотів, щоб день уже скінчився?

Лукаш хитає головою, що не хотів би.

М а в к а

Чому?

Л у к а ш

Бо дядько до села покличуть.

М а в к а

А ти зо мною хочеш бути?

Лукаш киває, потакуючи.

Бачиш,
і ти немов той ясень розмовляєш.

Л у к а ш

(сміючись)

Та треба по-тутешньому навчитись,
бо маю ж тута літувати.

М а в к а

(радо)

Справді?

Л у к а ш

Ми взавтра й будуватися почнемо.

М а в к а

Курінь поставите?

Л у к а ш

Ні, може, хижку,
а може, й цілу хату.

М а в к а

Ви — як птахи:
клопочетесь, будуєте кубельця,
щоб потім кинути.

Л у к а ш

Ні, ми будуєм
навіки.

Мавка

Як навіки? Ти ж казав,
що тільки літувати будеш тута.

Лукаш

(ніяково)

Та я не знаю... Дядько Лев казали,
що тут мені дадуть грунтець і хату,
бо восени хотять мене женити...

Мавка

(з тривогою)

З ким?

Лукаш

Я не знаю. Дядько не казали,
а може, ще й не напитали дівки.

Мавка

Хіба ти сам собі не знайдеш пари?

Лукаш

(поглядаючи на неї)

Я, може б, і знайшов, та...

Мавка

Що?

Лукаш

Нічого...

(Погравае у сопілку стиха щось дуже жалібненьке [мелодія № 9], потім спускае руку з сопілкою і замислюється.)

Мавка

(помовчавши)

Чи у людей паруються надовго?

Лукаш

Та вже ж навік!

Мавка

Се так, як голуби...
Я часом заздрила на їх: так ніжно
вони кохаються... А я не знаю
нічого ніжного, окрім берези,
за те ж її й сестрицею взиваю;

але вона занадто вже смутна,
така бліда, похила та журлива,—
я часто плачу, дивлячись на неї.
От вільхи не люблю — вона шорстка.
Осика все мене чогось лякає;
вона й сама боїться — все тремтить.
Дуби поважні надто. Дика рожа
задирлива, так само й глід, і терен.
А ясень, клен і явір — гордовиті.
Калина так хизується красою,
що байдуже їй до всього на світі.
Така, здається, й я була торік,
але тепер мені чомусь те прикро...
Як добре зважити, то я у лісі
зовсім самотня...

(Журливо задумується.)

Лукаш

А твоя верба?
Таж ти її матусею назвала.

Мавка

Верба?.. Та що ж... в їй добре зимувати,
а літом... бач, вона така суха,
і все рипить, все згадує про зиму...
Ні, я таки зовсім, зовсім самотня...

Лукаш

У лісі ж не самії дерева,—
таж тут багато різної є сили.

(Трохи ущипливо.)

Вже не прибіднюйся, бо й ми чували
про ваші танці, жарти та зальоти!

Мавка

То все таке, як той раптовий вихор,—
от налетить, закрутить та й покине.
В нас так нема, як у людей,— навіки!

Лукаш

(приступаючи ближче)

А ти б хотіла?..

Раптом чутно голосне гукання дядька Лева.

Голос

Гов, Лукашу, гов!
Го-го-го-го! А де ти?

Лукаш

(відзивається)

Ось я йду!

Голос

А йди хутчій!

Лукаш

Ото ще нетерплячка!

(Відгукується.)

Та йду вже, йду!

(Подається йти.)

Мавка

А вернешся?

Лукаш

Не знаю.

(Іде в прибережні хащі.)

З гущавини лісу вилітає Перелесник — гарний хлопець у червоній одежі, з червонястим, буйно розвіяним, як вітер, волоссям, з чорними бровами, з блискучими очима. Він хоче обняти Мавку, вона ухиляється.

Мавка

Не руш мене!

Перелесник

А то чому?

Мавка

Іди
поглянь, чи в полі рунь зазеленіла.

Перелесник

Мені навіщо тая рунь?

Мавка

А там же
твоя Русалка Польова, що в житі.
Вона для тебе досі вже вінок
зелено-ярий почала сплітати.

Перелесник

Я вже її забув.

Мавка

Забудь мене.

Перелесник

Ну, не глузуй! Ходи, полетимо!
Я понесу тебе в зелені гори,—
ти ж так хотіла бачити смереки.

Мавка

Тепер не хочу.

Перелесник

Так? А то чому?

Мавка

Бо відхотілося.

Перелесник

Якісь химери!
Чом відхотілося?

Мавка

Нема охоти.

Перелесник

(улесливо в'ється коло неї)

Линьмо, линьмо в гори! Там мої сестриці,
там гірські русалки, вільні Літавиці,
будуть танцювати кóло по травиці,
наче блискавиці!
Ми тобі знайдемо з папороті квітку,
зірвем з неба зірку, золоту лелітку,
на снігу нагірнім вибілимо влітку
чарівну намітку.
Щоб тобі здобути лісову корону,
ми Змію-Царицю скинемо із трону
і дамо крем'яні гори в оборону!
Будь моя кохана!
Звечора і зрана
самоцвітні шати
буду приношати
і віночок плести,
і в таночок вести,
і на крилах нести
на моря багряні, де багате сонце
золото ховає в таємну глибінь.

Потім ми заглянем до зорі в віконце,
зірка-пряха вділить срібне волоконце,
будем гаптувати оксамитну тінь.
Потім, на світанні, як біляві хмари
стануть покрай неба, мов ясні отари,
що холодну воду п'ють на тихім броді,
ми спочинем любо на квітчастім...

Мавка
(нетерпляче)

Годі!

Перелесник

Як ти обірвала річ мою сердито!

(Смутно і разом лукаво.)

Ти хіба забула про торішнє літо?

Мавка
(байдуже)

Ох, торішнє літо так давно минуло!
Що тоді співало, те в зимі заснуло.
Я вже й не згадаю!

Перелесник
(таємниче нагадуючи)

А в дубовім гаю?..

Мавка

Що ж там? Я шукала ягідок, грибків...

Перелесник

А не приглядалась до моїх слідків?

Мавка

В гаю я зривала кучереки з хмелю...

Перелесник

Щоб мені послати пишную постелю?

Мавка

Ні, щоб перевити се волосся чорне!

Перелесник

Сподівалась: може — миленький пригорне?

Мавка

Ні, мене береза ніжно колихала.

Перелесник

А проте... здається... ти когось кохала?

Мавка

Ха-ха-ха! Не знаю!
Попитай у гаю.
Я піду квітчати дрібним рястом коси...

(Подається до лісу.)

Перелесник

Ой гляди! Ще змиють їх холодні роси!

Мавка

Вітерець повіє,
сонечко пригріє,
то й роса спаде!

(Зникає в лісі.)

Перелесник

Постривай хвилину!
Я без тебе гину!
Де ти? Де ти? Де?

Біжить і собі в ліс. Поміж деревами якусь хвилину маячить його червона одіж і, мов луна, озивається: «Де ти? Де?..»
По лісі грає червоний захід сонця, далі погасає. Над озером стає білий туман.
Дядько Лев і Лукаш виходять на галяву.

Лев

(сердито воркоче)

Той клятий Водяник! Бодай би всох!
Я, наловивши риби, тільки виплив
на плесо душогубкою,— хотів
на той бік передатися,— а він
вчепився цупко лапою за днище
та й ані руш! Ще трохи — затопив би!
Ну й я ж не дурень, як засяг рукою
за бороду, то й замотав, як мичку,
та ножика з-за пояса,— бігме,
так і відтяв би! Та проклята ж пара —
штурхіць! — і перекинула човна!

Я ледь що вибрався живий на берег
і рибу розгубив... А щоб ти зслиз!

(До Лукаша.)

А тут іще й тебе щось учепило,—
кричу, гукаю, кличу — хоч ти згинь!
І де ти длявся?

Лукаш

Та кажу ж — був тута,
вирізував сопілку.

Лев

Щось довгенько
вирізуєш, небоже, сопілки!

Лукаш

(ніяково)

Або ж я, дядьку...

Лев

(усміхнувся і подобрів)

Ей, не вчись брехати,
бо ще ти молодий! Язика шкода!
От ліпше хмизу пошукай по лісі
та розпали вогонь,— хоч обсушуся,
бо як його таким іти додому?
Поки дійдем, ще й *тая* нападе —
не тута споминаючи — цур-пек! —
а потім буде душу витрясати...

Лукаш іде в ліс; чутно згодом, як він хряскає сухим гіллям.

Дядько Лев

(сідає під дубом на грубу коренину і пробує викресати вогню, щоб запалити люльку)

Аякже! Викрешеш! І губка змокла...
і трут згубився... А, нема на тебе
лихої трясці!.. Чи не наросла
на дубі свіжа?

(Обмацує дуба, шукаючи губки.)

З озера, з туману, виринає біла жіноча постать, більше подібна до смуги мли, ніж до людини; простягнені білі довгі руки загребисто ворушать тонкими пальцями, коли вона наближається до Лева.

Лев

(ужахнувшись)

Се що за мара?
Ага! Вже знаю. Добре, що побачив!..

(Оговтавшись, виймає з кошеля якісь корінці та зілля і простягає назустріч марі, немов боронячись від неї. Вона трохи відступає. Він прочитує, замовляючи, дедалі все швидше.)

Шіпле-дівице,
Пропаснице-Трясовице!
Іди ти собі на куп'я, на болота,
де люди не ходять, де кури не піють,
де мій глас не заходить.
Тут тобі не ходити,
білого тіла не в'ялити,
жовтої кості не млоїти,
чорної крові не спивати,
віку не вкорочати.
Ось тобі полинь —
згинь, маро, згинь!

Мара подається назад до озера і зливається з туманом.
Надходить Лукаш з оберемком хмизу, кладе перед дядьком, виймає з-за пазухи кресало й губку і розпалює вогонь.

Лукаш

Ось нате, дядьку, грійтеся.

Лев

Спасибі.
Ти догоджаєш дядькові старому.
(Розпалює коло вогню люльку.)
Тепер що іншого!

(Вкладається проти вогню на траві, поклавши кошеля під голову, пакає люльку і жмуриться на вогонь.)

Лукаш

Якби ви, дядьку,
якої байки нагадали.

Лев

Бач!
Умалився!.. А ти б якої хтів?
Про Оха-Чудотвора? Про Трьомсина?

Л у к а ш

Такі я чув! Ви вмієте інакших,
що їх ніхто не вміє.

Л е в

(надумавшись)

Ну, то слухай:
я про Царівну-Хвилю розкажу.

(Починає спокійним, співучим, розмірним голосом.)

Якби нам хата тепла
та люди добрі,
казали б ми казку,
баяли байку
до самого світу...
За темними борами,
та за глибокими морями,
та за високими горами,
то єсть там дивний-предивний край,
де панує Урай.
Що в тому краю сонце не сідає,
місяць не погасає,
а ясні зорі по полю ходять,
таночки водять,
Отож у найкращої зорі та знайшовся син
Білий Палянин.
На личку білий,
на вроду милий,
золотий волос по вітру має,
а срібна зброя в рученьках сяє...

Л у к а ш

Ви ж про Царівну мали.

Л е в

Та зажди!..
От як став Білий Палянин до літ доходжати,
став він собі думати-гадати,
про своє життя розважати:
«З усіх я,— каже,— вродою вдався,
а ще ж бо я долі не діждався.
Порадь мене, Зірнице-мати,
де мені пари шукати;
чи межи боярством,
преславним лицарством,
чи межи князівством,

чи межи простим поспільством?
Що хіба яка царівна
та була б мені рівна...»

(Починає дрімати.)

От і пішов він до синього моря,
і розіклав на березі перлове намисто...

Лукаш

Відай, ви, дядьку, щось тут проминули.

Лев

Хіба?.. Та ти ж бо вже не заважай!
...От і розбіглася на морі супротивна хвиля,
а з теї хвилі вилетіли коні,
як жар червоні,
у червону колясу запряжені...
А на тій колясі...

(Змовкає, зможений сном.)

Лукаш

Та й хто ж на тій колясі був? Царівна?

Лев

(крізь сон)

Га?.. Де?.. Яка Царівна?..

Лукаш

Вже й заснули!

(Який час дивиться задумливо на вогонь, потім устає, відходить далі від огнища і походжає по галяві, тихо-тихесенько, ледве чутно пограваючи у сопілку [мелодія № 10].)

В лісі поночіє, але темрява не густа, а прозора, як буває перед сходом місяця. Навколо вогнища блиски світла і звої тіні неначе водять химерний танок; близькі до вогню квіти то поблискують барвами, то гаснуть у пітьмі.

Покрай лісу таємниче біліють стовбури осик та беріз. Весняний вітер нетерпляче зітхає, оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля плакучій березі. Туман на озері білими хвилями прибиває до чорних хащів; очерет перешіптується з осокою, сховавшись у млі. З гущавини вибігає Мавка, біжить прудко, мов утікаючи; волосся їй розвіялось, одежа розмаялась. На галяві вона спиняється, оглядаючись, притуляє руки до серця, далі кидається до берези і ще раз зупиняється.

Мавка

Дяка щирая тобі, ніченько-чарівниченько,
що закрила ти моє личенько!
І вам, стежечки, як мережечки,

що вели мене до березочки!
Ой сховай мене, ти сестриченько!
(Ховається під березу, обіймаючи її стовбур.)

Л у к а ш

(підходить до берези, нишком)
Ти, Мавко?

М а в к а

(ще тихше)
Я.

Л у к а ш

Ти бігла?

М а в к а

Як білиця.

Л у к а ш

Втікала?

М а в к а

Так!

Л у к а ш

Від кого?

М а в к а

Від такого,
як сам вогонь.

Л у к а ш

А де ж він?

М а в к а

Цить!.. Бо знову прилетить.

Мовчання.

Л у к а ш

Як ти тремтиш! Я чую, як береза
стинається і листом шелестить.

М а в к а

(відхиляється від берези)

Ой лихо! Я боюся притулятись,
а так не встою.

Лукаш

Притулись до мене.
Я дужий,— здержу, ще й обороню.

Мавка прихиляється до нього. Вони стоять у парі. Місячне світло починає ходити по лісі, стелиться по галяві і закрадається під березу. В лісі озиваються співи солов'їні і всі голоси весняної ночі. Вітер поривчасто зітхає. З осяйного туману виходить Русалка і нишком підглядає молоду пару. Лукаш, тулячи до себе Мавку, все ближче нахиляється обличчям до неї і раптом цілує.

Мавка

(скрикує з болем щастя)

Ох!.. Зірка в серце впала!

Русалка

Ха-ха-ха!

(З сміхом і плеском кидається в озеро.)

Лукаш

(ужахнувшись)

Що се таке?

Мавка

Не бійся, то Русалка.
Ми подруги,— вона нас не зачепить.
Вона свавільна, любить глузувати,
але мені дарма... Мені дарма
про все на світі!

Лукаш

То й про мене?

Мавка

Ні,
ти сам для мене світ, миліший, кращий,
ніж той, що досі знала я, а й той
покращав, відколи ми поєднались.

Лукаш

То ми вже поєднались?

Мавка

Ти не чуєш,
як солов'ї весільним співом дзвонять?

Л у к а ш

Я чую... Се вони вже не щебечуть,
не тьохкають, як завжди, а співають:
«Цілуй! Цілуй! Цілуй!»

(Цілує її довгим, ніжним, тремтячим поцілунком.)

Я зацілую
тебе на смерть!

Зривається вихор, білий цвіт метелицею в'ється по галяві.

М а в к а

Ні, я не можу вмерти...
а шкода...

Л у к а ш

Що ти кажеш? Я не хочу!
Навіщо я сказав?!.

М а в к а

Ні, се так добре —
умерти, як летюча зірка...

Л у к а ш

Годі!
(Говорить, пестячи.)
Не хочу про таке! Не говори!
Не говори нічого!.. Ні, кажи!
Чудна у тебе мова, але якось
так добре слухати... Що ж ти мовчиш?
Розгнівалась?

М а в к а

Я слухаю тебе...
твого кохання...

(Бере в руки голову його, обертає проти місяця і пильно дивиться в вічі.)

Л у к а ш

Нащо так? Аж страшно,
як ти очима в душу зазираєш...
Я так не можу! Говори, жартуй,
питай мене, кажи, що любиш, смійся...

М а в к а

У тебе голос чистий, як струмок,
а очі — непрозорі.

Лукаш

Може, місяць
неясно світить.

Мавка

Може...
(Схиляється головою йому до серця і замирає.)

Лукаш

Ти зомліла?

Мавка

Цить! Хай говорить серце... Невиразно
воно говорить, як весняна нічка.

Лукаш

Чого там прислухатися? Не треба!

Мавка

Не треба, кажеш? То не треба, милий!
Не треба, любий! Я не буду, щастя,
не буду прислухатися, хороший!
Я буду пестити моє кохання!
Ти звик до пестощів?

Лукаш

Я не любився
ні з ким ще зроду. Я того й не знав,
що любощі такі солодкі!

Мавка пристрасно пестить його, він скрикує з мукою втіхи.

Мавко!
Ти з мене душу виймеш!

Мавка

Вийму, вийму!
Візьму собі твою співочу душу,
а серденько словами зачарую...
Я цілуватиму вустонька гожі,
щоб загорілись,
щоб зашарілись,
наче ті квітоньки з дикої рожі!
Я буду вабити очі блакитні,
хай вони грають,
хай вони сяють,
хай розсипають вогні самоцвітні!
(Раптом сплескує руками.)

Та чим же я принаджу любі очі!
Я ж досі не заквітчана!

Лукаш

Дарма!
Ти й без квіток хороша.

Мавка

Ні, я хочу
для тебе так заквітчатися пишно,
як лісова царівна!

(Біжить на другий кінець галяви, далеко від озера, до цвітучих кущів.)

Лукаш

Почекай!
Я сам тебе заквітчаю.
(Іде до неї.)

Мавка
(смутно)

Не красні
квітки вночі... тепер поснули барви...

Лукаш

Тут світляки в траві, я назбираю;
вони світитимуть у тебе в косах,
то буде наче зоряний вінок.

(Кладе скілька світляків їй на волосся.)

Дай подивлюся... Ой, яка ж хороша!

(Не тямлячись від щастя, пориває її в обійми.)

Я ще набрати мушу. Я вберу
тебе, мов королівну, в самоцвіти!

(Шукає в траві попід кущами світляків.)

Мавка

А я з калини цвіту наламаю.
Вона не спить, бо соловейко будить.
(Ламає білий цвіт і прикрашає собі одежу.)

Русалка
(знов виходить з туману. Шепоче, повернувшись до очеретів)

Дитинчата-Потерчата,
засвітіте каганчата!

В очеретах заблимали два бродячі вогники. Далі виходять Потерчата, в руках мають каганчики, що блимають, то ясно спалахуючи, то зовсім погасаючи. Русалка притуляє їх до себе і шепоче, показуючи в далечінь на білу постать Лукашеву, що мріє в мороку поміж кущами.

Дивіться, он отой, що там блукає,
такий, як батько ваш, що вас покинув,
що вашу ненечку занапастив.
Йому не треба жити.

Перше Потерча

Утопи!

Русалка

Не смію. Лісовик заборонив.

Друге Потерча

А ми не здужаєм, бо ми маленькі.

Русалка

Ви маленькі,
ви легенькі,
в ручках вогники ясненькі,
ви як ласочки тихенькі,—
ви підіть у чагарник,
не почує Лісовик,
а як стріне —
вогник свіне —
був і зник!
Перекиньтесь блискавками
над стежками.
Спалахніть над купиною,
поведіть драговиною,—
де він стане,
там і кане
аж на саме дно болота...
Далі — вже моя робота!
Ну! блись-блись!

Потерчата

(рушаючи одно до одного)

Ти сюдою, я тудою,
а зійдемось над водою!

Русалка

(радо)

Подались!

(Надбігає до болота, бризкає водою з пальців позад себе через плечі. З-за купини вискакує Куць, молоденький чортик-паничик.)

Куцю-Куцю,
поцілуй у руцю!

(Свавільним рухом простягає йому руку, він цілує.)

Куць

За що ж то, панянко?

Русалка

Я тобі сніданко
гарне наготую, тільки не прогав.
(Показує в далечінь на Лукаша.)
Бачиш? Що? Привик ти до таких потрав?

Куць

(махнув рукою)

Поки не в болоті,—
сухо в мене в роті!

Русалка

Буде хлопець твій,
радість буде й бабі, й матінці твоїй!

Куць стрибає за купину і зникає. Русалка в очереті зорить за Потерчатами, що миготять бігунцями, спалахують, блимають, снуються, перебігають.

Лукаш

(шукаючи світляків, завважає вогники)

Які хороші світляки! летючі!
Я ще таких не бачив. А великі!
Я мушу їх піймати!

(Ганяється то за одним, то за другим, вони непомітно надять його до драговини.)

Мавка

Не лови!
Коханий, не лови! То Потерчата!
Вони зведуть на безвість!

Лукаш не чує, захоплений гонитвою, і відбігає геть далеко від Мавки.

Лукаш

(раптом скрикує)

Пробі! Гину!
В драговину попав! Ой смокче! Тягне!

Мавка надбігає на його крик, але не може дістатися до нього, бо він загруз далеко від твердого берега. Вона кидає йому один кінець свого пояса, держачи за другий.

Мавка

Лови!

Пояс не досягає руки Лукашевої.

Лукаш

Ой, не сягає! Що ж се буде?

Мавка

(кидається до верби, що стоїть, похилившись над драговиною)

Вербиченько-матусенько, рятуй!

(Швидко, як білиця, злазить на вербу, спускається по крайньому вітті, кидає знов пояса — він на сей раз досягає,— Лукаш хапається за кінець, Мавка притягає його до себе, потім подає руку і помагає злізти на вербу.)

Русалка в очереті видає глухий стогін досади і зникає в тумані. Потерчата теж зникають.

Дядько Лев

(прокинувся від крику)

Га?.. Що таке? Вже знов якась мара?
Цур-пек! Щезай!

(Оглядається.)

Лукашу, де ти? Гов!

Лукаш

(озивається з верби)

Я тута, дядьку!

Лев

А ти тут чого?

(Підходить і заглядає на вербу.)

Зліз на вербу, ще й з дівкою!

Лукаш ізлізає з верби. Мавка там лишається.

Лукаш

Ой дядьку!
Я тут було в драговині загруз,
натрапив на вікно, та вже вона

(показує на Мавку)

порятувала якось.

Лев

А чого ж ти
стикаєшся отут як потороча? —
таж поночі!

Лукаш

Я світляки ловив...

(Уриває.)

Лев

(завважає світляки на Мавці)

Ба! Так би ти й казав, то я ж би знав!
Тепер я бачу сам, чия то справа.

Мавка

Я ж, дядечку, його порятувала.

Лев

Дивись ти — «дядечку»! Знайшлась небога!
А хто ж його призвів у пастку лізти?

(Докірливо хитає головою.)

Ей, кодло лісове! Така в вас правда!..
Ну, попаду ж і я Лісовика,
то вже не вирветься,— в пеньок дубовий
вщемлю те бородище-помелище,
то буде відати! Бач, підсилає
своїх дівок, а сам — і я не я!

Мавка

(швидко збігає з верби)

Ні, він не винен! Хай Змія-Цариця
мене скарає, якщо се неправда!
І я не винна!

Лев

От, тепера вірю,
бо знаю, се в вас присяга велика.

Лукаш

Вона мене порятувала, дядьку,
от, бігме, згинув би тепер без неї!

Лев

Ну, дівонько, хоч ти душі не маєш,
та серце добре в тебе. Пробачай,
що я нагримав зопалу.

(До Лукаша.)

Чого ж ти
по світляки погнався на болото?
Хіба ж вони по купинах сидять?

Лукаш

Та то якісь були такі летючі!

Лев

Еге! То знаю ж я! То Потерчата!
Ну-ну, чекайте ж, приведу я взавтра
щеняток-ярчуків, то ще побачим,
хто тут заскавучить!

Голоски Потерчат

(озиваються жалібно, подібно до жаб'ячого кумкання)

Ні, ні, дідуню!
Ні, ми не винні!
Ми в драговинні
ягідки брали.
Ми ж бо не знали,
що тута гості,
ми б не зринали
із глибокості...
Ой нене, сум!
Нум плакать, нум!

Лев

Чи бач, як знітилась невірна пара,
відьомський накоренок! Та нехай,
я вже дійду, хто винен, хто не винен!..

(До Лукаша.)

А що, небоже, чи не час додому?
Ходім помалу.

(До Мавки.)

Будь здорова, дівко!

Мавка

Ви завтра прийдете? Я покажу,
де є хороше дерево на хату.

Лев

Я бачу, ти про все вже розпиталась.
Метка! Та що ж, приходь, я з вами звик,
та й вам до нас прийдеться привикати.
Ходімо. Прощавай!

(Рушає.)

Мавка

(більш до Лукаша, ніж до Лева)

Я буду ждати!

Лукаш відстає від дядька, стискає мовчки обидві руки Мавці, безгучно її цілує і, догнавши дядька, іде з ним у ліс.

Мавка

(сама)

Коли б ти, нічко, швидше минала!
Вибач, коханая! Ще ж я не знала
днини такої, щоб була щасна
так, як ти, ніченько, так, як ти, ясна!
Чом ти, березо, така журлива?
Глянь, моя сестронько, таж я щаслива!
Не рони, вербо, сліз над водою,
буде ж, матусенько, милий зо мною!..
Батьку мій рідний, темненький гаю,
як же я ніченьку сюю прогаю?
Нічка коротка — довга розлука...
Що ж мені суджено — щастя чи мука?

Місяць сховався за темну стіну лісу, темрява наплила на прогалину, чорна, мов оксамитна, Нічого не стало видко, тільки жевріє долі жар, позосталий від огнища, та по вінку із світляків знати, де ходить Мавка поміж деревами: вінок той ясніє то цілим сузір'ям, то окремими іскрами, далі тьма і його покриває. Глибока північна тиша, тільки часом легкий шелест чується в гаю, мов зітхання у сні.

ДІЯ II

Пізнє літо. На темнім матовім листі в гаю де-не-де видніє осіння прозолоть. Озеро змаліло, берегова габа поширшала, очерети сухо шелестять скупим листом.

На галяві вже збудовано хату, засаджено городець. На одній нивці пшениця, на другій — жито. На озері плавають гуси. На березі сушиться хустя, на кущах стримлять горщики, гладишки. Трава на галяві чисто викошена, під дубом зложений стіжок. По лісі калатають клокічки — десь пасеться товар. Недалечко чутно сопілку, що грає якусь моторну, танцюристу мелодію [мелодії № 11, 12, 13].

Мати Лукашева

(виходить з хати й гукає)

Лукашу, гов! А де ти?

Лукаш

(виходить з лісу з сопілкою і мережаним кийком у руках)

Тут я, мамо.

Мати

А чи не годі вже того грання?
Все грай та грай, а ти, робото, стій!

Лукаш

Яка ж робота?

Мати

Як — яка робота?
А хто ж обору мав загородити?

Лукаш

Та добре вже, загороджу, нехай-но.

Мати

Коли ж воно оте «нехай-но» буде?
Тобі б усе ганяти по шурхах
з приблудою, з накидачем отим!

Лукаш

Та хто ганяє? Бидло ж я пасу,
а Мавка помагає.

Мати

Одчепися
з такою поміччю!

Лукаш

Самі ж казали,
що як вона глядить корів, то більше
дають набілу.

Мати

Вже ж — відьомське кодло!

Лукаш

Немає відома, чим вам годити!
Як хату ставили, то не носила

вона нам дерева? А хто садив
города з вами, нивку засівав?
Так, як сей рік, хіба коли родило?
А ще он як умаїла квітками
попідвіконню — любо подивитись!

Мати

Потрібні ті квітки! Таж я не маю
у себе в хаті дівки на виданню...
Йому квітки та співи в голові!

Лукаш знизує нетерпляче плечима і подається йти.

Куди ти?

Лукаш

Таж обору городити!

(Іде за хату, згодом чутно цюкання сокирою.)

Мавка виходить з лісу пишно заквітчана, з розпущеними косами.

Мати

(непривітно)

Чого тобі?

Мавка

Де, дядино, Лукаш?

Мати

Чого ти все за ним? Не випадає
за парубком так дівці уганяти.

Мавка

Мені ніхто такого не казав.

Мати

Ну, то хоч раз послухай — не завадить.

(Прикро дивиться на Мавку.)

Чого ти все розпатлана така?
Нема, щоб зачесатись чепурненько,—
усе як відьма ходить. Нечепурно.
І що се за манаття на тобі?
Воно ж і невигідне при роботі.
Я маю дещо там з дочки-небіжки,
піди вберися — там на жердці висить.
А се, як хоч, у скриню поклади.

Мавка

Та добре, можу й переодягтися.

(Іде в хату. Звідти виходить дядько Лев.)

Мати

Хоч би подякувала!

Лев

Що ти, сестро,
так уїдаєш раз у раз на дівку?
Чи то вона тобі чим завинила?

Мати

А ти, братуню, вже б не відзивався,
коли не зачіпають! Ти б іще
зібрав сюди усіх відьом із лісу.

Лев

Якби ж воно такеє говорило,
що тямить, ну, то й слухав би, а то...
«відьом із лісу!» — де ж є відьма в лісі?
Відьми живуть по селах...

Мати

То вже ти
на тому знаєшся... Та що ж, принаджуй
ту погань лісову, то ще діждешся
колись добра!

Лев

А що ж? Таки й діжду.
Що лісове, то не погане, сестро,—
усякі скарби з лісу йдуть...

Мати

(глузливо)

Аякже!

Лев

З таких дівок бувають люди, от що!

Мати

Які з їх люди? Чи ти впився? Га?

Лев

Та що ти знаєш? От небіжчик дід
казали: треба тільки слово знати,
то й в лісовичку може уступити
душа така саміська, як і наша.

Мати

Ну, а куди ж тоді відьомська пара
подінеться?

Лев

Ти знов таки своєї?..
От ліпше заберуся до роботи,
як маю тут жувати клоччя!

Мати

Йди!
Або ж я бороню?

Лев іде за хату, сердито струснувши головою. Мавка виходить з хати перебрана: на їй сорочка з десятки, скупо пошита і латана на плечах, вузька спідничина з набиванки і полинялий фартух з димки, волосся гладко зачесане у дві коси і заложене навколо голови.

Мавка

Вже й перебралась.

Мати

Отак що іншого. Ну, я піду —
управлюся тим часом з дробиною.
Хотіла я піти до конопель,
так тут іще не скінчена робота,
а ти до неї щось не вельми...

Мавка

Чом же?
Що тільки вмію, рада помогти.

Мати

Ото-то й ба, що неконечне вмієш:
політниця з тебе абияка,
тащити сіна — голова боліла...
Як так і жати маєш...

Мавка

(з острахом)

Як-то? Жати?
Ви хочете, щоб я сьогодні жала?

Мати

Чому ж би ні? Хіба сьогодні свято?

(Бере за дверима в сінях серпа і подає Мавці.)

Ось на серпа — попробуй. Як управлюсь,
то перейму тебе.

(Виходить за хату, узявши з сіней підситок із зерном. Незабаром чутно, як вона кличе: «Ціпоньки! Ціпоньки! Тю-тю-тю! Тю-тю-тю! Цір-р-р...».)

Лукаш виходить із сокирою і підступає до молодого грабка, щоб його рубати.

Мавка

Не руш, коханий,
воно ж сире, ти ж бачиш.

Лукаш

Ай, дай спокій!
Не маю часу!

Мавка смутно дивиться йому в вічі.

Ну, то дай сухого...

Мавка

(швиденько виволікає з лісу чималу суху деревину)

Я ще знайду; тобі багато треба?

Лукаш

А що ж? Оцим одним загороджу?

Мавка

Чогось уже і ти став непривітний...

Лукаш

Та бачиш... мати все гризуть за тебе!..

Мавка

Чого їй треба? І яке їй діло?

Лукаш

Та як же? Я ж їм син...

Мавка

Ну, син,— то що?

Лукаш

Бач... їм така невістка не до мислі..
Вони не люблять лісового роду...
Тобі недобра з їх свекруха буде!

Мавка

У лісі в нас нема свекрух ніяких.
Навіщо ті свекрухи, невістки́ —
не розумію!

Лукаш

Їм невістки треба,
бо треба помочі — вони старі.
Чужу все до роботи заставляти
не випадає... Наймички — не дочки...
Та правда, ти сього не зрозумієш...
Щоб наші людські клопоти збагнути,
то треба справді вирости не в лісі.

Мавка

(щиро)

Ти розкажи мені, я зрозумію,
бо я ж тебе люблю... Я ж пойняла
усі пісні сопілоньки твоєї.

Лукаш

Пісні! То ще наука невелика!

Мавка

Не зневажай душі своєї цвіту,
бо з нього виросло кохання наше!
Той цвіт від папороті чарівніший —
він скарби *творить*, а не відкриває.
У мене мов зродилось друге серце,
як я його пізнала. В ту хвилину
огнисте диво сталось...

(Раптом уриває.)

Ти смієшся?

Лукаш

Та справді, якось наче смішно стало...
Убрана по-буденному, а править
таке, немов на свято орацію!

(Сміється.)

Мавка

(шарпає на собі одежу)

Спалю се все!

Лукаш

Щоб мати гірше гризли?

Мавка

Та що ж, як я тобі у цій одежі
неначе одмінилась!

Лукаш

Так я й знав!
Тепер уже почнеться дорікання...

Мавка

Ні, любий, я тобі не дорікаю,
а тільки — смутно, що не можеш ти
своїм життям до себе дорівнятись.

Лукаш

Я щось не розберу, що ти говориш.

Мавка

Бач, я тебе за те люблю найбільше,
чого ти сам в собі не розумієш,
хоча душа твоя про те співає
виразно-щиро голосом сопілки...

Лукаш

А що ж воно таке?

Мавка

Воно ще краще,
ніж вся твоя хороша, люба врода,
та висловить його і я не можу...

(Смутно-закохано дивиться на нього і мовчить хвилинку.)

Заграй мені, коханий, у сопілку,
нехай вона все лихо зачарує!

Лукаш

Ей, не пора мені тепера грати!

Мавка

То пригорни мене, щоб я забула
осю розмову.

Лукаш

(оглядається)

Цить! Почують мати!
Вони вже й так тебе все називають
накидачем...

Мавка

(спалахнула)

Так! Хто не зріс між вами,
не зрозуміє вас! Ну, що се значить
«накинулась»? Що я тебе кохаю?
Що перша се сказала? Чи ж то ганьба,
що маю серце не скупе, що скарбів
воно своїх не криє, тільки гойно
коханого обдарувало ними,
не дожидаючи вперед застави?

Лукаш

Була надія, що віддячусь потім.

Мавка

І знов чудне, незрозуміле слово —
«віддячуся»... Ти дав мені дари,
які хотів, такі були й мої —
неміряні, нелічені...

Лукаш

То й добре,
коли ніхто не завинив нікому.
Ти се сама сказала — пам'ятай.

Мавка

Чому я маю сеє пам'ятати?

Мати

(виходить із-за хати)

Се так ти жнеш? А ти се так городиш?

Лукаш поспішно поволік дерево за хату.

Коли ти, дівонько, не хочеш жати,
то я ж тебе не силую. Вже якось
сама управлюся, а там на вісень,
дасть біг, знайду собі невістку в поміч.
Там є одна вдовиця — моторненька,—
сама припитувалась через люди,
то я сказала, що аби Лукаш
був не від того... Ну, давай вже, любко,
мені серпочка — другого ж немає.

Мавка

Я жатиму. Ідіть до конопель.

Мати йде через галяву до озера і криється за очеретом. Мавка замахує серпом і нахиляється до жита. З жита раптом виринає Русалка Польова; зелена одіж на їй просвічує де-не-де крізь плащ золотого волосся, що вкриває всю її невеличку постать; на голові синій вінок з волошок, у волоссі заплутались рожеві квітки з куколю, ромен, березка.

Русалка Польова

(з благанням кидається до Мавки)

Сестрице, пошануй!
Краси моєї не руйнуй!

Мавка

Я мушу.

Русалка Польова

Уже ж мене пошарпано,
всі квітоньки загарбано,
всі квітоньки-зірниченьки
геть вирвано з пшениченьки!
Мак мій жаром червонів,
а тепер він почорнів,
наче крівця пролилася,
в борозенці запеклася...

Мавка

Сестрице, мушу я! Твоя краса
на той рік ще буйніше запишає,
а в мене щастя як тепер зов'яне,
то вже не встане!

Русалка Польова

(ламає руки і хитається від горя, як од вітру колос)

Ой горенько! Косо моя!
Косо моя золотая!
Ой лишенько! Красо моя!
Красо моя молодая!..

Мавка

Твоїй красі вік довгий не судився,
на те вона зроста, щоб полягати.
Даремне ти благаєш так мене,—
не я, то інший хто її зожне.

Русалка Польова

Глянь, моя сестро, ще хвиля гуляє
з краю до краю.
Дай нам зажити веселого раю,

поки ще літечко сяє,
поки ще житечко не полягло,—
ще ж неминуче до нас не прийшло!
Хвильку! Хвилиночку! Мить одну, рідная!
Потім поникне краса моя бідная,
ляже додолу сама...
Сестро! не будь як зима,
що не вблагати її, не вмолити!

Мавка

Рада б я волю вволити,
тільки ж сама я не маю вже волі.

Русалка Польова

(шепче, схилившись Мавці до плеча)

Чи ж не трапляється часом на полі
гострим серпочком поранити руку?
Сестронько! зглянься на муку!
Крапельки крові було б для рятунку доволі.
Що ж? Хіба крові не варта краса?

Мавка

(черкає себе серпом по руці, кров бризкає на золоті коси Русалки Польової)

Ось тобі, сестро, яса!

Русалка Польова клониться низько перед Мавкою, дякуючи, і никне в житі. Від озера наближається мати, а з нею молода повновида молодиця, в червоній хустці з торочками, в бурячковій спідниці, дрібно та рівно зафалдованій; так само зафалдований і зелений фартух з нашитими на ньому білими, червоними та жовтими стяжками; сорочка густо натикана червоним та синім, намисто дзвонить дукачами на білій пухкій шиї, міцна крайка тісно перетягає стан і від того кругла, заживна постать здається ще розкішнішою. Молодиця йде замашистою ходою, аж стара ледве поспіває за нею.

Мати

(до молодиці люб'язно)

Ходіть, Килинко, осьде край берези
ще свіже зіллячко. Ось деревій,—
ви ж гладишки попарити хотіли? —
Він добрий, любонько, до молока.

Килина

Та в мене молока вже ніде й діти!
Коб ярмарок хутчій — куплю начиння.
Корова в мене турського заводу,—
ще мій небіжчик десь придбав,— молочна,
і господи яка! Оце вже якось

я в полі обробилася, то треба
роботі хатній дати лад. Ой тітко,
вдовиці — хоч надвоє розірвися!..
(Прибіднюється, підобгавши губи.)

Мати

Ей, рибонько, то ви вже обробились?
Ну, що то сказано, як хто робітний,
та здужає... А в нас — маленька нивка,
та й то бог спору не дає...

Килина

(дивиться на ниву, де стоїть Мавка)
А хто ж то
женцем у вас?

Мати

Та там одна сирітка...
(Нишком.)
Таке воно, прости біг, ні до чого...

Килина

(надходить з матір'ю до Мавки)
Добридень, дівонько! Чи добре жнеться?

Мати

(сплескує руками)
Ой лишенько! Іще не починала!
Ой мій упадоньку! Що ж ти робила?
Нездарисько! Нехтолице! Ледащо!

Мавка

(глухо)
Я руку врізала...

Мати

Було при чому!

Килина

А дай сюди серпа — нехай-но я.

Мавка ховає серпа за себе і вороже дивиться на Килину.

Мати

Давай серпа, як кажуть! Таж не твій!
(Вириває серпа Мавці з рук і дає Килині, тая кидається на жито і жне, як вогнем палить, аж солома свище під серпом.)

Мати

(втішно)

Ото мені робота!

Килина

(не одриваючись од роботи)

Якби хто
пере́весла крутив, то я б удух
сю нивку вижала.

Мати

(гукає)

А йди, Лукашу!

Лукаш

(виходить. До Килини)

Магайбі.

Килина

(жнучи)

Дякувати.

Мати

От, Лукашу,
поможеш тут в'язати молодичці.
Бо та «помічниця» вже скалічіла.

Лукаш береться в'язати снопи.

Ну, жніте ж, дітоньки, а я піду
зварю вам киселиці на полудень.

(Іде в хату.)

Мавка одійшла до берези, прихилилась до неї і крізь довге віття дивиться на женців.

Килина який час так само завзято жне, потім розгинається, випростується, дивиться на похиленого над снопами Лукаша, всміхається, трьома широкими кроками прискакує до нього і пацає з виляском долонею по плечах.

Килина

Ну ж, парубче, хутчій! Не лізь, як слимак!
Ото ще верисько!

(Залягається сміхом.)

Лукаш

(і собі випростується)

Яка ти бистра!
Ось ліпше не займай, бо поборю!

Килина

(кидає серпа, береться в боки)

Ану ж, ану! Ще хто кого — побачим!

Лукаш кидається до неї, вона переймає його руки; вони «міряють силу», упершись долонями в долоні; який час сила їх стоїть нарівні, потім Килина трохи подалась назад, напружено сміючись і граючи очима; Лукаш, розпалившись, широко розхиляє її руки і хоче її поцілувати, але в той час, як його уста вже торкаються її уст, вона підбиває його ногою, він падає.

Килина

(стоїть над ним сміючись)

А що? Хто поборов? Не я тебе?

Лукаш

(устає, важко дишучи)

Підбити — то не мація!

Килина

Чи ж пак?

У хаті стукнули двері. Килина знов кинулася жати, а Лукаш в'язати. Хутко загін затемнів стернею і вкрився снопами; скілька горсток жита на розложених перевеслах лежать, як подолані і ще не пов'язані бранці.

Мати

(з сінешнього порога)

Ходіте, женчики! Вже є полудень.

Килина

Та я своє скінчила, он Лукаш
ніяк не вправиться.

Лукаш

Мені не довго.

Мати

Ну, то кінчай; а ви ходіть, Килинко!

Килина йде в хату. Двері зачиняються. Мавка виходить з-під берези.

Лукаш

(трохи змішався, побачивши її, але зараз оправився)

Ага, то ти? Ось дов'яжи снопів,
а я піду.

Мавка

В'язати я не можу.

Лукаш

Ну, то чого ж прийшла тут наглядати,
коли не хочеш помогти?

(В'яже сам.)

Мавка

Лукашу,
нехай ся жінка більше не приходить,—
я не люблю її — вона лукава,
як видра.

Лукаш

Ти її ніяк не знаєш.

Мавка

Ні, знаю! Чула сміх її і голос.

Лукаш

Сього ще мало.

Мавка

Ні, сього доволі.
Ся жінка хижа, наче рись.

Лукаш

Іще що!

Мавка

Нехай вона до нас у ліс не ходить.

Лукаш

(випростався)

А ти хіба вже лісова цариця,
що так рядиш, хто має в ліс ходити,
хто ні?

Мавка

(сумно, з погрозою)

У лісі є такі провалля,
заховані під хрустом та галуззям,—
не бачить їх ні звір, ані людина,
аж поки не впаде...

Лукаш

Іще говорить
про хижість, про лукавство,— вже б мовчала!
Я бачу, ще не знав натури твеї.

Мавка

Я, може, і сама її не знала...

Лукаш

Так, отже, слухай: якщо я тут маю
тебе питати, хто до мене сміє
ходити, а хто ні, то ліпше сам я
знов з лісу заберуся на село.
Вже якось там не пропаду між людьми.
Бо я не став отут сидіти в тебе,
як лис у пастці.

Мавка

Я пасток на тебе
не наставляла. Ти прийшов по волі.

Лукаш

По волі ж і піду, як тільки схочу,
ніхто нічим мене тут не прив'яже!

Мавка

Чи я ж тебе коли в'язати хтіла?

Лукаш

Ну, то до чого ж ціла ся балачка?

Дов'язав останнього снопа і, не дивлячись на Мавку, пішов до хати. Мавка сіла в борозні над стернею і похилилась у смутній задумі.

Дядько Лев

(виходить із-за хати)

Чого се ти, небого, зажурилась?

Мавка

(тихо, смутно)

Минає літо, дядечку...

Лев

Для тебе
воно таки журба. Я міркував би,
що вже б тобі не тра верби на зиму.

Мавка

А де ж я маю бути?

Лев

Як на мене,
то не тісна була б з тобою хата...

Коли ж сестра таку натуру має,
що з нею й не зговориш. Я вже брався
і так, і інако... Якби то я
був тут господарем, то й не питався б;
та вже ж я їм віддав сей грунт і хату,
то воля не моя. Я сам піду
на зиму до села, до свеї доми...
Якби ти на селі могла сидіти,
то я б тебе прийняв.

Мавка

Ні, я не можу...
якби могла, пішла б. Ви, дядьку, добрі.

Лев

Хліб добрий, дівонько, а не людина.
Але, щоправда, я таки вподобав
породу вашу лісову. Як буду
вмирати, то прийду, як звір, до лісу,—
отут під дубом хай і поховають...
Гей, дубоньку, чи будеш ти стояти,
як сива голова моя схитнеться?..
Де-де! Ще й не такі були дуби,
та й тії постинали... Зеленій же
хоч до морозу, кучерявий друже,
а там... чи дасть біг ще весни діждати?..

(Стоїть, смутно похилившись на ціпок.)

Мавка поволі вибирає напівзів'ялі квітки з пожатого жита і складає їх у пучечок.
З хати виходять: мати, Килина і Лукаш.

Мати

(до Килини)

Чого ви спішитесь? Та ще посидьте!

Килина

Ей, ні вже, дядинусю, я піду.
Дивіть, уже нерано,— я боюся.

Мати

Лукашу, ти провів би.

Лукаш

Чом же, можу.

Килина

(поглядає на нього)

Та, май, робота є...

Мати

Яка робота
увечері? Іди, синашу, йди
та надведи Килинку до дороги.
Самій увечері в сій пущі сумно.
Та ще така хороша молодичка,—
коли б хто не напав!

Килина

Ой дядинусю,
се ж ви мене тепер зовсім злякали!
Лукашу, йдім, поки не звечоріло,
а то й удвох боятимемось!

Лукаш

Я б то?
Боявся в лісі? Ого-го! Помалу!

Мати

Та він у мене хлопець-молодець,
ви вже, Килинко, честі не уймайте!

Килина

Ні, то я жартома...

(Завважає Лева.)

Ов! Дядьку Леве!
То ви-те вдома?

Лев

(удає, мов не дочув)

Га? Ідіть здорові!

(Йде собі в ліс.)

Килина

Ну, будьте вже здоровенькі, тітусю!

(Хоче поцілувати стару в руку, тая не дає, обтирає собі рота фартухом і тричі «з церемонією» цілується з Килиною.)

Килина

(вже на ході)

Живі бувайте, нас не забувайте!

Мати

Веселі будьте, та до нас прибудьте!
(Йде в хату і засовує двері за собою.)

Мавка підводиться і тихою, наче втомленою, походою іде до озера, сідає на похилену вербу, склоняє голову на руки і тихо плаче. Починає накрапати дрібний дощик, густою сіткою заволікає галяву, хату й гай.

Русалка

(підпливає до берега і заглядає до Мавки, здивована і цікава)

Ти плачеш, Мавко?

Мавка

Ти хіба ніколи
не плакала, Русалонько?

Русалка

О, я!
Як я заплачу на малу хвилинку,
то мусить хтось сміятися до смерті!

Мавка

Русалко! Ти ніколи не кохала...

Русалка

Я не кохала? Ні, то ти забула,
яке повинно буть кохання справжнє!
Кохання — як вода,— плавке та бистре,
рве, грає, пестить, затягає й топить.
Де пал — воно кипить, а стріне холод —
стає мов камінь. От моє кохання!
А те твоє — солом'яного духу
дитина квола. Хилиться од вітру,
під ноги стелиться. Зостріне іскру,
згорить, не борючись, а потім з нього
лишиться чорний згар та сивий попіл.
Коли ж його зневажать, як покидьку,
воно лежить і кисне, як солома,
в воді холодній марної досади,
під пізніми дощами каяття.

Мавка

(підводить голову)

Ти кажеш — каяття? Спитай березу,
чи кається вона за тії ночі,

коли весняний вітер розплітав
їй довгу косу?

Русалка

А чого ж сумує?

Мавка

Що милого не може обійняти,
навіки пригорнути довгим віттям.

Русалка

Чому?

Мавка

Бо милий той — весняний вітер.

Русалка

Нащо ж було кохати їй такого?

Мавка

Бо він був ніжний, той весняний легіт,
співаючи, їй розвивав листочки,
милуючи, розмаяв їй віночка,
і, пестячи, кропив росою косу...
Так, так... він справжній був весняний вітер,
та іншого вона б не покохала.

Русалка

Ну, то нехай тепер жалобу спустить
аж до землі, бо вітра обійняти
повік не зможе — він уже пролинув.

(Тихо, без плеску, відпливає від берега і зникає в озері.)

Мавка знов похилилась, довгі чорні коси упали до землі. Починається вітер і жене сиві хмари, а вкупі з ними чорні ключі пташині, що відлітають у вирій. Потім від сильнішого пориву вітру хмари дощові розходяться і видко ліс — уже в яскравому осінньому уборі на тлі густо-синього передзахідного неба.

Мавка

(тихо, з глибокою журбою)

Так... він уже пролинув...

Лісовик виходить з гущавини. Він у довгій киреї барви старого золота з темно-червоною габою внизу, навколо шапки обвита гілка достиглого хмелю.

Лісовик

Доню, доню,
як тяжко ти караєшся за зраду!..

Мавка

(підводить голову)

Кого я зрадила?

Лісовик

Саму себе.
Покинула високе верховіття
і низько на дрібні стежки спустилась.
До кого ти подібна? До служебки,
зарібниці, що працею гіркою
окрайчик щастя хтіла заробити
і не змогла, та ще останній сором
їй не дає жебрачкою зробитись.
Згадай, якою ти була в ту ніч,
коли твоє кохання розцвілося:
була ти наче лісова царівна
у зорянім вінку на темних косах,—
тоді жадібно руки простягало
до тебе щастя і несло дари!

Мавка

Так що ж мені робить, коли всі зорі
погасли і в вінку, і в серці в мене?

Лісовик

Не всі вінки погинули для тебе.
Оглянься, подивись, яке тут свято!
Вдяг ясень-князь кирею золоту,
а дика рожа буйнії коралі.
Невинна біль змінилась в гордий пурпур
на тій калині, що тебе квітчала,
де соловей співав пісні весільні.
Стара верба, смутна береза навіть
у златоглави й кармазини вбрались
на свято осені. А тільки ти
жебрацькі шмати скинути не хочеш,
бо ти забула, що ніяка туга
краси перемагати не повинна.

Мавка

(поривчасто встає)

То дай мені святкові шати, діду!
Я буду знов, як лісова царівна,
і щастя упаде мені до ніг,
благаючи моєї ласки!

Лісовик

Доню,
давно готові шати для царівни,
але вона десь бавилась, химерна,
убравшися для жарту за жебрачку.

Розкриває свою кирею і дістає досі заховані під нею пишну, злотом гаптовану багряницю і срібний серпанок; надіває багряницю поверх убрання на Мавку; Мавка йде до калини, швидко ламає на ній червоні китиці ягід, звиває собі віночок, розпускає собі коси, квітчається вінком і склоняється перед Лісовиком,— він накидає їй срібний серпанок на голову.

Лісовик

Тепер я вже за тебе не боюся.

(Поважно кивнувши їй головою, меткою походою йде в гущавину і зникає.)

З лісу вибігає Перелесник.

Мавка

Знов ти?

(Наміряється втікати.)

Перелесник

(зневажливо)

Не бійся, не до тебе.
Хтів я одвідати Русалоньку, що в житі,
та бачу, вже вона заснула. Шкода...
А ти змарніла щось.

Мавка

(гордо)

Тобі здається!

Перелесник

Здається, кажеш? Дай я придивлюся.

(Підходить до неї, Мавка відступає.)

Та ти чого жахаєшся? Я знаю,
що ти заручена,— не зачеплю.

Мавка

Геть! Не глузуй!

Перелесник

Та ти не сердься,— що ж,
коли я помилився... Слухай, Мавко,
давай лиш побратаємось.

Мавка

З тобою?

Перелесник

А чом же ні? Тепер ми восени,
тепер, бач, навіть сонце прохололо,
і в нас простигла кров. Таж ми з тобою
колись були товариші, а потім
чи грались, чи кохались — трудно зважить,—
тепер настав братерства час. Дай руку.

Мавка трохи нерішуче подає йому руку.

Дозволь покласти братній поцілунок
на личенько твоє бліде.

(Мавка одхиляється, він все-таки її цілує.)

О, квіти
на личеньку одразу зацвіли! —
цнотливії, незапашні, осінні...

(Не випускаючи її руки, оглядається по галяві.)

Поглянь, як там літає павутиння,
кружляє і вирує у повітрі...
Отак і ми...

(Раптом пориває її в танець.)

Так-от і ми
кинемось, ринемось
в коло самі!
Зорі пречисті,
іскри злотисті,
ясні та красні вогні променисті,
все, що блискуче,—
все те летюче,
все безупинного руху жагуче!
Так-от і я...
Так-от і я...
Будь же мов іскра, кохана моя!

Прудко вирує танець. Срібний серпанок на Мавці звився угору, мов блискуча гадючка, чорні коси розмаялись і змішалися з вогнистими кучерями Перелесника.

Мавка

Годі!.. Ой, годі!..

Перелесник

В щирій загоді
не зупиняйся, кохана, й на мить!
Щастя — то зрада,

будь тому рада,—
тим воно й гарне, що вічно летить!

Танець робиться шаленим.

Звиймося!
Злиймося!
Вихром завиймося!
Жиймо!
Зажиймо
вогнистого раю!

Мавка

Годі!.. Пусти мене... Млію... вмираю.

(Голова її падає йому на плече, руки опускаються, він мчить її в танці омлілу.)

Раптом з-під землі з'являється темне, широке, страшне Марище.

Марище

Віддай мені моє. Пусти її.

Перелесник

(спиняється і випускає Мавку з рук, вона безвладно спускається на траву)

Хто ти такий?

Марище

Чи ти мене не знаєш? —
«Той, що в скалі сидить».

Перелесник здригнувся, прудким рухом кинувся геть і зник у лісі. Мавка очутилась, звелася трохи, широко розкрила очі і з жахом дивиться на Мару, що простягає руки взяти її.

Мавка

Ні, я не хочу!
Не хочу я до тебе! Я жива!

«Той, що в скалі сидить»

Я поведу тебе в далекий край,
незнаний край, де тихі, темні води
спокійно сплять, як мертві, тьмяні очі,
мовчазні скелі там стоять над ними
німими свідками подій, що вмерли.
Спокійно там: ні дерево, ні зілля
не шелестить, не навіває мрій,
зрадливих мрій, що не дають заснути,
і не заносить вітер жодних співів
про недосяжну волю; не горить

вогонь жерущий; гострі блискавиці
ламаються об скелі і не можуть
пробитися в твердиню тьми й спокою.
Тебе візьму я. Ти туди належиш:
ти бліднеш від огню, від руху млієш,
для тебе щастя — тінь, ти нежива.

Мавка

(встає)

Ні! Я жива! Я буду вічно жити!
Я в серці маю те, що не вмирає.

Марище

По чім ти знаєш те?

Мавка

По тім, що муку
свою люблю і їй даю життя.
Коли б могла я тільки захотіти
її забути, я пішла б з тобою,
але ніяка сила в цілім світі
не дасть мені бажання забуття.

В лісі чується шелест людської ходи.

Ось той іде, що дав мені ту муку!
Зникай, Маро! Іде моя надія!

«Той, що в скалі сидить» відступається в темні хащі і там притаюється. З лісу виходить Лукаш. Мавка йде назустріч Лукашеві. Обличчя її відбиває смертельною блідістю проти яскравої одежі, конаюча надія розширила її великі темні очі, рухи в неї поривчасті й заникаючі, наче щось у ній обривається.

Лукаш

(побачивши її)

Яка страшна! Чого ти з мене хочеш?

(Поспішає до хати, стукає в двері, мати відчиняє, не виходячи. Лукаш до матері на порозі.)

Готуйте, мамо, хліб для старостів,—
я завтра засилаюсь до Килини!

(Іде в хату, двері зачиняються.)

«Той, що в скалі сидить» виходить і подається до Мавки.

Мавка

(зриває з себе багряницю)

Бери мене! Я хочу забуття!

«Той, що в скалі сидить» торкається до Мавки; вона, крикнувши, падає йому на руки, він закидає на неї свою чорну кирею. Обоє западаються в землю.

ДІЯ III

Хмарна, вітряна осіння ніч. Останній жовтий відблиск місяця гасне в хаосі голого верховіття. Стогнуть пугачі, регочуть сови, уїдливо хававкають пущики. Раптом все покривається протяглим сумним вовчим виттям, що розлягається все дужче, дужче і враз обривається. Настає тиша. Починається хворе світання пізньої осені. Безлистий ліс ледве мріє проти попелястого неба чорною щетиною, а долі по узліссі снується розтріпаний морок. Лукашева хата починає біліти стінами; при одній стіні чорніє якась постать, що знеможена прихилилась до одвірка, в ній ледве можна пізнати Мавку; вона в чорній одежі, в сивому непрозорому серпанку, тільки на грудях красіє маленький калиновий пучечок.

Коли розвидняється, на галяві стає видко великий пеньок, там, де стояв колись столітній дуб, а недалечко від нього недавно насипану, ще не порослу моріжком могилу.

З лісу виходить Лісовик у сірій свиті і в шапці з вовчого хутра.

Лісовик

(придивляючись до постаті під хатою)

Ти, донечко?

Мавка

(трохи поступає до нього)

Се я.

Лісовик

Невже пустив
тебе назад «Той, що в скалі сидить»?

Мавка

Ти визволив мене своїм злочином.

Лісовик

Ту помсту ти злочином називаєш,
ту справедливу помсту, що завдав я
зрадливому коханцеві твоєму?
Хіба ж то не по правді, що дізнав він
самотнього несвітського одчаю,
блукаючи в подобі вовчій лісом?
Авжеж! Тепер він вовкулака[6] дикий!
Хай скавучить, нехай голосить, виє,
хай прагне крові людської,— не вгасить
своєї муки злої!

Мавка

Не радій,
бо я його порятувала. В серці
знайшла я теє слово чарівне,
що й озвірілих в люди повертає.

Лісовик

(тупає зо злості ногою і ламає з тріском свого ціпка)

Не гідна ти дочкою лісу зватись,
бо в тебе дух не вільний лісовий,
а хатній рабський!

Мавка

О, коли б ти знав,
коли б ти знав, як страшно то було...
Я спала сном камінним у печері
глибокій, чорній, вогкій та холодній,
коли спотворений пробився голос
крізь неприступні скелі, і виття
протягле, дике сумно розіслалось
по темних, мертвих водах і збудило
між скелями луну, давно померлу...
І я прокинулась. Вогнем підземним
мій жаль палкий зірвав печерний склеп,
і вирвалась я знов на світ. І слово
уста мої німії оживило,
і я вчинила диво... Я збагнула,
що забуття не суджено мені.

Лісовик

Де ж він тепер? Чому він не з тобою?
Чи то й його невдячність невмируща
так, як твоє кохання?

Мавка

Ох, дідусю!
Якби ти бачив!.. Він в подобі людській
упав мені до ніг, мов ясень втятий...
І з долу вгору він до мене звів
такий болючий погляд, повний туги
і каяття палкого, без надії...
Людина тільки може так дивитись!..
Я ще до мови не прийшла, як він
схопивсь на рівні ноги, і від мене
тремтячими руками заслонився,
і кинувся, не мовлячи ні слова,
в байрак терновий, там і зник з очей.

Лісовик

І що ж тепер ти думаєш робити?

Мавка

Не знаю... Я тепер, як тінь, блукаю
край сеї хати. Я не маю сили
покинути її... Я серцем чую —
він вернеться сюди...

Лісовик мовчки журливо хитає головою. Мавка знов прихиляється до стіни.

Лісовик

Дитино бідна,
чого ти йшла від нас у край понурий?
Невже нема спочинку в ріднім гаю?
Дивись, он жде тебе твоя верба,
вона давно вже ложе постелила
і журиться, що ти десь забарилась.
Іди спочинь.

Мавка

(тихо)

Не можу я, дідусю.

Лісовик, шумно зітхнувши, помалу подався в ліс. З лісу чується навісний тупіт, наче хтось без ваги женеться конем, потім спиняється.

Куць

(вискакує з-за хати, потираючи руки, і спиняється, побачивши Мавку)

Ти, Мавко, тут?

Мавка

А ти чого никаєш?

Куць

Я їм коня притяг за гичку в стайню.
Гаразд мене поповозив востаннє,
вже не возитиме нікого більше!

Мавка

Ненавидний! Ти оганьбив наш ліс!
Се так держиш умову з дядьком Левом?

Куць

Умова наша вмерла вкупі з ним.

Мавка

Як? Дядько Лев умер?

Куць

Он і могила.
Під дубом поховали, а прийшлося
коло пенька старому спочивати.

Мавка

Обоє полягли... Він пречував,
що вже йому сей рік не зимувати...

(Надходить до могили.)

Ой, як же плаче серце по тобі,
єдиний друже мій! Якби я мала
живущі сльози, я б зросила землю,
барвінок би зростила невмирущий
на сій могилі. А тепер я вбога,
мій жаль спадає, наче мертвий лист...

Куць

Жаль не пристав мені, а все ж я мушу
признатися — таки старого шкода,
бо він умів тримати з нами згоду.
Було і цапа чорного держить
при конях, щоб я мав на чому їздить.
Я блискавкою мчу було на цапі,
а коники стоять собі спокійно.
От сі баби зовсім не вміють жити
як слід із нами,— цапа продали,
зрубали дуба. Зрушили умову.
Ну, й я ж віддячив їм! Найкращі коні
на смерть заїздив; куплять — знов заїжджу.
Ще й відьму, що в чортиці бабувала,
гарненько попросив, щоб їм корови
геть-чисто попсувала. Хай же знають!
Ще ж Водяник стіжка їм підмочив,
а Потерчата збіжжя погноїли,
Пропасниця їх досі б'є за те,
що озеро коноплями згидили.
Не буде їм добра тепер у лісі!
Вже тут навколо хати й Злидні ходять.

Злидні

(малі, заморені істоти, в лахмітті, з вічним, гризьким голодом на обличчі, з'являються з-за кутка хатнього)

Ми тут! А хто нас кличе?

Мавка

(кидається їм навперейми до дверей)

Геть! Щезайте!
Ніхто не кликав вас!

Один Злидень

Злетіло слово,—
назад не вернеться.

Злидні

(обсідають поріг)

Коли б там швидше
нам двері відчинили,— ми голодні!

Мавка

Я не пущу туди!

Злидні

То дай нам їсти!

Мавка

(з жахом)

Нічого я не маю...

Злидні

Дай калину
оту, що носиш коло серця! Дай!

Мавка

Се кров моя!

Злидні

Дарма! Ми любим кров.

Один Злидень кидається їй на груди, смокче калину, інші сіпають його, щоб і собі покуштувати, гризуться межи собою і гарчать, як собаки.

Куць

Ей, Злидні, залишіть — то не людина!

Злидні спиняються, цокотять зубами і свищуть від голоду.

Злидні

(до Куця)

Так дай нам їсти, бо й тебе з'їмо!

(Кидаються до Куця, той відскакує.)

Куць

Ну-ну, помалу!

Злидні

Їсти! Ми голодні!!

Куць

Стривайте, зараз я збуджу бабів,
вам буде їжа, а мені забава.

(Бере грудку землі, кидає в вікно і розбиває шибку.)

Голос матері Лукашевої

(в хаті)

Ой! Що таке? Вже знов нечиста сила!

Куць

(до Злиднів пошепки)

А бачите — прокинулась. Ось хутко
покличе вас. Тепер посидьте тихо,
а то ще заклене стара вас так,
що й в землю ввійдете,— вона се вміє.

Злидні скулюються під порогом темною купою.
З хати чутно крізь розбиту шибку рухи вставання матері, потім її голос, а згодом Килинин.

Голос материн

О, вже й розвиднилось, а та все спить.
Килино! Гей, Килино! Ну, та й спить же!
Бодай навік заснула... Встань! А встань,
бодай ти вже не встала!

Голос Килини

(заспано)

Та чого там?

Мати

(уїдливо)

Пора ж тобі коровицю здоїти,
оту молочну, турського заводу,
що ти ще за небіжчика придбала.

Килина

(вже прочумавшись)

Я тії подою, що тут застала,
та націджу три краплі молока —
хунт масла буде...

Мати

Отже, й не змовчить!
Хто ж винен, що набілу в нас не стало?
З такою господинею... ой горе!
Ну вже й невісточка! І де взялася
на нашу голову?

Килина

А хто ж велів
до мене засилатися? Таж мали
отут якусь задрипанку,— було вам
прийняти та прибрати хорошенько,
от і була б невісточка до мислі!

Мати

А що ж — гадаєш, ні? Таки й була б!
Дурний Лукаш, що проміняв на тебе;
бо то було таке покірне, добре,
хоч прикладай до рани... Узиваєш
її задрипанкою, а сама
її зелену сукню перешила
та й досі соваєш — немає встиду!

Килина

Та вже ж, у вас находишся в новому!..
Он чоловіка десь повітря носить,
а ти бідуй з свекрушиськом проклятим,—
ні жінка, ні вдова — якась покидька!

Мати

Який би чоловік з тобою всидів?
Бідо напрасна! Що було — то з'їла
з дітиськами своїми,— он, сидять! —
бодай так вас самих посіли злидні!

Килина

Нехай того посядуть, хто їх кличе!

На сих словах одчиняє двері з хати. Куць утікає в болото. Злидні схоплюються і забігають у сіни.

Килина з відром у руках шпарко пробігає до лісового потоку, з гуркотом набирає відром воду і вертається назад уже трохи тихшою ходою. Завважає близько дверей Мавку, що стоїть при стіні знесилена, спустивши сивий серпанок на обличчя.

(Спиняється і становить відро долі.)

А се ж яка?.. Гей, слухай, чи ти п'яна,
чи, може, змерзла?

(Термосить Мавку за плече.)

Мавка

(насилу, мов борючися з тяжкою зморою)

Сон мене змагає...
Зимовий сон...

Килина

(відслоняє їй обличчя і пізнає)

Чого сюди прийшла?
Тобі не заплатили за роботу?

Мавка

(як і перше)

Мені ніхто не може заплатити.

Килина

До кого ти прийшла? Його нема.
Я знаю, ти до нього! Признавайся —
він твій коханок?

Мавка

(так само)

Колись був ранок
ясний, веселий, не той, що тепер...
він уже вмер...

Килина

Ти божевільна!

Мавка

(так само)

Вільна я, вільна...
Сунеться хмарка по небу повільна,
йде безпричальна, сумна, безпривітна...
Де ж блискавиця блакитна?

Килина

(сіпає її за руку)

Геть! Не мороч мене! Чого стоїш?

Мавка

(притомніше, відступаючи од дверей)

Стою та дивлюся, які ви щасливі.

Килина

А щоб ти стояла у чуді та в диві!

Мавка зміняється раптом у вербу з сухим листом та плакучим гіллям.

Килина

(оговтавшись від здуміння, ворожо)

Чи ба! Я в добрий час тобі сказала!
Ну-ну, тепер недовго настоїшся!..

Хлопчик

(вибігає з хати. До Килини)

Ой мамо, де ви-те? Ми їсти хочем,
а баба не дають!

Килина

Ей, одчепися!

(Нишком, нахилившись до нього.)

Я там під печею пиріг сховала,—
як баба вийде до комори,— з'їжте.

Хлопчик

Ви-те суху вербу встромили тута?
Та й нащо то?

Килина

Тобі до всього діло!

Хлопчик

Я з неї вріжу дудочку.

Килина

Про мене!

Хлопчик вирізує гілку з верби і вертається в хату. З лісу виходить Лукаш, худий, з довгим волоссям, без свити, без шапки.

Килина

(скрикує радісно, вгледівши його, але зараз же досада тамує їй радість)

Таки явився! Де тебе носило
так довго?

Лукаш

Не питай!

Килина

Ще й не питай!
Тягався, волочився, лихо знає
де, по яких світах, та й «не питай»!
Ой любчику, не тра мені й питати...

Вже десь ота корчма стоїть на світі,
що в ній балює досі свита й шапка.

Лукаш

Не був я в корчмі...

Килина

Хто, дурний, повірить!

(Заводить.)

Втопила ж я головоньку навіки
за сим п'яницею!

Лукаш

Мовчи! Не скигли!!

Килина спиняється, глянувши на нього з острахом.

Ось я тебе тепера попитаю!
Де дядьків дуб, що он пеньок стримить?

Килина

(спочатку збилась, але хутко стямилась)

А що ж ми мали тута — голод їсти?
Прийшли купці, купили та й уже.
Велике щастя — дуб!

Лукаш

Таж дядько Лев
заклявся не рубати.

Килина

Дядька Лева
нема на світі,— що з його закляття?
Хіба ж то ти заклявся або я?
Та я б і цілий ліс продати рада
або протеребити,— був би грунт,
як у людей, не ся чортівська пуща.
Таж тут, як вечір,— виткнутися страшно!
І що нам з того лісу за добро?
Стикаємось по нім, як вовкулаки,
ще й справді вовкулаками завиєм!

Лукаш

Цить! Цить! Не говори! Мовчи!

(В голосі його чутно божевільний жах.)

Ти кажеш
продати ліс... зрубати... а тоді вже
не буде так... як ти казала?

Килина

Як?

Що вовк...

Лукаш

(затуляє їй рота)

Ні, не кажи!

Килина

(визволившись від нього)

Та бійся бога!

Ти впився, чи вдурів, чи хто наврочив?

Ходи до хати.

Лукаш

Зараз... я піду...

от тільки... тільки... ще води нап'юся.

(Стає навколішки і п'є з відра. Потім устає і дивиться задумливо поперед себе, не рушаючи з місця.)

Килина

Ну? Що ж ти думаєш?

Лукаш

Я? Так... не знаю...

(Вагаючись.)

Чи тут ніхто не був без мене?

Килина

(шорстко)

Хто ж би

тут бути мав?

Лукаш

(спустивши очі)

Не знаю...

Килина

(злісно посміхнувшись)

Ти не знаєш,

то, може, я що знаю.

Лукаш

(тривожно)

Ти?

Килина

А що ж!
Я відаю, кого ти дожидаєш,
та тільки ба! — шкода твого ждання!
Якщо й було, то вже в стовпець пішло...

Лукаш

Що ти говориш?

Килина

Те, що чуєш.

Мати

(вибігає з хати і кидається з обіймами до Лукаша. Він холодно приймає те вітання)

Сину!..
Ой синоньку! О, що ж я набідилась
з отею відьмою!

Лукаш

(здригнувшись)

З якою?

Мати

(показує на Килину)

З тею ж!

Лукаш

(зневажливо всміхаючись)

І та вже відьма? — Ба, то вже судилось
відьомською свекрухою вам бути.
Та хто ж вам винен? Ви ж її хотіли.

Мати

Якби ж я знала, що вона така
нехлюя, некукібниця!..

Килина

(впадає в річ)

Ой горе!
Хто б говорив! Уже таких відьом,
таких нехлюй, як ти, світ не видав!
Ну вже ж і матінка, Лукашу, в тебе! —
залізо — й те перегризе!

Лукаш

А ти,
я бачу, десь міцніша від заліза.

Килина

Від тебе дочекаюсь оборони!
Такої матері такий і син!
Якого ж лиха брав мене? Щоб тута
помітувано мною?

Мати

(до Лукаша)

Та невже ж ти
не скажеш їй стулити губу! Що ж то,
чи я їй поштурховисько якесь?

Лукаш

Та дайте ви мені годину чисту!
Ви хочете, щоб я не тільки з хати,
а з світу геть зійшов? Бігме, зійду!

Килина

(до матері)

А що! Діждалась?

Мати

Щоб ти так діждала
від свого сина!

(Розлючена йде до хати, на порозі стрічається з Килининим сином, що вибігає з сопілкою в руках.)

Оступися, злидню!

(Штурхає хлопця і заходить в хату, тряснувши дверима.)

Хлопчик

Ви-те прийшли вже, тату?

Лукаш

Вже, мій сину.

(На слові «сину» кладе іронічний притиск.)

Килина

(вражена)

Ну, то скажи йому, як має звати,—
уже ж не дядьком?

Л у к а ш

(трохи присоромлений)

Та хіба ж я що?
Ходи, ходи сюди, малий, не бійся.

(Гладить хлопця по білій голівці.)

Чи то ти сам зробив сопілку?

Х л о п ч и к

Сам.
Та я не вмію грати. Коб ви-те!

(Простягає Лукашеві сопілку.)

Л у к а ш

Ей, хлопче, вже моє грання минулось!..

(Смутно задумується.)

Х л о п ч и к

(пхикаючи)

І! То ви-те не хочете! Ну, мамо,
чом тато не хотять мені заграти?

К и л и н а

Іще чого! Потрібне те грання!

Л у к а ш

А дай сюди сопілочку.

(Бере сопілку.)

Хороша.
З верби зробив?

Х л о п ч и к

А що ж, он з теї-о.

(Показує на вербу, що сталася з Мавки.)

Л у к а ш

Щось наче я її не бачив тута.

(До Килини.)

Ти посадила?

К и л и н а

Хто б її садив?
Стирчав кілок вербовий та й розрісся.
Тут як з води росте — таже дощі!

Хлопчик

(вередливо)

Чому ви-те не граєте?

Лукаш

(задумливо)

Заграти?..

(Починає грати [мелодія № 14] спершу тихенько, далі голосніше, зводить згодом на ту веснянку [мелодія № 8], що колись грав Мавці. Голос сопілки [при повторенні гри на сопілці мелодії № 8] починає промовляти словами.)

«Як солодко грає,
як глибоко крає,
розтинає мені груди, серденько виймає...»

Лукаш

(випускає з рук сопілку)

Ой! Що се за сопілка? Чари! Чари!

Хлопчик, злякавшись крику, втік до хати.

Кажи, чаклунко, що то за верба?

(Хапає Килину за плече.)

Килина

Та відчепися, відки маю знати?
Я з кодлом лісовим не накладаю
так, як твій рід! Зрубай її, як хочеш,
хіба я бороню? Ось на й сокиру.

(Витягає йому з сіней сокиру.)

Лукаш

(узявши сокиру, підійшов до верби, ударив раз по стовбуру, вона стенулась і зашелестіла сухим листом. Він замахнувся удруге — і спустив руки)

Ні, руки не здіймаються, не можу...
чогось за серце стисло...

Килина

Дай-но я!

(Вихоплює від Лукаша сокиру і широко замахується на вербу.)

В сю мить з неба вогненним змієм-метеором злітає Перелесник і обіймає вербу.

Перелесник

Я визволю тебе, моя кохана!

Верба раптом спалахує вогнем. Досягнувши верховіття, вогонь перекидається на хату, солом'яна стріха займається, пожежа швидко поймає хату. Мати Лукашева і Килинині діти вибігають з хати з криком: «Горить! Горить! Рятуйте! Ой, пожежа!..» Мати з Килиною метушаться, вихоплюючи з вогню, що тільки можна вихопити, і на клунках та мішках виносять скулених Злиднів, що потім ховаються у ті мішки. Діти бігають з коновками до води, заливають вогонь, але він іще дужче розгоряється.

Мати

(до Лукаша)

Чого стоїш? Рятуй своє добро!

Лукаш

(втупивши очі в крокву, що вкрита кучерявим вогнем, як цвітом)

Добро? А може, там згорить і лихо?..

Кроква з тряскотом рушиться, іскри стовпом прискають геть угору, стеля провалюється, і вся хата обертається в кострище. Надходить важка біла хмара, і починає йти сніг. Хутко крізь білий застил сніговий не стає нікого видко, тільки багряна мінлива пляма показує, де пожежа. Згодом багряна пляма гасне, і коли сніг рідшає, то видко чорну пожарину, що димує і сичить од вогкості. Матері Лукашевої і дітей Килининих та клунків з добром уже не видко. Крізь сніг мріє недопалений оборіг, віз та дещо з хліборобського начиння.

Килина

(з останнім клунком у руках, сіпає Лукаша за рукав)

Лукашу!.. Ані руш! Чи остовпів?
Хоч би поміг мені носити клунки!

Лукаш

Та вже ж ви повиносили всі злидні.

Килина

Бийся по губі! Що се ти говориш?

Лукаш

(сміється тихим дивним сміхом)

Я, жінко, бачу те, що ти не бачиш...
Тепер я мудрий став...

Килина

(злякана)

Ой чоловіче,
щось ти таке говориш... я боюся!

Лукаш

Чого боїшся? Дурня не боялась,
а мудрого боїшся?

Килина

Лукашуню,
ходімо на село!

Лукаш

Я не піду.
Я з лісу не піду. Я в лісі буду.

Килина

Та що ж ти тут робитимеш?

Лукаш

А треба
все щось робити?

Килина

Як же маєм жити?

Лукаш

А треба жити?

Килина

Пробі, чоловіче,
чи ти вже в голову зайшов, чи що?
То так тобі з переляку зробилось.
Ходімо на село, закличу бабу,—
тра вилляти переполох!

(Тягне його за руку.)

Лукаш

дивиться на неї з легковажною усмішкою)

А хто ж тут
недогарків отих глядіти буде?

(Показує на віз і начиння.)

Килина

(господарно)

Ой правда, правда, ще порозтягають!
Аби довідалися, що горіло,
то й набіжать з села людиська тії!
То вже хіба постій тут, Лукашуню.
Я побіжу, десь коней попрошу,—

бо наші ж геть у стайні попеклися! —
то зберемо на віз та й завеземо
десь до родини твеї, може, пустять...
Ой горе! Якось треба рятуватись...

Останні слова промовляє, вже біжучи до лісу. Лукаш проводжає її тихим сміхом. Незабаром її не стає видко.

Від лісу наближається якась висока жіноча постать у білій додільній сорочці і в білій, зав'язаній по-старосвітському, намітці. Вона йде, хитаючись, наче од вітру валиться, часом спиняється і низько нахиляється, немов шукаючи чогось. Коли надходить ближче і спиняється біля ожинових кущів, що ростуть недалеко від пожарища, то випростується, і тоді видно її змарніле обличчя, подібне до Лукашевого.

Лукаш

Хто ти? Що ти тут робиш?

Постать

Я — загублена Доля.
Завела мене в дебрі
нерозумна сваволя.
А тепер я блукаю
наче морок по гаю,
низько припадаю, стежечки шукаю
до минулого раю.
Ой уже ж тая стежка
білим снігом припала...
Ой уже ж я в сих дебрях
десь навіки пропала!...

Лукаш

Уломи ж, моя Доле,
хоч отую ожину,
щоб собі промести, по снігу провести
хоч маленьку стежину!

Доля

Ой колись я навéсні
тут по гаю ходила,
по стежках на признаку
дивоцвіти садила.
Ти стоптав дивоцвіти
без ваги попід ноги...
Скрізь терни-байраки, та й нема признаки,
де шукати дороги.

Лукаш

Прогорни, моя Доле,
хоч руками долинку,

чи не знайдеш під снігом
з дивоцвіту стеблинку.

Доля

Похололи вже руки,
що й пучками не рушу...
Ой тепер я плачу, бо вже чую й бачу,
що загинути мушу.

(Застогнавши, рушає.)

Лукаш

(простягаючи руки до неї)

Ой скажи, дай пораду,
як прожити без долі!

Доля

(показує на землю в нього під ногами)

Як одрізана гілка,
що валяється долі!

(Іде, хиляючись, і зникає в снігах.)

Лукаш нахиляється до того місця, що показала Доля, знаходить вербову сопілку, що був кинув, бере її до рук і йде по білій галяві до берези. Сідає під посивілим від снігу довгим віттям і крутить в руках сопілочку, часом усміхаючись, як дитина. Легка, біла, прозора постать, що з обличчя нагадує Мавку, з'являється з-за берези і схиляється над Лукашем.

Постать Мавки

Заграй, заграй, дай голос мому серцю!
Воно ж одно лишилося від мене.

Лукаш

Се ти?.. Ти упирицею [7] прийшла,
щоб з мене пити кров? Спивай! Спивай!

(Розкриває груди.)

Живи моєю кров'ю! Так і треба,
бо я тебе занапастив...

Мавка

Ні, милий,
ти душу дав мені, як гострий ніж
дає вербовій тихий гілці голос.

Лукаш

Я душу дав тобі? А тіло збавив!
Бо що ж тепера з тебе? Тінь! Мара!

(З невимовною тугою дивиться на неї.)

Мавка

О, не журися за тіло!
Ясним вогнем засвітилось воно,
чистим, палючим, як добре вино,
вільними іскрами вгору злетіло.
Легкий, пухкий попілець
ляже, вернувшися, в рідну землицю,
вкупі з водою там зростить вербицю,—
стане початком тоді мій кінець.
Будуть приходити люди,
вбогі й багаті, веселі й сумні,
радощі й тугу нестимуть мені,
їм промовляти душа моя буде.
Я обізвуся до них
шелестом тихим вербової гілки,
голосом ніжним тонкої сопілки,
смутними росами з вітів моїх.
Я їм тоді проспіваю
все, що колись ти для мене співав,
ще як напровесні тут вигравав,
мрії збираючи в гаю...
Грай же, коханий, благаю!

Лукаш починає грати. Спочатку [мелодії № 15 і 16] гра його сумна, як зимовий вітер, як жаль про щось загублене і незабутнє, але хутко переможний спів кохання [мелодія № 10, тільки звучить голосніше, жагливіше, ніж у першій дії] покриває тугу. Як міниться музика, так міниться зима навколо: береза шелестить кучерявим листом, весняні гуки озиваються в заквітлім гаю, тьмяний зимовий день зміняється в ясну, місячну весняну ніч. Мавка спалахує раптом давньою красою у зорянім вінці. Лукаш кидається до неї з покликом щастя.

Вітер збиває білий цвіт з дерев. Цвіт лине, лине і закриває закохану пару, далі переходить у густу сніговицю. Коли вона трохи ущухла, видко знов зимовий краєвид, з важким навісом снігу на вітах дерев. Лукаш сидить сам, прихилившись до берези, з сопілкою в руках, очі йому заплющені, на устах застиг щасливий усміх. Він сидить без руху. Сніг шапкою наліг йому на голову, запорошив усю постать і падає, падає без кінця...

ДОДАТОК

Народні волинські мелодії, які Леся Українка вибрала до «Лісової пісні»

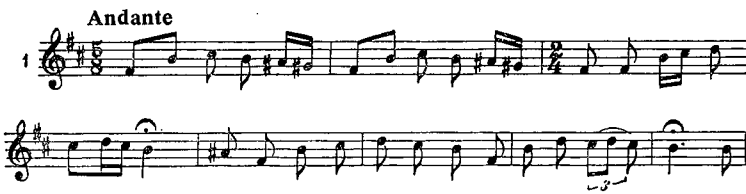

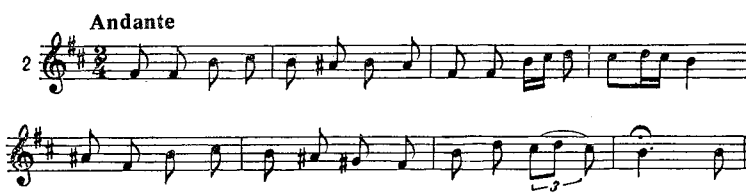

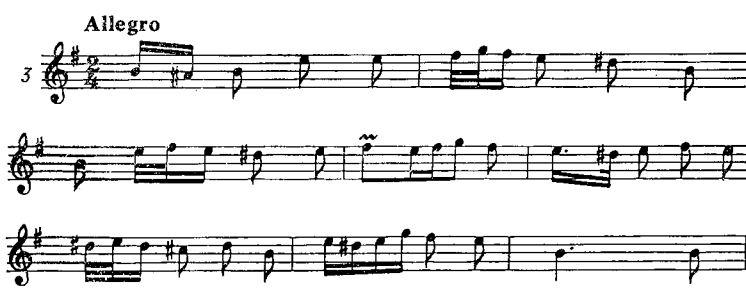

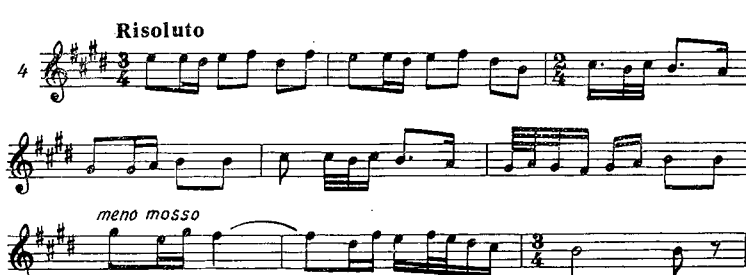

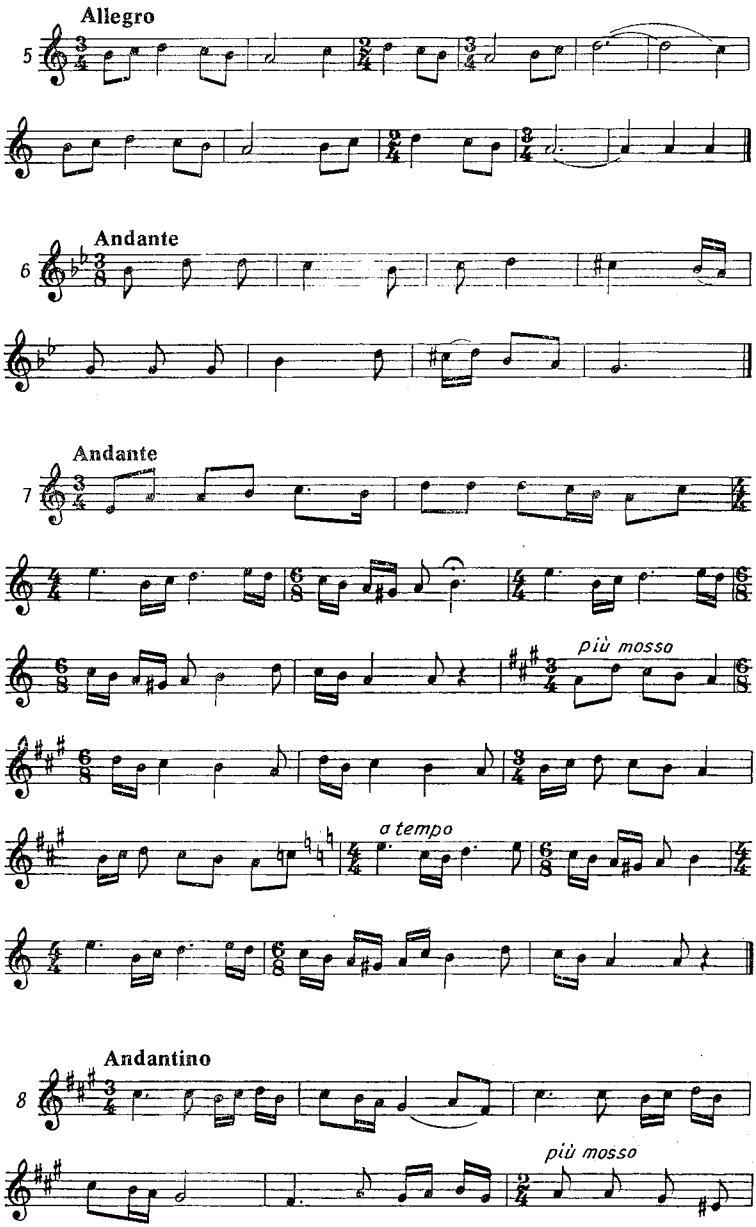
Allegro
5
Andante
6
Andante
7
più mosso
a tempo
Andantino
8
più mosso

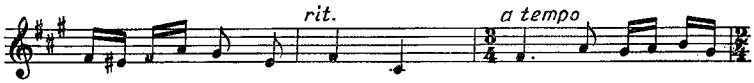

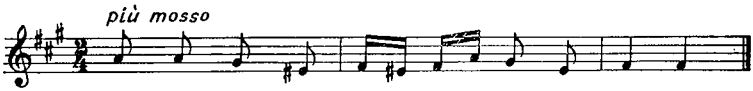

Allegretto

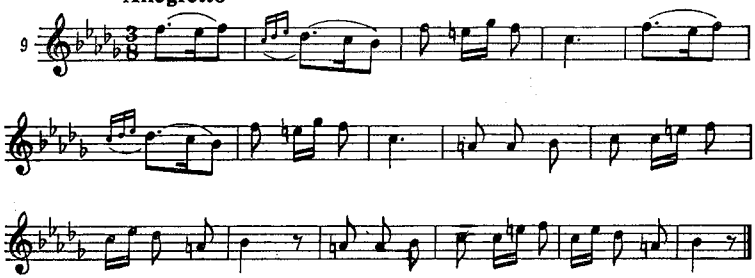

Andantino

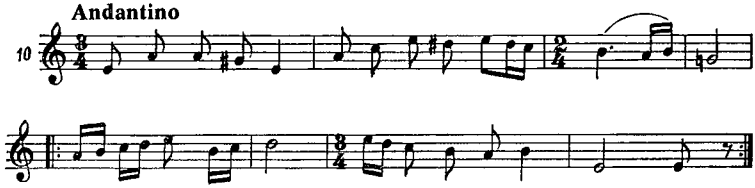

Allegro moderato

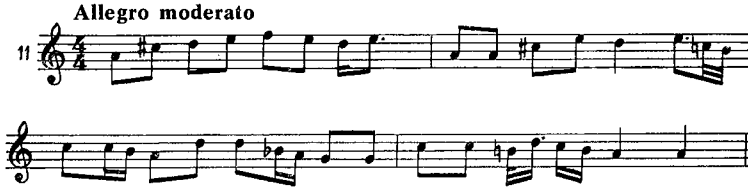

Allegro

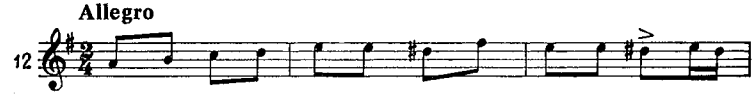

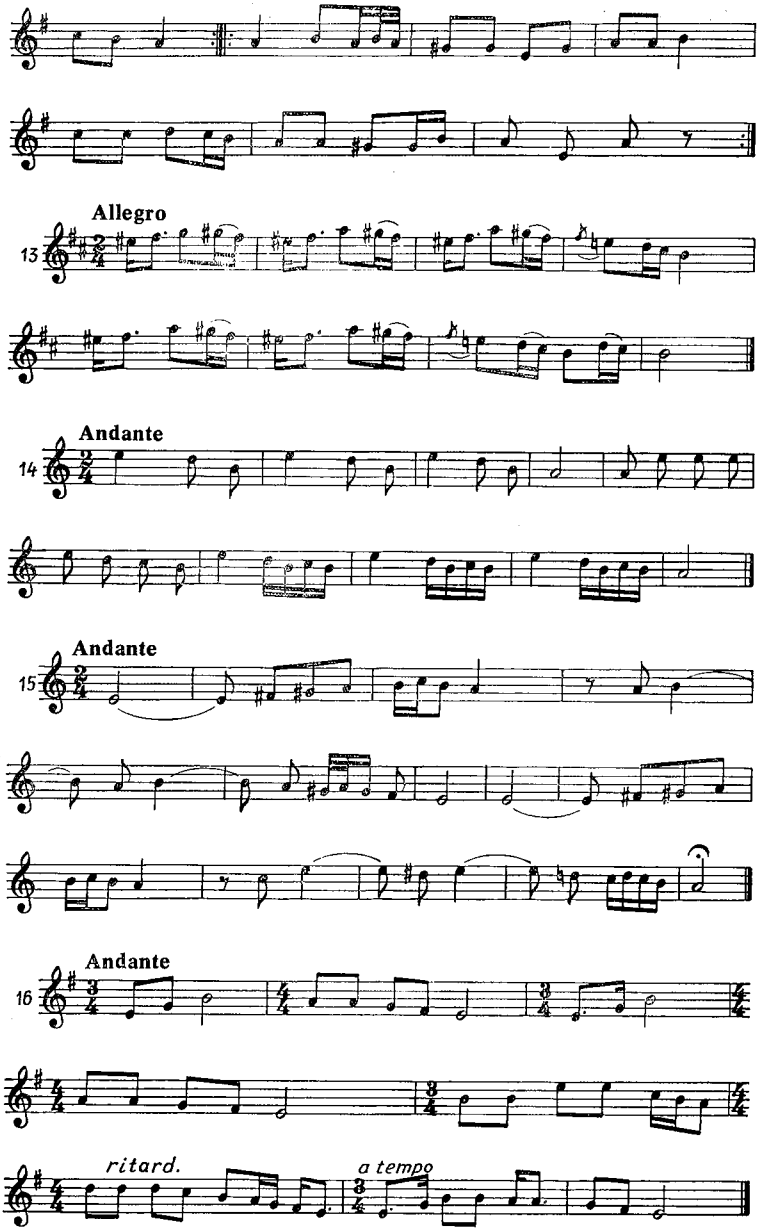
Allegro
13
Andante
14
Andante
15
Andante
16
ritard.
a tempo

Увага. Усі ці мелодії належить грати solo, *без оркестрового супроводу* і без штучного аранжування; коли трудно переходити від одної мелодії до другої в такім порядку, як тут поставлено, без довгих і штучних модуляцій, то краще нехай вони відділяються одна від одної просто паузами, як то звичайне буває при грі сільських музик, бо саме тут і слід доховати сільського стилю, без зайвих хитрощів. Тільки якщо для того інструмента, що має імітувати сопілку, которась мелодія не підходить по тону, то її може сам артист транспонувати вище або нижче, відповідно до того, як буде краще звучати і як буде легше переходити з мелодії на мелодію.

Леся Українка

АДВОКАТ МАРТІАН

Драматична поема

ДІЯЧІ

Адвокат Мартіан Емілій.
Аврелія — його дочка.
Валент — його син.
Альбіна — його сестра.
Люцілла — її дочка, Мартіанова небога.
Констанцій — писар у Мартіана.
Брат Ізоген — значний християнин, належний до кліру.
Ардент — молодий християнин.
Мім — німий раб.
Германець — воротар.
Центуріон вігілів.
Сторожа, сусідки.

Діється в місті Путеолах при Неапольській затоці, в домі Мартіановім, в III ст. по р[іздву] Х[ристовому].

I

Перистиль (хатній дворик) в Мартіановій оселі, оточений критою колонадою, простого, навіть суворого стилю, і кімнатами, що виходять дверима на ту колонаду; з одного боку кімнати побудовано на два поверхи, на горішній ведуть вузенькі сходи. Дворик посипано піском і засаджено де-не-де тривкими ростинами, здебільша агавами; подекуди стоять прості лавки з сірого каменю. Посередині круглий ставок без квіток і покрас; коло нього великий сонячний дзигар і менший водяний (клепсидра), там же стовп з почепленою на ньому мідяною дошкою, клевцем і великою ліхтарнею на гаку. В глибині перистиля вузька брама з кватиркою в одній половинці і з хвірткою в другій. Коли брама відчиняється, видко хороший морський краєвид. Напереді з одного боку до перистиля притикає чималий Мартіановий таблін (кімната для роботи), теж дуже простий, без покрас, заставлений полицями і кошиками, де лежать у великому порядку кодекси, таблиці, сувої і зшитки пергаменту і всякі знадоби до писання. В табліні тільки задня стіна мурована, а дві бічні заміняються завісами, що можуть розсуватись. Дія відбувається рівночасно і в табліні, і в перистилі.

Констанцій, дуже скромного вигляду молодик, наготовляє в табліні все до роботи: розкладає документи різні на столику, присуває до столика крісло з скамничкою під ноги і складаний дзиглик, вигладжує навосковані таблиці і загострює стиля (паличку до писання).

Мім, німий раб, стирає порох з сонячного дзигаря, придивляється, де стоїть на ньому тінь, потім раптом б'є клевцем по мідяній дошці, сильно, різко, мов на гвалт, але сам при тому має дуже спокійне обличчя, немов пробуває в найглибшій тиші.

Збоку, з проходу, що поза табліном, виходить Мартіан, чоловік поважного, але ще не старого віку, торкає міма за плече, всміхається і подає рукою знак, що годі калатати. Мім спиняється, відходить набік і, взявши граблі, розрівнює пісок поміж агавами. Мартіан увіходить в таблін.

Мартіан

Здоров, Констанцію.

Констанцій

Здоров, патроне.

Мартіан

Мій вірний мім, як доля, невмолимий,
за ним уже роботи не проспати.

(Сідає на кріслі.)

Ти роздивився, що в нас на черзі?

Констанцій

Так, маємо тепера тую справу
про конфіскату грунту, що належить
тутешній церкві.

Мартіан

Добре. Я вже дещо
налагодив для оборони важне,
а ти там по законах пошукай,
як довго погребове товариство
задержує свої права на землю,
що зайняло колись під кладовище,
хоч потім перестало там ховати.

Констанцій дістає з полиці кодекс, сідає на дзиглик і переглядає параграфи. Мартіан бере один із сувоїв, що на столі, і читає уважно.

Констанцій

(несміло, не підводячи голови)

Патроне, єсть одна приватна справа.

Мартіан

Чия?

Констанцій

Твоя.

Мартіан

Яка ж? Не розумію.

Констанцій

Твоя жона...

Мартіан

(шорстко)

Не маю я жони.

Констанцій

Пробач... я хтів сказати, є відомість,
що Туллія вже позов учинила
у суд про половину всіх маєтків,—
се нібито належить їй від тебе
після розлуки шлюбу.

Мартіан

(видимо вражений, але панує над собою)

Що ж, нехай.

Констанцій

Ти не доручиш розпитать докладно?

Мартіан

Суд сповістить про все, як буде кликать.

Констанцій

Я чув, що в неї є в суді зарука,
бо муж її...

Мартіан

(сухо)

Мені се нецікаво.
Ти вже знайшов параграф?

Констанцій

Вже, патроне.

Обидва мовчки читають. Тим часом за брамою якийсь глухий гомін голосів, потім він стихає. Одчиняється брама, і воротар-германець, увійшовши крізь неї з вулиці в перистиль, подає мімові якусь табличку і показує йому знаками, щоб комусь передати на горішній поверх. Мім бере табличку і подається з нею до табліну. Воротар пробує його затримати, але він дивиться на нього люто і крутить головою. Воротар махає рукою і йде знов за браму. Мім увіходить в таблін і подає Мартіанові табличку, а сам стає на порозі.

Мартіан

Се що таке? Від кого і до кого?
Немає напису.

(Читає.)

«Я жду тебе
у кожну пору дня чи навіть ночі.
Ти будеш, як в раю. Цілую міцно
тебе — так, як люблю».

(Здвигає плечима.)

Не розумію!

(Усміхаючись.)

Констанцію, а може, се до тебе?
То вибачай за помилку.

(Подає йому табличку.)

Констанцій

(не беручи)

Ні-ні,
сього не може бути, запевняю!

Мартіан

Чого ж ти так сахаєшся? Цидула
гречненько зложена й не без вогню.

(Знаками питає міма, де він узяв таблицю. Той показує на браму і повторяє ті рухи, що робив йому воротар.)

Мартіан

(уже досадливо)

Щось неподобне!

(Махає мімові рукою, той виходить.)

Констанцій

Певне, жарт якийсь.

Мартіан

Тепер же в нас не першого апріля!

(Виходячи в перистиль, з порога до Констанція.)

Ти вільний поки що. Покличу потім.

Констанцій з кодексом виходить з табліну праворуч.

Мартіан

(гукає, підвівши голову вгору)

Авреліє!

Аврелія

(озивається з горішньої кімнати)

Я йду!

(Збігає по східцях вділ до батька. Аврелія молоденька вродлива дівчина, в голосі і в рухах є щось нервове, рвачке.)

Мартіан

Скажи, ти знаєш,
хто се писав?

(Показує їй табличку.)

Аврелія

(бистро глянувши)

А!..

(Вихоплює табличку, ховає в своїй одежі і подається бігти назад.)

Мартіан

Стій!

Аврелія спиняється.

Почім ти знаєш,
що то до тебе? Напису ж немає.

Аврелія

Я думала... я... дійсно... я не знаю...

Мартіан

(суворо)

Дивую, дочко, що тебе призводить
поводитися так, мов ти зросла
невільницею десь у гінекеї.
Якісь таємні листи... Хтось тебе
одважується кликать на стрівання
«у всяку пору дня чи навіть ночі!..».
Чому ж не може він прийти сюди
і чесно попросить руки твоєї?
Чи сам він тямить, що того не гідний?

Аврелія мовчить.

Ну! Говори ж!

Аврелія

Та то зовсім не «він»...

Мартіан

Як? Що таке?.. Не впору ти жартуєш.

Аврелія

Я не жартую... Се... писала мама.

Мартіан

(як громом поражений)

Що ти говориш?!. Ох, яка ж безличність!

Аврелія

Не говори про маму так! Яка ж тут
«безличність», що вона мене кохає?
І я її люблю! Авжеж, люблю!
Вона мене до себе жити кличе,
і я б давно пішла до неї жити,
якби я не була так непростимо,
ганебно боязка!..

(Порив її розрішається плачем.)

Мартіан

Тепер я бачу,
яку страшну я помилку зробив,
ховаючи від тебе всі провини
твоєї матері супроти мене.

Аврелія

(перестає плакати, спокійніше)

То все одно. Мені вас не судити.
Нехай вона супротив тебе й винна,
мені ж вона нічим не завинила.

Мартіан

Вона тебе покинула малою.

Аврелія

Вона покинуть мусила сей дім,
а що лишаюсь я в ньому аж досі,
то з того винен *ти*.

Мартіан

(гнівно)

Опам'ятайся!
Я *винен*, що ти маєш рідну хату,
а не живеш з вітчимової ласки?
По-твоєму, то се *винá*?

Аврелія

Я, тату,
мовчатиму, щоб не гнівить тебе.

Мартіан

Тепер твоє мовчання не поможе.
Ти завдала мені тяжку зневагу.
Договорімось краще вже до краю.
Як ти мій дім так прагнеш проміняти
на дім вітчимовий...

Аврелія

А що ж такого?
Якби я вийшла заміж — не зміняла б
я твого дому на оселю свекра?
Чи й то було б зневагою тобі?

Мартіан

В тім є різниця.

Аврелія

Жодної не бачу.
Була б різниця, якби всі дівчата
йшли заміж по любові. Хто ж не знає,
що віддаються часто лиш для того,
щоб вирватися з батьківського дому?
Мені страшніший нелюб, ніж вітчим,
але й для мене, тату, рідна хата
в темницю обернулась...

Мартіан

Справді, дочко?

Аврелія

Що ж, тату, придивись, як я живу:
самотня цілий день, і навіть слуги
як не глухонімі, то чужомовні.
Ти їх таких навмисне добираєш,
аби не наслухали й не плескали,
аби ніхто не знав, що в тебе в домі
звичаї християнські...

Мартіан

Ти ж бо знаєш,
що *мушу* я таїтись.

Аврелія

Так, я знаю,
але хіба мені від того легше?
Ти, певне, справді *мусив* заховати

мене за мурами від християнок,
щоб я в товаришок не набиралась
палкого духу, щоб необережно
не зрадила себе й тебе як-небудь.
Якби ж я з ідолянками зійшлася,
було б тобі ще більше не до мислі.
От я й живу, неначе у пустині.

(З гірким сміхом.)

Для повної подібності — наш двір
піском посипано та колючками
засаджено! Зовсім пустиня!

Мартіан

(лагідно)

Доню,
що можу я тобі на се сказати?
Хіба лиш те, що є в громаді нашій
чимало гарних молодих дівчаток,
що добровільно так живуть, як ти,
зрікаючись веселощів, пишнóти.

Аврелія

Вони живуть так для живої віри,
а я для мертвої так гинуть мушу.

Мартіан

(вжахнувся)

Для мертвої? Ти щось страшне сказала...
Хіба ти вже... не віриш у Христа?!

Аврелія

(сумно)

Я вірю, тільки віра тая мертва.

Мартіан

Як розуміть тебе? Се щось несвітське!

Аврелія

Бо й я до світу не належу, батьку,
ні до надземного, ні до земного.

Мартіан

Авреліє! Та ти ж мене вбиваєш
речами сими!

Аврелія

Я замовкну, тату!

(Похиляється сумно-покірливо, опустивши руки.)

Мартіан

Ні, донечко, ні, не мовчи, благаю!
Скажи мені, признайся, хай я знаю
недугу твого духу! Може, якось
її ще можна вигоїти.

Аврелія

Трудно...
Чим має жити тая віра, тату?
Вона ж, як той наш мім, глухоніма
і тільки має стежити, як тихо
пересувається життя, мов тінь
на сонячнім дзигарі. Я ж не смію
одвідувати в'язнів чи служити
убогим, як оті дівчата роблять,
що ти спогадував.

Мартіан

На тії кошти,
що мав би я потратити, щоб двір сей
тобі вже не пустинею здавався,
я помагаю потаємки вбогим.
Ти в'язнів не одвідуєш на те,
щоб я їх міг з темниці визволяти,
боронячи їх справ як адвокат,
неначебто до віри непричасний,—
я через те довір'я маю в суддів.

Аврелія

Те все робити міг би ти й без мене
ще й краще. Навіть ту непишну одіж,
що я ношу, віддав би на убогих,
якби я вмерла...

(Нервово.)

О, далеко більше
я помогла б тобі, коли б умерла!

Мартіан

Не заслужив я слів таких від тебе.
Се просто марнота й дрібна досада

в тобі говорять. Як «непишна одіж»
тебе так журить,— можу справить кращу.

Аврелія

Мені не треба кращої одежі —
для кого й нащо мала б я вбиратись?

Мартіан

Ти так говориш, наче ідолянка.
Чого ж «для кого й нащо»? От же хутко
великдень в нас, те радіснеє свято,
коли й убогі дбають про убрання.

Аврелія

Вони до церкви ходять, межи люди.

Мартіан

Чи ми святкуємо про людське око?
Се ж тільки ідоляни уважають,
що свято в тім, щоб оргії прилюдні
справляти з галасом, а християни
і в затишку шанують боже свято.

Аврелія

Не знаю, може, се і грішна думка,
але як ми святкуємо отак,
замкнувшись від усіх, в той час як інші
єднаються для радощів у гурт,—
мені здається, наче ми вигнанці,
що й бог до нас не признається в небі,
як ми не признаємося до нього
перед людьми.

Мартіан

Колись і я так думав,
але й громада наша, й сам єпископ
мене запевнили, що більше значить
для церкви ся моя таємна служба,
ніж якби я пішов хоч і на смерть.

Аврелія

Я не кажу про тебе, лиш про себе.

Мартіан

Хіба не можеш ти Христа любити
таємною та щирою любов'ю?

Аврелія

Моя любов, так як і віра, мертва.

Мартіан

Авреліє! Знов сі страшні слова.

Аврелія

Страшніше те, що криється за ними...

(Після паузи.)

Ти пам'ятаєш, тату, те різдво,
як ти мені розповідав уперше
про народження бога в Віфліємі?[1]

Мартіан

Авжеж, хіба ж я міг би те забути?
Я хтів би знов побачити те світло,
що сяло у твоїх дитячих óчах,
почути теє радісне тремтіння,
що й я від тебе переймав тоді,
як ти сиділа на руках у мене.

Аврелія

(мрійливо)

Я довго-довго в тую ніч не спала...
Я марила про божеє дитятко,
що в світ прийшло при співах ангелиних,
при яснім промінні зорі нової.
У думці я до нього шлях верстала
з трьома царями і несла дари,
та миру, злота й ладану замало
мені для сина божого здавалось.
Я пурпуром вертеп йому встеляла,
вибірні квіти сипала у ясла,
в серпанки щонайтонші угортала
і забавки робила з самоцвітів.

Мартіан

Безгрішні у дитини сії мрії,
але в дорослої вони подібні
до ідолянства.

Аврелія

О, не бійся, батьку!
Вони давно погасли... ще тоді,

як ти другого ранку мовив нишком:
«Дитинко, ти не говори нікому
про те, що я розказував учора...»
Я тільки часом з гіркістю в душі
спогадувала їх, як на одправі
убогій хатній тут стояла. «Боже! —
я думала.— Такі мої дари!..»

Мартіан

Христос пишнот від нас не вимагає.

Аврелія

А все-таки я чула, що в церквах
є малювання і величні співи,
але мені заказано те все.
Я тільки безборонно бачу в вікна
на вулицях весь ідолянський культ:
веселі сатурналії [2], поважні
теорії* жерців, похід весталок,
і думаю: «Ся віра неправдива,
але чому в ній стільки є краси,
а наша правда так убого вбрана?»
Від сих думок любов моя вмирає...

Мартіан

Авреліє! Коли ти християнка,
то вищую красу повинна тямить,
ніж ту, що ідоляни утворили.

Аврелія

Не бачу я її навколо себе!..
Ні, правда, раз я бачила її,
та ти сказав, що не для мене теє...

Мартіан

Що саме?

Аврелія

Раз колись я в цирк пішла
ще з мамою... Ти гнівався на неї...

Мартіан

Бо знав, що призвела її до того
пуста цікавість. А тобі ще й шкода

---

* Теорії — релігійні процесії.

була з того,— ти цілу ніч горіла,
маячила, жахалася, кричала...

Аврелія

А все-таки то був єдиний раз,
що я побачила на власні очі
ту вищую красу, таку живу,
таку страшну...

Мартіан

Ти ще й тепер тремтиш
від спогаду самого. Не потрібно
було тебе туди водити!

Аврелія

Може...
Навіщо справді бачити було,
як дівчина, вродлива, молоденька,
у білих шатах стала на арені,
мов розцвіла на полі золотому
лілея біла? На́що я те чула,
як арфою еоловою ніжно
вона там заспівала: «Алілуя!»
Ой нащо, нащо я тоді той пурпур
живий угляділа?.. Я розумію,
чому тоді ті люди, як безумні,
з амфітеатру кинулись на круг,
волаючи: «Ми християни!..»
(Голос її істерично здіймається.)

Мартіан

Тихше,
вгамуйся, доню.

Аврелія
(нервово сміючись)

Що? Почують люди
на вулиці, як ми тут, зачинившись,
уголос признаємось до Христа?

Мартіан

Я мушу замикатись.

Аврелія

Так, я знаю.
І ти б хотів, щоб я вуста замкнула,

а тільки серцем богові молилась?
Чи так?

Мартіан

(тихо, упокорено)

Так, доню.

Аврелія

Ну, то знай же, батьку,
що я не можу так. Бо щоб мовчати,
то треба все забуть. Коли ж я мушу
забути те, що бачила там в цирку,
то мушу я піти від тебе пріч.

Мартіан

Для чого ж, донечко?

Аврелія

Тоді забуду
лілею білу, як сама розквітну
трояндою, нехай і не святою,
зате розкішною! Щоб я забула
арену золоту,— хай злототкані
простеляться під ноги килими.
Нехай заглушить гучний грім музики
луну святу еолової арфи.
Я з думки викину кривавий пурпур,
як обів'ють мене шовки червоні,
як цвіт юнацтва буде, мов безумний,
мені волати: «Ми твої раби!»

Мартіан

(з жахом дивиться на неї)

Аврелiє! Де ти взяла сі мрії?

Аврелія

Від матері.

Мартіан

Вона тебе навчила?..

Аврелія

Вона мені се в кров передала,
бо я *її* дитина.

Мартіан

Не моя?

Аврелія

Ти сам мене позбавив свого спадку.
Уста замкнувши, ти замкнув і серце,
і я не хочу більше прислухатись,
що там в ньому, як у темниці, стогне,
нехай умре і стогін... Відпусти
мене до матері.

Мартіан

Чи ти гадаєш,
що там вітчим тебе нарядить зараз
у злото й пурпур?

Аврелія

Мама говорила,
що незабаром припадуть їй гроші
чималі звідкись.

Мартіан

Ти не знаєш, відки?

Аврелія

Я не питала. Все одно для мене.

Мартіан

Вона *від мене* хоче відсудити
маєтку половину.

Аврелія

(прикро здивована)

Справді так?

Мартіан

Вона й тебе, либонь, для того кличе,
щоб мати більше права до маєтку.

Аврелія

Сього не говори! Не буду й слухать!..
Що мати хоче відсудить маєток,
се негаразд... А втім... як добре зважить...
се, може, й дійсно матері належить.

Мартіан

(різко)

Ти дійсно добре зважила!

Аврелія

Що ж, батьку,
все ж мати віддала тобі самому
життя молодшу, кращу половину.

Мартіан

Стидайся! По-якому ти говориш!
То се ти думаєш, що так і слід
життя своє частками продавати
за гроші то одному, то другóму?
Іди! Ти справді не моя дитина!

Аврелія

(і собі розпалившись)

Так! Не твоя! Не хочу буть твоєю!
Твоєю бути — се віддати значить
і молодість, і душу, і красу,
замкнутися і зникнути од світу,
а щó за теє мати? Рабську долю,
нудне, безглузде, сіре животіння!

Мартіан

Але за гроші можна б ще терпіти?
Чи так, по-твоєму?

Аврелія

Я вже сказала
все, як по-моєму, і більш нічого
не маю говорити.

(Повертається йти, але спиняється на ході.)

Мати завтра
збирається в Єгипет, бо вітчим
від цезаря туди легатом їде.
Якщо сьогодні я прийду до неї,
вона мене в Александрію візьме,
і там я буду жити, як царівна
єгипетська!

Мартіан

Дочкою Клеопатри[3]?

Аврелія мовчки метнула на батька погляд, повний ненависті, і швидко подалась по сходах нагору.

Мартіан

(кинувся було за нею, але спинився)

Ні... що я їй скажу?..

(Знесилений сідає на камінну лавку.)

Як се негідно,
як низько вийшло! Нащо я се мовив?..

З кімнати, що в глибині перистиля, виходить Валент, молодий хлопець, подібний до Мартіана не тільки вродою, але й рухами, хоча не має стільки стриманості і влади над собою, як батько.

Валент

День добрий, батеньку.

Мартіан

Ой сину-сину,
якби ти знав, яке у мене горе!

Валент

Я чув з кімнати вашу всю розмову.

Мартіан

І що ж?

Валент

Сестра де в чому слушність має.

Мартіан

Так?..

Валент

(лагідно, але рішуче)

Звісно, по-жіночому вона
невтримливо з тобою говорила,
та й їй далась нелегко та розмова.
Аврелію я розумію. Сам я
себе тут наче зайвим почуваю.
Та й справді, батьку, нащо ми тобі?

Мартіан

Ти не питав би так, якби мав діти.

Валент

Я знаю, ти нас любиш. Ми тебе,
повір, теж любимо.

Мартіан

Твоя сестра
того не доказала.

Валент

Що робити?
Обоє ми не винні, що не маєш
собі ти з нас ні помочі, ні втіхи.
Ми в тебе в домі тільки *бути* сміем,
а *жити* нам не можна, щоб не стати
для тебе каменями спотикання
на трудному шляху. То чи не краще,
якби зовсім нас тута не було?
Коли ти любиш нас, тобі самому
повинно бути тяжко, що для тебе
ми так марнуєм молоде життя.

Мартіан

Чому ти, сину, кажеш «ми»? Хай справді
не вмів я виховать сестри твоєї,
але ж тебе я виховав інакше:
ти був у школі, маєш товариство,
я від людей тебе не заховав.

Валент

То, батеньку, ще гірше. Се не знає
Аврелія, як часом тяжко в людях,
а то б не нарікала на «пустиню»...
У школі — то ж були щоденні муки,
тортури справжні! Школярі у нас
всі на «римлян» і «християн» ділились,
зчиняли раз у раз сперечки, звади,
два табори були непримиренні,
як на війні. Мене ж і ті, і другі
«межи́вірком» дражнили, та й тепера
молодики так само називають
за те, що я — з твого наказу, батьку,—
здаюсь байдужим до змагань за віру.
Між ідолян і християн одмінком
холодним та оспалим я блукаю...
Ніхто не знає, що́ в мені кипить!

Мартіан

Господь, мій синку, знає все таємне.
Він дасть тобі заплату.

Валент

За що, батьку?
Чим прислужився я до слави бога?
Чим сам собі я славу заслужив?

Мартіан

Де ти навчився славолюбства?

Валент

В тебе.
У мене дух займався, як я слухав
про вхід господній у Єрусалим,
коли юрба народу незчисленна
«Осанна сину божому!» кричала,
і віття ліс над нею колихався.
Се ж був тріумф!

Мартіан

Та не найбільший, сину.
Мовчазно терплячи наругу й муки,
син божий звеличав вінець терновий
над всі вінці земні... *То* був тріумф.

Валент

І той ще не найбільший. Там, на небі,
сів божий син праворуч край отця,
а в судний день, при сурмах ангелиних,
появить славу другого пришестя.

Мартіан

(побожно)

Так, сподіваємось. Але ж, Валенте,
належить слава богові — не людям.

Валент

Павло-апостол, батьку, був людина,
проте ж він славен був по всіх світах.
Ареопаг, філософи премудрі
чоло клонили перед ним. Народи
всіх мов перейняли його імення.
Церкви — то світачі його. Ох, батьку,
я за таке життя стерпів би все!

Мартіан

Не всім те дано.

Валент

Знаю я, що слава
святая не судилася мені,
бо сина-проповідника не сміє
у себе мати Мартіан Емілій.

Мартіан

Син адвоката може прилучитись
до діла батька. Звісно, се завдання
не так величне...

Валент

Я твого завдання
не зневажаю, та мене не ваблять
закони й коментарії на їх.
Та й справи християнські не щодня ж бо
трапляються.

Мартіан

За се хвалімо бога!

Валент

Та й... я з тобою буду щирий, батьку...
такої слави, як твоя, для мене
було б не досить. Був я у суді
тоді, як ти там промовляв. Дивую,
як міг ти говорити! Не зійшов ти
ще й на трибуну, а вже там стояла
клепсидра, той холодний часомір,
що краплею по краплі невблаганно
відмірює тобі той час короткий,
що вділено для оборони правди.

Мартіан

Так що ж, Валенте? Світачам небесним,
і тим порядок дано й певний час,
коли і скільки їм світить на землю.
Я до порядку звик. Хіба промова
моя була невдала?

Валент

Ні. Здається,
промова та була з найкращих саме.
І що ж? Кому ж ти розсипав ті перли
ясного розуму? Якісь діди,
засушені в пергаментах, шукали
параграфів по кодексах в той час,
як ти вдавався до душі та серця!

Мартіан

Та судді й мусять пильнувать законів.
Я більше удавався з тим до люду,
а люд, здається, не байдужий був.

Валент

Юрба плескала не тоді, як справді
ставав ти на верхів'ї свого хисту,
а як спускався до низин утертих.
Я червонів при тих аплодисментах.

Мартіан

Хіба вже завжди так?

Валент

Та хоч би й ні,
то все ж я, батьку, вражений за тебе.
Останній проповідник з передмістя
яскра́вішу, живішу славу має,
ніж ти, найперший в місті адвокат!
Я б не стерпів такого!

Мартіан

Слухай, сину,
чи слава ж є найбільша нагорода?
Чи ж найпочесніше у світі — лавр?
Шанобний дуб, оливна гілка миру,
свячена пальма — чи ж не рівноправні
вони славутнім лаврам?

Валент

Може бути.
Та що кому належить. Он сестра
волить як не лілею, то троянду,
а я волію лавр. Такий я вдався.
Я про́бував усі мені приступні
шляхи до слави. Вірші, проза, драма,
наука — все те зрадило. Не маю
я до письменства хисту. Чин живий
або живеє слово — се талан мій,
я син оратора таки недарма!
Та досі скрізь цвілим і сірим муром
ставала на дорозі обережність.
Я не проламувався через мур,
шануючи твоє завдання, батьку,
але тепер знайшов я кружну стежку,
що вже тобі шляху не переріже...

Мартіан

Яку ж то саме?

Валент

Я вступлю до війська.

Мартіан

Ісусе Христе!..

Валент

Що ж ти так жахнувся?
Чи мало християн у війську служить?

Мартіан

Але ж вони там служать по неволі,
а ти по волі мав би лити кров,
носити цезарські орли, приймати
з нечистих рук вінці!

Валент

Бо чисті руки
вінців не мають для таких, як я.
Я людських душ не смію боронити
від князя тьми, то буду проганяти
хоч темні орди варварів північних.
Піду туди, де бій кипить найдужче,
а там уже ніхто не запитає
мене про віру. Там — аби одвага
та добрий меч, а се у мене буде.
Сьогодні запишуся в легіон.

Мартіан

Сьогодні?..

Валент

Що ж уводитись? Навіщо?
Когорта має вирушити завтра.
У мене все готове.

Мартіан

Сину! Сину!

Констанцій

(увіходить)

Пробач, патроне, що тебе турбую,
Брат Ізоген прийшов у пильній справі.

Мартіан

Проси в таблін.

Констанцій виходить.

Я ще, Валенте, потім
поговорю з тобою. Будь же дома.

Валент

Якусь годину можу ще побути.

(Іде через перистиль у свою кімнату.)

Мартіан іде в таблін і стрічає там Ізогена, старого, поважного, спокійно-суворого чоловіка.

Ізоген

Мир, брате мій.

Мартіан

Мир і тобі.

(Показує Ізогенові на крісло, той сідає. Мартіан — проти нього на дзиглику.)

Ізоген

(придивляючись до Мартіана)

Чого се
ти наче горем битий?

Мартіан

Ох, мій брате,
у мене діти гинуть!

Ізоген

Що ж їм сталось?
Я ж бачив їх здоровими недавно.

Мартіан

Вони не тілом хворі, тільки духом.
Я трачу їх обох. Моя дочка
іде до матері, а син до війська.
Обом погибель певна.

Ізоген

Що ти кажеш?
Та нащо ж ти пускаєш їх на згубу?
Ти ж батько їм — ужий своєї влади!

Мартіан

Не смію, брате. Говорив я з ними
не як маючий владу, а як той,
що в глибині душі провину чує.

Ізоген

Яку ж провину?

Мартіан

Я, мов ідолянин,
дітей своїх на жертву рокував,
я положив їх на вогонь повільний —
тепер вони конають.

(Замовкає в тяжкому смутку.)

Ізоген

Мартіане,
ще не зовсім тебе я зрозумів,
а то б я, може, дав якусь пораду.

Мартіан

(з раптовим поривом надії схопив Ізогена за руку)

Дай, брате, дай пораду! Поможи
мені моїх дітей порятувати!
З любові до Христа рятуй нас, брате!

Ізоген

Аби я відав як, невже не хтів би?

Мартіан

Проси єпископа, щоб він дозволив
моїх дітей до церкви привести.
Я сам проситиму, а ти піддержи.

Ізоген

Тепер не час.

Мартіан

Ой брате! Я не можу
хвилини тратити!

Ізоген

І ми не можем.
Єпископа закинуто в темницю.

Мартіан

Коли?!

Ізоген

Сьогодні. Завтра буде суд.

Мартіан

Та як же так зненацька?

Ізоген

Ти ж бо знаєш,
що знов уже такі часи настали,
коли для християн закон — не батько,
а злий вітчим. Я саме ж і прийшов
тебе просити, щоб на завтра конче
приготував ти оборону.

Мартіан

Трудно.
Короткий час. Я ще й не знаю справи.

Ізоген

Я тут приніс тобі усе належне
до сього діла. Роздивись і зважь,
чи можна що зробити.

(Подає Мартіанові сувій пергаментів.То уважно роздивляє їх.)

Тим часом Аврелія збігає швидко та обережно вділ і подається до брами. На середині перистиля спиняється і подається до табліну, але, уперто труснувши головою, завертається знов до брами. По дорозі зриває листок агави, колеться, але, стлумивши стогін болю, ховає листок під своє покривало і, не оглядаючись, вибігає крізь хвіртку за браму.

Мартіан

(розглянувши пергаменти)

Дуже трудно,
але можливо, з помочею бога.

(Зважливо.)

Так, брате, докладу всії снаги,
всю ніч до ранку буду працювати
і все зроблю, що тільки в людській силі.
Але тепер вділи мені годину.
Дозволь покликати моїх дітей,
сам розпитай їх про науку віри —
я їх учив, як наш канон велить —
і сього ж вечора, коли достойні,
введи їх у громаду.

Ізоген

Ні, не можу.
Якраз тепер повинен ти стояти
при всій повазі в очах ідолян.

Мартіан

Та сам же я до церкви не вступаю!

Ізоген

Ти думаєш, ніхто не буде знати,
чиїх дітей я в церкву приведу?
Тож сяя звістка, наче блискавиця,
все місто облетить! Як тільки вийдеш
ти на трибуну,— громом загуркоче
в юрбі: «У нього діти — християни!»
Тоді вже й слова не дадуть промовить
А де ж тепер ми знайдем оборонця?
Ти знаєш сам, що другого немає.
До інших тут у місті ми не можем
удатися — вони не християни —
та й хист їх не дорівнює твоєму,
а посилати в Рим — короткий час.
Крім того, ти ж і в Римі силу маєш,
є в тебе друзі при дворі й в сенаті.
Хто здатен помогти нам, окрім тебе?

Мартіан

Але ж подумай, брате: я ж — людина,
я ж батько! Як же можу я покинуть
своїх дітей у тьмі надвірній гинуть?

Ізоген

Так ти ж їх просвітив Христовим словом!

Мартіан

Зерно зродило плід занадто буйний,
упавши на добірну цілину,—
як не зібрать його, то він поляже
і зогниє. Прийнявши слово, діти
запрагли діла. Сам ти знаєш, брате,
що як нема погожої води
вгасити спрагу, то людина мусить
хоч з брудної калюжі та напитись
або умерти. Діти в мене, брате,
не літеплої вдачі. Їх господь
не викинув би з уст. Моя дочка
святою мрією горіти здатна —
з таких бувають мучениці, брате.
Мій син одважної, твердої вдачі —
незгірший був би з нього проповідник.

Ізоген

Се може бути. Тільки ж наша церква
тепер не тим держи́ться, чим давніше.
Під час поро́ду, звісно, ллється кров
і рветься крик, але той час минувся.
Тепера церква мусить кров щадити,
і в молоко її перетворяти,
і рівним голосом, як мудра ненька,
розважно говорити. Наш єпископ
не раз наказує дівчатам нашим
не рватися до мученських вінців,
а тихим послухом служити богу.
Та й проповідників у нас не брак.
Тебе не можуть замінити діти.
Ти в нас тепер, немов наріжний камінь,
ти здержуєш усю будову нашу,
хоч сам невидний; а як ти схибнешся,
впаде наш стовп, розвалиться наш дім,
єпископа засудять на вигнання,
церковні добра конфіскують. Чим же
тіла і душі наші будуть жити?
Наш ворог тямить, чим держиться церква,—
і вже не важить на овець, лиш цілить
у пастирів, щоб розточить отару;
з лиця землі він не змітає вірних,
а землю вириває їм з-під ніг.
Ти знаєш — проти сього не поможе
ні проливання крові на арені,
ні проповіді грім.

Мовчання.

Хто знає, може,
ще й шкода від твоїх дітей була б...

Мартіан

(вражений)

Чому?

Ізоген

Тепера з молодими трудно.
Мов коні-неуки, рвуть поводи
і не хотять ніяк ходити в шорах.
Була в нас вчора буря на зібранні,
єпископ вилучив Ардента з церкви.

Мартіан

Ардента?! Чи ж то може бути? За що?

Ізоген

Все за непослух. Ти, запевне, чув,
що там, на конфіскованій містині,
де наша церковця мала́ стояла,
уряджено для цезарського культу
олтар і статую?

Мартіан

Так, я се знаю.

Ізоген

Ардент наважив статую розбити.

Мартіан

Ой господи! За се — страшенна кара!

Ізоген

Він кари не боїться. Нам же страшно,
що він напасть на християн спровадить.
Весь клір просив, щоб не робив того.
Та знаєш же його запеклу вдачу.

Мартіан

Такий його покійний батько був —
Орканом ми його прозвали в школі,—
але палкий мій друг своєму сину
і щире серце в спадок полишив.
Аж не зміщається мені у думці,
щоб церква одцуралася Ардента...

Ізоген

Немає ради іншої, хіба
що він од заміру свого відступить.
Та мало сподіваючись на теє,
я поки що вже виготовив листи,
де звістку подаю про вилучення,
щоб розіслать по всіх церквах, урядах,
громадських і державних установах
в той самий день, як він сповнить свій замір.
До тебе ж я з проханням удаюся
від себе і від кліру: не приймайся
ні в якім разі боронить Ардента,
якби його поставлено на суд.
Ще краще — ти зовсім не признавайся
до нього перед людьми. Мов не знаєш.

Мартіан

Але ж Ардентів батько був мій друг
і поручив його моїй опіці,
як умирав.

Ізоген

Формально ти не був
опікуном. В твій дім Ардент не вхожий.
Ти легко можеш осторонь стояти,
як тільки схочеш. Ти *повинен,* брате,
послухать нас, коли ти раб Христовий
і церкви-матері слухняний син.

Мовчання.

Мартіан

(в тяжкому роздумі)

Чи ж не над людську силу сії жертви?
Зректися друга... допустить свідомо
своїх дітей загинути з душею...
Чи хто з людей коли чинив таке?

Ізоген

Коли той друг тобі оселю спалить,
невже й тоді він все ще буде другом?
Хіба під час облоги не буває,
що й батько дітям брами не відчинить
і їх не пустить в поле до криниці,
щоб ворога до міста не впустити,
хоч би від спраги діти погибали?

Мартіан

Ох, брате мій! Тут ду́ші, ду́ші гинуть!

Ізоген

Ти богові їх душі доручи,—
він може врятувать в рові левинім
і в огняній печі.

Мартіан мовчки тяжко зітхає і схиляє голову.

Ізоген

(після мовчання)

То як же, брате?
Єпископа ти будеш боронити?

Мартіан

(упалим голосом, наче байдуже)

Авжеж, про се не може буть питання.

Ізоген

(устає)

То я не буду відбирати часу.
Зостанься з миром, брате.

Мартіан

В мирі йди.

(Коли Ізоген вийшов, Мартіан, одхиливши завісу, озивається.)

Валенте!

Валент увіходить в таблін і стає перед батьком. Той мовчки дивиться в землю, не зводячи на сина очей. Мовчання.

Валент

Щó ти мав казати, батьку?

Мартіан

Я мав надію, що знайду пораду...

Валент

Яку?

Мартіан

Просив я брата Ізогена
ввести вас у громаду.

Валент

(радісно)

Ти просив?
О! батеньку!

(Цілує батькові руку.)

Мартіан

Не тішся, мій Валенте,—
брат Ізоген не хоче.

Валент

Ми самі
до церкви підем, аби ти дозволив.

Мартіан

Не прийме церква.

Валент

Ізоген хіба
в'язати й розрішати має владу?

Мартіан

Він добре знає, що бажано кліру.

Валент

(спалахнувши)

Коли бажає клір гасити душі,
то ми посвідчим се при всій громаді!
Нехай громада судить межи нами!
Я їм скажу промову. Ти побачиш —
я імені твого не осоромлю!

Мартіан

Ні, сину, не чини руїни в церкві,
інакше — я даремно жив на світі.

Валент

Се ж, батьку, рабство духу!

Мартіан

Ні, Валенте,
не з пóслуху сліпого я прошу
тебе скоритися братерській волі.
Брат Ізоген довів так безперечно
потребу жертви, що і сам я мусив
схилити голову.

Валент

Чи він злякав
тебе новим гонінням?

Мартіан

Сину, вір,
я ні свого життя не ощаджав би,
ні вас, того життя найкращих квітів,
якби я знав, що то послужить вірі.
Але шляхи господні таємничі,
хто може їх збагнути? Може, треба
і господу рабів глухонімих...

Валент

(сумно)

Тим маю я потішитись.

Мартіан

Мій сину,
потішся тим, що ти ще молодий,—
коли господь мене до себе візьме,
ти будеш вільний...

Валент

Може, є сини,
що їх ся думка тішить,— я не з тих.

Мовчання.

Я, батьку, вже з тобою попрощаюсь.
Благослови мене.

(Склоняється перед батьком.)

Мартіан

(насилу владаючи собою)

Поклич сестру.
Я хочу і її благословити.

Валент

(тихо)

Вона пішла.

Мартіан

Пішла?! Не попрощавшись!

(Закриває тогою обличчя.)

Валент

(ще тихше)

Ти плачеш, батьку?

Мартіан

(одкривається)

Я хотів би плакать,
але не вмію.

Валент

(падає на коліна перед батьком)

Батеньку, прости!
Я бачу, ми тобі розбили серце!

Мартіан

(підводить його)

Я більше винен. Я розбив вам душу.
Нехай нас бог помилує усіх!

Мовчазне прощання. Валент виходить через перистиль за браму, втираючи сльози. Мартіан, одхиливши завісу в табліні, проводить його поглядом.

II

Те саме місце і той самий день, тільки трохи пізніше.

Мартіан працює в табліні сам. Часом погляд його блукає в просторі і затуманюється тяжкою думкою, але він міцним зусиллям волі примушує себе до роботи і похиляється над пергаментами. За брамою чутно гомін голосів, спочатку тихий, дедалі гучніший. Потім прориваєтся тоненький, тремтячий, але гострий від тривоги дівочий голосок: «Ой мамо! Я боюся! Що ж се буде? Куди се ми заїхали?» Другий, спокійніший і глухіший жіночий голос відзивається: «Стривай». Слідом за сим за брамою чутно стукіт, що зараз же, мов не своєю силою, обривається. Мартіан, почувши голоси, насторожився, виглянув з табліну, пішов до брами повз міма, нахиленого над клепсидрою, і відсунув у брамі кватирку.

Мартіан

(глянувши в кватирку на вулицю)

Альбіно! Сестро!

(Одчиняє миттю хвіртку і вибігає за ворота.)

Чутно гомін радісного вітання. За хвилину воротар-германець відчиняє браму і киває на міма, потім удвох з ним уносить в перистиль легеньку лектику (ноші з наметом і з запонами, на чотирьох ніжках, як ліжко). В лектиці сидить, одхилившись на подушки, Люцілла, тоненьке, дуже хоровите дівча-підліток. За лектикою йде поруч з Мартіаном Альбіна, ще не стара, але дуже бліда, з сивуватим волоссям і сумними, втомленими очима. По знаку Мартіана слуги становлять лектику недалеко від ставка, вносять речі новоприбулих у кімнати, в глибину оселі; мім там у кімнатах зостається, а воротар вертається за браму і зачиняє її за собою.

Альбіна

Що се, Мартіане,
який чудний у тебе воротар?
Не то — не відчиняє, навіть стукать
у браму не дає.

Люцілла

Та ще й кричить
по-варварськи, аж я перелякалась!

Мартіан

Германець він, по-нашому не вміє.
А не пускав тому, що я гостей
ніколи не пускаю в час роботи
і не люблю, щоб стукались, клієнти ж
крізь сіни входять.

Мартіан з Альбіною сідають на лавці недалеко від лектики, але не поруч із нею.

Люцілла

Дядечку, а де
Аврелія?

Мартіан

(нахилився, наче щось підняти)

Немає дома.

Люцілла

Шкода!
Я так хотіла бачити сестричку!

Альбіна

Та ще побачиш, певне ж, ненадовго
вона пішла.

(До Мартіана.)

Таж правда?

Мартіан

Я не знаю.

Альбіна

А ми, сюди йдучи, там, під горою,
молодика зустріли, так подібний
до тебе! Може, то був твій Валент?

Мартіан

Запевне.

Альбіна

От, якби напевне знала,
то я б його затримала, а так
не зважилась.

Люцілла

(до Мартіана)

А братик хутко прийде?

Мартіан

Не думаю.

Альбіна

(глянувши на брата, нишком до нього)

Ти мовби щось...

Мартіан

(теж нишком)

Нічого.
Нехай я потім...

Люцілла

Дядечку, скажи,
сьогодні день щасливий?

Мартіан

Тим щасливий,
що ви приїхали.

Люцілла

Ні, ти не знаєш...
Я все боюсь, коли б не був феральний.

Альбіна

Та ні-бо, доню, я ж тобі казала.

Люцілла

Ми, дядечку, три кораблі впустили
в Александрії — все в феральні дні
вони відходили.

Альбіна

Ну і впустили
погожі дні, на морі нас хитало.

Люцілла

Дарма! Зате доїхали живі,
а то ще хто зна, як було б!

Мартіан

(нишком)

Альбіно,
чи то вона у тебе ідолянка?

Альбіна

(теж тихо)

Крий боже, то вона через недугу
така слабенька духом.

Люцілла

Мамо! Дядечку!
Що ви шепочетесь? Кажіть по правді —
феральний день?

Альбіна

Та де ж там!

Люцілла

Календар!
Ой, дайте календар!..
(Болісно кривиться і хапається за серце.)

Альбіна

(в тривозі кидається до неї)

Дай, Мартіане,
прошу тебе. Ось зараз, зараз, доню!

Мартіан іде в таблін і виносить звідти календар — мармуровий кубик з написаним на ньому календарним текстом у три стовпці на кожному боці!

Люцілла

(переглянувши одну шпальту)

Так, правда, день Венери... Слава богу!
(Заспокоєна, одхиляється на подушки, але зараз же знов тривожиться і починає щось шукати.)
Де, мамо, булла?

Альбіна

(виймає з мішечка, що коло пояса, невеличкий медальйон на стрічечці)

Ось.
(Хоче знов сховати.)

Люцілла

Ні, дай сюди,
ти ще загубиш.
(Бере буллу і чіпляє собі на шию.)

Мартіан

Що ж таке в тій буллі?

Люцілла

Так, камінець — «гадюче око» зветься —
жрець Ескулапа дав у Сіракузах,
там мама в храм ходила.

Мартіан

(до Альбіни)

Правда, сестро?

Альбіна

(непомітно для Люцілли зробила знак Мартіанові, що ні).

Та мусила вже... Щó ж ти з нею зробиш?

Люцілла

А в храм Лібітіни[4] ми вдвох підéм,
як відпочину. Мама от не хоче,
а там на кораблі казала жінка,
що просто як рукою здійме слабість.

Мартіан

Ти в мене й так поправишся, Люцілло.

Альбіна

Отсе ж я й привезла її до тебе
на поправку. Єгипетська весна
їй завжди шкодить: той гарячий вітер —
то чисте пекло.

Люцілла

Тут як у раю —
так легко дихати...

(Глибоко дише, втішно усміхаючись.)

Альбіна

(теж усміхається)

От бачиш, доню,—
казала ж я, що добре в дядька буде!

Мім приходить, бачить, що сонячний дзигар вже весь покритий тінню, і здіймає клевця, щоб ударити в дошку, але Мартіан робить йому знак, що не треба, і показує рукою на браму. Мім, покинувши клевця, відчиняє хвіртку, торкає воротаря і показує йому на бічний прохід у дворі; той увіходить у двір, зачиняє хвіртку, засуває важким засувом браму і йде собі праворуч через двір у бічний прохід. Мім вертається і наливає кухликом воду в клепсидру.

Люцілла

(тривожно мацає в себе на грудях і шукає навколо. З одчаєм)

Ой мамо, лихо! Я згубила рибку!*

Альбіна

Як, донечко? Вона ж була на шиї.

---

* Рибка — відома первохристиянська емблема; вона повстала з сього: грецьке слово ἰχθύς (риба) складається з початкових літер грецьких слів, що означають — «Ісус Христос, син божий, спаситель».

Люцілла

Шнурочок, певне, перервався...

(Ламле руки і здіймає їх угору.)

Боже!

Прости мене! Прости!.. Ой мамо, мамо!
Навіщо я тебе в той храм послала!
Господь прогнівався за Ескулапа
і рибку одібрав, бо він не хоче,
щоб я, нечиста, знак Христовий мала.
Ох, мамочко, тепер же я умру!..
Ой, нащо ж ти пішла до Ескулапа!..

Альбіна безпомічно дивиться на Мартіана.

Мартіан

(нишком до Альбіни)

Скажи, що не ходила.

Альбіна

(так само, хитаючи головою)

Гірше буде.

Люцілла

(раптом завважає у міма в руках свою рибку. Радісно)

Дай, дай сюди! Ти де її знайшов?

Мім не рушиться, спокійно роздивляючи майстерно зроблену рибку.

Дай. То моя!

(До Мартіана роздражнено.)

Чому се він не слуха?
Він варвар теж?

Мартіан

Ні, він глухонімий.

(Бере од міма рибку і подає Люціллі, вона втішно притискає рибку до серця і цілує її.)

Люцілла

(глянувши на міма)

То він страшний!

Мартіан

Ні, чим же він страшний?
Він добрий і покірливий, він буде
тебе носити на руках, як схочеш.

(На мигах питає міма, чи буде він носити Люціллу на руках. Мім потакує головою і всміхається привітно Люціллі. Вона теж усміхається.)

Люцілла

(до Мартіана)

Звели йому, щоб відчинив ворота.
Здається, з сього боку видко море,—
я подивлюсь.

Мартіан

Там вулиця, дитинко;
там ходять люди, будуть заглядати.

Люцілла

(злякано)

А ти боїшся? Певне, тута люди
камінням кидають у християн?

(До матері.)

Щоб ти мені ніколи не ходила
на вулицю! І в церкву не пущу.
І щоб ніякі люди не ховались
у нас в кімнаті! Чуєш? Я не хочу!
А то заслабну гірше та й умру.

Альбіна

Нехай господь боронить! Не тривожся.
Куди ж я тут піду? Кого сховаю?
Я ж незнайома тут ні з ким.

Люцілла

У церкві
пізнаєшся одразу з усіма.

(До Мартіана нервово, дедалі все більше бентежачись.)

Ти, дядечку, не знаєш... то давно ще,
як я була маленька... все мій татко
ходив до церкви та й ходив... І люди
у нас ховалися... А раз... вночі...
прийшла сторожа, тих людей забрала...
І татка з ними... І в темницю татка
замкнули... мучили... пекли залізом...
а потім... до стовпа його прибили
і... і...

(Задихається, хапається за груди, стогне.)

Альбіна

(кидається до неї)

Люціллочко!

Люцілла

Води! Води!

Мім по знаку Мартіана подає їй води.

Люцілла

(напившись і полежавши тихо, до матері)

То ти не підеш?

Альбіна

Не піду, дитинко,
нікуди не піду, з тобою буду.

Люцілла

А люди? Може, дядько їх ховає?

Мартіан

Ні, в мене не ховається ніхто.
І ти не бійся, нас ніхто не займе.
Мене тут поважають.

Люцілла

(зітхає з полегкістю)

О, се добре!

(Закриває очі.)

Якби хоч рік пожити так спокійно,—
я б видужала, мамо.

Мартіан

Дай-то, боже!
Не рік живи, а хоч і до заміжжя.

Люцілла

Який ти добрий, дядечку... Щаслива
Аврелія! У неї татко є...

(В голосі її бринять сльози.)

Альбіна

(до Мартіана)

Дозволиш занести її в кімнату?
Вже вечоріє.

Мартіан

Певна річ. Там досі
прибрали вже й вечерю зготували.
Ви будете вечеряти в кімнаті
чи у триклінії?

Альбіна

Вже ж там, де ти.

Мартіан

Я не вечеряю. А ще до того
роботу наглу маю. Ось я зараз
скажу, щоб занесли Люціллу.

Люцілла

Ні!
Сама піду.

Альбіна

Тобі ж се трудно, доню.

Люцілла

Сама піду! Бо се поганий знак,
щоб на руках несли в нову домівку.

Альбіна

Се хто ж тобі сказав?

Люцілла

Сама я знаю,
бо так уносять тільки в шлюбну хату
або в гробницю.

Альбіна

Бог з тобою, люба!

Мартіан

Як ти вже віриш в тії забобони,
то думай, що якраз ти вийдеш заміж,
гостюючи у мене.

Люцілла

Ні, не те.
Бо в християн не вносять в шлюбну хату,
то тільки в ідолян,— я ж християнка.

Мартіан

То не повинна вірить в забобони.

Люцілла

(уперто)

Я все-таки сама піду.

(Вилазить з лектики, Альбіна їй помагає. Вилізши і зробивши кілька кроків, Люцілла спиняється і скрикує.)

Ой боже!

Альбіна

Що? Що тобі?

Люцілла

А нащо ж я далася
внести в браму?

(Стогне і хлипає.)

Альбіна

То ж нічого, доню,
то ж тільки в перистиль, у двір, не в хату.

Люцілла

(спокійніше, але неймовірно)

Ти справді так гадаєш?

Альбіна

Вже ж, єдина!
І не гадаю, а напевне знаю:
в Єгипті зветься домом все обійстя,
а тута перистиль — то ще не дім.

(Виводить дочку, стиха розважаючи, бічним проходом у дальші кімнати.)

Мартіан, провівши Альбіну і Люціллу, зараз вертається і дає мімові на мигах розпорядок, щоб подав гостям вечерю, а сам іде в таблін працювати, але, завваживши, що там уже не видко, а в лампі нема олії, виходить знов у перистиль. Поки мім вештається почерез перистиль, носячи вечерю гостям з кухні в дальші кімнати, Мартіан в ті хвилини, коли зостається сам, заходить в кімнати своїх дітей; з Авреліїної кімнати виносить стрічку і квітку лілеї, з Валентової якісь таблички, несе їх, прикриваючи тогою, і ховає в табліні в скриньку.

Альбіна

(підходить до завіси в табліні. В руках у неї мисочка з якоюсь стравою, і чарка з вином)

Я заважаю, Мартіане? Вибач,
я на хвилинку. Чи нема у тебе
з алое ліків?

Мартіан

Та, здається, єсть.
Нехай запалять світло — пошукаю.

Виходить і, перейнявши міма, показує йому, щоб засвітив світло. Той приносить олію, наливає в лампу Мартіанову і в ліхтарню коло клепсидри, потім приносить запалену скіпку і засвічує світло в табліні і в перистилі. Мартіан з Альбіною тим часом розмовляють.

Мартіан

(угледівши в Альбіни страву й вино)

Се що? Ти принесла мені вечерю?

Альбіна

(ніяково, поставивши принесене на лавку)

Та... се Люцілла конче напосілась,
щоб я твоїм пенатам віднесла.

Мартіан

Я ж не держу ні олтаря, ні статуй.

Альбіна

Я їй казала те — не хоче слухать.
«Ти,— каже,— тільки в атріум постав,—
вони вже знайдуть».

Мартіан

Як то сумно, сестро!
Твоя і Фестова дочка шанує
не бога справжнього, а ті привиддя!

Альбіна

Вона шанує бога і боїться,
але у неї страх, ні, просто жах
перед усім, що їй здається грізним
чи таємним... Се — лихо, Мартіане,
палюча, люта рана в мене в серці,
те марновірство! Але що ж я вдію?
Ти ж бачив сам... Є матері, що можуть
самі своїх дітей на смерть віддати
за віру, але я... Ти, Мартіане,
либонь, мене осудиш?

Мартіан

Ні, Альбіно,
я не суджу нікого.

Альбіна

Їм вже легше,
тим матерям,— їх діти *раз* конають,
раз терплять муку, а моя — щоденно...

Мартіан

І відколи ж се так?

Альбіна

Від смерті Феста.
Сім літ уже караємось отак.
Вона-то й народилась дуже квола,
бо я тоді таке життя тривожне
провадила... Мені здається часом,
що я таки проти Люцілли винна,—
я кидала те хворе немовлятко
для служби вірі, я його труїла
своїм перегорілим молоком.
Ой, я її струїла ще в утробі
своєю кров'ю, що горіла палом
надземних поривань!.. Але вже потім,
як батько їй умер, сконавши в муках,
мені здалося — господи, прости! —
що вже моя родина заплатила
кривавий довг. Я більше не могла
те сиротятко мучити... Ой брате!
Не думай тільки, що душа моя
на тому заспокоїлась, ой, де ж там!
Моя душа в довічную неволю
попалася, але, на жаль, не вмерла...

Мартіан

Чому «в довічну»? Ти ще можеш, сестро,
дістатися на волю.

Альбіна

Як умру?

Мартіан

Та ні, ще тут, на сьому світі.

Альбіна

Брате,
як можеш ти мене сим потішати?
Я маю прагнути дитині смерті?!

Мартіан

Не смерті, лиш одужання. Люцілла
одужає, за когось піде заміж,
а ти сама тоді знов будеш вільна.

Альбіна тяжко зітхає, безнадійно махнувши рукою.

Альбіна

Дай боже, Мартіане, щоб ніколи
ти не зазнав такого лиха з дітьми!..

Мартіан

(глухо)

Я, може, гірше знаю.

Альбіна

Що ти кажеш?!

Мартіан

Ти для дитини занедбала віру,
я ж — навпаки.

Альбіна

Ти видалив дітей
за ідолянство з дому?

Мартіан

Християни
у мене діти, але тяжко їм
в такому домі, де не тяжко жити
хіба глухонімому.

Альбіна

Не збагну я...

Мартіан

Ти можеш обіцяти з легким серцем
своїй дочці до церкви не ходити,
поки ви тут гостюєте, бо й сам я
до церкви не ходжу.

Альбіна

Ти відречений?!

Мартіан

Ні, гірше — потайний. І так я мушу.
Така громадська воля. Сих кайданів
душа моя не скине, поки в тілі.

Мовчання. Альбіна стискає братові руку.

Голос Люцілли

(здалека)

Ну, мамо! Де ти?

Альбіна

(відзивається)

Зараз, зараз, доню!

(Заспішившись.)

Дай ліки, Мартіане, я піду.

Мартіан виносить з табліну слоїчок. Альбіна бере і йде до дочки. Мартіан віддає мімові страву й вино, що принесла Альбіна, і дає знак винести геть. Мім виходить.

Повна тиша. В перистилі світло з ліхтарні вже бореться з темрявою, що напливає з кутків. В табліні Мартіан сидить, похилившись над працею. Раптом чутно наглий тривожний стукіт у браму. Мартіан зривається і біжить до брами.

Мартіан

(ще на ході)

Хто там?

Голос за брамою

Се я — Ардент... сховай мене!

Мартіан одсуває кватирку в хвіртці. Крізь кватирку, при мінливій смузі світла з ліхтарні, видко бліде, спотворене, скривавлене обличчя Ардента.

Мартіан

Що сталося?

Ардент

Я статую розбив.

Мартіан сплескує руками.

Вони побачили... женуться.... пробі,
сховай мене!

Мартіан

Не можу я. Не смію.
Тут лікар близько, забіжи до нього,—
йому се безпечніше, та й тобі.

Ардент

Я не дійду... Я весь зіходжу кров'ю...
побитий... скаменований... На бога!
Рятуй мене! Згадай Христові рани!

Мартіан

Не смію, сину.

Ардент

Так, я син тобі!
Мій батько доручив мене...

(Спиняється, прислухається, здалека чутно рев юрби і тупотіння її ніг.)

Ой, швидше
пусти мене!

Констанцій

(вибігає з своєї кімнати, що зараз коло брами)

Патроне, я сховаю
Ардента в себе в хаті.

Мартіан

Ні, не можна.
Твоя кімната в мене в домі.

Констанцій

Пробі!
Патроне, він сконає під порогом!
Пущу його! Дивитися несила!
Вони ж його уб'ють, розірвуть, стопчуть!

Мартіан мовчки удержує його за руку, щоб не відсував засуви, Констанцій силкується визволити руку, пориваючись до брами.

Ардент

Пусти мене!

Мартіан

Не можу я пустити.

Ардент

Господь тебе не пустить в царство боже!
Будь проклятий! Пілат[5]!!

(Зникає з кватирки. Рев юрби ближчає.)

Мартіан

(випускає Констанція)

Арденте! Сину!

(Береться сам до засува, щоб відчиняти, але сильний стукіт скількох кулаків у браму вражає його і він спиняється.)

Мартіан

(тремтячим голосом)

Хто стукає?

Скілька голосів

Сторожа і народ!

Мартіан

(намагаючись опанувати собою)

Чого вам треба?

Один грубий голос

Ти сховав злочинця!

Мартіан

Якого?

Той самий голос

Сам ти знаєш! Одчиняй!

Альбіна

(вибігає)

Що тут таке?

Мартіан

Йди, сестро, до Люцілли,
я, може, якось одверну біду.

Альбіна виходить.

Мартіан

(вже твердо)

Не мушу я нікому відчиняти,
крім слуг закону.

Голос

То пусти сторожу.

Мартіан

А хто мені запевнить, що юрба
не набіжить у дім?

Голос

Центуріон
міських вігілів.

Мартіан

Ти?

Голос

Так, я.

(Той же голос промовляє до юрби.)

Гей, люди!
Не йдіть за нами. Краще пошукайте,
чи не побіг він вулицею далі.

(Згодом до Мартіана.)

Тепер безпечно, відчиняй.

Мартіан одчиняє. Сторожа входить у перистиль, попереду центуріон.

Мартіан

(до центуріона)

Прошу вас,
без галасу чиніть повинність вашу,—
у мене в хаті хворі.

Сторожа розходиться по кімнатах навколо перистиля, обшукує таблін, заходить ліворуч в помешкання для рабів і з лівого проходу виводить міма й воротаря. Інші вігіли задержують Констанція.

Центуріон

(показуючи на задержаних)

Мартіане!
Се хто такі?

Мартіан

Сі два — мої раби,
а се — мій писар.

Центуріон

(до сторожі)

З їх ніхто не схожий
з утікачем?

Дехто з сторожі

Та де ж там — той побитий,
весь у крові, та й постать в нього інша.

Центуріон махає сторожі рукою, зловлених випускають. Центуріон подається до проходу праворуч. Мартіан його переймає.

Мартіан

Я вас просив би лиш в одну кімнату
не входити, бо саме там недужа.

Центуріон

Ну, знаєм тих недужих!
(До сторожі.)
Скрізь шукайте!

Сторожа йде в прохід, одтіснивши Мартіана набік, так що він не встигає пробитись наперед.
За хвилину чутно проникливий крик. Люцілла в білій нічній туніці з широкими рукавами вибігає в перистиль, за нею стривожена Альбіна. Мартіан поспішає за ними.

Альбіна

Куди ти, доненько?

Люцілла
(метушиться)
Де нам сховатись?
(Натрапляє на лектику і влазить туди.)
Ховайся, мамо! Лізь сюди, до мене!

Альбіна

Та нащо ж?

Люцілла

Забере тебе сторожа!

Альбіна

То не сторожа... то...
(Стиха до брата.)
Ой Мартіане,
що їй сказати!

Мартіан

То... до сина гості...
легіонери...

Люцілла
(здавленим голосом)
Ні! Неправда! Ні!

Чутно брязкіт зброї, сторожа вертається в перистиль. Люцілла поспішно засувається завісами.

Центуріон

А тут ви скрізь шукали?

Один вігіл

Скрізь.

Люцілла видає глухий стогін. Центуріон підбігає до лектики.

Центуріон

А хто тут?

Альбіна

(хапає його за руки)

Молю! Благаю! Не дивись!

Центуріон

Я мушу.

(Розсуває завіси і заглядає в лектику. Люцілла з хрипким криком підводиться і зараз же падає зомліла.)

Центуріон

(до Альбіни, трохи збентежений)

Прости, матроно, я не знав...

У браму знов стукають.

Голос за брамою

Стороже!
Знайшли його! Знайшли! Ось тут він! Тута!

Центуріон

(до Мартіана, ввічливо)

Пробач нам, пане, за таку турботу,
але ж ти знаєш, ми повинні.

Мартіан мовчить. Центуріон дає знак сторожі і виходить укупі з нею за браму.

Альбіна

(що заходжувалась тим часом коло Люцілли, скрикує)

Боже!
Вона холоне!

Мартіан

(нахилився і собі до Люцілли, здригнувся і швидко одвів Альбінині руки від Люцілли)

Ні, сестричко, ні...
вона зомліла...

(Робить знак рабам, вони виносять лектику з Люціллою праворуч.)

Альбіна

(б'ється у нього в руках)

Ой, пусти, пусти!

Мартіан

Та я ж іду, я, сестро, йду з тобою.

Виходять праворуч.

Раби вертаються, воротар виходить ліворуч, мім лишається в перистилі. Згодом чутно тяжкі ридання Альбіни.

Мартіан виходить і стукає в двері до Констанція, той виходить з кімнати.

Мартіан

Прошу тебе, заклич яких сусідок,—
не можна ж так її лишити з трупом.

Констанцій

Невже твоя небога вмерла?!

Мартіан

Так.

Констанцій

Спокій її душі... Іду, патроне.

(Виходить.)

Мартіан іде до Альбіни. Мім тим часом спокійно поправляє світло в табліні і в перистилі, поглядає на клепсидру, зарівнює коло неї розтоптаний та зритий ногами пісок. Констанцій проводить двох жінок через перистиль у правий прохід, щось їм пошепки говорячи на ході; вони смутно похитують головами і зітхають. Провівши жінок, Констанцій вертається в свою кімнату.

Мартіан

(проводить Альбіну попід руки і садовить її на лавку далі од світла).

Сядь тут, сестричко. Матері не слід
дивитися на ту сумну роботу.

Альбіна плаче у нього на плечі.

Альбіна

(спиняючи плач)

Вона казала правду...

(Знов плаче.)

Мартіан

(тихо)

Що?

Альбіна

Навіщо
внесли ми на руках її в сей дім!

(Плаче дужче.)

Мартіан

Не треба думати такого, сестро,
Се божа воля.

Альбіна

Правда, Мартіане,
господь мене карає по заслузі,
бо я відступниця! Раба лінива!

Мартіан

Господь наш милосердний. Се не кара.
Се він свою дитину заспокоїв,
він дав спочити їй від мук тяжких.

Альбіна

(після моменту стишення знов вибухнула плачем)

Ой доненько! А за що ж ти мене
скарала так?

(Раптом уриває, одхиляється від Мартіана, бере його за руку і шепоче.)

Ох, як вона уміла
думки читати... щонайтаємніші...
Вона сказала раз: «Ти ненавидиш
свою любов до мене...»

(Зсунула брови і затопилася в тяжкій задумі.)

Мартіан

Не воруш
тих спогадів. Господь тебе покликав
знов до роботи,— будь покірна. Йди.

Альбіна

(не зміняючи виразу)

Куди?

Мартіан

Туди, де працювала з мужем.
Там будеш між братами.

Альбіна

(притомніше)

Ти мій брат,
а ти мене від себе одсилаєш.
Не приймуть і вони: зрадлива, скажуть.

Мартіан

Ні, сестро, каменя не кине в тебе,
хто має серце.

(Тихо і проймаюче смутно.)

Я ж не можу більше
заковувать в кайдани рідні душі.
Я мушу бути сам. Таким, як я,
не можна мати кревної родини,
не можна й другом називать нікого.
Ти мусиш так заїхати далеко,
щоб тінь моя тебе не доступила,
і там ходи не в темряві, а в світлі.

Альбіна

(знов плаче)

А як же я Люціллоньку покину?
Хто буде доглядать її могили?

Мартіан

Родину мертву я приймати смію
в свою оселю, і твоя дитина
в садочку в мене буде спочивати.
Я досі не садив квіток — для неї
зрощу їх цілий гай.

Альбіна

(з риданням падає йому в обійми)

Спасибі, брате!..

Мім підходить до клепсидри, придивляється до неї і починає голосно калатати в дошку клевцем.

Альбіна

(кинулась)

Що се таке?

Мартіан

Се мім свій обов'язок
сповняє — знак дає, що спати час.

Альбіна

(встає)

Тобі спочити треба.

Мартіан

Ні, я буду
до рана працювати.

Альбіна

Я піду...
Піду... востаннє надивлюсь на доню...
Ой доненько! Яка мені гірка
без тебе воля!

(Виходить плачучи.)

Мартіан

(підходить до дверей кімнати Констанція)

Ти іще не спиш,
Констанцію?

Констанцій

(виходить)

Невже я міг би спати
після такого?

Мартіан

То ходи до мене.
Нам треба сюю ніч попрацювати.

Констанцій

Ти можеш працювати?

Мартіан

Я повинен.

Ідуть в таблін, Констанцій попереду, сідає до стола, наготовляє таблички.

Констанцій

Боюся, що писатиму погано,—
рука тремтить.

Мартіан

Дарма. Я розберу.
Я потім все одно скажу інакше,

а се лиш так, для прояснення думки.
Так легше думати.

(Сідає в крісло.)

Констанцій

(підводить голову і скрикує)

Патроне! Пробі!
Та ти ж зовсім посивів!

Мартіан

Се не важно.
Ну, я проказую.

(Диктує.)

Констанцій пише.

«Шановні судді!
Я вас прошу розважити спокійно,
з холодним розмислом, сю просту справу,—
вона прозора буде, мов кришталь,
коли її не затемнить дихання
якої пристрасті. Кришталь найкраще
нам роздивлятись при холоднім світлі...»

Констанцій

(випускає стиля з рук)

Прости... не можу...

Мартіан

Дай. Я сам скінчу.

(Бере до себе табличку й стиля і пише помалу, але твердою рукою.)

КАМІННИЙ ГОСПОДАР

Драма

ДІЯЧІ

Командор дон Гонзаго де Мендоза.
Донна Анна.
Дон Жуан*.
Долорес.
Сганарель — слуга Дон Жуана.
Дон Пабло де Альварес } батько і мати донни Анни.
Донна Мерседес }
Донна Соль.
Донна Консепсьйон — грандеса.
Маріквіта — покоївка.
Дуенья донни Анни.
Гранди, грандеси, гості, слуги.

I

Кладовище в Севільї. Пишні мавзолеї, білі постаті смутку, мармур між кипарисами, багато квітів тропічних, яскравих. Більше краси, ніж туги. Донна Анна і Долорес. Анна ясно вбрана, з квіткою в косах, вся в золотих сіточках та ланцюжках. Долорес в глибокій жалобі стоїть на колінах коло одної могили, убраної свіжими вінками з живих квіток.

Долорес
(устає і втирає хустинкою очі)
Ходім, Аніто.

Анна
(сідає на скамницю під кипарисом)
Ні-бо ще, Долорес,
тут гарно так.

Долорес
(сідає коло Анни)
Невже тобі принадна
могильна ся краса? Тобі, щасливій!

---

* Тут ужито французької, а не іспанської вимови імення «Жуан», бо так воно освячене віковою традицією у всесвітній літературі. З тої самої причини ужито італьянської форми слова «донна».

Анна

Щасливій?..

Долорес

Ти ж без примусу ідеш
за командора?

Анна

Хто б мене примусив?

Долорес

Ти ж любиш нареченого свого?

Анна

Хіба того не вартий дон Гонзаго?

Долорес

Я не кажу того. Але ти чудно
відповідаєш, Анно, на питання.

Анна

Бо се такі питання незвичайні.

Долорес

Та що ж тут незвичайного? Ми, Анно,
з тобою пóдруги щонайвірніші,—
ти можеш все мені казать по правді.

Анна

Спочатку *ти* мені подай сей приклад.
Ти маєш таємниці. Я не маю.

Долорес

Я? Таємниці?

Анна

(сміючись)

Що? Хіба не маєш?
Ні, не спускай очей! Дай, я погляну!

(Заглядає їй в очі і сміється.)

Долорес

(із слізьми в голосі)

Не муч мене, Аніто!

Анна

Навіть сльози?
Ой господи, се пасія правдива!

Долорес закриває обличчя руками.

Ну, вибач, годі!

(Бере в руки срібний медальйон, що висить у Долорес на чорнім шнурочку на грудях.)

Що се в тебе тута,
в сім медальйоні? Тут, либонь, портрети
твоїх покійних батенька й матусі?

(Розкриває медальйона раніше, ніж Долорес устигла спинити її руку.)

Хто він такий, сей прехороший лицар?

Долорес

Мій наречений.

Анна

Я того й не знала,
що ти заручена! Чому ж ніколи
тебе не бачу з ним?

Долорес

І не побачиш.

Анна

Чи він умер?

Долорес

Ні, він живий.

Анна

Він зрадив?

Долорес

Мене не зрадив він нічим.

Анна

(нетерпляче)

Доволі
тих загадок. Не хочеш — не кажи.
Я лізти в душу силоміць не звикла.

(Хоче встати, Долорес удержує її за руку.)

Долорес

Сядь, Анно, сядь. Чи ти ж того не знаєш,
як тяжко зрушити великий камінь?

(Кладе руку до серця.)

А в мене ж тут лежить такий важкий
і так давно... він витіснив із серця
всі жалі, всі бажання, крім одного...
Ти думаєш, я плакала по мертвій
своїй родині? Ні, моя Аніто,
то камінь видавив із серця сльози...

Анна

То ти давно заручена?

Долорес

Ще зроду.
Нас матері тоді ще заручили,
як я жила у маминій надії.

Анна

Ох, як се нерозумно!

Долорес

Ні, Аніто.
Либонь, се воля неба, щоб могла я
його своїм по праву називати,
хоч він мені і не належить.

Анна

Хто він?
Як чудно се, що я його не знаю?

Долорес

Він — Дон Жуан.

Анна

Який? Невже отой...

Долорес

Отой! Той самий! А який же другий
із сотень тисячів усіх Жуанів
так може просто зватись «Дон Жуан»,
без прізвиська, без іншої прикмети?

Анна

Тепер я розумію... Тільки як же?
Його вже скілька літ нема в Севільї..
Таж він баніт?

Долорес

Я бачила його
останній раз, як ми були в Кадіксі,
він жив тоді, ховаючись в печерах...
жив контрабандою... а часом плавав
з піратами... Тоді одна циганка
покинула свій табір і за море
з ним утекла, та там десь і пропала,
а він вернувся і привіз в Кадікс
якусь мориску [1], що струїла брата
для Дон Жуана... Потім та мориска
пішла в черниці.

Анна

Се неначе казка.

Долорес

Однак се щира правда.

Анна

А за віщо
його банітувано? Щось я чула,
та невиразно.

Долорес

Він, як ще був пажем,
то за інфанту викликав на герець
одного принца крові.

Анна

Та інфанта
його любила?

Долорес

Так говорять люди,
а я не вірю.

Анна

Чом?

Долорес

Якби любила,
вона б для нього кинула Мадрід
і королівський двір.

Анна

Чи се ж так легко?

Долорес

Любові легкого шляху не треба,
Адже толедська рабинівна віри
Зреклась для нього.

Анна

Потім що?

Долорес

Втопилась.

Анна

Ото який страшний твій наречений!
Ну, правда, смак у нього не найкращий:
циганка, бусурменка і жидівка...

Долорес

Ти забуваєш про інфанту!

Анна

Ну,
з інфантою все невиразна справа!

Долорес

Він, у вигнання їдучи, підмовив
щонайсвятішу абатису, внуку
самого інквізитора.

Анна

Невже?

Долорес

Ще потім абатиса та держала
таверну для контрабандистів.

Анна

(сміється)

Справді,
він не без дотепу, твій Дон Жуан!..

А ти неначе горда з того всього,—
рахуєш тих сперечниць, мов трофеї,
що лицар твій здобув десь на турнірі.

Долорес

Я заздрю їм, Аніто, тяжко заздрю!
Чому я не циганка, щоб могла
зректися волі вільної для нього?
Чому я не жидівка? — я б стоптала
під ноги віру, щоб йому служити!
Корона — дар малий. Якби я мала
родину,— я б її не ощадила...

Анна

Долорес, бійся бога!

Долорес

Ох, Аніто,
найбільше заздрю я тій абатисі!
Вона душі рятунок віддала,
вона зреклася раю!

(Стискає руки Анні.)

Анно! Анно!
Ти не збагнеш сих заздрощів ніколи!

Анна

Я б їм не заздрила, тобою бувши,
нещасним тим покидькам. Ах, прости,
забула я,— він і тебе ж покинув!

Долорес

Мене не кидав він і не покине.

Анна

Знов загадки! Та що се ти, Долорес?

Долорес

Ходила й я до нього в ту печеру,
де він ховався...

Анна

(з палкою цікавістю)

Ну? І що ж? Кажи!

Долорес

Він був порубаний. Жону алькада
він викрасти хотів. Але алькад
її убив, а Дон Жуана зранив...

Анна

Та як же ти дісталася до нього?

Долорес

Тепер я вже й сама того не тямлю...
То щось було, як гарячковий сон...
Гляділа я його, носила воду
опівночі, і рани обмивала,
і гоїла, і вигоїла.

Анна

Що ж?
Осе і все?

Долорес

Осе і все. Він встав,
а я пішла від нього знов додому.

Анна

Такою ж, як була?

Долорес

Такою, Анно,
як чиста гостя. І ти не думай,
щоб я йому далася на підмову.
Ніколи в світі!

Анна

Але ж ти кохаєш
його шалено.

Долорес

Анно, то не шал!
Кохання в мене в серці, наче кров
у чаші таємній святого Граля[2].
Я наречена, і ніхто не може
мене сплямити, навіть Дон Жуан.
І він се знає.

Анна

Як?

Долорес

Душею чує.
І він до мене має почуття,
але те почуття — то не кохання,
воно не має назви... На прощання
він зняв перстеника з руки моєї
і мовив: «Поважана сеньйорито,
як вам хто докорятиме за мене,
скажіть, що я ваш вірний наречений,
бо з іншою я вже не обміняюсь
обручками — даю вам слово честі».

Анна

Коли він се казав,— чи то ж не значить,
що він одну тебе кохає справді?

Долорес

(сумно хитає головою)

Словами серденька не одурити...
Мене з коханим тільки мрія в'яже.
Такими нареченими, як ми,
пригідно бути в небі райським духам,
а тут — яка пекельна з того мука!
Тобі того не зрозуміти, Анно,—
тобі збуваються всі сни, всі мрії...

Анна

«Всі сни, всі мрії» — се вже ти занадто!

Долорес

Чому занадто? Що тобі бракує?
Все маєш: вроду, молодість, кохання,
багатство, хутко будеш мати й шану,
належну командоровій дружині.

Анна

(засміявшись, устає)

Не бачу тільки, де тут сни і мрії.

Долорес

(з блідою усмішкою)

Та їх для тебе мовби вже й не треба.

Обидві панни походжають між пам'ятниками.

Анна

Кому ж таки не треба мрій, Долорес?
У мене є одна — дитяча — мрія...
Либонь, вона повстала з тих казок,
що баяла мені малій бабуся,—
я так любила їх...

Долорес

Яка ж то мрія?

Анна

Ет, так, химери!.. Мариться мені
якась гора стрімка та неприступна,
на тій горі міцний, суворий замок,
немов гніздо орлине... В тому замку
принцеса молода... ніхто не може
до неї доступитися на кручу...
Вбиваються і лицарі, і коні,
на гору добуваючись, і кров
червоними стрічками обвиває
підгір'я...

Долорес

От яка жорстока мрія!

Анна

У мріях все дозволено. А потім...

Долорес

(переймає)

... Один щасливий лицар зліз на гору
і доступив руки і серця панни.
Що ж, Анно, мрія ся уже справдилась,
бо та принцеса — то, звичайно, ти,
убиті лицарі — то ті панове,
що сватались до тебе нещасливо,
а той щасливий лицар — дон Гонзаго.

Анна

(сміється)

Ні, командор мій — то сама гора,
а лицаря щасливого немає
ніде на світі.

Долорес

Се, либонь, і краще,
бо що ж ти можеш лицареві дати
у нагороду?

Анна

Шклянку лимонади
для прохолоди!
(Уриває. Іншим тоном.)
Глянь, лишень, Долорес,—
як блимає у сій гробниці світло,
мов заслоняє хто і відслоняє...
Ну що, як там хто є?

Долорес

То кажани
навкруг лампади в'ються.

Анна

Я загляну...
(Заглядає крізь гратчасті двері у гробницю, сіпає Долорес за рукав і показує щось. Пошепки.)
Дивись — там злодій! Я кликну сторожу.
(Кидається бігти.)

В ту хвилину одчиняються двері. Долорес скрикує і мліє.

Дон Жуан

(вийшовши з гробниці, до Анни)
Прошу вас, сеньйорито, не втікайте
і не лякайтесь. Я зовсім не злодій.

Анна вертається і нахиляється до Долорес.

Долорес

(очутившись, стиснула Анні руку)
Він, Анно, він!.. Чи я збожеволіла?

Анна

Ви — Дон Жуан?

Дон Жуан

(уклоняючись)
До вашої послуги.

Долорес

Як ви могли сюди прибути?

Дон Жуан

Кінно,
а потім пішки.

Долорес

Боже, він жартує!
Ви ж головою важите своєю!

Дон Жуан

Я комплімент осей уперше чую,
що важу я не серцем, завжди повним,
а головою — в ній же, сеньйорито,
хоч, правда, є думки, та тільки легкі.

Анна

А що важкого єсть у вашім серці?

Дон Жуан

О сеньйорито, сеє може знати
лиш та, що візьме теє серце в ручку.

Анна

То ваше серце важене не раз.

Дон Жуан

Гадаєте?

Долорес

Ховайтесь! Як хто прийде,
то ви пропали!

Дон Жуан

Як уже тепер,
з очей прекрасних погляди прийнявши,
ще не пропав, то де ж моя погибель?

Анна усміхається, Долорес спускає чорний серпанок собі на обличчя і одвертається.

Анна

(махає на нього рукою)

Ідіть уже назад в свою домівку!

Дон Жуан

Се тільки рученька жіноча може
так легко посилати у могилу.

Долорес

(знов обертається до Дон Жуана)

Невже ви мешкаєте в сьому склепі?

Дон Жуан

Як вам сказати? Я тут мав прожити
сей день і ніч — мені не треба більше —
та в сім дворі штивніша етикета,
ніж при дворі кастільськім, отже й там я
нездатен був додержать церемоній,
то де вже тут!

Анна

Куди ж ви подастеся?

Дон Жуан

Я й сам іще не знаю.

Долорес

Дон Жуане,
тут є тайник під церквою, сховайтесь.

Дон Жуан

Навряд чи веселіше там, ніж тут.

Долорес

Ви дбаєте все про веселість!

Дон Жуан

Чом же
про те не дбати?

Анна

Отже, якби хто
на маскараду кликав вас — пішли б ви?

Дон Жуан

З охотою пішов би.

Анна

То прошу вас.
Сей вечір в нашім домі бал маскóвий,
у мого батька Пабло де Альварес,
останній бал перед моїм весіллям.
Всі будуть замасковані, крім старших,
мене і нареченого мого.

Дон Жуан

(до Долорес)

Ви будете на балі, сеньйорито?

Долорес

Ви бачите, сеньйоре,— я в жалобі.

(Відходить набік.)

Дон Жуан

(до Анни)

А я жалоби не ношу ніколи
і з дякою запросини приймаю.

(Вклоняється.)

Анна

Який костюм ваш буде?

Дон Жуан

Ще не знаю.

Анна

Се шкода. Я б хотіла вас пізнати.

Дон Жуан

По голосу пізнаєте.

Анна

Ви певні,
що я ваш голос так запам'ятаю?

Дон Жуан

Так от пізнаєте по сьому персні.

(Показує персня на своєму мізинці.)

Анна

Ви завжди носите його?

Дон Жуан

Так, завжди.

Анна

Ви дуже вірний.

Дон Жуан

Так, я дуже вірний.

Долорес

(виходячи з бічної стежки)

Я бачу, Анно, дон Гонзаго йде.

Дон Жуан ховається в гробницю. Анна йде назустріч командорові.

Командор

(повагом наближається. Він не дуже молодий, поважний і здержаний, з великою гідністю носить свій білий командорський плащ)

Ви тут самі? А де ж дуеньї ваші?

Анна

Вони зайшли до церкви, бо Долорес
очей не любить зайвих, як буває
на гробі рідних.

Командор

(поважно кивнувши головою до Долорес)

Я се розумію.

(До Анни.)

А я прийшов до вашої господи,
хотів спитати вас, в яке убрання
ви маєте вдягтись для сього балу.

Анна

У біле. А навіщо вам се знати?

Командор

Дрібниця. Так, маленьке міркування.

Анна

Мене пізнаєте у кожній сукні,
бо маски я не наложу.

Командор

Се добре.
Мені було б неначе не до мислі,
щоб ви наділи маску.

Анна

А чому ж ви
про се не мовили ні слова досі?

Командор

Я волі вашої не хтів стісняти.

Долорес

Се чудно слухати, як наречений
боїться положить найменший примус
на ту, що хутко сам же він прив'яже
ще не такими путами до себе.

Командор

Не я її зв'яжу, а бог і право.
Не буду я вільніший, ніж вона.

Долорес

Чоловіки не часто так говорять,
а хоч говорять — хто з їх слово держить?

Командор

Тепер я не дивую, сеньйорито,
що ви не хтіли досі вийти заміж,—
без певності не варто брати шлюбу.

Анна

Чи всі ж ту певність мають?

Командор

Донно Анно,
коли б я знав, що ви мене не певні
або не певен був себе чи вас,
я б зараз повернув вам ваше слово,
поки не пізно. Бо як буде дано
велику присягу...

Анна

Ох, се аж страшно!

Командор

То не любов, що присяги боїться.
Вам справді страшно?

Анна

Ні, се я жартую.

(До Долорес.)

Ну, я ж тобі казала — він гора!

Командор

Знов жарт якийсь? Веселі ви сьогодні.

Анна

Чому ж мені веселою не бути,
коли я можу так на вас впевнятись,
як на камінну гору! Адже правда?

Командор

(подає Анні руку, щоб вести її. Анна приймає)

Так, донно Анно. Я вам докажу,
що ви не помиляєтесь.

Ідуть. Долорес трохи позаду їх.

Анна

(несподівано голосно до Долорес)

А знаєш,
мені він здався кращим на портреті,
ніж так.

Долорес, ужахнувшись, мовчки дивиться на неї.

Командор

Хто?

Анна

Наречений Долоріти.

Командор

Хто ж він такий?

Анна

Се поки що секрет.
Та він сьогодні буде в нас на балі.

Виходять всі троє.

Сганарель

(слуга Дон Жуана. Увіходить, оглядаючись, наближається до гробниці)

А вийдіть, пане!

Дон Жуан

(виходить)

Як? То ти вже тута?

Сганарель

Привіт від донни Соль. Вона не хоче,
щоб ви до неї йшли, боїться слави,
дуенья в неї зла. Вона воліє,

урвавшися як-небудь на часинку,
прийти сюди сама.

Дон Жуан

Уже? Так хутко?

Сганарель

Вам наче недогода?

Дон Жуан

(не слухає)

Роздобудь
мені який костюм для маскаради,
але порядний.

Сганарель

Звідки ж ви дізнались,
що донна Соль на маскараді буде
у молодої командора? Значить,
ви хочете її зустріти там
і взять сюди?

Дон Жуан

(захоплений іншою думкою)

Кого?

Сганарель

Та донну Соль!
Кого ж іще? Хіба ми не для неї
пригналися в Севілью?

Дон Жуан

Я не знаю.
Побачимо.

Сганарель

А ну ж ви розминетесь,
то що я буду тут робити з нею?

Дон Жуан

Нічого. Ти собі в таверну підеш,
вона ж до чоловіка.

Сганарель

Ей, мій пане!
Я доказав би кращого лицарства,
якби-то я був пан, а ви — слуга.

Виходить. Дон Жуан ховається у мавзолей.

II

Осередній дворик (patio) в оселі сеньйора Пабло де Альварес, уряджений на маврітанський лад, засаджений квітками, кущами і невисокими деревами, оточений будовами з галереєю під аркадами, що поширена посередині виступом рундука і ложею (великою нішею), покрівля галереї рівна, з балюстрадою, як орієнтальний дах, і поширена в середній частині тим самим способом, що і галерея внизу; в обидва поверхи галереї ведуть з дворика осібні сходи: широкі і низькі наділ, високі й вузенькі нагору. Дім і галерея ясно освітлені. В дворику світла нема. На передньому плані дворика — альтанка, обплетена виноградом. Дон Пабло і донна Мерседес, батько й мати Анни, розмовляють з командором у дворику. Вгорі по галереї походжає скілька гостей — ще небагато,— з ними донна Анна.

Командор

Дозволите мені сюди просити
прекрасну донну Анну на хвилинку?

Донна Мерседес

Аніто, йди сюди! Тут дон Гонзаго!

Анна

(перехиляється через балюстраду і заглядає вниз)

А вам сюди не ласка завітати?
Ах, правда, не горі нагору йти!
(Збігає сміючись прудко вділ.)

Донна Мерседес

Ти, Анно, надто голосно смієшся.

Дон Пабло

І жарти сі мені не до сподоби.
Ти мусиш пам'ятати...

Командор

Не сваріте
моєї нареченої за теє,
що близький шлюб її не засмутив.
Я звик до жартів донни Анни.

Донна Мерседес

Пабло,
нам слід піти нагору гості бавить.

Командор

Прошу лишитись трошки. В нас в Кастільї
не звичай нареченим бути вдвох.
Та я не забарю вас. Донно Анно,

прошу прийняти сю малу ознаку
великої пошани і любові.

(Виймає з-під плаща коштовний перловий убір для голови і склоняється перед Анною.)

Донна Мерседес

Що за чудові перли!

Дон Пабло

Командоре,
чи не занадто дорогий дарунок?

Командор

Для донни Анни?!

Анна

От ви задля чого
мене питали вранці про убрання!

Командор

Боюсь, я, може, не зумів добрати...
Але я думав, що як біле вбрання,
то білі перли саме...

Анна

Дон Гонзаго,
ви хочете зовсім не мати вад,
а се вже й не гаразд,— се пригнітає.

Донна Мерседес

(нишком, сіпнувши Анну)

Аніто, схаменись! Ти ж хоч подякуй!

Анна мовчки вклоняється командорові глибоким церемоніальним поклоном.

Командор

(здіймає убір над її головою)

Дозвольте, щоб я сам поклав сі перли
на гордовиту сю голівку, вперше
похилену передо мною низько.

Анна

(раптом випростується)

Хіба інакше ви б не досягли?

Командор

(наложивши на неї убір)

Як бачите, досяг.

Дворик сповняється юрбою маскованих і немаскованих, розмаїто убраних гостей,— одні зійшли з горішньої галереї, а другі увійшли з надвірної брами. Межи тими, що надійшли з брами, одна маска в чорному, широкому, дуже фалдистому доміно, обличчя їй щільно закрите маскою.

Голоси в юрбі гостей

(що зійшли з галереї)

Де наш господар?
Де господині?

Дон Пабло

Ось ми, любі гості.

Донна Мерседес

(до новоприбулих)

Таке рясне блискуче гроно гóстей
краси́ть наш дім.

Підстаркувата гостя

(з новоприбулих до другої, давнішої, нишком)

Либонь, вже зрахувала
і скільки нас, і скільки ми коштуєм!..

Гостя друга

(так само до попередньої)

О, вже ж Мерсéдес на рахунки бистра,
лиш на гостинність повільніша трохи...

Гостя-панночка

(до Анни, вітаючись)

Аніто, як же ти препишно вбрана!

(Тихше.)

А тільки в білому ти забліда.

Анна

О, се нічого, се тепера мода.

(Ще тихше.)

Як хочеш, я білил тобі позичу,
бо в тебе навіть і чолó червоне.

Панночка

Не треба, дякую.

(Одвертається, відступивши, і поправляє маску й волосся, щоб закрити лоба.)

Молода пані

(нишком до другої, показуючи очима на Анну)

Який убір!

Друга молода пані

(іронічно)

Та тільки ж і потіхи! Бідна Анна!..

Старий гість

(до дона Пабло)

А що, дон Пабло? Вже тепер нарешті
покличе вас король до свого двору,—
такого зятя тесть...

Дон Пабло

Його величність
не по зятях, а по заслузі цінить.

Старий гість

На жаль, оцінки часом довго ждати.

Дон Пабло

Чи довго, ви самі зазнали ліпше.

(Повертається до іншого.)

Ви, графе? Як я радий! Честь яка!

Господар, господині, командор і гості йдуть у дім долішнім входом. Маска «Чорне доміно» лишається в дворику, незамітно відступивши в тінь від кущів. Незабаром Анна з молодшими дамами з'являється на горішньому рундуці. Слуги розносять лимонаду та інші холодощі.

Дон Жуан

(замаскований, у маврітанському костюмі, з гітарою, входить з брами на дворик, стає проти рундука і по короткій прелюдії співає)

У моїй країні рідній
єсть одна гора з кришталю,
на горі тій, на шпилечку,
сяє замок з діамантів.
Лихо моє, Анно!
І росте посеред замку
квітка, в пуп'янку закрита,
на пелюсточках у неї
не роса, а тверді перли.
Лихо моє, Анно!
І на гору кришталеву
ні стежок нема, ні сходів,

в діамантовому замку
ані брами, ані вікон.
Лихо моє, Анно!
Та комусь не треба стежки,
ані сходів, ані брами,
з неба він злетить до квітки,
бо кохання має крила.
Щастя моє, Анно!

Під час співу «Чорне доміно» трохи виступає з кущів і прислухається, під кінець ховається.

Командор

(виходить на горішній рундук під кінець співу)

Які се тута співи, донно Анно?

Анна

Які? Не знаю, певне, маврітанські.

Командор

Я не про те питаю.

Анна

А про що ж?

(Не ждучи відповіді, бере у слуги шклянку лимонади і спускається до Дон Жуана.)

Анна

(до Дон Жуана, подаючи лимонаду)

Бажаєте прохолодитись, може?

Дон Жуан

Спасибі, не вживаю холодощів.

Анна кидає шклянку в кущі.

Командор

(надходить слідом за Анною)

Вам до сподоби пісня, донно Анно?

Анна

А вам?

Командор

Мені зовсім не до сподоби.

Дон Жуан

Я вам не догодив, сеньйоре? Шкода.
Я думав, що зарученим то саме
і слід почути пісню про кохання.

Командор

В тій вашій пісні приспів недоречний.

Дон Жуан

На жаль, його не міг я проминути,—
так вимагає маврітанський стиль.

Анна

Ви до костюма добирали пісню?

З брами увіходить гурт молодежі, паничів; побачивши Анну, молодіж оточує її.

Голоси з гурту

О донно Анно! Донно Анно, просим,
з'явіть нам ласку! Се ж останній вечір
дівочої незв'язаної волі!

Анна

Мої панове, в чім бажання ваше?

Один лицар

Ми просимо, щоб ви самі вказали,
Хто має вам служить в которім танці.

Анна

Щоб я сама просила?..

Другий лицар

Не просити,
наказувати маєте! Ми будем
рабами вашими в сей вечір!

Анна

Добре,
що хоч не довше, бо вже я не знаю,
що б вам на те сказали ваші дами.
Чи, може, вас від їх рятують маски?

Третій лицар

(скидаючи маску)

Всі зорі бліднуть перед сонцем!

Анна

Дійсно,
сей комплімент не потребує маски,
бо він доволі вже поважний віком.

Лицар знов надіває маску і відступає в гурт.

Анна

(до молодежі)

Що ж, станьте в ряд, я буду призначати.

Всі стають в ряд, і Дон Жуан між ними.

Командор

(тихо до Анни)

Чи се такий в Севільї звичай?

Анна

Так.

Командор

Чи й я повинен стати?

Анна

Ні.

Командор відходить.

Панове,
ви вже готові?

(До Дон Жуана.)

Як же ви, поклонче
змінливої планети[3], стали в ряд?
Хіба вам звичай дозволяє танці?

Дон Жуан

Для надзвичайної зламаю звичай.

Анна

За се я вам даю танець найперший.

Дон Жуан вклоняється по-східному: прикладає правицю до серця, до уст і до чола, потім закладає руки навхрест на грудях і схиляє голову. При тих рухах поблискує золотий перстень на мізинці.

Дон Жуан

Один?

Анна

Один. Вам другого не буде.
(До молодежі.)
Я вас, панове, позначу рукою,
хай всяк свою чергу запам'ятає.
(Швидко вказує рукою на кождого панича по черзі, один панич зостається непозначеним.)

Панич

А я ж? А я? Мені яка черга?

Один з гурту

Остання, очевидно.

Сміх. Панич стоїть збентежений.

Анна

(до панича)
Мій сеньйоре,
я мусульманину дала найпершу,
бо він останнім буде в царстві божім,
ви ж, я в тім певна, добрий католик,
і вам не страшно буть останнім тута.

Панич

Се в перший раз, що я б хотів буть мавром!

Дон Жуан

Е, не в чергу попав ваш комплімент,—
либонь, судився вам душі рятунок!

Анна

(плеще в долоні)
Мої піддані! Годі! Час до танцю!
(Перша рушає нагору, за нею молодь.)

З горішнього поверху чутно грім музики. Починаються танці, що розпросторюються на горішній рундук і галерею. Донна Анна йде в першій парі з Дон Жуапом, потім її переймають інші паничі по черзі. Командор стоїть на розі ніші, прихилившись до виступу стіни, і дивиться на танці. «Чорне доміно» зорить здолу і непомітно для себе виходить на освітлене місце перед рундуком. Дон Жуан, скінчивши танець, схиляється на балюстраду, завважає «Чорне доміно» і зіходить уділ, воно тим часом поспішно ховається в тінь.

Маска-соняшник

(входить збоку, переймає Дон Жуана і хапає його за руку)
Ти Дон Жуан! Я знаю!

Дон Жуан

Я хотів би
тебе так добре знати, гарна маско.

Маска-соняшник

Ти знаєш! Не вдавай! Я — донна Соль!
(Зриває з себе маску.)

Дон Жуан

Пробачте. В соняшнику справді трудно
впізнати сонце.

Донна Соль

Ти смієшся з мене?
Тобі ще мало глуму?

Дон Жуан

Де? Якого?

Донна Соль

(понуро)
Я тільки що була на кладовищі.

Дон Жуан

Вас бачив хто?

Донна Соль

Сього ще бракувало!
Ніхто, запевне.

Дон Жуан

Ну, то в чім же діло?
Хіба зустрітися на маскараді
не веселіше, ніж на кладовищі?

Донна Соль

(сягає рукою за пояс)
О! Я забула взяти свій кинджал!

Дон Жуан

(вклоняючись, подає їй свій стилет)
Прошу, сеньйоро.

Донна Соль

(відштовхує його руку)
Геть!

Дон Жуан

(ховає стилет)

Непослідовно.
Що ж вам бажано, прехороша пані?

Донна Соль

Не знаєте?

Дон Жуан

Ні, далебі, не знаю.

Донна Соль

Ви пам'ятаєте, що ви писали?

Дон Жуан

Я вам писав: «Покиньте чоловіка,
як він вам осоружний, і втікайте».

Донна Соль

З ким?

Дон Жуан

А конечне треба з кимсь?
Хоч і зо мною. Можу вас провести.

Донна Соль

Куди?

Дон Жуан

В Кадікс.

Донна Соль

Навіщо?

Дон Жуан

Як навіщо?
Хіба на волю вирватись — то мало?

Донна Соль

То ви мене просили на стрівання,
щоб се сказати?

Дон Жуан

А для чого ви
на те стрівання йшли? Чи ви хотіли
підсолодити трохи гірку страву

подружніх обов'язків? Вибачайте,
я солодощів готувать не вчився.

Донна Соль

(подається до сходів на рундук)

Ви ще мені заплатите за се!

«Чорне доміно»

(виходячи на світло і переймаючи донну Соль. Ненатурально зміненим голосом)

Твій муж тобі дозволить плату взяти?

Донна Соль миттю вибігає геть за браму. «Чорне доміно» хоче сховатись у тінь, Дон Жуан заступає йому дорогу.

Дон Жуан

Ти хто, жалобна маско?

«Чорне доміно»

Тінь твоя!

Спритно втікає від Дон Жуана, ховаючись поза кущами, забігає в альтанку і там прищулюється. Дон Жуан, втерявши «Чорне доміно» з очей, подається в інший бік, шукаючи його. На горішньому рундуці донна Анна танцює сегідільї.

Один лицар

(коли Анна скінчила танець)

Осе ж ви танцювали, донно Анно,
по наших всіх серцях.

Анна

Невже? Здавалось
мені, що я танцюю по помості.
Чи се у вас такі тверді серця?

Другий лицар

(підходить до Анни і вклоняється, запрошуючи до танцю)

Тепер моя черга.

Анна

(складає долоні)

Сеньйоре, пробі!

Другий лицар

Я підожду. Але черга за мною?

Анна

Звичайно.

(Встає і, замішавшись межи гостями, зникає, потім з'являється в дворику, вийшовши долішніми сходами.)

Донна Анна надходить до альтанки. «Чорне доміно» вибігає звідти шзидко, але без шелесту, і ховається в кущах. Анна падає в знесиллі на широкий ослін в альтанці.

Дон Жуан

(наближається до неї)

Се ви тут? Вибачайте, вам недобре?

Анна

(сіла рівніше)

Ні, просто втомлена.

Дон Жуан

Іти на гору?

Анна

Як?.. А!.. Між іншим, я найбільш втомилась
від безконечних дотепів сей вечір.

Дон Жуан

Я в думці мав не дотеп.

Анна

Що ж інакше?

Дон Жуан

Я думав: що могло примусить вас
нагірної в'язниці домагатись?

Анна

В'язниці? Я гадаю, просто замку,
а замки завжди на горі стоять,
бо так величніше і неприступніш.

Дон Жуан

Я дуже поважаю неприступність,
як їй підвалиною не каміння,
а щось живе.

Анна

Стояти на живому
ніщо не може, бо схибнеться хутко.

Для гордої і владної душі
життя і воля — на горі високій.

Дон Жуан

Ні, донно Анно, там немає волі.
З нагірного шпиля людині видко
простори вільні, та вона сама
прикована до площинки малої,
бо леда крок — і зірветься в безодню.

Анна

(в задумі)

То де ж є в світі тая справжня воля?..
Невже вона в такім житті, як ваше?
Адже між людьми ви, мов дикий звір
межи мисливцями на полюванні,—
лиш маска вас боронить.

Дон Жуан

Полювання
взаємне межи нами. Що ж до маски —
се тільки хитрощі мисливські. Зараз
її не буде.

(Скидає маску і сідає коло Анни.)

Вірте, донно Анно:
той тільки вільний від громадських пут,
кого громада кине геть від себе,
а я її до того сам примусив.
Ви бачили такого, хто, йдучи
за щирим голосом свойого серця,
ніколи б не питав: «Що скажуть люди?»
Дивіться — я такий. І тим сей світ
не був мені темницею ніколи.
Легенькою фелюкою злітав я
простор морей, як перелітна птиця,
пізнав красу далеких берегів
і краю ще не знаного принаду.
При світлі волі всі краї хороші,
всі води гідні відбивати небо,
усі гаї подібні до едему!

Анна

(стиха)

Так... се життя!

Пауза. Нагорі знов музика й танці.

Дон Жуан

Як дивно! Знов музика...

Анна

Що ж дивного?

Дон Жуан

Чому, коли вмирає
старе і горем бите, всі ридають?
А тут — ховають волю молоду
і всі танцюють...

Анна

Але й ви, сеньйоре,
теж танцювали.

Дон Жуан

О, якби ви знали,
що думав я тоді!

Анна

А що?

Дон Жуан

Я думав:
«Коли б, не випускаючи з обіймів,
її помчати просто на коня,
та й до Кадікса!»

Анна

(встає)

Чи не забагато
ви дозволяєте собі, сеньйоре?

Дон Жуан

Ох, донно Анно, та невже потрібні
і вам оті мізерні огорожі,
що нібито обороняти мають
жіночу гідність? Я ж бо силоміць
не посягну на вашу честь, не бійтесь.
Жінкам не тим страшний я.

Анна

(знов сідає)

Дон Жуане,
я не боюся вас.

Дон Жуан

Я вперве чую
такі слова з жіночих уст! Чи, може,
ви тим собі додаєте одваги?

Анна

Одвага ще не зрадила мене
в житті ні разу.

Дон Жуан

Ви й тепер в ній певні?

Анна

Чому ж би ні?

Дон Жуан

Скажіть мені по правді,
чи ви зазнали волі хоч на мить?

Анна

У сні.

Дон Жуан

І в мрії?

Анна

Так, і в мрії теж.

Дон Жуан

То що ж вам не дає ту горду мрію
життям зробити? Тільки за поріг
переступіть — і цілий світ широкий
одкриється для вас! Я вам готовий
і в щасті і в нещасті помагати,
хоч би від мене серце ви замкнули.
Для мене найдорожче — врятувати
вам гордий, вільний дух! О донно Анно,
я вас шукав так довго!

Анна

Ви шукали?
Та ви ж мене зовсім не знали досі!

Дон Жуан

Не знав я тільки вашого імення,
не знав обличчя, але я шукав

у кожному жіночому обличчі
хоч відблиску того ясного сяйва,
що променіє в ваших гордих очах.
Коли ми двоє різно розійдемось,
то в божім твориві немає глузду!

Анна

Стривайте. Не тьмаріть мені думок
речами запальними. Не бракує
мені одваги йти в широкий світ.

Дон Жуан

(встає і простягає їй руку)

Ходім!

Анна

Ще ні. Одваги тут не досить.

Дон Жуан

Та що ж вас не пускає? Сії перли?
Чи та обручка, може?

Анна

Се? Найменше!

(Здіймає перловий убір з голови і кладе на ослоні, а обручку, знявши, держить на простягненій долоні.)

Ось покладіть сюди і ваш перстеник.

Дон Жуан

Нащо він вам?

Анна

Не бійтесь, не надіну.
В Гвадалквівір я хочу їх закинуть,
як будемо переїздити міст.

Дон Жуан

Ні, сього персня я не можу дати.
Просіть, що хочете...

Анна

Просити вас
я не збиралась ні про що. Я хтіла
лиш перевірити, чи справді є
на світі хоч одна людина вільна,
чи то все тільки «маврітанський стиль»,

і ви самі за ту хвалену волю
не віддасте й тоненької каблучки.

Дон Жуан

Я все життя віддам!

Анна

(знов простягає руку)

Обручку!

Дон Жуан

Анно!
Обручка та не є любові знак.

Анна

А що ж? Кільце з кайданів? Дон Жуане,
і вам не сором в тому признаватись?

Дон Жуан

Я слово честі дав її носити.

Анна

Ах, слово честі?

(Встає.)

Дякую, сеньйоре,
що ви мені те слово нагадали.

(Надіває знов убір і свою обручку і хоче відійти.)

Дон Жуан

(падає на коліна)

Я вас благаю, донно Анно!

Анна

(з гнівним рухом)

Годі!
Доволі вже комедії! Вставайте!

(Обертається і бачить командора, що наближається від дому до альтанки.)

Прошу вас, дон Гонзаго, проведіть
мене нагору знову.

Командор

Донно Анно,
скажіть мені того сеньйора ймення.

Анна

Той лицар — наречений Долоріти.
Інакше він не сміє називатись.

Дон Жуан

У мене єсть імення — Дон Жуан.
Се ймення всій Іспанії відоме!

Командор

Ви той баніт, кого король позбавив
і честі, й привілеїв? Як ви сміли
в сей чесний дім з'явитись?

Дон Жуан

Привілеї
король дає, король і взяти може.
А честь моя, так само як і шпага,
мені належать — їх ніхто не зломить!
Чи хочете попробувати, може?

(Вихоплює шпагу і стає в позицію до поєдинку.)

Командор

(закладає руки навхрест)

З банітами ставать до поєдинку
не личить командорові.

(До Анни)

Ходім.

(Бере Анну під руку і рушає, обернувшись плечима до Дон Жуана.)

Дон Жуан кидається за командором услід і хоче проткнути його шпагою. З тіні виринає «Чорне доміно» і хапає Дон Жуана за руку обома руками.

«Чорне доміно»

(незміненим голосом, так, що можна пізнати голос Долорес)

Немає честі нападати ззаду!

Анна оглядається. Дон Жуан і Долорес вибігають за браму.

Командор

Не оглядайтесь.

Анна

Вже нема нікого.

Командор

(випускає Аннину руку і зміняє спокійний тон на грізний)

Він як сюди дістався, донно Анно?

Анна

Кажу ж вам, як Долорес наречений.

Командор

Чого ж було стояти на колінах?

Анна

Кому?

Командор

Та вже ж йому тут перед вами!

Анна

Не навпаки? Ну, то про що ж розмова?

Командор

І ви могли дозволити...

Анна

Мій боже!
Хто ж дозволу на сії речі просить?
Се, може, та кастільська етикета
наказує звертатися до дами:
«Дозвольте, пані, стати на коліна».
У нас за сеє кожна осміяла б.

Командор

Як ви привикли все збувати сміхом!

Анна

Та змилуйтесь! Якби я кожен раз,
відкоша даючи, лила ще сльози,
то в мене б очі вилиняли досі!
Невже б вам справді так сього хотілось
Вам дивно се, що я за ним услід
не простягаю рук, не плачу гірко,
не сповідаюся тут перед вами
в злочинному коханні, що, мов буря,
налинуло на серце безборонне?
Була б я мов Ізольда [4] в тім романі,
та шкода, я до того не в настрої,—
якраз охоту маю до фанданга!
О! — чую, саме грають...— la-la-la!..
Ходімо, дон Гонзаго! Я полину,
як біла хвиля, у хибкий танець,
а ви спокійно станете, мов камінь.

Бо знає камінь, що танок свавільний
скінчить навіки хвиля — коло нього.

Командор веде Анну попід руку нагору, де танцюють.

III

Печера на березі моря в околиці Кадікса. Дон Жуан сидить на камені і точить свою шпагу. Сганарель стоїть коло нього.

Сганарель

Навіщо ви все точите ту шпагу?

Дон Жуан

Так, звичка.

Сганарель

Ви ж тепер на поєдинки
вже не виходите.

Дон Жуан

Не маю з ким.

Сганарель

Хіба людей не стало?

Дон Жуан

Всі ті люди
не варті сеї шпаги.

Сганарель

Може, й шпага
когось не варта?

Дон Жуан
(грізно)
Ти!!

Сганарель

Пробачте, пане,
то жарт безглуздий. Я вже й сам не тямлю,
де в мене тії дурощі беруться,—
от наче щось сіпне!

Дон Жуан

Іди! Не застуй!

Сганарель, посміхнувшись, виходить. Дон Жуан далі точить шпагу

Ет, знову пощербив! Геть, на зламання!

(Кидає шпагу.)

Сганарель

(вбігає швидко і нишком)

Мій пане, утікаймо!

Дон Жуан

Ще чого?

Сганарель

Нас викрито. Я бачив, недалечко
чернець якийсь блукає.

Дон Жуан

Ну, то що?

Сганарель

Се шпиг від інквізиції, напевне,
а може, й кат з отруєним стилетом.

Дон Жуан

Шпигів я не боюся, звик до них,
а шпага в мене довша від стилета.
Веди ченця, коротша буде справа.
Скажи йому, що сповіді бажає
всесвітній грішник Дон Жуан.

Сганарель

Гаразд.
Ви не дитина, я при вас не нянька.

Виходить і незабаром приводить в печеру ченця, невисокого на зріст, тонкого, в одежі «невидимок» — в чорній відлозі (каптурі), що закриває все обличчя, тільки для очей у ній прорізані дірки.

Дон Жуан

(встає назустріч із шпагою в руках)

Мій отче, або, може, краще — брате,
чому завдячую такі святії
одвідини?

Чернець робить рукою знак, щоб Сганарель вийшов.

Ти вийди, Сганарелю.

(Бачачи, що Сганарель не спішиться, пошепки до нього.)

Поглянь, в ченця рука жіноча.

Сганарель

Щоб їх!

(Махнувши рукою, виходить.)

Дон Жуан кладе шпагу на камінь. З-під одкинутої відлоги раптом виступає обличчя Долорес.

Дон Жуан

Долорес?! Ви? І знов у сій печері...

Долорес

Я знов прийшла порятувати вас.

Дон Жуан

Порятувати? Хто ж се вам сказав,
що нібито мені рятунку треба?

Долорес

Сама я знала се.

Дон Жуан

Я ж не слабий,
як бачите,—веселий, вільний, дужий.

Долорес

Ви хочете, щоб вам здавалось так.

Дон Жуан

(на мить замислюється, але хутко підводить голову різким, упертим рухом)

Я бачу, сеньйорито, ваша одіж
настроїла вас на чернечий лад.
Але я вам не буду сповідатись,—
мої гріхи не для панянських слухів.

Долорес мовчки виймає два сувої пергаменту і подає їх Дон Жуанові.

Ні, вибачте, Долорес! Я не хтів
зневажить вас, мені було б се прикро.
Що ви мені принесли?

Долорес

Прочитайте.

Дон Жуан

(швидко переглядає пергаменти)

Декрет від короля... і папська булла...
Мені прощаються усі злочини

і всі гріхи...Чому? З якої речі?..
І як до вас дістались сі папери?

Долорес

(спустивши очі)

Ви не догадуєтесь?

Дон Жуан

О Долорес!
Я розумію. Знов ви наложили
на мене довг якийсь. Та вам відомо,
що я привик свої довги платити.

Долорес

Я не прийшла сюди з вас плату править.

Дон Жуан

Я вірю вам. Але я не банкрот.
Колись я вам заставу дав — обручку,
тепер готовий виплатить весь довг.
Уже ж я не баніт, а гранд іспанський,
і вам не сором буде стать до шлюбу
зо мною.

Долорес

(із стогоном)

Боже! Діво пресвятая!
Я сподівалася, що сеє буде...
але щоб так мою останню мрію
я мусила ховати...

(Голос їй перехоплює спазма стриманих сліз.)

Дон Жуан

Я вразив вас?
Та чим, Долорес?

Долорес

Ви не зрозуміли?
Гадаєте, що, як іспанський гранд
дочці гідальга кине шлюбний перстень,
немов гаман з червінцями лихварці,
то в ній повинно серце розцвісти,
а не облитись крів'ю?

Дон Жуан

Ні, Долорес,
і ви ж мене повинні зрозуміти,—

ніякій дівчині, ніякій жінці
не був я досі винен зроду!

Долорес

Справді?
Ви, Дон Жуан, нічим не завинили
проти жіноцтва?

Дон Жуан

Ні. Нічим, ніколи.
Я кожен раз давав їм теє все,
що лиш вони могли змістити: мрію,
коротку хвилю щастя і порив,
а більшого з них жодна не зміщала,
та іншій і того було надміру.

Долорес

А ви самі могли змістити більше?

(Пауза.)

Платити вам не прийдеться сей раз.
Візьміть назад сю золоту «заставу».

(Хоче зняти з своєї правиці обручку.)

Дон Жуан

(вдержує її руку)

Ні, то належить вам з святого права.

Долорес

Я вже сама до себе не належу.
Вже й се видиме тіло не моє,
сама душа у сьому тілі — дим
жертовного кадила, що згорає
за вашу душу перед богом...

Дон Жуан

Що се?
Я ваших слів не можу зрозуміти.
Ви мов заколота кривава жертва,
такі в вас очі... Сей декрет, ся булла...
Ви як їх здобули? Я вас благаю,
скажіть мені!

Долорес

Навіщо вам те знати?

Дон Жуан

Ще, може, я зречуся тих дарів.

Долорес

Ви їх зректись не можете, я знаю.
А як вони здобуті — все одно.
Не перший раз за вас загине жінка,
якби ж то хоч останній!

Дон Жуан

Ні, скажіть.
Коли не скажете, я можу здумать,
що спосіб добування був ганебний,
бо чесний покриву не потребує.

Долорес

«Ганебний»... «чесний»... як тепер далеко
від мене сі слова... Що ж, я скажу:
я за декрет сей тілом заплатила.

Дон Жуан

Як?..

Долорес

Я не можу довше поясняти.
Ви знаєте всі норови двірські,—
там платиться за все коли не злотом,
то...

Дон Жуан

Боже! Як же страшно се, Долорес!

Долорес

Вам страшно? Я сього не сподівалась.

Дон Жуан

А вам?

Долорес

Я вже нічого не боюся.
Чого мені жахатися про тіло,
коли не побоялась я і душу
віддати, щоб за буллу заплатити?

Дон Жуан

Та хто ж душею платить?

Долорес

Всі жінки,
коли вони кохають. Я щаслива,
що я душею викупляю душу,
не кожна жінка має сеє щастя.
Святий отець вам душу визволяє
від кар пекельних через те, що я
взяла на себе каяться довічно
за ваші всі гріхи. В монастирі
з уставом найсуворішим я буду
черницею. Обітницю мовчання,
і посту, й бичування дам я богу.
Зректися маю я всього, Жуане,
і навіть — мрій і спогадів про вас!
Лиш пам'ятать про вашу душу буду,
а власну душу занедбаю. Піде
моя душа за вас на вічні муки.
Прощайте.

Дон Жуан стоїть мовчки, приголомшений.
Долорес рушає, але зараз зупиняється.

Ні, ще раз! Останній раз
я подивлюся ще на сії очі!
Бо вже ж вони мені світить не будуть
в могильній тьмі того, що буде зватись
моїм життям... Візьміте ваш портрет.

(Здіймає з себе медальйон і кладе на камінь.)

Я маю пам'ятать про вашу душу,
більш ні про що.

Дон Жуан

Але якби я вам
сказав, що мить єдина щастя з вами
тут, на землі, дорожча задля мене,
ніж вічний рай без вас на небесах?

Долорес

(екстатично, як мучениця на тортурах)

Я не прошу мене не спокушати!
Сей півобман... коли б він міг до краю
се серце сторожкеє одурити!
Святая діво! Дай мені принести
за нього й сюю жертву!.. О Жуане,
кажіть мені, кажіть слова кохання!
Не бійтеся, щоб я їх прийняла.
Ось вам обручка ваша.

(Здіймає і хоче подати Дон Жуанові обручку, але рука знесилено опадає, обручка котиться додолу.)

Дон Жуан

(підіймає обручку і надіває знов на руку Долорес)

Ні, ніколи
я не візьму її. Носіть її
або мадонні дайте на офіру,
як хочете. На сю обручку можна
дивитися черниці. Ся обручка
не збудить грішних спогадів.

Долорес

(тихо)

Се правда.

Дон Жуан

А вашої я не віддам нікому
довіку.

Долорес

Нащо вам її носити?

Дон Жуан

Душа свої потреби має й звички,
так само, як і тіло. Я хотів би,
щоб ви без зайвих слів се зрозуміли.

Долорес

Пора вже йти мені... Я вам прощаю
за все, що ви...

Дон Жуан

Спиніться! Не тьмаріть
ясного спогаду про сю хвилину!
За що прощати? Я ж тепера бачу,
що я і вам не завинив нічого.
Адже ви через мене досягли
високого, пречистого верхів'я!
Невже мене за се прощати треба?
О ні, либонь, ви в слові помилились!
У серці сторожкім такеє слово
вродитись не могло. Вам непотрібні
такі слова, коли ви стали вище
від ганьби й честі. Правда ж так, Долорес?

Долорес

Здається, слів ніяких більш не треба.
(Хоче йти.)

Дон Жуан

Стривайте ще, Долорес... Ви в Мадріді одвідали сеньйору де Мендоза?

Долорес

(спиняється)

Ви... ви мене питаєте про неї?

Дон Жуан

Я бачу, рано вам ще в монастир.

Долорес

(перемагає себе)

Я бачила її.

Дон Жуан

Вона щаслива?

Долорес

Здається, я щасливіша від неї.

Дон Жуан

Вона про мене не забула?

Долорес

Ні.

Дон Жуан

Почім ви знаєте?

Долорес

Я серцем чую.

Дон Жуан

Се все, що хтів я знати.

Долорес

Я вже йду.

Дон Жуан

Ви не питаєте мене, навіщо
мені се треба знати?

Долорес

Не питаю.

Дон Жуан

І вам не тяжко се?

Долорес

Я не шукала
ніколи стежки легкої. Прощайте.

Дон Жуан

Прощайте. Я ніколи вас не зраджу.

Долорес закриває раптом обличчя відлогою і виходить з печери, не оглядаючись.
Сганарель увіходить і докірливо дивиться на Дон Жуана.

Дон Жуан

(скоріш до себе, ніж до слуги)
Яку я гарну вигартував душу!

Сганарель

Чию? Свою?

Дон Жуан

Ущипливе питання,
хоч несвідоме!

Сганарель

Думаєте, пане?

Дон Жуан

А ти що думаєш?

Сганарель

Що я видав вас
ковадлом і клевцем, а ще ніколи
не бачив ковалем.

Дон Жуан

То ще побачиш.

Сганарель

Шкода! Пропало вже!

Дон Жуан

Що? Де пропало?

Сганарель

Пішла в черниці ваша доля, пане.

Дон Жуан

То ти підслухував?

Сганарель

А ви й не знали?
Хто має слуги, той повинен звикнуть,
що має повсякчас конфесьйонал.

Дон Жуан

Але щоб так нахабно признаватись!..

Сганарель

То треба буть слугою Дон Жуана.
Мій пан відомий щирістю своєю.

Дон Жуан

Ну, не плещи!.. То тінь моя пішла,
зовсім не доля. Доля жде в Мадріді.
Сідлай лиш коней. Ми тепер поїдем
ту долю добувати. Швидше! Миттю!

Сганарель виходить. Дон Жуан бере шпагу до рук і проводить рукою по лезі, пробуючи її гострість, при тому всміхається.

IV

Оселя командорова в Мадріді. Опочивальня донни Анни, велика, пишно, але в темних тонах убрана кімната. Високі вузькі вікна з балконами сягають сливе до підлоги, жалюзі на них закриті. Донна Анна у сивій з чорним півжалобній сукні сидить при столику, перебирає в скриньці коштовні покраси і приміряє їх до себе, дивлячись у свічадо.

Командор

(увіходить)

Чого се ви вбираєтесь?

Анна

На завтра
покраси вибираю. Завтра хочу
піти на бій биків.

Командор

У півжалобі?!

Анна

(з досадою відсуває покраси)

Ох, ті жалоби! І коли їм край?

Командор

(спокійно)

Ся має вісім день іще тривати.
По дядькові вона не дуже довга.

Анна

Найцікавіше те, що я і в вічі
не бачила ніколи того дядька.

Командор

То справи не зміняє. Ви тепер
належите до дому де Мендозів,
тож вам годиться шанувати пам'ять
всіх свояків.

Анна

Продовж їм, боже, віку!
Бо се тепер по дядькові жалоба,
а то була по тітці, перед нею ж —
коли б не помилитись! — брат у третіх
чи небіж у четвертих нам помер...

Командор

На кого ви розсердились?

Анна

Я тільки
хотіла пригадати, скільки днів
я не була в жалобі з того часу,
як з вами одружилась.

Командор

Цілий місяць.

Анна

(іронічно)

Ах, цілий місяць? Се багато, справді!

Командор

Не розумію вашої досади.
Невже-таки для марної розваги

ладні ви занедбати всі почесні
звичаї давні?

Анна

(встає)

Що се за слова?
Я не додержую звичаїв чесних?
Коли я що ганебного вчинила?

Командор

Про щось ганебне й мови буть не може,
але для нас і збочення найменше
було б ступнем до прірви. Не забудьте,
що командорський плащ мені дістався
не просьбами, не грішми, не насильством,
але чеснотою. З нас, де Мендозів,
були здавен всі лицарі без страху,
всі дами без догани. Чи ж подоба,
щоб саме вас юрба могла огудить,
коли ви завтра...

Анна

(роздражнено)

Я не йду нікуди.

Командор

Зовсім нема потреби замикатись.
Ми завтра маємо піти до церкви.

Анна

Я не збиралася до церкви завтра.

Командор

А все-таки ми мусимо піти,—
казати казань має фра Іньїго.

Анна

Се найнудніший в світі проповідник!

Командор

Я з вами згоджуюсь. Та королева
злюбила ті казання. Отже, ходить
і цілий двір на них. Коли не буде
з усіх грандес лиш вас, то се помітять.

Анна мовчки зітхає.

(Командор виймає з кишені молитовні чітки з димчастого кришталю.)

Я вам купив чітки до півжалоби,
а трохи згодом справлю з аметисту.

Анна

(бере чітки)

Спасибі, тільки нащо се?

Командор

Вам треба
пишнотою всіх дам переважати.
І ще, будь ласка, як прийдем до церкви,
не попускайте донні Консепсьйон
край королеви сісти. Теє місце
належить вам. Прошу вас пам'ятати,
що нам належить перше місце всюди,
бо ми його займати можем гідно,
і нас ніхто не може замінити,—
ручить за те не тільки честь Мендозів,
а й ордену мого почесний прапор.
Коли ж не тільки донна Консепсьйон,
а й королева схоче те забути,
то я, не гаючись, покину двір,
за мною рушить все моє лицарство,
і вже тоді нехай його величність
придержує корону хоч руками,
щоб часом не схитнулась. Я зумію
одважно боронити прав лицарських,
та тільки треба, щоб вони були
всім навіч безперечні, а для того
ми мусим пильнувать не тільки честі,
але й вимог найменших етикети,
щонайдрібніших. Хай вони здаються
для вас нудними, марними, без глузду...

Анна

Терпливосте свята!

Командор

Так, справді треба
молитись до терпливості святої,
коли хто хоче встоять на верхів'ї
тих прав, що вимагають обов'язків.
Права без обов'язків — то сваволя.

Анна знов зітхає.

Зітхаєте? Що ж, вам було відомо,
які вас тут повинності чекають.
Свідомо ви обрали вашу долю,
і ваше каяття прийшло запізно.

Анна

(гордо)

І в думці я не маю каяття.
Я признаю вам рацію. Забудьте
мої химери — вже вони минули.

Командор

Осе слова справдешньої грандеси!
Тепер я пізнаю свою дружину.
Простіть, я був на мить не певен вас,
і так мені тоді самотньо стало,
і боротьба здалась мені тяжкою
за той щабель, що має вас поставить
ще вище.

Анна

(живо)

За який щабель? Таж вище
є тільки трон!

Командор

Так, тільки трон!

(Пауза.)

Давно б я
сей план вам розказав, якби я бачив,
що ви тим жити можете, чим я.

Анна

А ви сього не бачили?

Командор

Я каюсь.
Але тепер я кожний крок мій хочу
робити з вами враз. Найвища скеля
лише тоді вінець почесний має,
коли зів'є гніздо на ній орлиця.

Анна

Орлиця?

Командор

Так, орлиця тільки може
на гострому і гладкому шпилі
собі тривку оселю збудувати
і жити в ній, не боячись безвіддя,
ні сонця стріл, ані грізьби перунів.
За те їй нагорода — високості...

Анна

(переймає)

...у чистому нагірному повітрі
без пахощів облесливих долин.
Чи так?

Командор

Так. Дайте руку.

Анна подає руку, він стискає.

І добраніч.

Анна

Ви йдете?

Командор

Так, на раду капітулу,
як часом запізнюся, то не ждіть.

(Виходить.)

Анна сідає і задумується. Увіходить покоївка Маріквіта.

Анна

Ти, Маріквіто? Де моя дуенья?

Маріквіта

Їй раптом так чогось недобре стало,
аж мусила лягти. Але як треба,
то я таки її покличу.

Анна

Ні,
нехай спочине. Заплети мені
волосся на ніч та й іди.

Маріквіта

(заплітаючи Анні коси)

Я маю

сеньйорі щось казати, тільки ждала,
щоб вийшов з дому наш сеньйор.

Анна

Даремне.
Я від сеньйора таємниць не маю.

Маріквіта

О, певна річ! Адже моя сеньйора
зовсім свята! Я саме те казала
тому слузі, як брала ті квітки.

Анна

Який слуга? Що за квітки?

Маріквіта

Недавно
слуга якийсь приніс квітки з гранати
від когось для сеньйори.

Анна

(гнівно)

Буть не може!
Квітки з гранати, кажеш? І для мене?

Маріквіта

Не знаю... Він казав... Воно-то правда —
зухвало трохи, бо квітки з гранати —
то знак жаги. Та що я поясняю!
Адже се всім відомо.

Анна

Маріквіто,
я мушу знать, від кого ся образа!

Маріквіта

Слуга імення не сказав, лиш мовив,
квітки ті даючи: «Се донні Анні
від мавра вірного».

Анна уривчасто скрикує.

Сеньйора знає,
від кого то?

Анна

(збентежена)

Не треба тих квіток...

Маріквіта

Я принесу, хоч покажу.

Анна

Не треба!

Маріквіта, не слухаючи, вибігає і миттю вертається з китицею червоного гранатового цвіту.

(Одхиляючи квіти рукою та одвертаючись.)

Геть викинь їх!

Маріквіта

Я б їх собі взяла,
коли сеньйора їх не хоче. Тут же
квітки навдивовижу...

Анна

Так... візьми...

Маріквіта

От завтра я заквітчаюсь!

Анна

Іди!

Маріквіта

Чи тут не треба відчинити вікон?
Страх душно!

Анна

(в задумі, безуважно)

Відчини.

Маріквіта

(одчиняючи)

І жалюзі?

Анна

Ні, може, видко з вулиці.

Маріквіта

(одчиняючи жалюзі)

Та де ж там!
Тепер на вулиці зовсім безлюдно.
Тут не Севілья! Ох, тепер в Севільї
дзвенять-бринять всі вулиці від співів,

повітря в'ється в прудкій мадриленьї!
А тут повітря кам'яне...

Анна

(нервово)

Ой, годі!

Маріквіта, говорячи, вихилилась із вікна і розглядається на всі боки; раптом робить рукою рух, наче кидаючи щось.

(Завваживши рух.)

Та що ти, Маріквіто?!

Маріквіта

(невинно)

Що? Нічого.

Анна

Ти кинула до когось квітку?

Маріквіта

Де ж там!
Я нетлю проганяла... Чи сеньйора
нічого більш не потребує?

Анна

Ні.

Маріквіта

(кланяється, присідаючи)

Бажаю гарних, гарних снів!

Анна

Добраніч!

Маріквіта вийшла, а вийшовши, полишила в кімнаті китицю з гранат. Анна, оглянувшись на двері, тремтячою рукою бере ту китицю і з тугою дивиться на неї.

(Стиха.)

Від мавра вірного...

Дон Жуан без шелесту, зручно влазить вікном, кидається на коліна перед Анною і покриває поцілунками її одежу й руки.

(Впустивши китицю, в нестямі.)

Ви?!

Дон Жуан

Я! Ваш лицар!
Ваш вірний мавр!

Анна

(опам'ятавшись)

Сеньйоре, хто дозволив?

Дон Жуан

(уставши)

Навіщо сеє лицемірство, Анно?
Я ж бачив, як ви тільки що держали
сю китицю.

Анна

Се трапилось випадком.

Дон Жуан

Такі випадки я благословляю!

(Простягає до Анни руки, вона бороніться рухом.)

Анна

Я вас прошу, ідіть, лишіть мене!

Дон Жуан

Ви боїтесь мене?

Анна

Я не повинна
приймати вас...

Дон Жуан

Які слова безсилі!
Колись я не такі од вас чував!
Ох, Анно, Анно, де ж ті ваші горді
колишні мрії?

Анна

Ті дівочі мрії —
то просто казка.

Дон Жуан

А хіба ж ми з вами
не в казці живемо? На кладовищі,
між сміхом і слізьми, вродилась казка,
у танці розцвіла, зросла в розлуці...

Анна

І час уже скінчитись їй.

Дон Жуан

Як саме?
Що вірний лицар визволить принцесу
з камінної в'язниці, і почнеться
не казка вже, а пісня щастя й волі?

Анна

(хитає головою)

Хіба не може казка тим скінчитись,
що лицар просто вернеться додому,
бо вже запізно рятувать принцесу?

Дон Жуан

О ні! Такого в казці не буває!
Таке трапляється хіба в житті,
та й то в нікчемному!

Анна

Мені нічого
од вас не треба. Я вас не прошу
ні рятувать мене, ні потішати.
Я вам не скаржусь ні на що.

Дон Жуан

Ох, Анно,
хіба я сам не бачу?..
(Ніжно.)
Сії очі,
колись блискучі, горді, іскрометні,
тепер оправлені в жалобу темну
і погасили всі свої вогні.
Сі руки, що були, мов ніжні квіти,
тепера стали, мов слонова кість,
мов руки мучениці... Сяя постать
була мов буйна хвиля, а тепера
подібна до тії каріатиди,
що держить на собі тягар камінний.

(Бере її за руку.)

Кохана, скинь же з себе той тягар!
Розбий камінну одіж!

Анна

(в знесиллі)

Я не можу...

той камінь... він не тільки пригнітає,
він душу кам'янить... се найстрашніше...

Дон Жуан

Ні-ні! Се тільки сон, камінна змора!
Я розбуджу тебе вогнем любові!

(Він пориває Анну в обійми, вона схиляється йому на плече і проривається риданням.)

Ти плачеш! Сії сльози помсти просять!

Чутно, як здалека забряжчав ключ у замку, потім на сходах чутно важкі повільні кроки командора.

Анна

Се похода Гонзага! Утікайте!

Дон Жуан

Втікати? Ні. Тепер я маю змогу
йому не уступитися з дороги.

Командор

(увіходить і бачить Дон Жуана)

Ви? Тут?

Дон Жуан

Я тут, сеньйоре де Мендоза.
Прийшов подякувать за веледушність,
колись мені показану. Тепер
я рівня вам. Либонь, се вам відомо?

Командор мовчки добуває свою шпагу, Дон Жуан свою і вступають в бій. Донна Анна скрикує.

Командор

(оглядаючись на неї)

Я вам наказую мовчати.

Дон Жуан коле його в шию, він падає і вмирає.

Дон Жуан

Край!

(Обтирає шпагу плащем командоровим.)

Анна

(до Дон Жуана)

Що ви зробили?

Дон Жуан

Що? Я подолав
сперечника у чеснім поєдинку.

Анна

Сього за поєдинок не признають,—
ви будете покарані за вбивство.

Дон Жуан

Мені се байдуже.

Анна

Але мені
не байдуже, щоб тут мене взивали
подвійною вдовою — і по мужу,
і по коханцю!

Дон Жуан

Я ж іще не був
коханцем вашим.

Анна

Сеє знаєм *ми*,
та хто ж тому повірить? Я не хочу
з іменням зрадниці, з печаттю ганьби
зостатися у сім гнізді осинім.

Дон Жуан

Втікаймо вкупі!

Анна

Ви ума збулися?
Се значить взяти камінь у дорогу!
Ідіть від мене, бо інакше зараз
я крик здійму й скажу, що ви хотіли
мене збезчестити, зрадецьки вбивши
сеньйора де Мендоза.

Дон Жуан

Донно Анно,
ви можете сказати се?!

Анна
(твердо)

Скажу.

Дон Жуан

А що як я скажу, що ви були
коханкою і спільницею вбивства?

Анна

Се не по-лицарськи.

Дон Жуан

А ви, сеньйоро,
по-якому збираєтесь робити?

Анна

Я тільки боронюся. І як ви
от зараз підете із сього дому,
я всім скажу і всі тому повірять,
що тут були розбійники, та й годі.

Дон Жуан стоїть в непевності.

Ну що ж? Либонь, нема про що вам думать?

Дон Жуан мовчки вилазить вікном. Анна дивиться якусь хвилину в вікно, ждучи, поки він далеко одійде. Потім бере із скриньки покраси, викидає їх у вікно і здіймає голосний крик.

Розбій! Розбій! Рятуйте! Пробі! Люди!

На крик її збігаються люди, вона падає, нібито зомліла.

V

Кладовище в Мадріді. Пам'ятники переважно з темного каменю, суворого стилю. Збоку — гранітна каплиця стародавнього будування. Ні ростин, ні квітів. Холодний, сухий зимовий день. Донна Анна в глибокій жалобі повагом іде, несучи в руках срібний нагробний вінець. За нею йде стара дуенья. Обидві надходять до могили, де стоїть пам'ятник командорові — велика статуя з командорською патерицею в правиці, а лівицею оперта на меч з розгорненим над держалном меча сувоєм. Анна мовчки стає на коліна перед могилою, кладе вінець до підніжжя статуї і перебирає чітки ворушачи устами.

Дуенья

(діждавшись, поки Анна раз перебрала чітки)

Я насмілюся прохать сеньйору
дозволити мені зайти на хвильку,
зовсім близенько, тут-таки, при брамі,
до родички позичить рукавичок,—
я їх забула дома, на нещастя,
а холод лютий.

Анна

Се не випадає,
щоб я лишилась тут на самоті.

Дуенья

Моя сеньйоро милостива! Пробі,
таж я стара, гостець мене так мучить!
Сеньйора бачить, як напухли руки?
Я, далебі, від болю ніч не спала.

Анна

(глянувши на руки дуеньї)

А справді, спухли. Ну, вже добре, йдіть,
лиш не баріться.

Дуенья

Буду поспішати.
Моя сеньйора — янгол милосердя!

(Відходить.)

Ледве дуенья відійшла, з-за близького пам'ятника з'являється Дон Жуан. Анна схоплюється на рівні ноги.

Дон Жуан

Нарешті я вас бачу!

Анна

Дон Жуане!
Се ви мою дуенью підкупили?

Дон Жуан

Ні, я улучив мить. А хоч би й так,
то ви самі були б із того винні.

Анна

Я?

Дон Жуан

Ви. Бо хто ж примушує мене
годинами блукать по кладовищі,
вас виглядаючи? І лиш на теє,
щоб я мав щастя бачити, як ви
під охороною дуеньї тута
читаєте нещирі молитви
на гробі «незабутнього»...

Анна

(спиняє його рухом руки)

Стривайте.
Ніхто вас не примушує — се перше,
а друге — молитви мої правдиві,

бо сталась я, хоча і мимоволі,
причиною до смерті чоловіка,
що поважав мене й любив.

Дон Жуан

Сеньйоро,
поздоровляю! Успіхи великі!

Анна

В чому?

Дон Жуан

У лицемірстві.

Анна

Я не мушу
такого вислухати.

(Раптово рушає геть.)

Дон Жуан

(удержуючи її за руку)

Донно Анно!
Я не пущу вас!

Анна

Я кричати буду.

Дон Жуан

(випускає її руку)

Я вас благаю вислухать мене.

Анна

Як ви покинете свій тон вразливий,
я згоджуюсь. Але кажіть коротко,
бо ще надійде хто, а я не хочу,
щоб нас побачили удвох.

Дон Жуан

Дивую,
для чого вам сі пута добровільні!
Я думав — от уже розбився камінь,
тягар упав, людина ожила!
Та ні, ще наче ствердла та камінна
одежа ваша. Дім ваш, наче вежа
під час облоги: двері на замках,
а заздрі жалюзі не пропускають

ні променя, ні погляду. Всі слуги —
суворі, збройні, непідкупні...

Анна

Значить,
були вже проби підкупити?

Дон Жуан

Анно,
хіба одчай не має прав своїх?
Адже, приходячи до вас одкрито,
я чув одно: «Сеньйора не приймає».

Анна

Подумайте самі: чи ж випадає,
щоб молода вдова, та ще й в жалобі,
приймала лицаря такої слави,
як ви, на самоті?

Дон Жуан

Ох, Анно, Анно!
Мені здається, я вже трачу розум!..
Се ви? Се справді ви?.. Та сама врода...
а речі, речі! Хто вас їх навчив?
Хто одмінив вам душу?

Анна

Дон Жуане,
ніхто мені не одмінив душі.
Вона була у мене зроду горда,
такою ж і зосталась. Я тому
замкнулася в твердиню неприступну,
щоб не посмів ніхто сказать: «Ба, звісно,
зраділа вдівонька,— ввірвався ретязь!»
Невже ж би ви самі стерпіли сеє?

Дон Жуан

Хіба вже я не маю шпаги, Анно?

Анна

Так що ж — ви обезлюдите Мадрід?
Та чи могли б ви шпагою відтяти
всі косі погляди, ухмілки, шепти,
моргання, свисти і плечей стискання,
що скрізь мене б стрічали й проводжали?

Дон Жуан

Втікаймо, Анно!

Анна

Ха-ха-ха!

Дон Жуан

Вам смішно?!

Анна

Якби не засміялась, позіхнула б,
а се ж хіба миліше вам?

Дон Жуан

Сеньйоро!!

Анна

Та вже ж утретє чую сі слова,
то може й надокучити.

Дон Жуан

Я бачу,
ви справді камінь, без душі, без серця.

Анна

Хоч не без розуму — ви признаєте?

Дон Жуан

О, се я признаю!

Анна

Скажіть, навіщо
втікати нам тепер? Який в тім глузд?
Коли ви зводили дівчат і крали
жінок від чоловіків, то не дивно,
що вам траплялося втікати з ними,
а хто баніт, той, звісно, утікач.
Але себе самого посилати
в вигнання? І для чого? Щоб узяти
вдову, що ні від кого незалежна?
Самі подумайте, чи се ж не сміх?
І чим була б я вам, якби погналась
тепер із вами в світ? Запевне, тільки
забавою на час короткий.

Дон Жуан

Анно,
я так нікого не любив, як вас!
Для мене ви були немов святиня.

Анна

Чому ж ви намагались нерозумно
стягти свою святиню з п'єдесталу?

Дон Жуан

Бо я хотів її живою мати,
а не камінною!

Анна

Потрібен камінь,
коли хто хоче будувати міцно
своє життя і щастя.

Дон Жуан

Та невже
ви й досі вірити не перестали
в камінне щастя? Чи ж я сам не бачив,
як задихались ви під тим камінням?
Чи я ж не чув у себе на плечі
палючих сліз? Адже за тії сльози
він заплатив життям.

(Показує на статую.)

Анна

І безневинно.

Дон Жуан

(відступає від неї вражений)

Коли се так...

Анна

Авжеж, не він був винен
з неволі тої. Він тягар ще більший
весь вік носив.

Дон Жуан

Його була в тім воля.

Анна

І я по волі йшла на те життя.
Але йому було терпіти легко,

бо він мене любив. То справді щастя —
поставити на ясному верхів'ї
того, кого кохаєш.

Дон Жуан

Ті верхів'я...
Ви знаєте про їх мої думки.

Анна

Що варта думка проти світла щастя?
Хіба ж мені страшна була б неволя
суворої сієї етикети,
якби я знала, що в моїй твердині
мене мій любий жде? Що ті замки
і заздрі жалюзі лише сховають
від на́трутних очей мої розкоші...

Дон Жуан

Ви, Анно, мов розпеченим залізом,
словами випробовуєте серце!
Малюєте мені картину щастя
на те, щоб знов сказать: «Се не для тебе».
Та чим же маю заслужити вас?
Я через вас терплю таємну ганьбу.
Живу, немов якась душа покутна,
серед людей чужих або й ворожих,
життям безбарвним, я б сказав, негідним
бо глузду в нім немає! Що ж вам треба?
Чи маю я зложити вам під ноги
свою так буйно викохану волю?
Чи ви повірите? — мені з одчаю
і сяя думка стала набиватись
настирливо.

Анна

Але з одчаю тільки?

Дон Жуан

Невже б хотіли ви покласти примус
помежи нами? Ви не боїтесь,
що він задавить нам любов живую,
дитину волі?

Анна

(показує на статую командора)
Він колись казав:

«То не любов, що присяги боїться».

Дон Жуан

В таку хвилину ви мені нічого
не маєте сказати, окрім згадки
про нього?!

Анна

Що ж я можу вам сказати?

Дон Жуан

(хапає її за руку)

Ні, се скінчитись мусить! Бо інакше
я присягаю, що піду от зараз
і викажу на себе.

Анна

Се погроза?

Дон Жуан

Ні, не погроза, а смертельний стогін,
бо я конаю під камінним гнітом!
Вмирає серце! Я не можу, Анно,
з умерлим серцем жити. Порятуйте
або добийте!

(Стискає їй обидві руки і весь тремтить, дивлячись їй у вічі.)

Анна

Дайте час... я мушу
подумати...

(Задумується.)

Від брами наближається стежкою донна Консепсьйон, поважна грандеса, з дівчинкою і дуеньєю. Анна їх не бачить, бо стоїть плечима до стежки. Дон Жуан перший завважає прибулих і випускає Аннині руки.

Дівчинка

(підбігаючи до Анни)

Добридень, донно Анно!

Донна Консепсьйон

Сеньйора молиться, не заважай.

Анна

(збентежена)

Добридень, донно Консепсьйон! Добридень,

Розіночко... Така мені біда
з дуеньєю — пішла по рукавиці
та й забарилась, а іти додому
мені самій по місті...

Донна Консепсьйон

Донно Анно,
таж тута лицар є, провести міг би.

(До Дон Жуана.)

Сеньйоре де Маранья, я й не знала,
що ви сеньйорі де Мендоза родич!
Вам слід її хоч трохи розважати,
бо так заслабнути недовго з туги.

(До дівчинки, що побігла вперед.)

Розіно, підожди!

(До Анни.)

Моя пошана!

Дон Жуан уклоняється. Донна Консепсьйон ледве киває йому головою і проходить за дівчинкою на другий куток кладовища поза каплицею. Дуенья йде за нею, оглянувшись кілька раз цікаво на Анну і Дон Жуана.

Анна

(до Дон Жуана)

Тепер ідіть убийте тую пані,
та тільки се не буде ще кінець
роботі шпаги вашої... Радійте!
Тепер уже не треба визволяти —
впаде сама з гори принцеса ваша!

(В одчаї хапається за голову.)

Я знаю! Ви надіялись на те,
чигаючи у засідках на мене,
що, ганьбою підбита, я з одчаю
до рук вам попаду, як легка здобич?
Але сього не буде!

Дон Жуан

Присягаю —
я не хотів сього, не міг хотіти.
Негідних перемог я не шукаю.
Чим можна се поправити? Скажіте.
Готовий я зробити все для вас,
аби не бачить вас в такім одчаї.

Пауза. Анна думає.

Анна

Прийдіть до мене завтра на вечерю.
Я вас прийму. І ще гостей покличу.
Нам, може, краще бачитись прилюдно...
Я, може, якось... Ах, іде дуенья!

Дуенья

(наближаючись)

Сеньйора хай пробачить...

Анна

Ви не винні,
що застарі для служби.

Дуенья

(жалібно)

О!..

Анна

Ходім.

(Мовчки киває головою Дон Жуанові, той низько вклоняється.)

Анна з дуеньєю виходять.

Сганарель

(виходить з каплиці)

Що ж, можна вас поздоровити, пане?
Запросини дістали на вечерю?
Та ви щось мов не раді... Се то правда,—
в тім домі їсти... ще там почастують
з начиння того пана...

(Показує на статую командора.)

Дон Жуан

Ну, так що?

Сганарель

Та те, що якби сей сеньйор знайшовся
там завтра при столі супроти вас,
то...

Дон Жуан

Ти гадаєш, може б, я злякався?
Так я ж із ним стрівався вже не раз.

Сганарель

То що! Мертвяк страшніший від живого
для християнина.

Дон Жуан

Тільки не для мене!

Сганарель

А все ж би ви його не запросили
на завтрашню вечерю.

Дон Жуан

Бо не просять
господаря.

Сганарель

Принаймні сповіщають.

Дон Жуан

Ну що ж, іди і сповісти його.
Я бачу, ти навчився етикети
від того часу, як у гранда служиш,
а не в баніта.

Сганарель

Як же сповістити?
Од вашого імення?

Дон Жуан

Та звичайно.

Сганарель

Чого ж мені іти? Простіше ж вам.

Дон Жуан

То дбав про етикету, а тепера
простоти захотів? Ей, Сганарелю,
набрався ти тут заячого духу!
Не йде тобі Мадрід сей на користь.

Сганарель

А вам Мадрід нічого не завадив?

Дон Жуан

Ну-ну, іди і сповісти його!

Сганарель

(рушає, але спиняється, оглянувшись на Дон Жуана)

А що, як я вам принесу відповідь?

Дон Жуан

Вже ж не інакше. Так я й сподіваюсь.

Сганарель

(іде до статуї, вклоняється низько й проказує з насмішкою, але й з тремтінням у голосі)

Незрушно міцний і величний пане!
Зволіть прийнять привіт від Дон Жуана,
сеньйора де Маранья із Севільї,
Маркіза де Теноріо і гранда.
Мій пан дістав високу честь запросин
од вашої дружини донни Анни
і має завтра ставитись на учту
в ваш дім. Але як вам то недогідно,
то пан мій здержиться від завітання.

Дон Жуан

Ну, се останнє зайво.

Сганарель

Ні, не зайво,
інакше — нащо й сповіщати?

(Скрикує.)

Пане!
Він вам дає відповідь, ще й листовну!

Дон Жуан

Яку відповідь? Де?

Сганарель

(читає)

«Приходь, я жду».

Дон Жуан надходить. Сганарель показує йому на сувій пергаменту в лівиці статуї.

Дон Жуан

(після паузи)

Ну що ж, і я, либонь, не без девізи

Виходять з кладовища.

VI

Світлиця для бенкетів у командоровій оселі. Не дуже велика, але гарно прикрашена різьбленими шафами, мисниками з дорогим начинням, арматурами тощо. Посередині довгий стіл, накритий до званої вечері, навколо нього дубові стільці важкого стилю. При одній стіні, проти кінця стола, великий портрет командора з чорним серпанком на рамі, проти другого кінця довге вузьке свічадо, що сягає підлоги, стілець, що стоїть на чільнім місці, приходиться спинкою до свічада, а передом проти портрета. Слуга відчиняє двері з сусідньої кімнати, інші слуги лагодяться прислужувати при столі.

Донна Анна уводить гурт гостей, здебільшого старшого віку, поважних, гордовитих, темно вбраних. Сама Анна у білій сукні, лямованій по всіх рубцях широкою чорною габою.

Анна

Прошу сідати, дорогії гості.

(До найстарішого гостя, показуючи на чільне місце.)

Ось ваше місце.

Найстаріший гість

Ні, сеньйоро мила,
пробачте, я не сяду, хай лишиться
воно порожнім. Буде нам здаватись,
що наш господар тільки запізнився
і має ще прибути на беседу.
Се вперше ми тут сходимось без нього,
і тяжко звикнути до тої думки,
що слід його закрила ляда смерті.

Анна

(сівши в кінці стола під портретом командора, проти чільного місця, зоставленого порожнім, подає знак слугам, щоб частували гостей, що вже позаймали свої місця)

Мої панове й пані,— розгостіться,
приймайтеся, частуйтеся і будьте
вибачними, якщо неповний лад
на вдовиній беседі буде. Трудно
вдові самотній вдержати в господі
той лицарський порядок, що потрібен
для честі дому.

Донна Консепсьйон

(стиха до своєї сусідки, молодшої пані)

Начебто для честі
потрібні бенкети серед жалоби,
а іншого нічого не потрібно.

Донна Клара

(сусідка донни Консепсьйон)

Та досі донна Анна у всьому
додержувала честі.

Донна Консепсьйон

Донно Кларо!
Я знаю те, що знаю...

Донна Клара

(з косим поглядом на Анну)

Ні... хіба?

Слуга

(на порозі)

Прибув маркіз Теноріо.

Анна

Проси.

Дон Жуан увіходить і спиняється коло порога.

(Кивнувши Дон Жуанові на привіт, звертається до гостей.)

Дозвольте вам, моє шановне панство,
представити сеньйора де Маранья,
маркіза де Теноріо.

(До Дон Жуана.)

Сеньйоре,
прошу сідати.

Дон Жуан, пошукавши поглядом собі стільця, займає чільне місце. Угледівши напроти себе портрета командора, здригається.

Анна

(до слуги)

Дай вина сеньйору.

Слуга подає Дон Жуанові більший і кращий кубок, ніж іншим.

Один гість

(сусід Дон Жуана)

Я пізнаю сей кубок. Нам годиться
того згадать, хто з нього пив колись.

(Простягає свого кубка до Дон Жуана.)

Нехай же має дух його лицарський
в сім домі вічну пам'ять!

Дон Жуан

(торкаючи гостевого кубка своїм)

Вічний спокій!

Стара грандеса

(що сидить праворуч донни Анни. Стиха, нахилившись до господині)

Я мало знаю їх, тих де Маранья,—
чи се не Дон Жуан?

Анна

Йому наймення
Антоніо-Жуан-Луїс-Уртадо.

Стара грандеса

Ах, значить, се не той...

Донна Консепсьйон

(наслухає сю розмову, іронічно всміхається, нишком до сусідки)

Якраз той самий!

Старий гранд

(до сусіда свого, молодшого гранда)

Чи ви не знаєте, чим де Маранья
так переважив нас, що без намислу
на чільнім місці сів?

Молодший гранд

(похмуро)

Не знаю, справді.

Старий гранд

Запевне, тим, що честь його *нова,*
а наша вже зостарілась.

Молодший гранд

Запевне.

Донна Консепсьйон

(до Дон Жуана, голосно)

Послухайте, сеньйоре де Маранья,
я вас не встигла розпитати вчора,—
не хтіла вам перебивать розмови,
коли ви потішали донну Анну
на гробі мужа,— а проте цікаво
мені довідатись, який же саме
ви родич їй? Запевне, брат у перших?

Дон Жуан

Ні, ми зовсім не родичі.

Донна Консепсьйон

Ах, так?..
Але яке в вас добре, чуле серце!
Є наказ, правда, і в письмі святому:
«Зажурених потіш...»

Анна

(трохи підвищеним голосом)

Свояцтво миле!
Дозвольте вам тепера пояснити,
чому се я таким ладом незвиклим
врядила сю вечерю...

(До Дон Жуана.)

Ах, пробачте,
ви мали щось казати?

Дон Жуан

Ні, прошу,
провадьте вашу мову, донно Анно.

Анна

(до лицарів)

Кохані свояки, скажіть по правді,
чи я коли чим схибила повагу
імення роду вашого?

Лицарі

Нічим!

Анна

(до дам)

Своячки любі, вам найкраще знати,
як потребує жінка молода
поради й захисту в ворожім світі.
А де ж поради й захисту шукати
вдові, що не покликана від бога
вступити в стан чернечий найсвятіший?
Ослона тая, що мені постачив
серпанок жалібний, тонка занадто,
щоб люди не могли мене діткнути
колючим осудом, хоч і невинну.

Скажіть мені, у кого й де я маю
шукати оборони?

Донна Консепсьйон

Ох, найкраще,
коли зовсім її шукать не треба!

Дон Жуан

Ще краще — колючкам не потурати
і не давать їм на поталу волі.

Найстарший гість

(дивлячись проникливо на Дон Жуана)

Своячка наша має повну волю
чинити все, що не плямує честі
імення де Мендозів. А якби
хто інший заважав своячці нашій
держати високо ту честь,— хай знає,
що є в родині лицарів багато,
і всі їх шпаги до послуги дамі.

Дон Жуан

Вона багато шпаг не потребує,
поки у мене є ося одна!

(Витягає свою шпагу до половини з піхви.)

Найстарший гість

(до Анни)

Чи вам доволі однієї шпаги
для оборони?

Дон Жуан

Як не досить шпаги,
то я знайду ще й іншу оборону.

Найстарший гість

(знов до Анни)

Він має право се казати?

Анна

Так.

Найстарший гість

Мені здається, ми в сім домі зайві.

(Встає, за ним інші гості.)

Сеньйор маркіз, як бачте, ще не зважив,
котору форму оборони вибрать.
Та краще се зробить на самоті,
аніж прилюдно. А рішинець, певне,
нам оголосять не пізніш як завтра,
або вже ми його самі вгадаєм.

(Вклоняється Анні, за ним усі гості рушають із світлиці.)

Донна Анна і Дон Жуан лишаються самі.

Дон Жуан

От і замкнулася камінна брама!

(Гірко, жовчно сміється.)

Як несподівано скінчилась казка!
З принцесою і лицар у в'язниці!..

Анна

Чи то ж кінець лихий — собі дістати
з принцесою і гордую твердиню?
Чого ж нам думати, що се в'язниця,
а не гніздо — спочин орлиній парі?
Сама звила я се гніздо на скелі,
труд, жах і муку, все переборола
і звикла до своєї високості.
Чому не жити й вам на сім верхів'ї?
Адже ви маєте крилатий дух —
невже лякають вас безодні й кручі?

Дон Жуан

Мене лякає тільки те, що може
зломити волю.

Анна

Волі й так немає,
її давно забрала вам Долорес.

Дон Жуан

О ні! Долорес волі не ламала!
Вона за мене душу розп'яла
і заколола серце!

Анна

А для чого?
Щоб вам вернути знов громадські пута,
колись такі ненавидні для вас!

Дон Жуан

О, певне, я б не витримав їх довго,
якби не ви. Я б розрубав їх знову,
коли інакше з них нема визволу.

Анна

Хто самохіть їх прийме хоч на мить,
тому навік вони вгризуться в душу —
я добре знаю се, мені повірте! —
і вже їх скинути з душі не можна,
та можна силою й завзяттям духу
зробити з них ланцюг потужний влади,
що вже й громаду зв'яже, наче бранку,
і кине вам до ніг! Я вам кажу:
нема без влади волі.

Дон Жуан

Хай і так.
Я владу мав над людськими серцями.

Анна

Так вам здавалося. А ті серця
від влади вашої лиш попеліли
і внівець оберталися. Єдине
зосталось незруйноване — моє,
бо я вам рівня.

Дон Жуан

Тим я так змагався,
щоб вас подужати!

Анна

І то даремне.
Хіба ж не краще нам з'єднати силу,
щоб твердо гору ту опанувати,
що я на неї тяжко так здіймалась,
а вам — доволі тільки зняти персня
з мізинця і мені його віддати.

Дон Жуан

Долорес персня маю вам віддати?!

Анна

Чом ні? Таж я Долорес не вбивала.
Се ви поклали в сьому домі трупа,
що мусив би лежати межи нами

неперехідним і страшним порогом.
Але готова я переступити
і сей поріг, бо я одважна зроду.

Дон Жуан

Багато в чім мене винують люди,
але одвагу досі признавали
і друзі й вороги.

Анна

Її в вас досить,
щоб вихід прорубати з сього дому.
Вас не злякають шпаги де Мендозів,
того я певна.

Дон Жуан

Як же з вами буде?

Анна

Що вам до того? Мною не журіться.
Найгірше лихо — легше, аніж поміч
нещира, вимушена.

Дон Жуан

Ось мій перстень!
(Здіймає персня з мізинця і дає Анні.)

Анна

(міняється з ним перснями)
Ось мій. А хутко я вам подарую
інакший, щоб печаті прикладати
до командорських актів.

Дон Жуан

Як то?

Анна

Так.
Я вам здобуду гідність командорську.
Бо вже ж обранець мій не стане низько
в очах лицарства й двору. Всі те знають,
що лицарем без страху ви були
і в ті часи, коли були банітом,
а вже тепер ви станете зразком
усіх чеснот лицарських — вам се легко...

Дон Жуан

(впадає в річ)

По-вашому, се легко — утопитись
у тім бездоннім морі лицемірства,
що зветься кодексом чеснот лицарських?!

Анна

Доволі вже порожніх слів, Жуане!
Що значить «лицемірство»? Таж признайте,
що й ви не все по щирості чинили,
а дещо й вам траплялось удавати,
щоб звабити чиї прекрасні очі,
то відки ж се тепер така сумлінність?
Чи, може, тут мета вам зависока?

Дон Жуан

(в задумі)

То се я мав би спадок одібрати
після господаря твердині сеї?..
Як чудно... лицар волі — переймає
до рук своїх тяжкий таран камінний,
щоб городів і замків добувати...

Анна

Ви, лицар волі, як були банітом,
були бандитом.

Дон Жуан

Я ним бути мусив.

Анна

А, мусили? То де ж була та воля,
коли був примус бити й грабувати,
щоб вас не вбили люди або голод?
Я в тім не бачу волі.

Дон Жуан

Але владу,
признайте, мав я.

Анна

Ні, не признаю!
Було «взаємне полювання» тільки,—
я пам'ятаю, як ви се назвали.

Так бути ж ловчим невелика честь!
Ви ще не знаєте, що значить влада,
що значить мати не одну правицю,
а тисячі узброєних до бою,
що можуть і скріпляти, й руйнувати
всесвітні трони, й навіть — здобувати!

Дон Жуан

(захоплений)

Се горда мрія!

Анна

(приступає ближче, пристрасно шепоче)

Так, здобути трон!
Ви мусите у спадок перейняти
і сюю мрію вкупі з командорством!

(Підбігає до шафи і виймає звідти білий плащ командорський.)

Дон Жуан одразу здригається, але не може одвести очей од плаща, захоплений словами Анни.

Жуане, гляньте! От сей білий плащ,
одежа командорська! Се не марне
убрання для покраси! Він, мов прапор,
єднає коло себе всіх одважних,
усіх, що не бояться крів'ю й слізьми
сполучувать каміння сили й влади
для вічної будови слави!

Дон Жуан

Анно!
Я досі вас не знав. Ви мов не жінка,
і чари ваші більші від жіночих!

Анна

(приступає до Дон Жуана з плащем)

Приміряйте сього плаща.

Дон Жуан

(хоче взяти, але спиняється)

Ні, Анно,
мені ввижається на ньому кров!

Анна

Се плащ новий, ще й разу не надітий.
А хоч би й так? Хоч би і кров була?
З якого часу боїтесь ви крові?

Дон Жуан

Се правда, що́ мені її боятись?
Чому мені не взять сього плаща?
Адже я цілий спадок забираю.
Вже ж я господар буду сьому дому!

Анна

О, як ви се сказали по-новому!
Я прагну швидше вас таким побачить,
яким ви стати маєте навік!

(Подає плаща, Дон Жуан бере його на себе. Анна дає йому меча, командорську патерицю і шолом з білими перами, знявши з стіни.)

Яка величність! Гляньте у свічадо!

Дон Жуан підходить до свічада і раптом скрикує.

Анна

Чого ви?

Дон Жуан

Він!.. Його обличчя!

(Випускає меч і патерицю і затуляє очі руками.)

Анна

Сором!
Що вам привиділось? Погляньте ще.
Не можна так уяві попускати.

Дон Жуан

(зо страхом одкриває обличчя. Глянув. Здавленим від несвітського жаху голосом)

Де я? Мене нема... се він... камінний!

(Точиться од свічада вбік до стіни і притуляється до неї плечима, тремтячи всім тілом.)

Тим часом із свічада вирізняється постать командора, така, як на пам'ятнику, тільки без меча й патериці, виступає з рами, іде важкою камінною походою просто до Дон Жуана. Анна кидається межи Дон Жуаном і командором. Командор лівицею становить донну Анну на коліна, а правицю кладе на серце Дон Жуанові. Дон Жуан застигає, поражений смертельним остовпінням. Донна Анна скрикує і падає ницьма додолу до ніг командорові.

ОРГІЯ

Драматична поема

ДІЯЧІ

Антей — співець.
Герміона — мати його.
Евфрозіна — сестра його.
Неріса — жінка його.
Хілон — ученик його.
Федон — скульптор.
Меценат — багатий, значний римлянин, нащадок відомого Мецената[1].
Префект.
Прокуратор.
Гості на оргії, раби, рабині, танцівниці, міми, хор панегіристів.

Діється в Корінфі[2] під римським пануванням.

I

Садок в оселі співця-поета Антея, невеличкий, оточений глухими мурами з хвірткою в одній стіні; в глибині садка домок з повіткою на чотирьох стовпах і з двома дверима — одні в андроніт, другі — в гінекей.
Герміона, стара мати Антеєва, сидить на порозі гінекею і пряде вовну.
Чутно стук у хвіртку.

Герміона

(не встаючи)

Хто там?

Голос

(за хвірткою)

Се я, Хілон Алкмеонід.

Герміона

(гукає в напрямі других дверей)

Антею, вийди! Ученик до тебе!

(Сама лишається сидіти, лише нижче спускає покривало.)

Антей

(молодий, але мужнього вигляду, виходить з дверей і відчиняє Хілонові хвіртку)

Сьогодні ти, Хілоне, запізнився.
Всі учні розійшлися.

Хілон

(дуже молодий хлопець, говорить запинаючись, з видимою ніяковістю)

Вибачай...
але... я, власне, не прийшов учитись...

Антей

(привітно)

Будь гостем.

(Сідає на ослоні під деревом і показує Хілонові місце коло себе, але той лишається стояти.)

Чом не сядеш?

Хілон

Маю справу...

Антей

Аж сісти ніколи, таку нагальну?

Хілон

Воно-то ні... але... пробач... я мушу
подякувать сьогодні за науку...
Я більше не прийду.

Антей

Чому?

Хілон мовчить.

Та правда,
мені про се питать не випадає.
Я, очевидячки, не догодив
тобі наукою. Що ж, не соромся,—
соромитись приходиться мені.

Хілон

(щиро)

Ні, ні, учителю! Того не думай!
От свідок Аполлон, що я шаную
науку ту, мов святощі містерій!

Антей

Тоді не розумію...

(Перебиває сам себе, вдарившись долонею по чолі.)

Догадався!

(Видно, що й йому трохи ніяково.)

Хілоне, слухай... Я пождати можу,
поки скінчиш усю мою науку...
Та я волів би і зовсім не брати
від тебе грошей, як тобі то трудно...

Хілон

Учителю, та ти ж не багатир.

Антей

Хілоне, я скажу тобі по правді,
хоч ти ще молодий такеє слухать,
але інакше трудно довести...
Бач, спів, музика й слово — мій зарібок,
та хист мій я таки ціную вище,
ніж тії гроші, що приходять з нього.
Я талану нікого не навчив
і не навчу — се ж тільки бог здолає,—
отож коли я вчу людей звичайних,
не діткнутих рукою Аполлона,
то — я навчаю їх малої втіхи
перебирати струни доладненько
та вимовляти думку виразніше,
вони ж мені дають дещицю грошей,
і так ми в обрахунку. Як же бог
мені пошле обранця молодого,
щоб я йому служив своїм здобутком,
і бачу я, що кожна мертва форма,
яку я викладаю перед ним,
присвоївшись йому, вмить оживає,
і геній молодий в прадавній формі
шумує та іскриться самоцвітом,
як молоде вино в старім кришталі,—
тоді я вже заплачений. Ні, більше,—
я наче почуваюсь до вини,
що я нездатен так йому служити,
як би хотів. Тепер ти розумієш?

Хілон

Учителю...

(Зворушення не дає йому говорити, він низько похиляє голову і прикриває долонею очі.)

Антей

Коли тепер твій геній
вже переріс ті форми й ту науку,
якими я владаю, що ж, мій хлопче,—
покинь мене, я сам тобі те раджу.
Та тільки — заклинаю Аполлоном! —
не кидай ще науки. Їдь в Атени,
там, певне, знайдеться іще таке,
чого ми тут не маємо в Корінфі.
А потім, покінчивши різні школи,
учися ще, знаходь собі науку
в книжках, і в людях, і по цілім світі,
але ніколи не кажи до себе:
«Я вже скінчив науку».

Хілон

Ся порада,
учителю, осмілює мене.
Признаюся тобі: я не покину
науки, віддалившися від тебе,
бо я вступлю до школи...

(Знов мовкне.)

Антей

До якої?

Хілон

До тої, що врядив тут Меценат.

Антей

Латинської?!

Хілон

Ну, все ж тепер латинське...

Антей

Як? Я, і ти, і наша рідна мова
латинськими вже стали?

Хілон

Розумів я,
властиво, римське, та змилив у слові.

Антей

Як ти від мене досі не навчився
не помилятись так, то в новій школі

ще більше буде помилок *таких*.
Але не знаю, що ти там придбаєш,
крім помилок. В поезії латинській
і я ж тобі, здається, показав
усе, що тільки варт було пізнати.
Не думаю, щоб ритори в тій школі
тобі могли подати щось нового,
бо я їх знаю. Думаю, що ти
вже міг би їх учити.

Хілон

Сам я певен,
що там учителі ні в чім не можуть
зрівнятися з тобою. Все ж я мушу
до їх піти.

Антей

Що змушує тебе?

Хілон

Учителю, зоставшись при тобі,
я став би долею тобі подібний.

Антей

Чому ж та доля так тебе лякає?
Хіба вже я останній між співцями?

Хілон

Не між співцями, ні...

Антей

Але між людьми?

Хілон

Я не кажу — останній, але ж правда,
що ти в громаді не займаєш місця,
належного твоєму талану.

Антей

А ти ж якого маєш запобігти,
коли скінчиш ту школу Мецената?

Хілон

Я можу стати ритором в тій школі,
а згодом в академії де-небудь.
Або поїду в Рим. Там дуже добре

ведеться вихованцям Мецената,
бо рід його там досі має силу,
як повелось від Августа часів.
Та поки що, то я й тепер, ще учнем,
вступити можу в хор панегіристів
самого Мецената.

Антей

(схоплюється обурений)

Ти? Ти вступиш
у хор панегіристів? Тую зграю
запроданців, злочинців проти хисту?
О, краще б ти навіки занімів,
позбувся рук, оглух, ніж *так* упасти!
І се був мій найкращий ученик!..

Пауза.

Хілон

Учителю, прийми ж мою подяку...
(Подає Антеєві гроші, добувши з калитки.)

Антей

(відштовхує його руку)

Геть! Я тебе нічого не навчив!
Іди з очей!

Хілон, похнюпившись, виходить.

Герміона

Даремне ти, Антею,
не взяв від нього грошей. В нього батько
сто раз від нас багатший. Сяк чи так,
а се ж твоя заслуженина.

Антей

Мамо!
Нічого я не заслужив, крім ганьби!

Герміона

Немає за що ганити тебе,
хіба за те, що ти свій заробіток
пускаєш так на вітер. Справді, сину,
ми зійдемо на пролетарський хліб.
Чи буде ж добре, як твоя родина
просити піде пайки дармової
до тих римлян, що ти так ненавидиш?

Антей

Ще маєм хліба власного доволі.
Не прогнівляй богів.

Герміона

На все їх воля...
Запевне, так хотілось Афродіті,
щоб я замість багатої невістки
дочку рабині-танцівниці мала
прийняти в дім...

Антей

Ще не кінець докорам?

Герміона

Се не докори, сину, тільки правда.
Чи ти ж не дав на викуп за Нерісу
всю спадщину по батьку й добру пайку
свого зарібку?

Антей

Вже ж не Афродіту
винуй у тому. *Всі* боги Еллади
мені веліли викупить з неволі
малу дитину еллінського роду.
Адже могла б дістатися у рабство
твоя дочка, моя сестра...

Герміона

Ох, сину,
до того мало що й тепер бракує!
На викуп за Нерісу ми стяглися,
але на посаг нашій Евфрозіні
навряд чи стягнемось. А чим же доля
старої дівки краща, ніж рабині?

Антей

Сестра моя й без посагу цінніша
від всіх багацьких дочок.

Герміона

Хто ж те знає?
Вона ж у нас не ходить, як римлянка,
по всіх усюдах. Завжди в гінекеї
та все в роботі. А хоч би й пішла

куди на свято, то в її уборах
ніхто і не подивиться на неї.

На дверях від гінекею стає Евфрозіна, але Герміона того не завважає і править далі.

Неріса все причепуриться якось,
а Евфрозіні то немає й стрічки.

Евфрозіна

(молода, але вже не юна, убрана по-буденному, видно, тільки що від роботи. Нахиляється і обіймає матір)

Матусенько! Навіщо ті стрічки?
Як є краса, то нáщо їй покраси?
А як нема, то стрічка не поможе!

(Сміючись, цілує матір і випростується.)

Як, мамочко, заправить голуб'ята?
Я вже зварила їх.

Герміона

(встає)

Не руш, не руш,
я їх сама заправлю — ти не вмієш!

(Поспішно йде в хату.)

Евфрозіна

(підходить до Антея і кладе йому руку на плече)

Чого ти, братику, так засмутився?
Се знов матуся тута воркотіла?
Ти не вважай — то вже стареча звичка.

Антей

(відповідає не одразу, мов не почув її слів. Слова після паузи прориваються у нього, мов не своєю силою)

Хілон мене одбіг.

Евфрозіна

(здивована)

З якої речі?

Антей

Вступити хоче в хор панегіристів.

Евфрозіна

Та що ти кажеш?!

(На хвилину німіє з дива та обурення, потім опановує собою.)

Ба, я не дивую.
Він розумом хисткий.

Антей

А таланом
всіх переважив, мовби на наругу!

Евфрозіна

Мені здається, той Аполлодор,
що втік до тебе з школи Мецената,
Хілона й таланом переважає,
не тільки розумом. Я наслухала,
як він проказував із «Антігони»[3]
Гемонову[4] промову — далебі,
я ледве сльози здержати здолала!

Антей

(з лагідним усміхом, обіймаючи сестру за плечі)

Бо ти сама у мене Антігона!
Здається, я б Хілонові пробачив,
якби він вчинок свій зробив для того,
щоб вивести з біди таку сестру.

Евфрозіна

Зате вже я сестрі тій не простила б!

Антей

О, ти б не прийняла ні сеї жертви,
ні іншої. Але, моя сестричко,
якщо я хтів би стати багачем,
то тільки задля тебе.

Евфрозіна

І даремне,
бо я того не хочу

(Сміється.)

Мама зараз
мені б за гроші жениха купила,
і, певне, то було б лихе придбання.

Антей

Та де вже там багатство! Хоч би міг я
тебе від злиднів вибавить...

Евфрозіна

Від злиднів?
А де ж ти бачиш їх?

Антей

Що я *не бачу*,
то се завдячую тобі самій.

Евфрозіна

І мамі ж, і Нерісі.

Антей

Ні, ти знаєш...
Матуся відробила вже своє...
Що ж до Неріси...

Евфрозіна

Їй ще не час робити.
Невже твоє життя таке солодке,
що і медовий місяць в ньому зайвий?

Антей

Мені мов сором тішитися щастям,
як здумаю, що ти за нього платиш
тяжкою працею... Ми маєм щастя,
а ти що маєш тут у рідній хаті?

Евфрозіна

Я маю брата. І нехай довіку
я дівуватиму — я не позаздрю
ані жінкам, ні матерям щасливим,
бо їх любов лиш їх родині служить,
моя ж — Елладі всій. В тобі, Антею,
уся надія наша.

Антей

Евфрозіно,
як можна всю надію покладати
в комусь одному?

Евфрозіна

Аполлон один
з усіх богів не розлюбив Еллади,
і є ще їй надія на життя.
А поки Аполлон є на Парнасі,
то й музи будуть з ним.

Антей

(з усміхом)

Я не безславний,

хоч ти одна мені даєш тріумфи,
бо ти для мене Ніке!

Евфрозіна

Ніке мусить
свою роботу знати. Постривай.

(Виломлює з лаврового куща дві галузки, зв'язує їх у вінець і стає на постаменті колони в позі богині перемоги Ніке, простягнувши руку з вінцем.)

Ходи сюди! Схили прегорде чоло!

Антей підходить, все усміхаючись, і схиляє голову перед Евфрозіною, а в неї усміх бореться з сльозами щирого зворушення, коли вона кладе братові лаври на голову.

Неріса

(молоденька, струнка, надзвичайно зграбна, чепурненько вбрана, стає на порозі гінекею і здивовано скрикує)

Се що таке?

Евфрозіна, засоромлена, зіскакує з постаменту.

Антей

Се Ніке увінчала
свого поета. А коли й харіта [5]
йому додасть гранату чи троянду,
він буде обдарований усім,
чого дозволено бажати смертним.

Евфрозіна

(почуваючи себе ніяково під холодним поглядом Неріси)

Троянда он цвіте...

(До Антея.)

Одначе Ніке
до кухні мусить — помогти матусі,—
бо в нас сьогодні оргія правдива:
купили риби, а якраз нам тітка
дала вина і пару голуб'яток.
Як я ще напечу медяників,
то й Меценат на оргію позаздрить!

(З трохи примушеним сміхом зникає в дверях гінекею.)

Неріса

Чудна та Евфрозіна — все їй смішки!

Антей

Що ж, молода...

(Здіймає лаври з голови, держить їх в руці, в дальшій розмові кладе на лавці коло себе, сівши.)

Неріса

Та я ж, либонь, молодша,
проте...

Антей

«Проте часами химерую»,—
так хтіла ти сказати?

(Сміючись, обіймає її, вона здержано приймає його пестощі.)

Що тобі?
Нездужаєш чи хто тебе образив?

Неріса

А ти й не знаєш? Певне, вже й сусіди
напам'ять вивчили оту промову
про викуп мій, про посаг Евфрозіни,
що мати виголошує щодня.

Антей

Уже й щодня!

Неріса

Та що ж, в тому є правда.
Мені самій ніяково дивитись
у вічі Евфрозіні.

Антей

Евфрозіна
тебе ні в чім не винуватить.

Неріса

Знаю.
Вона недарма в тебе Антігона...

Антей

Нерісочко! От се вже справді сором,—
підслухати, а потім ще й корити.

Неріса

Підслухати! В нас не такі палати,
щоб не було з кутка в куток все чутно!

Антей

(трохи вражений)

Палати є тепер лиш у римлян.
Було тобі піти за Мецената.

Неріса

(лагідніше, ніж досі)

Я не корю тебе, що ти убогий,
але яка ж дружина не бажає
своєму чоловікові достатків?

Антей

Ну і собі при тому.

Неріса

І собі.
Хіба то зле? Я справді не вдалася
до того, щоб весь день в ярмі ходити
так, як твоя сестра.

Антей

Ти ж і не ходиш.

Неріса

А думаєш, мені від того легше?

Антей

Якби не легше, ти б сама робила.

Неріса

В людей на те рабині є...

Антей

Нерісо,
від тебе трохи дивно сеє чути.

Неріса

Бо я сама рабинею була?
Так що ж, я б і на волі заробляла
тим, чим тоді, якби ти допустив.
Як я тепер нікому не потрібна,
всім на заваді, мов поріг високий,
то з того винен ти!

Антей

Ну, годі, люба...

Неріса

Дозволь мені вступити до театру,
то я твою сестру озолочу
і буду матері невістка люба,
бо, певне, більше зароблю за танці,
ніж ти за спів та за науку хисту.

Антей

Нерісо, годі! Се твій жаль говорить,
і з *сього* справді винен я. Прости!

(Цілує її, вона прихиляється до нього з виразом невинно ображеної дитини.)

Моя кохана! Скарбе мій! Не дам,
не дам тебе юрбі тій безсоромній!
Не підеш ти на оргії до неї,—
вона не тямить, що то є правдива
святая оргія, встанова божа!

Неріса

Ти був коли на оргії?

Антей

Давно.
Ще підлітком. Ще як була в Корінфі
гетерія співців, таємна, звісно,
бо всяке ж товариство є злочин,
на римську думку.

Неріса

Що ж? І дуже пишні
були в вас оргії?

Антей

Зважай сама.
Збирались ми все по таких господах,
як-от моя...

Неріса

(розчаровано)
Ах, так!..

Антей

У нас в кратерах
вода все панувала над вином.
Квітки бували в нас лише в ту пору,

коли вони цвіли в садках та в полі,
а як верталась в тартар Персефона [6],
то забирала нам усі покраси.

Неріса

Хіба ж бувають оргії без квітів?

Антей

У нас бували, ще й які буйні!

Неріса

Але ж вони були таємні, кажеш?
То як же буйних оргій тих не чули
знадвору люди?

Антей

Чи ж вони могли
знадвору чути, як серця в нас б'ються?
Чи ж сяйво наших поглядів проймало
камінні мури та запони щільні?

Неріса

А ваші співи?

Антей

О, вони були
потужнії натхненням, а не гуком.
І в стриманім зітханні тихих струн
ми вгадувати вміли урагани,
що нуртували в грудях у співця.
В нас буйні кучері були, мов тірси [7],
гукали погляди: «Evoe Bacche!»*
Хоч би сама вода була в кратерах,
ми ще б розходились додому п'яні.
О, я хотів, щоб ти хоч раз попала
на оргію таку! В святім безумстві
ти б у танку зайшлася, як менада [8]!

Неріса

Бувала я на оргіях не раз.

Антей

Але не на таких!

---

* Хай живе Вакх! *(лат.)* — *Ред.*

Неріса

Либонь, на кращих.

Антей

Того не може бути.

Неріса

Я не знаю,
які були ті ваші, але тії,
що я на їх дитиною ходила,
були мов сни розкішні.

Антей

Се злочин —
на оргії такі дітей водити!

Неріса

Моя матуся *мусила.*

Антей

Я знаю...
Пробач, я мовив нерозумне слово.
Повинен би я тямити, як тяжко
рабині-танцівниці серце рвалось,
коли вона свою єдину доню,
що ледве виросла із немовляток,
вела на те позорище.

Неріса

Нічого
мені про те матуся не казала.
Я завжди йшла на оргію весела,
там ласощів я їла досхочу,
та й забавки перепадали часом,
бо гості пестили мене...

Антей

Не згадуй!
Аж холодно, як здумаю... Запевне,
ті їхні пестощі були масні
і кожне слово брудом перейнято!

Неріса

Не знаю, я тоді не розуміла
ні слів масних, ні поглядів брудних,
але красу я тямила й малою,

і серденько тремтіло від хвали,
як струночка під плектроном на лірі.
На примості високім ми обидві
були немов веселки — більша й менша —
на ясній верховині. Покривала,
прозорі та барвисті, легким луком
перекидалися понад хмаринки
злотистих курев запашних. Тоді
мені здавалося, що я танцюю
на хмароньках небесних, а з землі
до мене долітають тільки квіти.
То гості кидали до нас квітки,
не тямлячись від за́хвату палкого...

Антей

А в тих квітках ховався невидимий
холодний гад розпусти і зневаги.

Неріса

Кажу ж тобі, що я того не знала!

Антей

Але тепер ти знаєш, чим бувають
рабині-танцівниці для римлян,
і тямиш добре, що тебе спіткало б,
якби ти серед оргій тих зросла
так, як твоя матуся нещаслива,
що згинула, мов забавка розбита,
у забутті, в недузі та в погорді.

Неріса

Я тямлю, що тобі я винна дяку.
Не бійся, я того не забуваю.

Антей

Нерісо! Чи того ж я потребую?

Неріса

Ні-ні, я не повинна забувати,
що ти зробив людиною мене,
«маленьку мавпочку з Танагри[9]».

Антей

Годі!
Я не люблю, як ти таке говориш,
і прозвища того я не терплю,

що прикладали ті римляни грубі
до еллінської ніжної дитинки.
То заздрили вони, що їх римлянки
були важкі й незграбні проти тебе,
моєї «вітроногої» Неріси!

Неріса

(задумана)

І нащо то мені?..

Антей

Що саме, люба?

Неріса

Отая «вітроногість», як ти кажеш...
Вже я ж не танцівниця.

Антей

Як, Нерісо?
Хіба тебе не радує хвала
моя і наших друзів скромних, щирих?
Хіба ж то мало — бути в нашій хаті
укритим скарбом, але дорогим,
таким, що й цезар ліпшого не має?

Неріса

Укритим скарбом... Я скажу по правді,
що я щедрішою вдалась від тебе.
І ти ж укритий скарб, а я ж, Антею,
тим не радію, що твоєї ліри
не чує світ широкий, тільки я
та слухачів твоїх мала громадка.
Ні! Якби сила, я б тебе сама
поставила на п'єдестал високий,
мов постать Аполлона-кітариста[10]!
І хай би світ сповнявся тих пісень,
що ти б тоді творив на високості!

Антей

Ти думаєш, либонь, що і натхнення
повищати від п'єдесталу може?

Неріса

Авжеж! Я певна того!

Антей

Ти дитина...
Але як ти так любиш п'єдестали,
то будь утішена, бо наш Федон
вже ж вирізьбив на взір твій Терпсіхору [11]
і дав їй п'єдестал високий досить.

Неріса

А де ж він тую статую подіне?

Антей

Нам принесе.

Неріса

Тут і лишить?

Антей

Запевне.
Се ж буде дружній дар нам від Федона.

(Пауза.)

Ти щось примовкла, наче зажурилась.
Чого, Нерісо?

Неріса

Я собі гадаю,
що скільки ще ся хата поховає
в собі укритих скарбів, мов гробниця.

Антей

Я не люблю таких речей у тебе.

Неріса

Як буде тут камінна Терпсіхора,
то я мовчання перейму від неї.

Антей

Нерісо, ти сьогодні вередлива.

Неріса

Як так, то я піду.

(Встає.)

Антей

(затримує її, обнявши)

Ні-ні, кохана!

Неріса

(визволяючись)

Пусти мене!

Чутно стукання у хвіртку.

Он хтось прийшов до тебе.

Неріса йде в гінекей. Антей одчиняє хвіртку і впускає Федона — молодого скульптора.

Антей

Здоров, Федоне!

Вітаються.

Федон

Я лиш на хвилинку,
так ніколи!

Антей

Чому? Роботу маєш?

Федон

Роботу поки що я вже скінчив,
та тут нові клопоти — вибираюсь
на панську оргію, до Мецената!

Антей

(зчудований)

Тебе запрошено?

Федон

З тобою разом.

Антей

Жартуєш чи глузуєш?

Федон

Правду мовлю,
се ж я прийшов тобі переказати
запросини.

Антей

Хто ж їх тобі приніс?

Федон

Я сам одержав, бувши в Мецената

Антей

Ти в Мецената був? Чого?

Федон

По справі...
І знаєш, я ніяк не сподівався,
що він такий.

Антей

Який?

Федон

Такий привітний,
і неподібно, що великий пан,
говорить так...

Антей

Та з чого ж ти дивуєш?
Що пан вельможний на поріг пускає
митця убогого? Чи, може, з того,
що і римлянин часом дещо тямить
у хисті красному?

Федон

О ні, не «дещо»,
а він таки знавець великий, справжній!
Адже й тебе він перший оцінив.

Антей

Він перший? Але ж я давно мав школу,
як Мецената не було в Корінфі.

Федон

Що школа! То до слави так належить,
як глиняна патера до скульптури.

Антей

Та вже було подібне щось до слави,
коли той пан довідався про мене.

Федон

Сказати правду, ви́падок сліпий
звістив про тебе: учень твій один
вступити хтів у хор панегіристів
і на зразок умілості своєї
твою епіталаму проспівав,
оту, що ти зложив на шлюб твій власний.

Антей робить рух урази, але Федон, невважаючи, провадить далі.

Ми з Меценатом надійшли на теє,
я розказав йому, хто автор співу,
і зараз же він доручив мені
тебе просить на оргію до нього,
а се не мало значить, любий друже.

Антей

(стримуючи досаду, викликану останніми словами Федона)

Яку ти міг до нього мати справу?

Федон

Він статую купив недавно в мене,
то я її до нього відпровадив,
щоб не пошкодили раби, несучи.

Антей

Яку ж ти статую йому продав?

Федон

Пробач... я, власне, мусив би спитати
твоєї згоди... та пани вельможні
не люблять ждати...

Антей

Ти продав Нерісу?!

Федон

Ні, статую богині Терпсіхори.

Антей

Ти б і саму богиню запродав,
якби лиш міг, у римський дім розпусти!

Федон

(встає ображений)

Такого ти не смієш говорити!

Антей

Тобі не до лиця така вражливість,
бо ти ж продав туди свій твір найкращий,
де зневажають все, що нам святе.

Федон

(впадаючи в річ)

Нічого там ніхто не зневажає!
Там цінять геній, там дарують славу,

не тільки гроші. Я не запродав
своєї Терпсіхори. Я поставив
її на подив людський, мов у храмі.
Чи вже вона й для храму засвята,
по-твоєму?

Антей

По-моєму, блюзнірство —
рівняти дім римлянина до храму!
За гроші чи за славу — ти продався
укупі з твором рук твоїх.

Федон

Антею!
Ти хочеш довести мене до того,
щоб я пішов і викупив назад
ту статую. За гроші неможливо,
щоб Меценат раз куплене продав,
та, може ж, се ще не остання іскра
мого натхнення, може, я здолаю
щось кращого створити — їй на викуп.

Антей

Ти купиш другий гріх, і то ще тяжчий.

Федон

Не розумію, що ти з мене хочеш!
Чи мав би й я весь вік, як ти, сидіти
без хліба і без слави?

Антей

Се повинен
терпіти еллін, коли хліб і славу
здобути може тільки з римських рук.

Федон

Хто слави не бажає, той не еллін,—
жадобу сю батьки нам заповіли,
діставши від дідів.

Антей

Діди приймали
вінці свої з рук матері Еллади,
батьки дозволили зв'язать їй руки
і тим синів позбавили вінців.
Авжеж, Федоне, відколи безславна

сама Еллада — елліни повинні
жадобу слави в серці заглушити.

Федон

І збільшити безслав'я свого краю?
Та чим же вславиться сама Еллада,
коли їй діти лаврів не здобудуть?

Антей

Уже ж не з рук ворожих їх приймати!

Федон

Чому ж би ні? Гомер [12] казав: «Солодка
хвала від ворога».

Антей

На полі бою,
та не в полоні!

Федон

Слава і в полоні
все буде славою.

Антей

Не сподівайся!
Неславу дозволяють нам носити,
а славу Рим бере, немов податок.
І тая Терпсіхора, що продав ти,
прославить не Елладу й не тебе,
а той багатий Рим, що стяг всі скарби
з усіх країв руками Меценатів.
Його колекцію твій твір прославить,
а не тебе, ти тільки раб отой,
що хистом оргію панам скрашає,
та оргія все ж панська зостається,
хоч рабські руки вряджують її.

Федон

Рабам на оргії немає честі,
але хто має гостем буть на ній,
як я і ти...

Антей

Того не сподівайся,
щоб я пішов на оргію з тобою!
Запобігай вже сам вельможних ласки,

а я лишусь «без хліба і без слави»,
як ти казав, та, може, не без честі.

Федон

По щирості, я радив би піти.

Антей

Та вже ж! Волам у парі охвітніше
ярмо носити.

Федон

Бачу, ти не віриш,
що я тобі добра бажати можу.
А все ж, хоч ти мене образив тяжко,
я не забув, що ми з тобою друзі.

Антей

То я тебе, не ти мене образив?!

Федон

Авжеж, я Терпсіхору відкуплю,
а ти вразливих слів своїх не вернеш.

Антей

І ти того не можеш відкупити,
що ти вчинив. Ти оганьбив свій хист.
З богині ти зробив товар звичайний.
Хоч вернеться з неволі Терпсіхора,
то вже вона богинею не буде.
А мармур — як не бог, то просто камінь.

Федон

Коли він богом став, то вже ніколи
у камінь не повернеться. Твір хисту
на всякім місці твором хисту буде.
Твоя епіталама пролунала
не гірше у просторій римській школі,
ніж у твоїй тісній убогій хаті.
Якби ж ти сам ще заспівав її
у Меценатових гучних палатах,
приграючи на лірі дорогій...

Антей

Федоне! Не кажи мені такого,
бо я тебе зненавиджу навіки!

Федон

Антею, се якась дивна затятість.
Таж еллінам не першина приймати
хвалу чужинців, і яка ж в тім ганьба?

Антей

Чужинців — так, але не переможців.
Бо переможець лиш тоді похвалить,
коли подоланий похилить чоло
йому до ніг і порох поцілує
з-під стіп його.

Федон

Таке бувало в персів
та в інших східних варварів. Ніколи
сього від нас не вимагали в Римі.

Антей

Не вимагали? Хто ж то перейшов
по нас, як по містках, до храму слави
всесвітньої? Кого ми на собі
з безодні варварства на гору несли?
Чи ж не лягли ми каменем наріжним
до мавзолею нашим переможцям?
І ми ще маємо радіти з того,
що нам дозволять у гучних палатах
на лірі заграбованій пограти?

Федон

Хіба тій лірі краще німувати?

Антей

Так, краще!

Федон

Ні, я думаю, що гірше.
Все ж краще будувати мавзолеї
хоч би і не собі, ніж просто бути,
мов зілля придорожнє, під ногами
у того ж переможця. Він як схоче,
то збройною ногою вмить розтопче
всі наші гордощі, всі буйні мрії...

Антей

Що ж? Ліпше нам самим те все стоптати,
щоб ворогам не завдавати праці?

Се жрець краси так думає й говорить?
Лишилося одно — так і вчинити.
Ти не продався,— гірше! Ти віддався
у руки ворогу, як мертва глина,
з якої кожне виліпить, що хоче.
Та хто ж тобі натхне вогонь живий,
коли з творця ти творивом зробився?
Іди служи своєму Меценату,
забудь краси великі заповіти,
забудь несмертний образ Прометея,
борця проти богів, забудь і муки
Лаокоона [13], страдника за правду,
не згадуй героїні Антігони,
ні месниці Електри [14]. Викинь з думки
Елладу, що, мов Андромеда [15] скута,
покинута потворі на поталу,
з нудьгою жде Персея-оборонця.
Ти не Персей, бо ти закам'янів
перед обличчям римської Медузи.
Ти вже не тямиш вищої краси,
краси змагання, хоч і без надії...

Федон

Нема краси в затятості безсилій...
Але з тобою, бачу, не зговориш!
Бувай здоров. Я йду.

Антей

Прощай, Федоне.

Федон

Ми вже не друзями розстаємось?

Антей

Боюсь, коли б не стрілись ворогами.

Федон, здвигнувши плечима, виходить.

Неріса

(виходить з гінекею, ледве зачинилась хвіртка за Федоном)

Антею, я тебе не розумію!
Так шорстко ти з Федоном обійшовся,
а в чім його вина?

Антей

Ти прислуха́лась?
То вже було прислухатись як слід.

Чи, може, то тобі якраз до мислі,
що буде на позорищі стояти
твоя подоба в домі переможця?

Неріса

Яке позорище? Хто переможець?
Чим винен Меценат, що дід його
чи, може, прадід з еллінами бився?
Тепер же Меценат не забирає
ніяких наших скарбів силоміць,
але купує, ще й за добру ціну.

Антей

Тим злотом, що стягається до Риму
з подоланих, таки ж і з нас самих.

Неріса

Не сам же Меценат його стягає.
Та й ти як спадок одібрав по батьку,
то не питав, хто й як його надбав.

Антей

Я знав, що то було придбання чесне.

Неріса

Так, певне, думає і Меценат
про статки батьківські. Він повертає
чималу частку нам назад в Елладу,
а ти за те найбільше ворогуєш.
По-твоєму, то добре, щоб у нас
по закутках марніли твори хисту,
щоб з голоду митці снагу втрачали,
щоб мармур цвіль посіла, струни — ржа,
щоб елліни на варварів звелися,
аби римлянам чим не послужити?

Антей

Доволі вже їм служать. Я не буду.

Неріса

Ніхто й не вимагав від тебе служби.
Чи Меценат завдав тобі зневагу,
в гостину через друга запросивши?

Антей

В гостину? Ти се думаєш навсправжки,
що Меценат співця до себе кличе

на оргію для дружньої балачки,
а не для співу на розривку гостям?

Неріса

А що ж, якби ти й заспівав там трошки?
Твої пісні вже й так були в тім домі.

Антей

Та з того я не винен.

Неріса

Ні, ти «винен»,
ти дав ученикам пісні списати
і, значить, сам їх випустив у світ.
А що римлянин оцінив їх краще,
ніж земляки, то се вже річ звичайна,
винуй у тім, як хочеш, Мецената.
Тепер в Елладі той лиш має славу,
кого похвалить Рим. Корінф оцінить
свого співця тоді, коли втеряє.
Якби ти в Рим дістався з Меценатом
і там здобув заслужений тріумф,—
бо Рим же вміє талани вінчати! —
а потім повернувся до Корінфа,
то рідні лаври, наче ряст весною,
прослалися б тобі попід ногами.

Антей

Топтати рідних лаврів я не хочу.
Тріумфи в Римі — то для мене ганьба.

Неріса

Чого ж ти ждеш?

Антей

Признання в ріднім краї
без помочі ласкавих переможців.

Неріса

Коли ж те буде? Як життя скінчиться?
Посмертна слава — то звичайний дар
таким співцям, як ти. А поки живі,
ніхто не чує їх, ніхто не бачить,
немов вони поховані в могилі.
Поринувши глибоко в думи й мрії,
такі співці не рухаються з місця,

а понад ними пролітає буйно
барвиста вакханалія життя
і кидає тому і лаври, й квіти,
хто вміє їх ловити на льоту.
Такому ж от, як ти, хіба лишиться
зів'яле листя та вінці нагробні.
Чи думаєш ти Рим перемогти
могильною незрушністю такою?
Тобою бувши, я б його сліпила
всім блиском генія свого й Еллади,
на всіх би сценах я запанувала,
всі форуми і портики посіла,
моє імення заглушило б гомін
імення цезаря! Оце була б
справдешня перемога!

Антей

Всі б казали:
«Яких співців скуповує наш Рим!
Зовсім уже пішла в старці Еллада!»

(Бере в руки Евфрозінин лавровий вінець.)

Дивись, Нерісо, сей вінець єдиний
здобув я за життя, та він дорожчий
від всіх твоїх розхвалених тріумфів.
Коли *такі* вінці нагробні будуть,
так що ж, нехай скоріше прийде смерть!

(Надіває на голову вінець з гордим спокійним усміхом.)

Неріса

Антею, слухай! Я не можу більше
сього терпіти. Так затхнутись можна
в могильному повітрі сеї хати.
Ти або я повинні вийти в світ.
Я так тебе кохаю, що пристану
на те, щоб славою твоєю жити,
але зовсім без слави жить не можу —
я еллінка!

Антей

І хочеш добувати
в римлян ту славу?

Неріса

У римлян чи в інших —
однаково. Мені потрібна слава,
як хліб, вода й повітря. Коли ти

мені того постачити не можеш,
без чого я не проживу, то мушу
сама собі здобути, а вмирати
не хочу я, бо я ще молода.

Антей

Та чим же ти здобудеш тую славу?

Неріса

Тим, чим і ти здобув би — власним хистом.

Антей

Ти все-таки піти на сцену хочеш?
(Після паузи.)
Ну що ж, Нерісо, я скажу по правді,—
коли тебе не марна примха кличе,
а муза Терпсіхора, я не смію
з богинею змагатись. Може, справді
ти можеш відродити для Корінфа
святую таємницю Діоніса.

Неріса

О ні, не для Корінфа! Ти не думай!
Мене корінфські оплески не ваблять.
Либонь, жива Неріса переважить
камінну Терпсіхору в Мецената,
як протанцює перед ним сьогодні
танець Танагри!

Антей

Ти, либонь, маячиш?

Неріса

Ні, я ще не в гарячці.

Антей

Ти ж не можеш
на оргію піти!

Неріса

Чому не можу?
Римлянки ходять скрізь — чому ж би й нам
не перейняти в їх того звичаю?
Прийду й скажу: «Мій чоловік недужий,
але, щоб не зневажить Мецената,
прислав мене, свою жону, в гостину...»

Антей

Ні, ти не підеш!

Неріса

Ти мене замкнеш?
Тоді вже я напевне буду знати,
що ти мене перекупив у рабство.
Але й рабині часом утікають.
Ти не впевняйся на замки.

Антей

Нерісо!!

Неріса

Що, пане мій?

(Пауза.)

Ну то рішай же зараз:
чи ти, чи я.

Антей

Ох, якби мав я силу
тебе від серця одірвати геть
і кинути, мов гадину отрутну,
римлянам тим під ноги!

Неріса

(з коротким злісним сміхом)

Ти не можеш?
То мусиш покоритись. Може, згодом
ти сам мені подякуєш за се.
Бо я не відступлюсь від свого слова,—
коли не ти, то я здобуду слави,
і то сьогодні. Я доволі ждала.

Антей

(після важкого мовчання)

Так, я піду. Мені миліше буде
з римлянами, аніж отут з тобою.

Неріса

Іди. Та оббери ж оте галуззя
з своєї голови — невже ж так підеш?

Антей сягає за голову, здіймає лаври, з проймаючим жалем дивиться на їх і мовчки кладе там, де стояла Евфрозіна, коли квітчала його.

Голос Евфрозіни

(озивається з глибини дому)

Нерісо! Клич Антея! Йдіть обідать!
Уже готова оргія препишна!

Антей миттю кидається до хвіртки.

Неріса

(доганяючи його)

Куди ж ти? Треба ж переодягтися!

Антей

Пусти мене! Бо прийде Евфрозіна,
а я не смію глянуть їй у вічі.

(Вибігає за хвіртку.)

Евфрозіна

(виходить з дверей)

А де ж Антей?

Неріса

На оргію пішов.
Його запрошено до Мецената.

Евфрозіна

Який дивний твій жарт.

Неріса

Я не жартую.
Он там лежать зів'ялі хатні лаври,—
сьогодні він нам свіжі принесе,
здобувши з рук знавців.

(Гордо підвівши голову, йде в хату.)

Евфрозіна

(хапаючись за голову)

Невже се правда?!

II

В господі Мецената, нащадка того славутнього Мецената, що жив за Августа. Велика, пишна, прибрана як для оргії світлиця, аркою переділена на дві нерівні частини: у першій, меншій (на передньому плані), поставлено триклініум для господаря Мецената і двох найпочесніших гостей — прокуратора і префекта — і вряджено невисокий примост, засланий килимами, для виступів співців, мімів та інших артистів; у другій, більшій (на задньому плані), багато столів, то з ліжками навколо — на грецький

лад, то з стільцями — на римський, там сидять і лежать гості різного стану і віку, греки і римляни. Бенкет ще ледве почався і йде якось мляво, видко, що гості мало знайомі межи собою і почуваються ніяково під увагою почесного триклінія чільної частини світлиці. На примості хор панегіристів — між ними Хілон — кінчає спів.

Хор панегіристів

(співає)

Світло від світла
родиться вічно,
так і пресвітлий
рід Мецената
з променя в промінь
переливає
сяйво своє!

Коли хор скінчив співати, Меценат злегка кивнув головою корифеєві і зробив рукою рух, не то наказуючий, не то запрошуючий, щоб хористи зайняли місця на бенкеті в задній частині світлиці. Хор розміщається поза найдальшими столами в самій глибині. Раби розносять напитки й наїдки, рабині роздають квіти.

Меценат

(рухом пальця закликає раба-домоправителя)

Нехай тим часом тут поскачуть міми,
а потім ті єгиптянки безкості,
що то показують з мечами штуки,
але щоб те тривало все недовго:
хвилину-дві щоб кожне зоставалось
і щоб ніхто не смів виходить двічі.

(До прокуратора і префекта.)

Бо уявіть собі, що й тії мавпи
до слави не байдужі: раз плесніть,
то потім і прогнати з кону трудно.

Тим часом домоправитель, уклонившись, вийшов, і на кону стали з'являтися міми, представляючи коротенькі мімічні фарси без слів, акробатки-єгиптянки з мечами, жонглери і жонглерки з барвистими опуками і т. ін. Гості поплескують їм, часом кидають їм квіти й ласощі. Мало звертаючи на те все уваги, Меценат і двоє його почесних гостей розмовляють межи собою, Меценат трохи зниженим голосом, префект рівно, однотонно і трохи недбало, прокуратор голосно і непримушено.

Меценат

Ся оргія моя, признатись мушу,
нагадує щось трошки царство тінів
перед Плутоновим тріумвіратом [16].
Ви не повірите, як я працюю,
щоб якось подолати сюю дикість
і недовірливість, щоб сполучити

в одну родину дві частини люду
корінфського — римлян і греків.

Префект

Друже,
ти й так уже великого досяг:
взірцевий маєш хор панегіристів,
такий і в Римі не щодня почуєш.

Меценат

(махнувши рукою)

Ет, що той хор!.. По щирості сказавши,
такій поезії на кухні місце,
бо їй недоїдки — миліша плата,
ніж лаври... Я прошу в вас вибачення,
що вас частую отаким злиденством —

(ще тихше)

бо се, властиве, тільки для юрби —
та я надолужити сподіваюсь
на іншому. Я тут назнав співця
справдешнього. Не дуже він славутній,
та се вже грекам сором, не співцеві.
Я покажу Корінфові, що треба
римлянина для цінування хисту,
інакше хист лишиться неужитком.

Прокуратор

Співець той хутко прийде?

Меценат

Я не знаю.
Я запросив його, але відповідь
була від нього невиразна.

Прокуратор

От ще!
Просити їх... ти просто б наказав!

Меценат

Наказувати тут не випадає.
Антей не раб, а вільний громадянин.

Префект

Він *римський* громадянин?

Меценат

Се то ні,
а все ж він роду чесного. В Корінфі
його родину здавна поважають,
колись якісь герої з неї вийшли.

Прокуратор

У гречуків отих усі герої!
Хто кине в зваді миску через стіл
і в лоб сусіду влучить — вже й уславивсь
discobolos!..*

(Сміється.)

Такі ж і їх поети:
на грецький лад Горація [17] спартачить,
і вже вінець на чолі — лавреат!
В атенській академії купити
двох лавреатів можна за обол —
один поет, другий філософ буде!
Обачніше — не витрачать обола.

Меценат

Не забувай, мій друже, що боги
невдячності не люблять. Пам'ятай же,
що Рим ходив у Грецію до школи.

Префект

Відомо, що поганий той школяр,
який учителя не переважить.

Меценат

Се так, а все ж він мусить мати вдячність.

Префект

Рим гойно заплатив за ту науку:
він Греції дав спокій і закон,
чого вона не мала споконвіку.

Прокуратор
(впадає в річ)

А Греція в своїй преславній школі
навчила Рим лиш бабських теревенів,
що тільки нам релігію зганьбили,
та ще привчила розумом крутити
без жодної мети, як пес хвостом.

---

* Дискобол *(грецьк.)*. — *Ред.*

Оце і вся наука. Більш нічого
не знали тії греки й не створили.
В їх навіть мови не було ніколи!

Меценат

Ну отакої! Як то не було?
Ти, друже, щось нечуване говориш.

Прокуратор

Авжеж, був іонійський діалект,
аттічний, ще не знаю там який,—
що не письменник, то й балачка інша,—
але гартованої міцно мови,
єдиної, всесвітньої, як наша,
не мали греки зроду.

Меценат

Се то так.

Префект

Та й їх поезія, скажу по правді,
таки супроти нашої не встоїть.
Добірності такої, як Горацій,
грек не досяг ніколи й не досягне.

Меценат

А все ж і рідну мову шанувати
навчив нас грек. Поезію латинську
почав нам еллін-бранець [18], не римлянин.

Прокуратор

Бо мусив мову пана перейняти,
а пан мав, певне, поважніші справи,
ніж рідну мову сікти на трохеї.

Префект
(до Мецената)

Мій друже, ти ж не будеш запевняти,
що тії вірші не були партацькі,
а тая мова не була потворна?

Меценат

Хто знає, друже, чим була та іскра,
з якої на землі вогонь з'явився?
То, може, був нікчемний перегар,
а все ж нам шанувать її годиться

і поважати батька Прометея,
хоч, може, він і був звичайний злодій.

Прокуратор

(до префекта, киваючи на Мецената)

Оце ж і плід від грецької науки!

Префект

Наш Меценат відомий філеллен,—
коли б іще не відділив од Риму
Корінфської республіки!
(Сміється.)

Прокуратор

Жарт жартом,
а Римові з такого філелленства
все ж може вийти шкода.

Меценат

Не турбуйся,
стара учителька те добре тямить,
що їй при старощах підпорки треба.
Якби так Рим на Грецію розсердивсь
і відштовхнув, то закричала б «гину!».

Префект

Все ж друг наш має рацію: є шкода.
Замилування наше до чужинців
до того довело, що ми самі
на варварів якихсь перевернулись,
навчившись «африканської латині» [19]
від чорновидих «римських громадян».

Меценат

Ба, що ж, без варварів не обійтися,
бо ми вже мусим обновляти кров,
знесилену від праці та розкошів.
Чи ти б хотів, щоб наші всі народи
по-варварськи довіку говорили?
Навряд чи з того буде слава Риму.

Прокуратор

Нехай мовчать, поки як слід навчаться
поправної латині!

Меценат

Се трудненько!
Навчитись мовчки доброї вимови —
сього б і Демосфен [20] не доказав.

Прокуратор

Так що ж робити?

Меценат

Те, що я роблю:
привчати ласкою, дарами навіть,
всіх видатних чужинців Рим любити.
Хто любить, той уподобитись може
до любого і тілом, і душею.

Прокуратор

Розніжило тебе те філелленство!
Цікавий знати, як би ти, наприклад,
збирав податки «ласкою й дарами»?
Багато б назбирав!

Меценат

(сміючись)

Ну, тут я мушу
зложити зброю. В сьому ти найдужчий.

Раб-атрієнзій

(увіходить)

Прийшов Антей-співець.

Меценат

А! Клич сюди.
Стій! Як Антей уже почне співати,
я знак подам, тоді хай танцівниці
сюди увійдуть. Тільки ж не раніше.
Гляди мені! Рушай.

Атрієнзій виходить.

Оці раби
псують мені раз по раз лад усякий.
На їхню думку, оргія — то скоки.

Антей

(у порога)

Вітаю вас, преславні.

Меценат

А, здоров!
Та ближче приступи. Коханцю музи
в порога перестоювать не личить.

Антей підходить ближче, але місця йому при столі нема і він лишається стояти перед лежачими гостями.

Меценат

(до гостей)

Се, друзі, найкоштовніша перлина
Корінфської затоки.

Антей

Ти, преславний,
надмірну ласку положив на мене,
Корінфові ж віддав замало честі.

Меценат

Чому замало честі?

Антей

Бо не можна
злічити перлів нашої затоки
і зважити, котра з них найдорожча.

Префект

Любити рідне місто — се годиться,
але ж не треба забувати правди
і вдячності. Якщо в Корінфі дійсно
є скілька перлів хисту і науки,
то се є Меценатова заслуга.

Меценат

Моя заслуга півняча, мій друже.

Прокуратор

Як розуміти сеє, Меценате?

Меценат

Бо я на всяких смітниках громаджу
і там вишукую коштовні перли.

Префект

Та ти ж їх не ковтаєш так, як півень,
але даєш в оправу.

Антей мовчки рушає.

Меценат

Стій, Антею!
Куди ти йдеш?

Антей

Туди, куди належу.

Меценат

Я бачу, ти образився.

Прокуратор

Се дивно,
які ті греки всі вражливі!

Антей

Справді,
се дивно, як ми досі не привикли,
що переможцям вільно називати
країну нашу смітником, а нас,
поки ми не в «оправі», просто сміттям.

Меценат

Моєму слову ти дав колючки,
але не я. Уся моя вина,
що мій язик був якось послизнувся,
але ж його боги слизьким створили.
Винуй Юпітера чи Прометея,—
ти краще знаєш, хто з них більше винен.

Префект

А я, минаючи усякі вини,
вертаю до заслуг. Мій Меценате,
сей раз я маю затягти позов
супроти тебе.

Меценат

Як?

Префект

Бо сю перлину
не ти, а я відкрив уперше.

Меценат

Справді?

Префект

І в тім моя заслуга є ще більша,
що перли я не проковтнув, знайшовши,
хоч, власне, я повинен був ковтнути.

Меценат

Я хтів би сеє краще зрозуміти.

Префект

О, се не таїна! Колись я тута
відкрив чи, краще мовити, закрив
гетерію співецьку потаємну.
Товаришем у ній був наймолодшим
осей співець. Я ощадив його,
вважаючи на молодощі ніжні,
і він один лишився з товариства,
бо, знаю добре, більше в цілім краї
гетерій не було, нема й не буде.

Антей

Ти помиляєшся, ще є одна.

Префект

Де?

Антей

На Парнасі. Дев'ять і один
там сходяться на оргії таємні
і закриваються від ока влади
густими хмарами.

Меценат

Ха-ха! Се влучно!

Префект

(змінивши свій одноманітно-недбалий тон на гризький)

Не так-то вже і влучно, Меценате.
Ті «дев'ять і один»— Феб [21] і камени —
зовсім то не гетерія таємна,
а хор панегіристів. Їм же треба
амброзію та нектар заробити,
то й мусять панегірики співати.

Антей

Кому?

Префект

Звичайно, генієві Риму.
Парнас, Олімп і всі святії гори
тепер в його імперію дістались,
і тільки тим богам живеться добре,
що мають гідність римських громадян
або принаймні ласку Мецената
всесвітнього, а той є геній Риму.
Котрі ж боги йому не покорились,
ті вигнані були або й розп'яті.

Антей

І що ж? Вони від того повмирали?

Меценат

(нишком, нахилившись до префекта)

Мій друже, вибачай, але юрбі
сі жарти можуть видатись блюзнірством.

Префект

(знов здержано)

Нехай боги простять, не міг римлянин
останнє слово полишить за греком.

Меценат

(голосно до Антея)

Людською мовою ми наситились.
Час обізватись мовою богів
тобі, Антею.

Антей

Вибачай преславний,
мені не хоче муза помагати,
либонь, вона сьогодні не голодна,
а я без неї — мов безструнна ліра.

Меценат

Невже се друг мій відібрав їй настрій?

Префект

За правду перепрошувать не буду,
а музі, що *сьогодні* не голодна,
слід пам'ятать, що й у богів є *завтра*
лише тоді, коли його заслужать.

Антей

Не раз, хто забувається про завтра,
той має вічність.

В атріумі чутно гомін.

Меценат

Що се там за гомін?

Атрієнзій

(з порога)

Преславний пане, там якась грекиня
прийшла й дозволу просить уступити,
щоб тут постояти коло порога,
поки співець Антей співати буде.

Меценат

Та хто ж вона? Якого стану?

Атрієнзій

Каже,
що єсть вона Антеєва жона.

Меценат

Що ж, хай увійде.

Атрієнзій виходить. На порозі з'являється Неріса і вклоняється мовчки.

Антей

Нащо се, Нерісо?

Неріса мовчить і соромливо закривається покривалом.

Вернись додому!

Меценат

Вибачай, Антею!
Тут я господар і не дозволяю
своїх гостей нікому проганяти.
Ти вільний зоставатися чи ні,
але й твоя жона так само вільна,
поки вона в гостині в Мецената.

Антей

(до Нерісй)

Ти хочеш тут лишитись?

Неріса

(тихо, але твердо)

Я лишуся.

Прокуратор

(стиха до Мецената)

Се ти не дурно так,— вона зграбненька.
І звідки він узяв собі сю німфу?

Меценат

Такі ніжки бувають лиш в Танагрі.
Мені повір, я знаюся на тóму.

(До Неріси.)

Чи ви давно по шлюбі?

Неріса

Перший місяць.

Меценат

(до Антея)

О, то невже тобі, Антею, треба
ще й муз до помочі в медовий місяць?
Ти й так повинен би співать, як бог,
коли ся грація перед тобою!
Але чого ж вона під покривалом?

Антей

Так звичай еллінський жінкам велить.

Меценат

Але в моїй господі звичай римський,
і він свої вимоги має. Мусиш
дозволити дружині відслонитись.

Неріса, не ждучи Антеєвої відповіді, одкриває обличчя і соромливо поглядає на Мецената.

Боги мої! Ви подивіться, друзі!
Се ж тая мармурова Терпсіхора,
що я купив учора від Федона!
Се випадок? Ні, випадків таких
не може бути!

(До Неріси.)

Він різьбив із тебе?

Неріса

Так, пане.

Меценат

Що ж, ти й танцювати вмієш?

Неріса

Не знаю...

Меценат

Як не знаєш? Терпсіхора
не знає, що вона богиня танцю?

Антей

Се значить, що вона не танцівниця
і поза домом танцювать не вміє.

Меценат

То я прийду колись до твого дому.

Антей

Се буде честь мені. Але не знаю,
чи трапиться тобі Нерісу бачить,
бо мати, жінка і сестра у мене
перебувають завжди в гінекеї,
а я ж тебе не смію там вітати.

Меценат

Недобрий звичай ваш!

Антей

Такий він здавна,—
не я його, преславний, встановив.

Прокуратор

Але ти радо з нього користаєш!

Меценат

Що ж, се не диво. Заздрощі Антея
я розумію. Отже й я поставив
не в атріум камінну Терпсіхору,
а в свій таблін, щоб не профанувалась.

Антей

(щиро)

За се тобі я справді винен дяку!

Меценат

Так докажи ж нам ділом тую вдячність,
а власне, співом.

(До раба.)

Принеси, Евтіме,
ту ліру, що сьогодні я купив.

Евтім приносить велику, пишно оздоблену ліру.

Антею, сяя ліра — дар всесвіту,
бо роги в неї з тура пущ германських,
слон африканський дав оздоби з кості,
край арабійський золота прислав,
а дерева — індійський ліс таємний,
мозаїка прийшла з країни сінів [22],
найкращі в світі струни італійські
оправлено в британське ясне срібло.

Антей

Лиш еллінського в ній нема нічого!

Меценат

Вся буде грецька, як твоєю стане,
бо ти її дістанеш в дар від мене,
коли вподобаєш. Торкни їй струни.

Антей

(торкає струни недбало, не беручи з рук раба. Струни озиваються тихим, але напрочуд гарним і чистим голосом. Антей здригається від подиву)

Який прекрасний, надзвичайний голос!
Дай ліру, хлопче!

(Бере до рук ліру.)

Ох, яка важка!

Меценат

Ти сам її держать не потребуєш.
На те є раб. Евтіме, на коліна!
І так держи, як сей співець накаже.

Евтім стає на коліна і піддержує Антеєві ліру.

Антей

Ні, їй не слід звикати до такого.
В своїй оселі я рабів не маю,

і прийдеться їй висіть на повітрі
на ремінці.

Меценат

Рапсодів давніх спосіб!
Се дуже гарно! Почепи, Евтіме,
її отам, де тая лампа висить.

Евтім чіпляє ліру на великий канделябр, знявши з канделябра велику лампаду.
Антей зіходить на примост і торкає струни сильніше, ніж уперше. Почувши той акорд, Хілон і Федон схоплюються на рівні ноги.

Хілон

(до товаришів-хористів, що сидять там же за задніми столами, зайняті їдою і балачками)

Товариші! Мовчіть! Антей заграв!

Федон

Антею! Заспівай епіталаму!

Антей спиняється, спускає руки і схиляє голову. Пауза.

Меценат

Антею, що тобі? Чи ти недужий?
Чи, може, ліра ся тобі незручна?

Неріса

(до Мецената, озиваючись від порога)

Мій чоловік недавно встав з недуги.

(До Антея дбайливо і ніжно.)

Антею, ти зовсім не розважаєш
своєї сили. Краще вже дозволь
мені за тебе доказати вдячність
преславному. Хоч я не танцівниця,
та потанцюю, як в Танагрі звичай,
як матінка навчила. Хай пробачать.

Меценат

Я згоджуюсь, хоча було б ще краще,
якби в особах ваших поєднались
музика і танець в одно подружжя.

Антей

Моя жона зовсім не розважає
своєї мови. Чуюся на силі
і гратиму, й співатиму без танців.
Так прошено мене, так обіцяв я,

а твій танець, Нерісо, не для оргій.
Спинився я тому, що добирав
у пам'яті своїй доречних співів.

Федон

Співай епіталаму! Се до речі!

Антей

Ні, не до речі,— ми не на весіллі.

Меценат

Чому ж? Ти уяви, що в сьому домі
шлюб відбувається Еллади з Римом.

Антей

Я бачу оргію перед собою,
то й спів пригадується не весільний,
скоріш вакхічний.

Прокуратор

Ба, воно ще й краще!

Антей знов приступає до ліри. Меценат подає знак гостям, щоб мовчали; гомін розмов стихає, тільки часом чутно бренькіт посуду там, де гості п'ють. Антей першу стрічку промовляє повагом і без музики, далі раптом, без прелюдії, починає співати, приграючи собі гучно, впевнено, в темпі вакхічного танцю.

Антей

Тепер, всесвітній даре, послужи мені,
Дзвени! Дзвени! Грай! Грай!
Духа оргії нам збуди!
Голос дай німоті рабів!
Розворуш нам оспалу кров,
розмах дай нашій силі скритій!

Меценат дає знак атрієнзієві, вбігають танцівниці і корибанти і пускаються у вакхічний танець.

Ми вакхічний почнем танець!
Змінить оргію шал весни!
Зникне холод і жах із душ,
як від сонця нагірний сніг!
Діонісе! З'яви нам диво!

Грає в тім же темпі пригрив без слів і не завважає, що Неріса незамітно опинилася в гурті танцівниць. Згодом Антей міняє темп на повільніший і лагідніший, з іншого тону.

Мірного танцю
лад гармонічний,

тихе та яснеє літо
прийде по буйній, гучній весні,
і запанує урочисте свято.

При зміні темпу танцівниці спинились, одна Неріса танцює, все держачись позад Антея; танцює безгучно, тихо, плавко, мірно. Антей все не бачить її, захоплений грою, і знову бере попередній темп, тільки з більшим завзяттям.

Дзвени! Дзвени! Грай! Грай!
Дай почути нам яру міць!
Дай сп'яніти з надміру сил!..

Танцівниці і корибанти знов оточили Нерісу вакхічним колом, але Меценат спиняє їх раптовим рухом і гучним покликом.

Меценат

Спиніться всі! Неріса хай танцює!

При сьому поклику Антей спиняється, обертається і не може одразу отямитися з дива та урази, побачивши Нерісу на чолі танцівниць. Меценат, завваживши те, сплескує в долоні.

Музики! Гей! Танець вакхічний грайте!

З'являються музики з подвійними флейтами, кімвалами, тимпанами, грають вакхічний танець. Неріса, після короткого збентеження, блиснувши очима, пускається в прудкий танець, з несамовитими, але гарними рухами менади. Дехто з гостей припліскує їй влад долонями та прикляскує пальцями. Меценат, рухом закликавши Евтіма, шепнув йому на вухо, той приносить оздобну скриньку і подає її Меценатові.

Антей

Нерісо! Годі!

Меценат

Ні, танцюй, богине!
Танцюй, прекрасна музо Терпсіхоро!

(Виймає із скриньки діамантове намисто, здіймає його обома руками вгору і вабить ним до себе Нерісу.)

Неріса, не перестаючи танцювати, наближається до Мецената, очі її горять, рухи нагадують зграбні викрути хижого звіряти. Гості зриваються з місць і товпляться, намагаючись кожне краще бачити Нерісу. На неї сиплються квіти і грім оплесків.

Голос з хору панегіристів

Се наша муза!

Прокуратор

(ласо)

Гарна, гарна штучка!

Префект

Ся муза, певне, з голоду не згине.

Неріса, зблизившись до Мецената, стає перед ним на одно коліно і відхиляється назад, немов готова впасти від знесилення, але розкішна і зальотна усмішка грає на її устах. Прокуратор кидається піддержувати її, але Меценат попереджає його, надівши Нерісі намисто на шию і тим самим рухом піддержавши її.

Неріса

Мій пане, дякую!

(Хоче поцілувати його в руку.)

Меценат

Не так, безсмертна!

(Цілує її в уста.)

Неріса встає.

Префект

(з місця, посуваючись трохи на ложі і простягаючи чашу з вином)

Ходи, вакханко, відпочинь край тигра!

Неріса, усміхнувшись, подається до нього. В юрбі здержаний сміх. Антей раптом зриває ліру з канделябра і кидає її з розмаху в Нерісу. Неріса заточується і падає додолу.

Неріса

Рятуйте! Він мене убив!..

Антей нахиляється до неї і бачить, що вона конає.

Антей

(тихо і наче спокійно)

Убив...

Префект

(гукає рабам)

Сюди вігілів!

Антей

Стій, дай закінчити.

(Здіймає з ліри одну струну. Звертається до Хілона і Федона, що стоять попереду юрби.)

Товариші, даю вам добрий приклад.

(Задавлюється струною і падає мертвий край Неріси.)

ПРИМІТКИ

До другого тому творів Лесі Українки ввійшли драматичні твори, написані в 1908—1913 рр.

Більшість автографів зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР у фонді Лесі Українки (ф. 2)*.

Твори друкуються в хронологічній послідовності, за часом їхнього написання.

Скорочені в автографах та першодруках імена дійових осіб подаються повністю беззастережно.

РУФІН І ПРІСЦІЛЛА

Драма в 5-ти діях

Уперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник» (далі — ЛНВ), 1911, кн. 10, с. 3—44; кн. 11, с. 193—241, із значними редакційними скороченнями, без п'ятої дії.

Повністю за чистовим автографом уперше надруковано у вид.: *Українка Леся.* Твори. В 5-ти т. К., 1951, т. 2.

Збереглися: чорновий автограф, датований «28.VIII.908 р. Ялта» (ф. 2, № 803); недатований чистовий рукопис, писаний Лесею Українкою, її чоловіком, українським музикознавцем і фольклористом Климентом Васильовичем Квіткою (1880—1953), та невідомим переписувачем (ф. 2, № 802); недатований повний список драми невідомою рукою (ф. 2, № 820); підготовчі та бібліографічні матеріали, виписки іноземними мовами (ф. 2, № 804, 805).

Роботу над драмою «Руфін і Прісцілла» Леся Українка розпочала 1906 р. У листі до сестри Ольги від 23 лютого 1907 р. вона писала: «Останні дні під впливом спокійнішого настрою і кращих звісток почала було я писати і навіть посунула чимало вперед свою нову драму» *(Українка Леся.* Зібр. творів. У 12-ти т. К., 1979, т. 12, с. 192)**.

Робота над чорновим варіантом драми була закінчена у серпні 1908 р. Але письменниця ще два роки продовжувала працювати над твором.

Чорновий автограф драми має кілька шарів авторських виправлень різного характеру, варіантів окремих сцен. Текст правився кілька разів чорним і червоним чорнилом, олівцем. В основному велося скорочення тексту — вилучалися окремі сцени, скорочувались монологи і діалоги, змінювались імена, усунено кілька епізодичних персонажів, що не відігравали помітної ролі в розвитку дії.

Зокрема значно скорочено діалог Руфіна і Прісцілли у дії І. Після вигуку Руфіна «Звичайне!» далі йшов такий текст:

---

* Далі при посиланні на фонд Лесі Українки зазначатиметься лише номер фонду та одиниці збереження.

** Далі при посиланні на це видання зазначатимуться том і сторінка.

Прісцілла

Тепер скажи: що, якби ми обоє
були в тяжкій пригоді, у полоні
у варварів яких? Ти був би в путах
залізних, нерозривних, я була б
уся у владі варвара лихого
і мусила б його чинити волю,
і не було б для мене оборони,
як тільки смерть. Чи міг би ти сказати:
«Умри, Прісцілло, не давайсь на ганьбу?»

Руфін

(подумавши)

Я міг би се.

Прісцілла

Тепер же погадай:
те, за що я несу своє життя,
мені дорожче і від слави Риму,
і від моєї цноти. Але ти
за мене тільки мав би наложити
своїм життям, і то за марне тіло,
а не за душу. Се ж і рівнять не можна!

Руфін

Мені не жаль свого життя за тебе!

Прісцілла

Жаль чи не жаль, проте твоє життя
потрібне ще для слави Риму й честі
твойого роду. Небагато в Римі
таких, як ти, лишилось громадян.
Загинувши, ти виймеш з підмурків
столиці світу камінь найпевніший
і тим її погибель прискориш.
Ніяка чесна римлянка не стала б
тебе призводить до такої жертви.

Руфін

А ти мене до неї все ж призводиш,
хоч не словами, то проте ділами,
хіба ж ти вже не римлянка, Прісцілло?

Прісцілла

У тих ділах уже немає римлян
чи варварів. Ми всі там громадяни
небесної держави, а не Риму,
не Вавілону, не Александрії,
чи як там звуться ще столиці людські.
Нехай загинуть всі столиці світу,
нехай загине Рим, коли судилось,
аби настало всюди царство боже.

Руфін

(з приглушеною досадою)

Такого я зовсім не розумію!

Прісцілла

А я не розумію, чим призвожу
тебе до жертви,— адже я благаю
тебе не буть для мене провожатим?

Руфін

Се дуже прикро пояснити, люба,
але ж... ти не дитина і свідомо
поводитись повинна в кождій справі.
Тож поясню: ти, як дружина шлюбна,
піддана під опіку чоловіка,
і за свої діла не ти сама,
а й чоловік твій теж відповідає.

Прісцілла

(стривожена, але пануючи над собою)

Чому ж, коли засуджено Сабіну,
патриція Кріспіна Секста жінку,
за «християнську змову», як то звалось,
то чоловіка і на суд не брали?

Руфін

Бо він її тоді формально зрікся
і виявив, що відколи вона
до секти прилучилась, то не стала
всіх шлюбних обов'язків виповняти
супроти нього.

Далі знову скорочено діалог Руфіна і Прісцілли, після слів Руфіна «Запевне ні!»:

Руфін

Запевне ні! Але чому, Прісцілло,
в той час, як я було рушав до війська,
могла ти, як і всі жінки, сидіти
безпечно дома. Ти ж не поривалась
іти на бій, як ті германки мужні,
хоч ти казала — і тому я вірю —
що ти весь час проводила в тривозі
і в думах про непевну долю війська.

Прісцілла

Я добре тямила, що для такої
війни я не вдалась, я на заваді,
а не до помочі усім вам стала б,
якби до бою з вами подалась.
Та й то скажу, якби тоді не слави
шукали ви, мов того вітра в полі,
а відбивали тут облогу вражу
напасників, боронячи життя
і честь народу римського,—я стала б,
та певне й всі матрони чесні стали б,
на мурах помагати обороні
незгірше від германок. От тепер
іде свята війна за оборону
небесної держави, і боротись
ми всі за неї мусим до загину —

чоловіки й жінки, старе й мале,
хто чим здолає, хто вогнистим словом,
хто вчинками пророчистими. Горе
зрадливому, що схоче відплатитись
яким земним надбанням від повини
великої. Лиху полову спалить
господь своїм вогнем — довічний сором
і каяття палитиме такого, поки замучить.

Руфін

(з подивом, повним пошани, дивиться на жінку)

Вперше зрозумів я,
до чого тяжко, склавши руки, ждати,
чи вернеться одважний друг живим
з такого бою, де немає місця
тому, хто стать під корогви не може.

Прісцілла

Ти міг би стать під нашу корогву!
Кажу тобі, що й у гурті Христовім
такі, як ти, навдивовижу: серцем
ти наче голуб, розумом як змій,—
апостолів шукав межи такими
собі Христос. Адже колись із Савла
бог Павла виявив,—невже Руфін
далеко меншого не вартий чуда?

Руфін

Сказати правду, я не бачу дива
ніякого в настанні Павла з Савла.
Все, що мені доводилось читати
з листів сього сірійського рубаки,
упевнило мене, що не змінилось
нічого в ньому після того «чуда»,
крім літери єдиної в іменні.

Прісцілла

Що ти говориш?!

Руфін

Тільки думку щиру.
Адже в його листах, у кожнім слові,
загонисту вояцьку вдачу видно:
він словом бив, неначе кат бичем,
дарма, що про любов умів балакать.
Я не дивуюся, що десь в Корінфі
чи в іншім грецькім місті цілу бійку
і бешкет він вчинив за справу віри,
немов преторіанець за образу
орла імперії або значка
свойого легіону. Тільки й зміна,
що перше цезар був для нього богом,
а потім став Христос. Замість орла
почав він знак ягняти шанувати...

Прісцілла

(вражено)

Се зміна не мала!.. І не люблю я,
коли ти так ущипливо говориш
про те, що я навчилась поважати.
Се ж навіть і не личить філософським
виборним вихованцям так робити,—
спокій і до сперечника пошана
найперша їх повинність і оздоба.

Руфін

(просто і щиро)

Се правда. Вибач і не гнівайсь, люба,
за те, що помогла мені вернутись
на шлях, вторований учителями
і друзями премудрості. Не гнівайсь,
але таки признатися я мушу:
мені не до душі писання ваших
учителів. Мене той стиль простацький
безладдя в доказах і рабство думки
аж до живого серця порива!
Я думаю, що, певно ж, є і краща
література вашого учення,
та я, на жаль, щось не читав такої,
чомусь мені до рук не попадалась.
До речі, що се в тебе за рукопис?

Прісцілла

(мимоволі ховає сувій рук[опису] під покривало)

Се так... взяла я, щоб переписати...

Руфін

Для себе?

Прісцілла

Ні, у нас письменних мало,
а се послати треба іншій церкві
од римської на поучання вірним.

Руфін

Що ж се за твір?

Прісцілла

Се лист один... відповідь
одного проповідника на книгу
Порфірія «Про секту християнську».

Руфін

Я твір Порфірія високо ставлю
і думаю, що ворога такого
і християни мусять шанувати,
бо твір його не пахне ні болотом,
ні кров'ю, як здебільшого буває
у ваших супротивників. Се ж правда?

(Не зважаючи, що Прісцілла вмисне промовчала.)

Дозволь мені сей лист передивитись.

Прісцілла

(неохоче дає)

Навряд чи буде він тобі до мислі...

Руфін

(читає скілька хвилин і з відразою подає Прісціллі назад)

Скажи, Прісцілло, ти читала сеє?

Прісцілла

Єпископ нам усім читав уголос.

Руфін

Не розумію, як могла ти взятись
сю погань переписувать.

Прісцілла

Руфіне!

Руфін

Я вибачить на сей раз не прошу,
бо як же маю я назвать болото,
як не болотом? Тут уже немає
і того талану, що в листах Павла
усе-таки просвічує крізь нелад,
і грубу форму, й забобони всякі.
Ти ж тільки слухай, що се за слова:
«Гадючий виродку», «нащадку пекла»,
«душе смердяча»... бридко вимовляти.
Наперчено, немов плебейська юшка!
А доказу ні одного. Ні факту,
ні рації поважної, все «чуда»
такі, як перегін в свиней бісів,
та ще якісь рогаті силогізми,
позичені в софістів з передмістя.
То се така лагідність християнська?
То се така «свята премудрість» ваша?

Прісцілла

Ні, се такий вогонь святого гніву!
Ні, се таке святе безумство віри,
що не дає нам, християнам, бути
такими, як Порфірій велемудрий,
що ні холодний, ані теплий, просто
як дерево сухе, аж не вгадаєш
по ньому, чи зима, чи літо в краю.
Що з того, що в Порфірія всі факти
нанизані на ниточку, мов перла
фальшиві на торзі, що їх не треба
видобувати з твердих скойок, з моря
солоної та гіркої води,
як справжні перли нашого Месії,
розточені по книгах неучених?
Що з тих «поважних рацій», що не можуть
ні одного нам чуда сотворити
у людських душах так, як сотворили
ті чарівні легенди галілейські,
що цвітом невмирущим зацвіли
серед пустелі.

Руфін

Ти ж не можеш вірить,
я думаю, в такі дива, як теє
із свинями, що він отут наводить,—
я хтів би знати, що тут чарівного
в такій легенді? І пахучу квітку
се чудо щось мені не нагадало.

Прісцілла

Нехай і так, а все ж і в сій легенді
ми бачимо Христове милосердя,
показане і над нечистим духом,
як той благав йому дозволить жити
хоч у гидкій худобі. Се легенда
убога на красу, а все ж волю я
і сюю навіть над оздобну байку
про те, як бог у золото змінився,
щоб спокусити дівчину невинну.
Ти віриш у такі байки, Руфіне?

Руфін

Філософи ту віру зруйнували.

Прісцілла

А скільки є ще темних марновірців,
що вірять у таке? Чого ж їх може
така навчити «притча»?

Руфін

А того,
що марні всі темниці, де насильство
дівчат невинних замика од світа,
бо золотим дощем, як промінь сонця,
кохання, творчий бог життя земного,
темницю всяку освітить і знищить
її темноту і неволю.

Прісцілла

(насмішкувато)

Славно!
Ти зручно вмієш вивертать легенди.

Руфін

(з добродушним сміхом)

Незгірш від тебе!

Прісцілла

Залишім легенди,
не в їх вся сила. Сила в тому духу,
який пройма усе учення наше.

Руфін

А наше ти бездушним називаєш?
Згадай оцих обох
(показує на бюсти Платона і Софокла),
вони зросли
на тих легендах, що тобі противні,

хоча вони цвітуть розкішним садом
на плідній грунті геніїв величних.
А Платона, творця ідеї, навіть християни,
котрі не затовкмачені до краю
своїми «чудами», високо ставлять.

Прісцілла

Се правда, тільки ти не так говориш,
бо не Платон же був творцем ідеї,
але йому дала «ідея» розум,
а ту ідею ми зовемо словом
і поклоняємося їй в Месії
та й в інших божих об'явах.

Руфін

Для мене
ідея ся ясніша у Платона,
ніж в тих філософів із Палестини,
що ти колись мені читала. Знаєш,
чому їх дух мене не покоряє?

Прісцілла

Чому?

Руфін

Бо в них одна ідея зникла,
а може, й не жила ніколи.

Прісцілла

Що ж то?

Руфін

Ідея про великий обов'язок
і право розуму на власну *волю.*
Багато є в них мови про любов,
про всепрощення і про всякі цноти,
а навіть слово «воля» не вживають
сі рабські душі, скільки пригадаю.
Великий жаль, що стільки крові ллється
за вашу віру, бо добра не вийде
з тієї «пшениці», з того «винограду».
Ваш хліб розчинений не до ладу,
вино ще грає, а вже оцтом чути...
Я певен, що пожар великий Риму
не християни вдіяли, та, може,
вони пожар готують нам ще гірший.
Усе, що нам лишилося від славних
часів колишніх, все та віра спалить
і попіл рознесе на штири вітри.
Зруйнує працьовитість, а жебрацтво
в честь уведе, хоч і не дасть загоди
голодній черні, тільки роздратує.
Патріотизм підточить, і ми станем
чужинцями у нашім ріднім краю,
вигнанцями з небесної держави,
де ми ніколи не були й не будем,
бо їй нема на нашім світі місця,

а ми дістатися туди не можем,
де перше треба вмерти для життя
і втратити зовсім подобу людську.

Прісцілла

На пожарищі Рим новий настане!
Се ти говориш так, бо не збагнув,
що значить боже царство —
найвища воля, найтривкіше щастя
для всіх людей. Хоч би ми й зруйнували
сей давній Рим, то ми новий збудуєм,
не цезарям столицю, а Христові
і богові єдиному.

Руфін

Наступить
той бог єдиний нам усім на шию,
мов східний деспот. Ні вже, я волію
державу навіть цезарів найгірших,—
хоч я республіканець, як ти знаєш,
Волію той великий пантеон,
де міститься республіка весела
богів Еллади гарної, що стали
в Італії сенатом при народі,
богів латинських мудрих, працьовитих.
Юпітер не цурається з'являтись
Серапісом в Єгипті чи Амоном,
Венера подає Астарті руку
так, як сестра сестрі. І мир і згода,
гармонія небесна панувала
в великім пантеоні, поки дух
юдейського народу мстивий, заздрий
дав невидимий меч Ісусу з Назарета.
З того часу порушилась гармонія всесвітня
на небі й на землі. Не видно краю
великій боротьбі, що перейшла на землю
з неба, від богів на люди.

Прісцілла

Їй буде край, коли той «пантеон»
до підмурівку знищить дух Єгови.

Руфін

А підмурівок?

Прісцілла

Стане олтарем єдиному.

Руфін

Олтар серед руїни!
Се ідеал небесної держави?

Прісцілла

Так мусить буть. Не може помиритись
вода з олією.

Руфін

Поки вогонь
олію спалить, випарить всю воду
і цілий світ оберне у пустиню?
Сього нам ждать, коли вода й олія
розпочали війну непримириму
межи собою?

Прісцілла

Як же їх помириш?

Руфін

Усякому своя межа належить
і свій питимий край. В державі римській
могли б усі в добрі і в мирі жити,
коли б замість небесної держави
найкращі люди, благородні духом,
про щастя римської держави дбали.
Уділено їм силу Геркулеса
для подвигів — нехай же знищать гідру
преторіанську, виженуть Химеру,
потвору люту в цезарській порфірі,
геть з Капітолія, Авгієві кошари
хай вичистять, що завели у Римі
сенатори негідні; хай поставлять
стовпи закону твердо й непохитно,
аби ніхто не смів уже виводить
державний корабель на океан
злочину і руїни. Скільки праці
великої, нагальної, святої
навколо нас, а ми як марнотравці
марнуєм силу і святе завзяття
на боротьбу за мрії.

Прісцілла

Скажу,
як господарній Марті наш Месія
колись казав: «Про всячину ти дбаєш,
потрібно ж лиш одно».

Руфін

Що?

Прісцілла

Віра права,
без неї марні наші всі діла.
Багато в Римі героїчних вчинків
робилося — і що ж? Рим погибає.

Руфін

Рим тяжко хворий, та не безнадійно.
Ми всі повинні стати лікарями
і вигоїть його.

Прісцілла

Хай перше лікар
сам вигоїться.

Руфін

Ні, немає часу
сам лікар гоїтись, як хворий гине,—
тоді настане час про себе дбати,
про власну душу, як державне тіло
одужає, зміцніє, оживе.
Бо що ж по тім, що лікарі здорові,
коли спустошить край лиха зараза?
Боюся, що в «новому Римі» буде
так порожньо і сумно, як отут
між п'єдесталами без статуй...

(Задумується і дивиться який час мовчки і смутно на освітлений місяцем великий білий порожній п'єдестал, на якому ще зостався уламок ноги від статуї)

Скажи, Прісцілло,
чому ти поприймала всі подоби
моїх богів?

Прісцілла

Ти їх не боронив,
я думала...

Руфін

Я не об тім... Ти знаєш,
вони давно в сім домі жертв не мають,
ніхто б тебе й не змушував ніколи
їм поклонятись. Хай би так стояли,
як образи великої краси.

Прісцілла

Я, власне, через те їх поскидала,
бо я ненавиджу оту красу!

Руфін

Ненавидиш красу всепереможну?
Ту владарку любові, творчу силу?
Прісцілло!!. Ти, сама така прекрасна?

Прісцілла

Вони мені нахабними здавались,
немов розпусниці.

Руфін

Яку полуду
наводить тая віра християнська
на очі навіть найясніші!

Прісцілла

Ні!
Та віра тільки вияснила краще
мені самій, чому мені вже здавна
спротивились краса самого тіла.
Ти бачив ту Кріспінову Сабіну,
що ми її в розмові спогадали?

Руфін

Здається, бачив, добре вже не тямлю.
Я, власне, мало уважав на неї...
була руда і з глинястим обличчям?

Прісцілла

(гірко)

Еге ж, «руда і з глинястим обличчям»,
се тільки й тямили сказать про неї
патриції високої освіти!

Руфін

Я мало знав її.

Прісцілла

Всі мало знали,
Рим добре знає тільки Мессалін
та Агріппін вродливих, а Сабіну
патриціанський Рим не знав ніколи,
хоч сам її віддав під меч катівський.

Руфін

Та чим була значна Сабіна тая?

Прісцілла

Вродливістю душі, красою серця.
Ми зналися дівчатами, а потім
їй чоловік заборонив ходити
до мене, бо тебе він ненавидить.

Руфін

І я його, бо він гидка людина
і кепський громадянин.

Прісцілла

Ми стрічались
на християнських зборах з нею часто,
я бачила, як чарівна душа
дедалі розцвітала все пишніше
під світлом і теплом нової віри.
Ще в пуп'янку була вона хороша:
товаришок, родину, всіх навколо
вона душею ніжно покохала,
але ніхто не був із того радий,
коли негарна та руда дитина
з ним цілувалась. Тільки всі рабині
за неї як на хрест були готові,
як підросла вона. Не раз по ночах
вона вставала і кінчала нишком
роботу, що не встигли закінчити
рабині, зморені важким завданням.
І теє утле, молоде панятко
носило воду і крутило жорна,
сліпило очі над шиттям при скіпці,
бруднило руки та збивало ноги
при чорній праці,— все то, щоб на ранок
рабиню не скарала Марцеліна,

Сабіни люта [мачуха].
Я часто з болем завважала теє,—
не раз вона відходила у тінь
перед жінками меншої заслуги,
та більшої краси. Тоді яріла
в моїй душі ненависть до краси,
що навіть у гурті обранців божих
несправедливість найчорнішу сіє,
наводячи полуду непрозору
на їх духовний зір.

Зовсім інакше виглядають у чорновому автографі сцени з Каєм Летіцієм і Сервілією. Після ремарки «Кай Летіцій увіходить» йшов такий текст:

Кай Летіцій

Здоров'я й щастя вам.

Прісцілла і Аецій Панса

Вітаєм гостя.

Руфін

(показує рукою на завісу, що ділить таблінум від перистиля)

Прошу вас завітати до табліну.

Кай Летіцій

Ні, душна ніч, дозволь нам тут лишитись.

(Бере за руку Арістобала.)

Руфіне, я одважився привести
з собою гостя мого. З Ідумеї
прибув до мене він, а тая справа,
яку я мав обрадити з тобою,
обходить також і його.

Руфін

Я дуже радий
служити вам обом, коли здолаю.
Сідайте, любі гості.

(Садовить їх і сам сідає.)

Кай Летіцій

Я боюся,
що слух цнотливий господині дому
образитись і постраждати може
від тих речей, що висловить я мушу.

Прісцілла

Прошу мене не брати на увагу,
бо все одно я мушу відійти,
подбати про вигоду мого батька.

(Виходить, вклонившись.)

Аецій Панса

Та, може, й я піду?

(Підводиться.)

Кай Летіцій

Тебе, панотче,
просив би я лишитись, може, досвід
життя твого уділиться і нам.

(До Руфіна.)

Так от, шановний друже, гість мій саме
привіз мені одну страшную чутку
і радиться мене, чи виступати
з обвинуваченням таким прилюдно,
чи, може, ще поздержатись до часу.
Непевна тая справа, і не слід би,
щоб на невинних хоч би тінь лягла
тяжкого підозріння,
щоб невтручання та не стало часом
принадним заохоченням злочинству,
а надто в краї варварськім і східнім,
де вже й самі стихії мов призводять
до безміру і дикості в розпусті.
Я поки що не буду називати
іменнів жодних.

(До Арістобала.)

Так?

Арістобал

Авжеж, авжеж!

Руфін

Чому ти радишся мене? Таж сам ти
далеко більш тямущий в справах суду.

Кай Летіцій

Тут мало тямити самі сі справи,
тут серце людське й душу треба знати,
а в сьому я впевняюся на тебе
більш, ніж на себе. Ти в собі з'єднав
цнотливість, милосердя й справедливість,
так, як ніхто з людей мені відомих,
лиш ту провину маєш непростиму,
що не даєш державі на послугу
своєї досконалості.

Руфін

Мій друже,
коли ти згоден, перейдім до справи.

Кай Летіцій

(до Арістобала)

Шановний гостю, розкажи, що знаєш,
Руфінові так щиро, як мені,
і певен будь, що зловжиття не буде.

Арістобал

(з ледве слідним сарказмом в голосі)

З великим жалем мушу я відкрити,
що справі сій не варвари причетні,
на дикім сході вроджені, а люди

із світу римського, значного роду
і вищого становища — імення,
як сказано, промовчати я маю —
тим більшу шкоду починити можуть
ганебні вчинки їх повазі Риму
в очах неодукованих тубільців.
А вчинки ті назвати я вагаюсь,
і після того, як цнотлива пані
лишила нас в поважнім товаристві
двох славних і високочесних мужів.

Аецій Панса

Та ти ж не сплітки бабські нам доносиш,
а річ важливу для поваги Риму!

Арістобал

Се тільки й додає мені одваги!..
Спогадані високородні люди
межи собою близькі, кревні, власне —
брат і сестра. Тим часом ходить чутка,
що можна б і подружжям їх назвати.

Аецій Панса

Мені не віриться. Бо не бувало
між римлянами нечесті такої,
відколи Рим стоїть!

Арістобал

Тепер буває, чого ще й споконвіку не бувало!
Я б сам не вірив сим чуткам, якби то
не інша чутка, більш на правду схожа,
що й першій надає подобу правди.
Шляхетні римляни, брат і сестра,
дали себе тій секті одурити
новітній, бузувірній і злочинній,
що зветься християнською. Ти знаєш,
панотче превелебний, що від сього
і римляни, найшляхетніші навіть,
не завжди вміють встерегтись.

Аецій Панса

(трохи засоромившись)

На жаль!

Руфін

Так що ж із того? Я не бачу зв'язку
межи двома непевними чутками.

Кай Летіцій

Бач, друга чутка не така непевна,—
що сії брат з сестрою — християни,
про те я знаю сам і то напевне.

Руфін

І знов-таки, що з того?

Кай Летіцій

Се дає
підвалину і грунт потворній чутці
про нечестивий зв'язок межи ними.

Руфін

Не тямлю, як.

Арістобал

Хіба ж не чув ти, пане,
що діється у християн на зборах?
Які тяжкі злочини там бувають?

Руфін

Я чув усякі брехні, але віри
діймати їм не можу, бо відомо,
що християнами не раз бувають
і люди, звісні цнотою своєю,—
невже б вони могли таке терпіти,
не ганьблячи одважно і прилюдно
того, що ганьби гідне?

Арістобал

Ми не знаєм,
яка клятьба й присяга в'яже тих,
що таємних містерій доступили.
Ті люди робляться мов одержимі,
до темної одправи прилучившись;
тоді ні виховання, ні сумління,
ніщо від злої змори не рятує.
Бери їх на тортури — перемовчать,
до серця промовляй — воно мов камінь,
загрожуй смертю — люди сі мов трупи
чи мов безсмертні, їм ніщо не страшно.

Кай Летіцій

Се правда, я се бачив сам не раз
і тут, у Римі.

Руфін

Як же ти гадаєш,
чи й Муцій Сцевола був «одержимий»?

Арістобал

О, не рівняй великого героя
до сих безумних. Той страждав за цноту,
а сі за бузувірство. На тортурах
недавно раб один засвідкував,
що в християн-панів на власні вуха
підслухав він такі слова страшнії
на бенкеті таємнім: «Їжте тіло
і пийте кров!» І присягнув, що правда!

Руфін

Либонь, він щось там не дочув гаразд.

Кай Летіцій

Та й я від християн чував не раз
усякі поговори про таких же
упертих сектярів, що називались
у них «єретиками», а проте
тому ж таки Христові поклонялись.

Аецій Пацса

О, коли так, се небезпечна секта,
бо ми ж не знаєм, хто з них «єретик»,
а хто сектяр звичайний. Чи не краще
усю ту секту з паростами вкупі
узять та й викоренить раз назавжди?
Злочинці іудейські то якраз єретики!

Руфін

Здається, ти поквапивсь,
панотче, їх злочинцями назвати.

(До Арістобала.)

Який же доказ є на те, крім чутки
і віри їхньої?

Арістобал

Занадто ніжно
вони поводяться межи собою.

Кай Летіцій

(до Руфіна)

Але злочину їх, завваж, не бачив
ніхто на власні очі і наслідків
відомих теж нема.

Руфін

То я гадаю,
що й винуватить їх ніхто не смів.

Арістобал

(принижено, але злісно)

Якби я смів, то я б завважив, пане,
що вже саме сектярство є злочин.
Якби я смів, то я б сказав, що дивно,
навіщо терпить Рим таку заразу,
коли він міг би помахом єдиним
потужного меча бур'ян скосити
і викоренить геть. Якби я смів,
я б запитав тебе, префекте гідний,
невже закон безсилий проти секти?

Кай Летіцій

Речам твоїм, Арістобале славний,
я б дивувався, якби ти був родом
з самого Риму, бо тоді б ти знав,
що римський меч не лютість гартувала
тиранів східних, а спокійна сила,
що з правом поєдналась.
За віру не карає Рим нікого,

не викорінює ніяких сект,
а тільки геть виполює злочини
з ланів держави римської. І поки
не провиниться християнин в зраді,
в одступництві, в образі
чи в іншому великому злочині,
він так живе під захистом закону,
як всякий інший римський громадянин.
Для секти християнської не може
ламати Рим ту найміцнішу зброю,
те римське право, ті закони мудрі,
яким нема на цілім світі рівних.

Арістобал

То чом же
не сміє римлянин стать іудеєм?

Кай Летіцій

Бо зрада є злочин. А хто зміняє
питому віру на чужу — той зрадник.

Арістобал

(розпалюється і забуває обережний, принижений тон)

А чом же римляни розруйнували
столицю іудейську і народ
по цілім світі розігнали? Справді,
так і тирани східні не робили!

Кай Летіцій

Се за повстання, за непослух кара.
Не знають іудеї кривди в Римі,
поки покірні владі; їм закон
дав права більше, ніж усім чужинцям,
від культу цезаря їх увільнив
і від присяги по звичаях римських.

Руфін

Чому то християнам се не дано?
Багато крові й сліз се ощадило б.

Кай Летіцій

Що личить купці люду, те не личить
усім підданим римської держави...

Аецій Панса

(продовжує вголос якусь почату про себе думку)

А я б отак зробив: щоб цяя секта
зосталась для самих рабів.

Руфін

Се ж як?

Кай Летіцій

Чому?

Аецій Панса

Бо для рабів вона корисна.

Арістобал і Кай Летіцій здивовано глянули на нього.

Ні, справді, я в своєму господарстві
се добре перевірив: кожен раб,
як тільки християнство те перейме,
стає покірним, чесним, роботящим,
хоч кия забувай! Я сам купую в послугу християн.
Що ж до злочинів
проти звичаїв добрих, то з раба
нема чого звичаїв вимагати,
аби корився та глядів роботи.
Ну, вільним громадянам інша річ...

Чутно жіночий лемент в вестибюлі: «Пустіть мене, я мушу до префекта!», перериваний турботним гомоном слуг. В атріум вбігає матрона Сервілія, за нею Прісцілла і скілька рабів та рабинь.

Прісцілла

(утримує Сервілію, хотячи її заспокоїти)

Та не турбуйся, знайдеться синочок,
і ми тобі поможемо шукати.

Сервілія

Де знайдеться? Як знайдеться? Вже вечір,
а я ж його шукаю від полудня!
Мені казали, тут він був, та де ж він?

Прісцілла

(до рабинь)

Чи справді тут був син матрони цеї?

(До Сервілії.)

Я, бач, не все була сьогодні дома.

Стара рабиня

Маленький Тацій справді забігав,
та хутко знов побіг.

Сервілія

Куди?

Стара рабиня

Не знаю,
либонь, у той бік

(показує рукою вбік).

Сервілія

До Субурри?! Лихо!

Руфін

Чого жахатися так дуже, пані?
Що може трапитись малій дитині
хоч би й в Субуррі? Люди там непевні,
але розбій малому не страшний.

Раб

А це надвечір на Заріччі був,
то там повз мене раз хлоп'я пробігло,
немов подібне до синочка пані.

Сервілія

(поражена невимовним жахом падає на ослін напівомліла)

Пропав... пропав...

Кай Летіцій

(підходить до Сервілії)

Спокій, пречесна пані,
син римського сенатора не може
пропасти ні в Субуррі, ні за Тібром,
ні в цілім римськім світі.

Сервілія

Ох, за Тібром!..
Там християни... хутко їхнє свято...
вони його взяли на кров!!

(Голосно ридає.)

Прісцілла

Вгамуйся!
Як можеш ти таке казати?

Кай Летіцій

Пані,
чи ти з журботи слово се сказала,
чи привид маєш щось такого думать?

Сервілія

(трохи схаменувшись)

Як я сказала це, сама не знаю,
але тепер я думаю... Мій Тацій
ніколи не виходив сам з господи,
все з нянькою... Сьогодні вийшов сам...—
Я вдома не була... рабині кажуть,
що нянька викралась сама до міста,
покинувши дитину... Я вернулась,
а їх нема.

Кай Летіцій

Кого?

Сервілія

Та няньки з сином.

Аецій Панса

Ти ж кажеш, що вони пішли не вкупі.

Сервілія

(не слухає його, до Кая Летіція)

Префекте! Тая нянька християнка!
Раби підгледіли й мені сказали,
що так вона не раз без мене ходить
на збори потайні або за Тібр,
до когось там вона вчащає.

Руфін

Може,
вона і Тація взяла з собою,
і, може, хутко вернуться?

Аецій Панса

Запевне!

Сервілія

Та нянька вже вернулась...

Прісцілла

Ну, і що ж?

Сервілія

Сама, без Тація...

Руфін

Ти розпитала...

Сервілія

Я ліхтарем їй в голову пустила,
тепер вона без пам'яті.

Прісцілла жахається.

Кай Летіцій

(спокійно, але замислено)

Се шкода,
бо так даремно й на тортури брати,
однак нічого путнього не скаже...

Сервілія

Тепер я думаю, що, може, вмисне
вона його за Тібр навчила бігать,
щоб там його...

(знов прориваєтьcя риданням)

зарізати... на кров...
Ті людоїди будуть пити кров...
з'їдять мого синочка...

Зберігся чорновий уривок дії II, що не увійшов до остаточного тексту драми — діалог між молодими християнами — Фаустіном і Люціллою, які в чистовому тексті мають імена Редівівус і Рената.

Дівчина і хлопець разом з іншими християнами приходять у дім Руфіна на таємне зібрання. Початок діалогу не зберігся.

Хлопець

(бере її за руку)

Ні, люба сестро, нас Христос єднає
міцніш від шлюбу та родинних зв'язків.

Дівчина

(хоче визволити руку)

Пусти-бо руку... Люди ж там... побачать...

Хлопець

(не випускає руки і присувається ближче)

Ні, не побачать, у садку вже темно,
Та хоч би й так — хіба ж се що ганебне?

Як не соромивсь я поцілувати
тебе прилюдно в день святої пасхи,
так і тепер я сорому не маю,
бо в мене в серці урочисто й свято,
як на великдень. О, якби ти чула
все, що мені пресвітер говорив,
який він світ мені відкрив пречистий!
Се ж тільки в снах невинної дитини
таке буває щастя, як тепер
я чую наяву в своєму серці.

Дівчина

То ти щасливий з нашої розлуки?

Хлопець

Нема розлуки, сестро, і не буде!
Хоч би нас гори і моря ділили,
ми не розлучимось повік душею,—
на всьому світі є Христова церква,
і хоч би я серед гіпербореїв
слова промовив «Kyrie eleison!»*
«Christe eleison!»** — голос твій озветься
з Італії, і я його почую,
коли не слухом, то напевне серцем.

Дівчина

(ніжно, мрійливо)

Сі слова для мене
тепер святі подвійно будуть.

Хлопець

Сестро,
пресвітер потішав мене тим світом,
де люди житимуть, як чисті духи,
де вже нема ні шлюбу, ні розлуки,
ні грішної жаги, ні грішних жалів.
Він обіцяв мені той світ по смерті,
а я... не знаю, чи се гріх, чи святість...
або се благодать, або спокуса...
але тобі я мушу в тім признатись...
Я думаю, ні, серцем почуваю,
що се можливо ще й до смерті, тут,
на нашім світі! Я тобі признаюсь...
Тепер я покохав тебе інакше,
аніж кохав до сього часу.

Дівчина

(несміло і тривожно)

Як се?

Хлопець

Не бійся й не журись, бо я не менше,
я більше покохав тебе, ніж досі.
Я досі вмів кохать, як наречений,

---

* Господи помилуй! *(грецьк.)* — *Ред.*
** Христе, помилуй! *(грецьк.)* — *Ред.*

або любити так, як брат сестру,
але тепер... ні, я не бачив зроду,
щоб де в якій родині браття й сестри
любилися так щиро й безроздільно,
як ми з тобою. Адже в нас у Римі
брати і сестри нарізно живуть!
Се ж тільки християни й християнки
на збори вкупі ходять, вкупі служать
святому богові і вкупі гинуть.
Але ж невірні, ті так не живуть.
Брат на війні, на оргії, на раді,
чи де там подобає чоловікам,
а дівчина-сестра у себе дома,
в тісному хатньому околі — що ж
єднає їх, крім голосу глухого
однакової крові? Кров так само
єднає й наречених, хоч не рідна,
але чогось вона бажає злитись
в один потік і б'ється в темних жилах
сліпою хвилею. Скажу по правді,
мені не раз було самому страшно
від того таємного хвилювання
моєї крові. Адже й ти боялась
чогось, було, за мене і за себе?

Дівчина

Так, правда... а чого? Сама не знаю,—
я ж вірила, що ти мене шануєш,
що ти мені не заподієш лиха.

Хлопець

Боялась ти, бо справді кров страшна,
мов хижий звір, їй вірити не можна...
Але тепер ти вір, не їй, а духу,
він переміг її.

Дівчина

Я вірю, вірю
твоїй душі, як богові святому!
Як сину божому!

Хлопець

Ми всі назвемось
синами божими, як тільки серце
в нас буде чисте,— сам Христос сказав!
А серце в мене мов огонь очистив
в той час, як я почув нову любов
і зрозумів її. Хоч я не можу
тобі її словами розказати,
але я думаю, що ти й без слів
її збагнеш, бо я так щиро прагну,
так велико жадаю, так бажаю,
щоб ти мене у всьому розуміла.

(Стискає її за обидві руки.)

Дівчина

(замираючим голосом)

Я розумію... Так... я розумію...
Моя душа зливається з твоєю
в один поток... Промов мені тепер
слова святії!

Хлопець

(тихо й таємничо)

Kyrie eleison!

Дівчина

(голосніше, в екстазі)

Christe eleison!

Хлопець

(встає і підводить дівчину з лавки. Урочисто й містично)

Я тебе цілую
як наречену духа вже, не крові.
Заручини сі вічні перед богом,
до смерті і по смерті нерозривні.

(Цілує її в чоло, вона складає руки як на молитві.)

Дівчина

(ледве чутно)

Мене нема... я вся в тобі зникаю...

(Опускається, мов омліла, хлопець обережно садовить її на лаву і сам сідає, сперши її голову собі на плече.)

Прісцілла

(тихо Руфінові)

Яка свята любов!

Руфін

(так само до неї)

Як я їм заздрю!

Одчиняються двері з триклініума і смуга світла падає в садок. Дівчина очутилась і випросталась, мов збуджена тим світлом, хлопець устав.

Диякон

(вихиляється трохи з дверей)

Прісцілло, Фаустіне і Люцілло,
єпископ вас на збори допускає.

Прісцілла і молода пара йдуть у триклініум. Двері знов зачиняються. Руфін зостається сам у темному саду.
Стук у хвіртку.

Викреслено ряд сцен у дії IV, зокрема сцени в тюрмі. Так, після ремарки «Свояк, здвигнувши плечима, киває дружньо і таємничо Фортунатові і відходить» ішов текст:

Молодий диякон

(з одвідачів, гукає)

Пресвітер Теофіл!

Теофіл

(виходить з гурту до нього)

Я тута, сину.

Вітаються.

Молодий диякон

Ось я тобі приніс той родовід,
що з Сірії привіз наш брат Мелетій.

Теофіл

(бере від молодого диякона малий рукопис і переглядає його. Втішено.)

А, родовід походіння Христа!
Давно, давно його я доправляюсь...

(Переглядає далі, смутніє.)

От я колись читав у грецькім списку,
то наче щось виходило інакше...

(Показує пальцем місце в рукописі.)

Отут немов якісь інакші ймення.

Молодий диякон

Тут, чесний отче, певне, просторіше,
дрібніше списано...

Теофіл

А, так, так, так!
Ти маєш рацію! Спасибі, сину!
А все ж хотів би я їх порівняти.

(Відходить вкупі з молодим дияконом в глибину.)

Варро

(чоловік Валерії, виходить з юрби вкупі з жінкою, зустрівшися з нею десь у натовпі.)

Та заспокойся, люба, сам префект
мені казав, що ти живою вийдеш.
Руфінові раби заприсягли,
що ти була весь час в опочивальні
і збігла вниз, лиш як прийшли вігіли.

(Нишком.)

Се свідчення чимало коштувало,
та я готов віддати весь маєток,
аби свою маленьку врятувати.

Валерія

(тулячись до чоловіка)

Мій славний, добрий Варро!.. Ох якби ж то
вони жертов богам не вимагали...

Варро

(одводить її трохи набік)

Послухай, любонько, один учений
і мудрий брат казав мені таке:
не всі боги однаково погані.

Валерія

Як?

Варро

Слухай же! Наприклад, Аполлон,
се й є Христос в подобі грецькій тільки,
подоба римська буде Ескулап.
Коли сі образи так розуміти,
то вшанувати їх не гріх.

Валерія

(радісно і разом недовірливо)

Що кажеш?
Та як же се? Я щось не смію вірить...

Варро

Не став би я тебе уводить в гріх!
Я доведу тобі про се просторо,
як будеш ти на волі. Тут не місце,
Простацтво, бач, сього не зрозуміє.

Валерія

Сумно.
Ну, й вславлюся відступницею.

Варро

Ні!
Я старшині все поясню. Не бійся.

(Обіймає її.)

Так будь же розумницею, маленька,
ти ж горличка моя!

(Нишком.)

Слухняна будеш?

Валерія

(в обіймах)

Чи ж я коли бувала неслухняна?

(Ніжно прощаються. Варро виходить.)

Альбіна

(підходить до Валерії, як її чоловік відійшов)

Я мушу вимовить тобі догану.

Валерія

(дуже збентежено)

За віщо?

Альбіна

Не годиться обійматись
прилюдно з чоловіком. Се спокуса
для молодих.

Нартал

А для старих ще гірше!

Жінки здригаються. Валерія відходить.

Порівняно з чистовим текстом була ширша й сцена розмови Руфіна з відвідувачами християн у темниці.

Двоє молодих християн наближаються до Руфіна і вклоняються.

1-й

Благослови нас, брате преподобний!
Дай душам мир.

Руфін

Я сам його не маю.

2-й

То помолися богу вкупі з нами.

Руфін

Молитись я не можу.

1-й

Ми негідні?

Руфін не відповідає і одвертається від них.

2-й

Якесь нещастя буде нам...

1-й

Напевне...

Підстаркуватий чоловік

(до Руфіна)

Чи ти й мене благословить не схочеш,
мій брате по Христу, колишній пане?
Я мало з радощів не вмер, почувши,
що ти святий!

Руфін

(понуро)

Се хто ж тобі казав?

Підстаркуватий чоловік

Амрітіс. Звістка ся по людях ходить...

Руфін

(перебиває)

А хто ж ти сам?

Підстаркуватий чоловік

Невже не пізнаєш?
Афрідій я, центуріон колишній,
В Паннонію ходив з тобою.

Руфін

(живіше)

Знаю!

Постарів ти...

Підстаркуватий чоловік

(добродушно)

Та вже ж не помолодшав.
Та се дарма! Душа відмолоділа,
я вдруге народився, як і ти.

Руфін

Ну, що ж, ти й досі служиш?

Підстаркуватий чоловік

Ні, покинув.

Руфін

Здоров'я втратив?

Підстаркуватий чоловік

Ні, охоту, пане.

Руфін

Охоту втратив Римові служити?

Підстаркуватий чоловік

Авжеж, рятунку не дає ся служба.

Руфін

Як не дає? А чим же рятуватись,
як варвари на Рим наш набіжать?

Підстаркуватий чоловік

Молитвою врятуєм наші душі.

Руфін

А Рим?

Підстаркуватий чоловік

Про мене, хай він западеться!
Хоч кажуть — Рим скінчиться — світ скінчиться.
Та нам дарма — Христос нас візьме в небо...

(Стає на одне коліно.)

Прошу тебе, благослови мене.

Руфін

(з ненавистю)

Якби я знав, чим проклясти тебе,
то я прокляв би!

Підстаркуватий чоловік

(схоплюється з жахом)

За що се?

Прісцілла

(з розпачем)

Руфіне!!

Руфін не оглядаючись відходить до протилежної стіни і стає коло Нартала, важко дишучи. Прісцілла закриває лице руками і прихиляється безсило до стіни. Підстаркуватий чоловік понуро віддаляється.

Куток, де прикований Нартал, порожніший, ніж решта темниці, через те туди надходять пари, що хотять поговорити без людей.

Нартал

Чого ти став край мене? Чи ж не знаєш,
я ж прокажений!

Руфін

Я того не бачу.

Нартал

Усі твої брати святії кажуть,
що я хорую на проказу духу.
Їм заборонено мене торкатись.

Руфін

Мене то не обходить!

Нартал

Стій, про мене.

До чистового автографа не переписано ще цілий ряд сцен у темниці з дії IV — розмова ув'язнених християн Флегона і Аквіла, Урбана і Теофіла, християнок Валерії та Альбіни й ін.

Чимало також скорочень і в дії V. Змінена кінцівка твору. У чорновому варіанті вона була така:

Покликач

Вирок суду!!

Голоси

Та цитьте! Дайте слухать! Вирок суду!

Помалу спільний галас тихшає, але все ще прокочується гомін.

Вояк

Ну, що вони там мимрять? Голосніше!

Табулярій

Та май терпець. Покликач перекаже.

Покликач

Валерію, що не була на зборах
і до богів пошану ознаймила,
без кари відпустити.

Клієнт

(до римлянина в далматиці)

Не була?
А як же се вона тут опинилась?

Покликач

Альбіну за чужинське марновірство
заслать на Пандатарію.

Дідич

(до юриста)

Не смерть їй?

Юрист

Вона, бач, не вбивала...

Дідич

Ну, нехай...

Покликач

Гай Люцій
як римський громадянин, ще й до того
заслужений, повинен під розвагу
самого імператора піти.

Матрона

Нехай би ощадив його наш цезар!

Покликач

Утікача-вигнанця Теофіла,
упертого повторного злочинця,
суд присудив на хрест.

Старий юрист

Отак і треба.

Покликач

Урбан, Флегон, раб Аквіла, Фавстін —
інакше Редівівус — і Негріна,
вона ж Рената — всі віддані будуть
в театр і там в трагедії умруть
собі на кару, людові на втіху.

Аплодисменти і крики втіхи в публіці.

Клієнт

(найголосніше гукає)

Мудрий суд!

Покликач

Відпущеник Нартал до звірів піде.

Знов аплодисменти.

Гетера

(не тямиться з радощів)

Славно як! До звірів!

Покликач

Названий Парвусом найтяжчу кару
зухвальством заробив — його живцем
спечуть на дзиглику залізнім.

Крик згоди.

Жерці

Отак його! Він заробив! Спекти!

Покликач

Руфіна і Прісціллу під розвагу
до імператора як римських громадян.

Вояки

Коли ж се буде? Зараз хай розважить!
Вони втечуть! Ні, ми не згідні ждати.

Жерці

Та що се за наруга! Ми не підем
додому, поки їм кінець не буде.

Матрона

(показує кудись вдалечінь)

Та онде ж імператор! Що б спитати?
Чого ж уводити?

Покликач

Божистий цезар
зволив розважити тепер цю справу.

Вояки

Великий імператор хай живе!
Не милуй ворогів своїх і Риму!

Покликач

Божистий цезар затвердив вигнання
і Кая Люція, а для Руфіна
і для Прісціллн — страта через меч.

Патрицій, матрона і більшість значних плещуть.

Вояки і частина люду

Хвала тобі, наш цезар-імператор!

Покликач

Сенат і римський люд постановили,
щоб виконать сей вирок необорно.

Крізь гомін і аплодисменти народу пробивається і дедалі все дужчає голосний і врочистий спів християн засуджених, на нього озиваються ридання та екстатичні поклики християн з публіки.

Вояки

Нехай живе наш цезар-імператор!

Християни

Святим блаженство! Слава в вишніх богу!

Робота над текстом драми тривала і в чистовому автографі. Так, у дії II закреслено частину репліки Руфіна після слів «прошепотів до свого «друга» Крусти»:

пройдисвіта відомого: «Сьогодні
я пом'яну свою покійну жінку
і наловлю кількадесят «святих»,

щоб згодом їх відправити на той світ —
все ж веселіше буде їй, небіжці!»

У дії III викреслена частина сцени у в'язниці:

Раптом одчиняються двері і невелика, але тісна громадка людей вривається в них, стримувана зусиллями сторожі.

Амрітіс

(єгиптянка-рабиня)

Та де ж вони? Як темно! Боже! Боже!

1-й вартовий

Не товптесь! Я казав вам: по черзі,
не всі гуртом! Гей, вижену назад!

Чоловік

(середнього віку, з одежі досить заможний)

Не гнівайся, добродію!

(Нишком, кладучи щось в руку вартовому.)

Я завтра ще принесу.

2-й вартовий

(підслухавши)

Він завтра тут не буде.

Чоловік

То, може, пощастить, що ти тут будеш.

(Дає дарунок і другому вартовому.)

2-й вартовий

(до 1-го)

Замкнім їх тут, самі ходім.

1-й вартовий

А звісно,
нам треба стерегти дверей.

(До гурту одвідувачів.)

Ми прийдем
незабаром, то щоб усі балачки
тоді скінчились враз і — мах додому!

Чоловік

Авжеж, добродію, авжеж, не як!

Двері за вартовими зачиняються, від того стає знов темніше. Одвідачі стоять який час при дверях, не важачись поступити.

Прісцілла

(стиха озивається)

Се ти, Амрітіс?

Амрітіс

(та жінка, що увійшла першою)

Тут я, тут я, пані!

(Кидається на голос Прісцілли і припадає до її ніг.)

Стара жінка з-поміж одвідувачів

(до сусідки)

Дивись! І в темряві свята пізнала!

Сусідка

(теж стара)

Почула духом.

Закреслено також кілька діалогів з дії V, які уповільнювали розвиток сюжету. Після слів:

1-й табулярій

Я того не розібрав!
Вони й самі, либонь, того не тямлять...

далі йшов текст:

Римлянин в далматиці

Ти не знаєш,
хто та чорнява, молоденька? Якось
я не почув, як викликали ймення.

Клієнт заклопотано поглядає по сусідах.

Багатий плебей

Я знаю, то Негріна, в неї батько
багатий крамар, пурпуром торгує,
така неслава! А родина чесна...

Молодий римлянин

(дивиться вдалечінь, прижмуривши очі)

Гарненька.

Ремісник

(що сидить коло клієнта)

В християн вона не зветься
Негріною, для них вона Рената.

Клієнт

А ти ж се звідки знаєш?

Ремісник

(ніяково)

Та... не знаю... так якось... чув.

В цій же дії після слів:

Старий

...лиш над хоробами він має силу.

далі йшов текст:

Хлопець

Втім, Ескулап найдужчий!

Старий

Ну, хто знає...
Я сам раз перевірив. В нас невістка
була заслабла раптом на падучку,
ми й лікарів скликали, і жерців
від Ескулапа...

Хлопець

Хто ж поміг?

Старий

Ніхто.
Та жінка десь назнала ворожбита
з тих християн...

Хлопець

Ну й що?

Старий

Прийшов він, руку
поклав на голову невістці нашій
і так в очах рукою зняв хоробу.

Стара жінка

Так від руки самої й помоглося?

Старий

Ні, він ще тричі богом заклинав.

Стара

Яким?

Старий

Та християнським же, звичайно!

У цій же дії після слів:

Клієнт

(скрикнув)

Прісцілла варвара поцілувала!

далі йшов текст:

Римлянин в далматиці

Її, не бійсь, не відштовхнув.

Клієнт

Іще б пак!
Мене аж завидки беруть...

Римлянин в далматиці

Ти хочеш
туди до їх! Ну, що ж, я поможу.
(Голосніше, немов виказуючи на клієнта.)
Сей чоловік...

Клієнт

(з жахом)

Патроне! що за жарти?

Римлянин в далматиці регоче.

Після слів:

Голоси

Народові й сенатові хвала!

далі йшло:

Клієнт

(до римлянина в далматиці, свого патрона)

Яка се шкода, що вони обоє
почеснішого стану. От би добре,
коли б і їх віддано до театру!

Патрон

В твоєї героїні добрий голос,
чи є талан сценічний, ще не знаю.
Оце побачимо...

(Дивиться.)

Прощання сцена
мені не до смаку. У них се нудно.

Римлянин в далматиці

Ну, знов прощальна сцена! Як се нудно!

(Позіхає і одкидається на спинку лавки.)

Клієнт

(що весь час дивиться)

Найкраще з Люцієм Руфін прощався.

Патрон

Так?.. все одно...

Крім того, у чистовому автографі дії V є два незакреслені варіанти, які переписані начисто, але не ввійшли до остаточного тексту. Після слів:

Жінка

Хіба ж то християнин?

далі йшов текст:

Жрець

Ну, а хто ж?
Там хтось пожартував собі з тієї,

що на суді, високої матрони,
він і скипів.

Жінка

Та, може, він їй родич
або коханець.

Жрець

Родич не сидів би
в лавках з простацтвом. А якщо коханець,
то, значить, християнин, бо з чужими
вони не водяться.

Жінка

Еге ж, якраз!
До нас оті святі ще й як вчащають!
сестричками зовуть... такі масні...
Ну й красні є між ними! В нас одна
за «братиком» побігла на край світу.

Жрець

От диво, що така, як ти, побігла!

Жінка

А за такими, як ти, й я не біжу.

Жрець

Я жрець! Не смій рівняться до мене.

Жінка

Видала я ще і не таких жерців,
бували в мене й ті, що в білих шатах.

Трохи далі, після ремарки «Старий патрицій пускає її на своє місце, сам сідає біля комонника, але той раптово встає і виходить геть» йшов текст:

Старий патрицій

Який він нарваний, оцей вояк!

Матрона

Признати мушу, хоч мені він родич.

Патрицій

Тобі, я бачу, шкода християн.

Матрона

О ні! Ані краплиночки! Се жарт.

Голос покликача

Кней Люцій просить взяти до уваги...

Леся Українка розуміла, що духовна цензура не дасть дозволу на друкування твору, спрямованого проти ідеології християнства, тому вона сама підготувала «вигладжену» редакцію драми, яка б могла пройти через цензуру. 24 квітня 1910 р. Леся Українка писала українській письменниці Н. К. Ки-

бальчич (1878—1914): «...оце викінчую (властиво вигладжую) торік написану драму з перших віків християнства «Руфін і Прісцілла». Виправлю перше, а потім уже будуть редактори переправляти» (т. 12, с. 312).

Підготовлений для друку текст драми Леся Українка надіслала до ЛНВ. Однак редакція журналу запропонувала авторці грунтовно переробити твір — злити дві перші дії в одну, опустити п'яту дію, а також вилучити всі місця, де критикується християнство.

Леся Українка не погодилася зводити першу і другу дії в одну, але змушена була зняти п'яту дію, зробити деякі купюри в тексті драми та відредагувати ряд місць. У такому вигляді — без п'ятої дії, з дуже скороченою першою дією, з багатьма купюрами — драма «Руфін і Прісцілла» була надрукована 1911 р. в ЛНВ.

З болем писала Леся Українка матері 28 грудня 1912 р. про скалічену драму, яку мусила підписати своїм ім'ям: «Невідомо, що тяжче,— чи підписувати ініціали, чи підписувати своїм повним ім'ям річ, свідомо скалічену, як трапилося з «Руфіном і Прісціллою». Там автор сам калічив (і з яким болем!), сам і підписуватися мусив...» (т. 12, с. 428).

Автоцензурні вилучення та редакційні скорочення в тексті драми вперше відновлено за чистовим рукописом у публікації М. С. Возняка «Свідомо скалічена драма Лесі Українки» (Літературно-критичний збірник. Львів, 1951, с. 52—77).

Подається за чистовим рукописом (ф. 2, № 802). Окремі втрачені сторінки друкуються за чорновим автографом (ф. 2, № 803).

[1] Із Савла бог Павла виявив...— За євангельською легендою, Савл був лютим ворогом християн. Уві сні він нібито почув голос, що велів йому повірити в Христа. Із Савла він став апостолом Павлом, палким проповідником християнства.

[2] ...з листів сього тарсійського рубаки...— За євангельською легендою, апостол Павло народився в місті Тарсі. Йдеться про так звані послання апостола Павла до християнських громад, написані насправді пізніше й різними авторами.

[3] ...знак ягняти став замість орла...— Знак ягняти — символ християнства; знак орла — емблема Римської імперії.

[4] Цельз (Цельс) — римський філософ II ст., гостро критикував християнство з філософської та історичної точок зору.

[5] ...все «чуда» такі, як перегін в свиней бісів...— Мається на увазі євангельська легенда про переселення бісів, вигнаних Христом із хворих людей в стадо свиней.

[6] Софісти — давньогрецькі філософи V—IV ст. до н. е., у вченні яких головне місце відводилось мистецтву красномовства.

[7] ...перекази чудові галілейські...— Йдеться про перекази про життя, смерть і чудесне воскресіння Ісуса Христа, батьківщиною якого, за євангельською легендою, була Галілея, північна частина Палестини.

[8] Нерон Клавдій Цезар (37—68) — римський імператор (54—68). З метою зміцнення своєї влади з винятковою жорстокістю вів боротьбу проти опозиційних сенаторів. Жорстоко розправлявся з християнами, обвинувативши їх у підпалі Риму (64 р.).

[9] Атени — Афіни, місто-держава в Стародавній Греції.

[10] Александрія — місто на узбережжі Середземного моря, в західній частині дельти Нілу; один із важливих культурних та наукових центрів античного світу.

[11] Серапіс — у давньоєгипетській міфології — бог родючості, володар мертвих.

[12] Амон — головний бог давньоєгипетського пантеону.

[13] Астарта — в сірійській та фінікійській міфології — богиня родючості, материнства і кохання.

[14] Назарет — місто в Галілеї, в північній частині Палестини.

[15] Платон (427—347 до н. е.) — давньогрецький філософ-ідеаліст.

[16] Зенон Кітійський (бл. 336/332—264/262 до н. е.) — давньогрецький філософ, засновник філософської школи стоїків. Ранньому стоїцизму були властиві елементи матеріалізму та діалектики.

[17] Епікур (342—270 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст.

[18] Церера (Керера) — у давньоримській міфології — богиня родючості та землеробства.

[19] Веста — у давньоримській міфології — богиня домашнього вогнища й родинного життя.

[20] Катон Марк Порцій Цензор (Катон Старший; 234—149 до н. е.) — державний діяч і письменник Стародавнього Риму. Захисник привілеїв аристократії. Прихильник знищення Карфагену.

[21] Ціцерон Марк Тулій (106—44 до н. е.) — римський політичний діяч, оратор, письменник і філософ.

[22] Калігула Гай Юлій Цезар (12—41) — римський імператор (з 37 р.), прагнув зробити свою владу необмеженою, претендував на божеські почесті.

[23] Палатін — один з семи пагорбів, на яких виник Рим.

[24] Брут Марк Юній (85—42 до н. е.) — римський політичний діяч, один з організаторів й учасників убивства Юлія Цезаря.

[25] Сцевола Муцій Гай — герой давньоримської легенди. Схоплений ворогами, виявив презирство до тортур, поклавши руку на палаючий жертовник.

[26] Паннонія — римська провінція на Дунаї.

[27] Молох — божество західносемітських племен, якому приносились людські жертви. Ім'я Молоха стало символом ненажерливої сили, що поглинає безліч людей.

[28] Лари, пенати — у римській міфології боги — покровителі дому, родини.

[29] Адоніс — фінікійське божество, бог рослинності, який вмирає зимою і воскресає навесні. Міфи про Адоніса нагадують християнські легенди про Ісуса Христа. Культ Адоніса був перенесений у Грецію та Рим і злився з культом помираючого і воскресаючого бога вина Діоніса. Адоніс — коханець богині Венери. Він помер, поранений диким кабаном, але потім воскрес.

[30] Вакханка — в античній міфології — супутниця бога виноградарства, вина і веселощів Вакха.

[31] Катон Молодший (95—46 до н. е.) — римський політичний діяч.

[32] Анакреон — грецький лірик середини VI ст. до н. е., співець вина, кохання і веселощів.

[33] Медуза — за грецькою міфологією, страховисько в образі жінки, від погляду якої все живе перетворювалось на камінь.

[34] А хто на ближнього «рака» промовить...— Слово «рака» означає на давньоєврейській мові «пустий», «пустоголовий». Християнам заборонялось вживати лайливі слова і гніватись на ближніх.

[35] Геркулес (Геракл) — за грецькою міфологією, син Зевса і смертної жінки Алкмени, наділений надзвичайною силою.

[36] Номади — кочове плем'я.

[37] Карфаген — рабовласницьке місто-держава в Північній Африці. Між Римом і Карфагеном точилися так звані Пунічні війни (264—146 до н. е.) за гегемонію в Середземномор'ї, внаслідок яких Карфаген був переможений, а Рим перетворився в одну з найбільших середземноморських держав.

[38] Мани — за грецькою міфологією, добрі душі померлих, що жили в підземному царстві.

[39] Ескулап — у давньоримській міфології — бог лікування.

[40] Мутить нас єресь!.. Монтанівці вкрались! — Йдеться про прибічників монтанізму, руху в християнстві III ст. Отримав назву від імені легендарного жерця Монтана, що, прийнявши християнство, не визнавав церковного культу.

[41] Цібела (Кібела) — фрігійська богиня, уособлення продуктивних сил природи. З 204 р. до н. е. культ Цібели був встановлений у Римі як державний.

[42] Лаконія — область у Давній Греції, що уславилась «лаконічним» (стислим, простим, чітким) стилем ораторського мистецтва.

[43] Макарію зограла б на кострищі...— За давньогрецькою міфологією, Макарія (дочка Геракла і Деяніри) принесла себе в жертву, щоб забезпечити перемогу афінянам.

[44] Феміда — у грецькій міфології — богиня правосуддя.

[45] Меркурій... теж прокрався...— У римській міфології Меркурій — посланець богів, бог торгівлі. В одному з міфів розповідається, що він украв череду корів у Аполлона.

[46] Піфагорійці — послідовники філософського вчення Піфагора (VI ст. до н. е.), що зводив всі явища на землі до числових відношень. Піфагорійці дотримувались аскетичної етики.

[47] Весталки — у давньоримській міфології — жриці богині Вести, покровительки домашнього вогнища і дівочої цнотливості.

[48] Субурра — передмістя Давнього Рима, населене різними волоцюгами.

У ПУЩІ

Драматична поема

Уперше надруковано в ЛНВ, 1910, кн. 3, с. 481—500; кн. 4, с. 3—45.

Зберігся чорновий автограф драми та окремі уривки — ескізи і варіанти деяких сцен (ф. 2, № 807).

У 1895 р. Леся Українка за порадою свого дядька українського вченого і громадського діяча Михайла Петровича Драгоманова (1841—1895) працювала над статтею про англійського поета, публіциста і державного діяча, послідовного пуританина Джона Мільтона (1608—1674), вивчала матеріали про його життя і творчість.

В особистій бібліотеці поетеси зберігається праця Альфреда Штерна «Мільтон і його доба» (1877) з численними підкресленнями, особливо в тих місцях, де йдеться про ставлення пуритан до мистецтва і про їхнє переселення з Англії до Північної Америки (ф. 2, № 1345). Вивчаючи історію Англії епохи англійської буржуазної революції XVII ст., Леся Українка звертає увагу на постаті інших діячів цього періоду, зокрема англійського поета Георга Віттера (1588—1667) та борця за свободу вірувань в Англії Роджера Вільямса (бл. 1600—1684), який 1631 р. емігрував до Північної Америки, де був священиком в одній з пуританських колоній.

У фонді Лесі Українки зберігається ряд матеріалів про Роджера Вільямса: рукопис конспекту російською мовою твору Роджера Вільямса «Криваві сторінки переслідувань віри» (ф. 2, № 811); незакінчена стаття М. П. Драгоманова про Роджера Вільямса (ф. 2, № 812); бібліографія і виписка М. П. Драгоманова до цієї статті (ф. 2, № 813) та деякі інші.

Очевидно, в процесі роботи Лесі Українки над статтею про Джона Мільтона, яка залишилась незавершеною, і виник задум драматичної поеми «У пущі», а образ головного героя драми скульптора Річарда Айрона певною мірою постав на основі біографій та характерів Джона Мільтона, Георга Віттера і Роджера Вільямса.

Драматична поема «У пущі» створювалася протягом 1897—1899 рр. Було написано першу, більшу частину другої та третьої дій. Роботу над твором поновлено лише у 1907 р.

У листі до матері від 10 вересня 1907 р. Леся Українка писала: «Під впливом «осаждающих» мене просьб від деяких редакторів збірників (очевидно, мода на альманахи вернулася) я заходилась кінчати не тільки ту драму, що сей рік почата, «Руфін і Прісцілла», але й давно почату та відложену в довгий ящик драму про скульптора серед пуритан, і взялася за неї дуже ретельно, бо щось мені чується, що як не скінчу тепер, то так воно вже й залишиться, а мені її шкода — es liegt mir doch etwas darau*» (т. 12, с. 214—215).

На другому етапі роботи над цією драматичною поемою було написано другу її дію (в автографі кінцева сцена суду пуританської громади над Річардом датована 14. X 1908 р.), перероблено та відредаговано весь текст твору. Драма закінчена, очевидно, 1909 р. На останній сторінці автографа невідомою рукою поставлена дата: «1897—1909».

Чорновий автограф твору має заголовок «Скульптор». На його титульній сторінці рукою К. Квітки записано ще ряд варіантів назви драми — «Артист», «Життя артиста», «В пущі», «За океаном», «Забута трагедія», «В шурхах», «Похований артист» (заголовок «В пущі» підкреслено).

Ознайомлення з чорновим автографом дає уявлення про роботу Лесі Українки над текстом драми. Більшість переробок зроблено в місцях, де йдеться про причини занепаду таланту Річарда Айрона.

У первісному варіанті дії II виразно звучав мотив несумісності «святого хисту» й утилітарних потреб «юрби».

Після слів Джонатана: «Мені здається — ти ще не прозрів» було:

Р і ч а р д

Ти що читав тут?

Д ж о н а т а н

Та се... хтів я,
Щоб ти мені, як майстер, тут порадив...

Р і ч а р д

Та що ж тут майструвать?

Д ж о н а т а н

Та годі жартів!
А ні, то я піду...

(Встає.)

Р і ч а р д

Який ти, Джонатане!
Адже ж я чув слова далеко гірші
Сьогодні тут від тебе й не образивсь.

Д ж о н а т а н

(знов сідає)

Се, бачиш, до нової церкви треба
Нового свічника. Так от мені громада
Зробити наказала.

Р і ч а р д

То громада наказує тобі?

---

* Для мене це дещо важить *(нім.).— Ред.*

Джонатан

Авжеж, громада
Великий чоловік, а громадянин
служить повинен їй. І ти ж їй служиш.

Річард

Я не служу. Я їй даю роботу чорну
За хліб насущний. Ставлю комини,
Ліплю горшки, будую підмурківки,
Мурую склепи. От моя робота.

Джонатан

Хіба ж не служба се?

Річард

А звісно, ні!
Роблю по згоді, а не по наказу,
Наймаю тільки руки, а не душу,
Служу я тільки хистові й красі,
А більш нікому. Як артист, я вільний...

Джонатан

Та ти ще в школі диспутами вславивсь,
Тебе не переважиш,— ну, так от що:
Оце ж я маю свічника робити.
Робота ся для церкви. Я гадаю,
Що може тут погодитись артист
Із християнином. Громада наказала,
Щоб світача зробить на той взірець,
Що тут у Біблії описаний, в Ісході.
От слухай текст: «Роби різьблений свічник,
Стебло його, і чаші, й круги, й листя
У нього мають бути...» Не пойму я,
І скільки чаш і що воно за круги?
Бо, отже, сказано: «Три чаші, як оріхи»,
А далі так виходить, мов їх шість
Чи сім, а там знов мов чотири.
Отак же й з кругами і з листям теж.
Раз пишеться: все на єдиній віті.
То знов: сім віт, на кожній круг і лист,
Сім світачів, навіщо тут ті чаші?
Не розберу. Ти, може, розбереш.
Ось прочитай лиш.

Річард

(читає про себе, далі одсовує книгу)

Я тобі пораджу:
Закрий ти сюю книгу і ніколи
На сьому тексті більш не розгортай,
Коли бажаєш ти зостатися артистом.

Джонатан

Я хочу християнином зостатись.
Ні, не зостатись, але статись, досі
Я був поганином.

Річард

Ну, коли так,
То я повік поганином зостанусь,
Хоч би сім раз на день мене хрестили!

Джонатан

Річарде! Се не жарт! Згубити душу легко,
А вирятувать тяжко.

Річард

Що ж робити! Evviva l'arte! *

Джонатан

Бійся ти гріха!

Річард

О, я боюсь гріха! Я раз вчинив,
Але спокутував.

Джонатан

Який же гріх?

Річард

Я створив кумира.

Джонатан

Знову жарт.

Річард

Ні, так було. Як будували дім
Для ради нашої, прийшли до мене радці
Просить, щоб я зробив які покраси
На дверях дому. Згодивсь я робити,
Аби хоч раз мій хист громаді послужив,
Хотів зробити їм каріатиди або атланти —
Де! Руками замахали: «Гріх, поганство!»
Пристали якось на декоративні
Фігури лицарів. Зробив моделі,
Показую. Як глянули, жахнулись:
«Тут видко тіло! Знада! Одягти
І дать пристойніші постави!» Добре ж,
Я взяв, моделям витяг руки вздовж,
Правцем поставив, тіло вдяг по вуха,
Обличчя заборолами закрив
І кличу радників. Вони поважно
Оглянули й рекли: «Отак до діла!»
Порвало се мене, схопив я кия
І брязнув ідолів, аж загули
І в порох розлетілись. Остовпіли
Шановні радці; я ж подався геть,
Не мовлячи ні слова. З того часу
Пропала до кінця між нами згода.

* Хай живе мистецтво! *(італ.)* — *Ред.*

Джонатан

До речі, я давно хотів тобі сказати,
Даремно ти дратуєш так громаду,
А надто Годвінсона...

Річард

Що ж мені
Твій Годвінсон?

Джонатан

А те, що він в громаді
Велику силу має.

Річард

Хай він має
В громаді силу, я на самоті,
То й буде з нас обох.

Джонатан

Чи ти гадаєш
Один проти громади йти? Для чого
Оця твоя робота?

(Показує на статуї.)

Річард

Для краси! Для мене перш усього!
Та ще для тих,
Що краще зрозуміють
Мої змагання.

Джонатан

Де ж ти бачиш їх,
Отих прихильників?

Річард

Не бачу, але жду.

Джонатан

Де ж візьмуться вони?

Річард

Вони вже наростають.
У них у всіх ще не пробився вус,
Та думка пробивається, і в серці
Вже прокидається огонь святий.
Вони мої змагання зрозуміють,
Вони мені і помилки простять,
Простять і виправлять і далі підуть
Дорогою, що я тепер так тяжко
Крізь пущу пробиваю, а вони
ІЇ шляхом широким, битим зроблять.

Не увійшов до остаточного тексту й інший епізод з чорнового варіанта (дія II). Після слів Джонатана:

Я б сказав: нічого!
Та тільки се сказав би як поганин.

Тепер, як християнин, я кажу:
Розбий її!

у чорновому тексті було:

Вривається раптом чоловік в небагатому чорному пуританському вбранні, розлючений, ледве гамує себе. Не вітаючись, приступає до Річарда.

Чоловік

Слухайте лиш, майстре,
Чи я на сміх вам здався?

Річард

Що там сталось?
Чого ви так притьомом?

Чоловік

Скажіть на боґа!
Він ще й дивується! А піч забули?

Річард

Ах, піч... пригадую...

Чоловік

Ще б не згадати!
Се добре сказано! Адже ще вчора
Прийти ви обіщали?

Річард

Та вгамуйтесь.
Направлю піч.

Чоловік

Коли?

Річард

Як буде час.

Чоловік

Ні, далебі, ви берете на глузди!
У мене піч завалиться затого,
А він мені: «Як буде час»! То майстер!
Тепер повинні стати на роботу,
Бо порядились.

Річард

Я тепер не можу.

Чоловік

Чом?

Річард

Маю вдома діло.

Чоловік

Отакої!
Робота хатня може почекати.

Р і ч а р д

Не завжди!

Ч о л о в і к

Чи не се ота робота?

Р і ч а р д

А хоч би й се?

Ч о л о в і к

Комедія! Ну, майстре,
Мені немає часу тут базікать.
Кажіть одразу, прийдете сьогодні
Піч мурувати?

Р і ч а р д

Не прийду, аж поки
Оцю роботу хатню не скінчу.

Ч о л о в і к

Ви не жартуєте?

Р і ч а р д

Ні.

Ч о л о в і к

Ну, то знайте,
Що іншого десь муляра знайду.

Р і ч а р д

Се ваша воля.

Ч о л о в і к

Прощавайте!

Р і ч а р д

З богом!

Ч о л о в і к виходить, грюкнувши дверима.

Д ж о н а т а н

Ну, ти не забагатієш, як будеш
Отак усіх людей від себе відправляти.

Р і ч а р д

Скажи на ласку, я хіба продався,
Що мушу кидать статую й летіти
Якомусь дурню мурувати піч.
Не діжде він!

Д ж о н а т а н

А як не стане хліба?

Р і ч а р д

То буду глину їсти.

Д ж о н а т а н

А родина?

Річард

За неї не турбуйсь, я не жебрак.

Джонатан

Але ж ти напитаєш ворогів
Таким обходінням.

Річард

Та дай же спокій!
Хіба немає іншої розмови...

Суттєво перероблена сцена з фігуркою Дженні з I дії. Після слів: «То чом же їх ліпить не можна?» спочатку йшов такий текст:

Кембль

От як, дочко?
Так ти вже на моделі перейшла?

Дженні

Їй-богу, татку, я того не знала,
Що він мене ліпив.

Кембль

Так і повірю!
Яка ж вона, ота твоя фігура?

Дженні, не підіймаючи очей, показує на комин.

Кембль

(підходить і дивиться на статуетку Дженні)

Чи ба, в яку принцесу нарядив!
Іще б тут ображатись. Се вже, дочко,
Восковий комплімент, а не фігура.
Ну-ну! А я й не знав!

Дженні

Та що ж «не знав»!
Хіба се що? Хіба се гріх?

Кембль

Авжеж!
Один: «Не сотвори собі кумира»,
А другий: «Дівчини не зводь з ума»,
А третій: «Не давайся на підмову»,
Ся третя заповідь про тебе, Дженні.

Крістабель

(тихо озивається)

Шановний батьку Джошуе, дозволь
Запевнити, що брат мій не з таких,
Аби з ума дівчат невинних зводив.
Чи так, матусю?

Едіта

Правда, Крістабель,
Ти добре кажеш. Брате Джошуе,

З тих трьох гріхів, що ти сказав, зостався
Один: «Не сотвори собі кумира»,
Се гріх великий, більший, ніж два інших,
Але для правди треба-бо признати,
Що в інших мій нещасний син не винен.

Дженні

Мати Едіто, чим
Твій син нещасний?

Едіта

Тим, що в гріху живе.

Дженні

Але, скажи, се, може, справді грі
Робить портрети?

Кембль

Ну, се не портрет,
Портрети, бач, мальовані бувають,
Твій ліплений. Се бридко перед богом,
Вже ніде правди діти.

Дженні

Я гадала,
Що тільки бог поганський, то кумир.

Кембль

Ні, сказано: «Ні всякої подоби».
Се бридко перед богом. Добре, дочко,
Що ти спитала батьківської ради,
Бо іграшки ведуть до згуби часом.
Так отже більш портретів тих не треба.

Дженні

(смутно)

Добре, татку.

Кембль

А Річарду скажу, щоб він се знищив,
Щоб не було сього!

Дженні

(мимохіть)

Ох, татку!

Кембль

(суворо)

Дженні!

Дженні

Та я ж нічого.

Кембль

Ну, гляди мені —
Бо як довідаюсь про щось такого,
То знаєш, я часами не жартую,
Не подивлюсь на те, що єдиначка.

Дженні

(до Крістабелі)

Ну, і чого він гримає на мене?

(Ховається у Крістабелі на грудях, плаче.)

Крістабель

(лагідно)

Батьку Джошуе,
Прошу тебе, не гнівайся на Дженні,
І вір, що є в сій хаті щирі друзі,
Прихильні завжди до твоєї доні,
Її в сій хаті гріх спіткать не може,
А тільки приязнь і порада щира.
Як Дженні часом, може, й необачна,
Так трошечки, бо се ще молодощі.
Вір, батьку Джошуе, і вибач їй.

(Гладить Дженні тихо по гладко причесаній головці. Та схлипує по-дитячому, дедалі затихає.)

Кембль

Та я ще тільки осторогу дав,
А се дурне дівча мерщій у сльози,
Ну, годі там. Сестро Едіто, знаєш,
Твоя дочка не дарма Крістабель,
Їй се імення до душі пристало.

Крістабель

Ти завжди добрий, батьку Джошуе.

Суттєво перероблений і скорочений останній монолог Річарда.

Річард

(сам)

Душа моя за океан полине,
А я зостанусь тут, мов тіло без душі
Серед костей і сих своїх потвор мертворожденних.

(До статуї.)

Яка бридка! Ненавиджу тебе! Горить лице
Від сорому, що показав тебе!
Так згинь же, проклята, зо мною вкупі,
Не хочу я себе переживати!
Хай згине все і сліду не покине.

(Замахується, щоб скинути статую з п'єдесталу, але опускає руки.)

Ні, не здіймається рука на тебе,
Дитя моєї розпачі і туги.
І жаль мені тебе, так тяжко жаль,
Мов батькові нещасного дитяти,
Що вічною калікою вродилось.
Навіщо маю нищити тебе?
Твій вік і так недовгий, ще не встигну
Я сам у порох обернутись,
Як висохне й розсиплеться ся глина.
Так, бронзи й мармуру сей твір не діжде,
Не пережить йому свого творця. Ну, а ти?
Моя невдала, безталанна мрія?
Ще б, може, здався віск сей на свічки.

Як той, що послужив для Годвінсона,
Незгірший був би вжиток, ніж тепер?..

(Дивиться на ескіз довго.)

А все-таки і тут душі частина
Зосталася життям тривожним жити,
Не вся душа пішла за океан.
Туди пішло душі моєї щастя,
А тут зосталось тяжке побивання,
Се пам'ятник моєї боротьби;
Я заповідаю сей твір братам-артистам,
Якщо вони настануть в сій країні,
Він їм розкаже, чим я міг би стати
І чим не став; чи сам я з того винен,
Чи люди, чи що інше — хай же зважать
Вони самі, коли збагнути можуть.
Я не збагнув і вже не маю сили
Розв'язувати загадки тієї.
Готовий заповіт. Чого ще ждати?
Либонь, вже час мені рушать в дорогу.
Великую, останню. Тільки горе,
Що треба поклику згори чекати,
А він щось бариться.

Чутно знову орган; грають Requiem.

Таки згадав
Про мене добрий мій колега, грає
Для мене Requiem. Не буду ж я невдячний,
Уважно слухатиму.

(Сідає коло вікна і слухає.)

Грізні гуки,
Вони віщують вічну муку грішним.
Ох, досить муки й тут, на сьому світі
Дочасної. Заставити забути
Сих мук не може й вічне раювання...
А що ж той рай? Се вічний спокій... спокій
Та й годі... Я більшого не прагну...
Тепер, я чую, сила моя никне,
Як сей акорд... Я не могтиму жити
Єдиним хлібом... Ох сей ясний гук!
Мов сурма янгола, мов поклик з неба
Той, що для мене хутко залунає...
Тепер мені його недовго ждати...

Подається за першодруком, звіреним й уточненим за чорновим автографом.

[1] Масачузет (Массачусетс) — штат Північної Америки.
[2] Род-Айленд — штат Північної Америки.
[3] Ханаан — стародавня назва територій Палестини, Сірії і Фінікії.
[4] Я став волом, мов вавілонський цар.— За біблійною легендою, вавілонський цар Навуходоносор, збожеволівши, їв, як віл, траву.
[5] Осія — один із біблійних пророків.
[6] Англіканська церква — державна церква в Англії. Пуритани (прихильники кальвінізму в Англії та Шотландії в XVI—XVII ст.) виступали проти англіканської церкви, зазнавали переслідувань і зрештою емігрували до Північної Америки. Пуритани ставили за мету очистити англіканське

сповідання християнства від залишків католицизму, вимагали відмінити ікони і скульптури релігійного змісту.

[7] Нікси — за давньогерманською міфологією, водяні духи.

[8] ...скарає, як Сапфіру, Ананієву жінку нечестиву...— За євангельською легендою, християнин Ананій разом із дружиною приховав від християнської громади частину свого майна. За це бог покарав їх наглою смертю.

[9] Чого ж ти втік від неї, як від жінки Потіфара? — За біблійною легендою, дружина єгипетського вельможі Потіфара хотіла спокусити Йосифа Прекрасного, що втік від спокуси.

[10] Голіаф — за давньоєврейською легендою, філістимлянський велетень, забитий Давидом; синонім велетня, силача.

[11] Вікліфівці — прихильники Джона Уїкліфа (Вікліфа; 1320—1384), англійського релігійного реформатора, що виступав проти влади папи.

[12] Лоларди — учасники селянсько-плебейського руху XVI ст. в Англії, що набув характеру антикатолицької єресі.

[13] «Незалежні» (індепенденти), рівноправці — протестантські секти.

[14] Про Марту і Марію я читав.— За євангельською легендою, сестри Марта (Марфа) і Марія були різні за вдачею: перша — практична, що дбала про матеріальні блага, а друга — натхненно-споглядальна, що дбала про блага духовні.

[15] Як від Христа Петро.— За євангельською легендою, апостол Петро в найтрагічніший момент життя свого вчителя відрікся від нього.

[16] Самаряни — жителі стародавнього міста Самарії в Палестині.

[17] Ханаанці — стародавні семітські племена на території Ханаану.

[18] Хай сій хаті те буде, що Содомові й Гоморрі! — За біблійною легендою, давньопалестинські міста Содом і Гоморра, жителі яких потопали в розпусті, були спалені вогнем, посланим з неба.

[19] «Цілуючи, ти зраджуєш».— За євангельською легендою, ці слова вимовив Христос, коли Іуда поцілунком вказав на нього сторожі.

[20] Веселіїл та Еліав — за біблійною легендою, умілі майстри предметів релігійного культу.

[21] Каїнове кодло...— За біблійною легендою, Каїн убив свого брата Авеля, заплямувавши цим своє потомство, до якого причислялись жителі Сідона і Тіра — великих фінікійських міст, торговельних і політичних центрів Фінікії.

[22] Юбаль і Тубаль-Каїн — потомки Каїна.

[23] Я вас прошу, як Авраам просив за нечестиве місто.— За біблійною легендою, Авраам, родоначальник євреїв, просив бога, розгніваного грішними вчинками людей, помилувати ті міста, в яких знайдеться хоча б десять праведників.

[24] Сіон — пагорб у південно-західній частині Єрусалима, де, за біблійною легендою, був храм бога Ягве — верховного божества в іудаїзмі.

[25] Моїсей — за біблійною легендою, пророк, визволитель давніх євреїв з єгипетського полону.

[26] «E disse lei ...nella miseria!» — цитата з «Божественної комедії» італійського поета Данте Алігієрі (1265—1321) («Пекло», 5, с. 121—123).

[27] Єпископальна церква — державна (англіканська) церква в Англії, в якій верховна влада належить не папі, а королю.

[28] «Петиція прав» — закон 1628 р., що був покладений в основу буржуазної конституції в Англії.

[29] «Пункти» — тобто «Пункти пропозицій», проект англійської конституції, винесений на обговорення в 1647 р.

[30] Архімед убитий був рукою невігласа...— Архімед (бл. 287—212 до н. е.), давньогрецький учений, математик і механік, був убитий римським солдатом, якого, за легендою, зустрів словами: «Не чіпай моїх креслень!».

[31] Бонарроті — Мікеланджело Буонарроті (1475—1564) — італійський скульптор, живописець, архітектор і поет доби Відродження.

[32] Stabat mater *(лат.)* — католицький гімн, що починається словами «Stabat mater dolorosa» («Мати стояла скорботна»).

[33] Requiem *(лат.)* — католицька погребальна меса; панахида.

[34] Навіть Аполлон узявся раз до мулярської праці.— За грецькою міфологією, Аполлон, покровитель мистецтва і муз, разом із богом моря Посейдоном будував мури Трої.

[35] Нова Англія — колишні колонії Англії в Північній Америці.

[36] Одіссей, Ахіллес — герої поем Гомера «Іліада» і «Одіссея». У XI пісні «Одіссеї» розповідається про те, як Одіссей викликав з царства мертвих убитого Ахіллеса і розмовляв з ним.

[37] Ереб — в грецькій міфології — персоніфікація мороку, син Хаоса і брат Ночі.

[38] Донателло (1386—1466) — італійський скульптор доби раннього Відродження.

[39] Камени — у римській міфології богині — покровительки поезії, мистецтва й наук (у давніх греків — музи).

НА ПОЛІ КРОВІ

Драматична поема

Вперше надруковано в ЛНВ, 1910, кн. 12, с. 433—448.

Зберігся чорновий автограф драматичної поеми, датований «1909, 2.II. Телав», з численними скороченнями і правками, що свідчать про наполегливу роботу над текстом твору (ф. 2, № 797).

Надіславши драматичний етюд «На полі крові» до редакції ЛНВ, Леся Українка приходить до думки про необхідність його скорочення. Вона пише до редакції журналу:

«Зміни, що прошу поробити в драматичній поемі моїй «На полі крові».

Весь кінцевий діалог Юди з трьома жінками має бути відкинений (через зміну моєї основної концепції сеї теми), внаслідок того поема кінчитись має на ремарці, що йде після скінчення діалогу Юди з прочанином, а саме на словах: «не розгинаючись, не втираючи поту, працює до нестями». (Підпис мій і дату прошу відрізати і приклеїти на сьому місці, а решту (відкинуту) прислати мені назад.)

Крім того, в середині діалогу Юди з прочанином прошу викреслити все написане після слів Юди: «От бачиш, ся містина коштує тридцять срібняків,— за стільки я ліпшої землі не міг дістати» і до слів: «От мучуся, як проклятий, над нею». (Сеї вирізки мені посилати не треба.)

Конечне прошу зробити сі зміни» (ф. 2, № 796).

З остаточного тексту вилучено уривок діалогу Юди з прочанином. Після слів Юди: «Я ліпшої землі не міг дістати» було:

Ще й то, поки дістав, набрався лиха.

Прочанин

Чому?

Юда

Ніхто не хтів землі продати
мені після того, як стався вирок.

Усі мов подуріли, мов забули,
що то ж вони самі лементувались:
«Розпни його, а нам пусти Варавву!»
Одно товчуть: «Учителя продав!»
Отак, як ти! А що їм той учитель?
Чого вони навчилися від нього?
Яке їм діло, де я взяв ті гроші?..
Чи гроші значені?.. Дійшло до того,

(з силуваним сміхом)

що хоч повісься справді!

Прочанин

Як на мене,
я б не стерпів того, я б смерть прийняв.

Юда

Який ти скорий! Ну — лишень, повісься,—
он дерево!

Прочанин

Якби ж я був тобою!
А так — чого ж я вішатися маю?

Юда

(уїдливо, дивлячись йому проникливо в вічі)

Ти певен, що тобі нема чого?

Прочанин

(презирливо здвигає плечима, але самовпевненість його зникає)

Ну, се вже ти не теє... знаєш сам...
А... власне, я хотів лиш те спитати,
що як же потім ти дістав сю землю.

Юда

Ба! Мусили-таки велебні дати!

Прочанин

Хто?

Юда

Архіреї ж! Я ото прийшов
та й кинув їм межи очі ті гроші,
що заробив від них.

Прочанин

Та що ти кажеш?
Невже межи очі?!

Юда

Там як прийшлося...
Сказав: «Беріть на храм!»

Прочанин

Ой, гріх який!
Хіба ж на храм такі годяться гроші?

Юда

(глумливо)

Ні, де ж там, ні! Так і вони рішили,
отож купили сей шматок пустині —
тут буде кладовище для захожих,
а я, бач, сторожем на кладовищі,
то й маю право до сієї нивки.

До остаточного тексту драматичної поеми не увійшов і кінцевий епізод — розмова Юди з трьома жінками-християнками та сцена його самогубства, що якоюсь мірою пом'якшувала гостру викривальну характеристику зрадника:

З того боку, з якого надійшов був прочанин, з'являються три жіночі постаті, що хутко і легко посуваються, мов їм допомагають невидимі крила. Попереду вутла і хороблива, не першої молодості жінка з широко розкритими чорними очима, з поривчастими рухами, з плямистим і зникомим рум'янцем на снідому обличчі, з розпущеним та старанно розчесаним волоссям, що чудно відбиває супроти її убогої, занедбаної одежі. Се Марія з Магдали. За нею йдуть, держачи одна одну за руку, Саломея і Сусанна; перша — молода жінка з материнським, трохи простодушним виразом обличчя, заживненька, скромно, але пристойно вбрана, їй, видно, важче йти, ніж іншим, бо часто переводить дух, але вона сама того не завважає; друга — Сусанна — молоденька, струнка дівчина, надзвичайно вродлива, з прозорою церою і з полохливими очима газелі: вона могла б іти швидше, але не зважується пустити руку Саломеї, що мимоволі тамує її ходу. Всі три мають по слоїку пахощів при собі.

Марія

(порівнявшися з Юдою, припиняє ходу)

Радій, убогий брате! Годі, годі
тобі сю землю потом поливати!
Часи сповнились! Ми вже в царстві божім!
Все кинь і з нами йди!

(Простягає руку, щоб узяти від нього мотику.)

Юда

Геть, біснувата!

(Замахується на неї мотикою, але вона не сахається і з ясним усміхом дивиться на нього; він спускає руку й одвертається.)

Саломея

(злякано)

Ой господи! Се ж Юда! Утікаймо!

Сусанна

(тривожно тулячись до Саломеї, шепоче)

Невже ж і він воскрес? Невже диявол
теж може воскрешати?

Юда

(почувши те)

Ти здуріла?
Я не вмирав, чого мені вмирати?
Я жити хочу й буду жити довго!

Саломея

(сплеснувши руками і глянувши вгору)

Ні, господи! Сього ти не попустиш!

Марія

(до Саломеї)

Як можеш ти комусь бажати смерті?
Її ж нема! Її Месія знищив!

Саломея

Немає смерті — навіть і для сього?
(Показує на Юду.)

Марія

(до Саломеї)

Не ворогуй. Його простив Учитель.

Юда

Та що ти знаєш?

Марія

Він мені казав.

Юда

Коли?

Марія

Сьогодні.

Юда

Ти дурна чи п'яна?
Чи в тебе вже вселився восьмий біс?

Марія

(без тіні образи, тільки трохи здивована його недовірством)

Не знаєш ти хіба, що Він воскрес?

Юда

(намагається заглушити в собі тривогу, збуджену словами Марії)

Що ти торочиш? Як се може бути?

Марія

(впевнено)

А як би ж се могло інакше бути?

Юда

(іронічно тлумить свій страх)

І се б ти бачила його?

Марія

Авжеж!
Виразно так, як от тебе я бачу.
Я скрикнула: «Учителю!» І впала
йому до ніг. А він сказав: «Не бійся,
Маріє, мир тобі!» І довго-довго
зо мною говорив...

(Замовкає, захоплена спогадом, тільки уста її ворушаться, мов тихо повторюючи якісь слова, обличчя променіє щасливим усміхом, очі вдивляються в простір, руки то немов пориваються до когось, то з ніжною покорою складаються.)

Юда

(з удаваною відразою одвертається від Марії. До Саломеї, знов іронічно.)

Чи то ж і ти
з ним говорить сподобилась?

Саломея

(не так упевнено, як ображено)

А чом же
не мала я сподобитись? Чи то ж пак
я зрадила його? Усі ми щиро
йому служили, не сама Марія.

Марія

(в радісному нестямі. До Юди)

Я перша бачила його!

Саломея

Бо швидше
дійшла до гробу — ти прудка ходою.
А се однаково. Казав учитель,
що перші можуть перейти в остатні.
До мене, може, він пізніше прийде,
зате вже не покине.

Юда

(злорадно)

А! Ще прийде?
Я думав — вже прийшов!

Саломея

Авжеж прийшов!
Вже бачило його багато наших:
Петро, Іван і Яків, а Тома
до ран його руками доторкнувся.
Сусанна бачила.

Юда

(до Сусанни)

Ти, козеня,
теж бачила Месію?

Сусанна

(тихо до Саломеї)

Я не хочу
з ним говорити.

Саломея

(завзято. До Сусанни)

Ні, скажи, скажи!
Нехай не завдає брехні! Хай знає:

Юда

(до Сусанни)

Ти бачила? Се правда?

Сусанна

Я... не знаю...
здається, бачила...

(Юда голосно сміється. Сусанна раптом одважується, твердим голосом.)

Але я чула,
він раз мене покликав. Так: «Сусанно!»
Та навіть і не раз. Багато разів.

(З щирою вірою.)

Я ж добре знаю голос! То був він,
Учитель наш! І бачила я — справді! —
як щось біліло, мов його одежа,

(смутно)

але зникало зараз...

(Засоромлюється і знов замовкає.)

Марія

(перехоплює її річ)

Се нічого!
То знак він подавав, що він в Юдеї
не хоче зоставатись. В Галілею
він кличе нас! Ходім!

(Поривається йти, але спиняється і шпарко говорить до Юди.)

Він, може, тута
до тебе прийде, то скажи йому,
що ми вже в Галілею подалися,
як він наказував. Коли він прийде,
то ти не бійся...

Юда

(з жахом)

Ні! Не хочу! Ні!

Марія

Та не лякайся! Він же не змінився!
Се ж не мертвяк, не марище якесь,
бо він живий. Поранений, змарнілий,
але живий... Жди. Він отак приходить:
повіє вітерець... шелесть-шелесть...
а далі: «Мир тобі!» і постать біла
де-небудь в сутіні замріє...

Юда

(здригнувшись, оглянувся)

Геть!
Не говори! Не хочу слухать! Геть!

Марія

Він прийде й скаже, що тобі прощає,
і поцілунок миру дасть...

Юда

(затикає вуха)

Мовчи!!

Саломея

Ходім, Маріє, сонце вже заходить.

Марія

(дивиться в західний край)

Заходить сонце... Падає роса...

(Проводить рукою собі по виду.)

Стривай, мені роси набрати треба
скропить своє волосся. Завтра рано
я обітну його, бо я зав'ю
гарячі рани панові моєму
оцим волоссям, хай же буде свіже,
як росяна травиця...

(Збирає жменею росу з колючих кущів, не завважаючи, що ранить собі колючками руку до крові. Всміхаючись, немов з розкоші, примочує собі волосся і гладить його. Збираючи росу, Марія віддаляється від Юди, Саломея й Сусанна ідуть помалу за нею, розмовляючи межи собою. Юда прислухається, дивлячись їм услід. Вони не оглядаються, мов забули про Юду.)

Сусанна

(весело, по-дитячому)

В Галілеї
я польових лілей нарву багато!
Учитель любить їх. Сплету вінок,
та гарний-гарний, мов корону царську,
і попрошу Месію, щоб поклав він
собі на чоло. Може, він забуде
терни єрусалимські? Правда, сестро?

Саломея

(потакує головою)

Я покажу йому своїх діток,
він ще не бачив їх. І він дозволить
мені не розлучатись більше з ними.
Він любить діточок. Мої ж найкращі
на весь Капернаум,— я не хвалюся,
се й люди кажуть, що немає кращих.
Він, може, й сам лишиться з нами жити,—
Йому ж було в Капернаумі добре.

Сусанна

Він любить Галілею.

Марія

То ходімо!
Ходімо в Галілею!

Сусанна і Саломея

В Галілею!

Всі три раптом рушають далі такою самою прудкою ходою, якою прибули.

Юда лишається сам. Який час стоїть і дивиться услід жінкам, поки вони не зникають з очей, конвульсійно зітхає, заломлює руки і знов береться до роботи, але вона йде йому не споро. Тим часом заходить сонце, і тінь від глинища лягає на ниву, Юда здригається й оглядається.

Юда

(навмисне намагається голосно сам до себе говорити, як той, кому жаско на самоті чи в темряві. Голос його трохи спотворений)

Ну, і чого здригнувся? Що смеркає,
що холодом із яру потягло?
Так що ж, я загартований... От зараз
вогонь ще розкладу, і буде тепло,
і буде видно...

(Виймає з-за пояса ножа, ріже пруття.)

Прокляте — колюче!..
Дівча казало: «Може, він забуде
терни єрусалимські»... Ну, навряд!..

(Випускає з рук оберемок пруття і задумується. Далі трясе головою, мов заперечує якійсь думці.)

...Ні, ні! Бо я не знав, що так з ним зроблять!
Вінець терновий... хрест... як міг я знати?
Могли ж його й помилувать...

(Смутним, остерігаючо-докірливим, не своїм голосом.)

«Лукавий!..»

(З острахом.)

Се хто сказав?

(Оглядається й скрикує.)

Ой!

(Б'є себе по очах.)

Тю, дурний! Чого?
От змалився! Вже темряви боятись!

(Боязко шилить очима вбік.)

...А там біліє щось... Та ні, то глина...
Ну, розпалю вогонь!

(Креше вогонь з каменя ножем, розпалює пруття — воно куриться і не розгорається.)

Щось не горить...
Чому ж? Воно ж сухе... Се кара божа!

(Знов спиняється.)

Сказав теж неподобне: *кара божа!*
...Не треба думати. Се все безглуздя...

(Глухо.)

А та казала: «Він тебе простив...
Він прийде сам і скаже...» Ні, нізащо!
Не хочу бачити його! Не можу!
Скоріш умру!.. «Тепер немає смерті»,—
вона казала... Як немає смерті?
А де ж мені подітися від нього,
коли він прийде? Я ж умерти мушу,
коли Ісус воскрес! Я з ним укупі
не можу бути на одному світі!

Легкий подих вітру з гір, по деревах іде слабкий шелест. Юда, затремтівши, падає додолу. Шепоче:

Ось він іде... ось зараз... зараз скаже...
«Мир... мир тобі...»

(Схоплюється з заплющеними очима.)

Ні, треба поспішати!..
Десь тут був ніж...

(Мацає руками по землі, все не розплющуючи очей.)

Ох, де ж він? Де ж се він?..

Знов подих вітру, сильніший. Одно дерево стиха рипнуло, Юда в божевільному жаху кричить, затуляючи то очі, то вуха руками.

Мир? Мир? Не хочу миру! Не прощай!
Я не прощаю сам себе! Ісусе!
Месіє! Сине божий! Одійди!
Позволь мені сховатись хоч у пеклі!

Мокрий росяний листок з дерева падає йому на лице.

Ой! Він мене цілує!.. Смерте, смерте,
рятуй мене! Невже немає смерті?

(Похапцем зриває з себе пояс і накидає його одним кінцем на ближнє дерево, а другим, зробивши петлю, собі на шию.)

За публікацію драматичної поеми «На полі крові», в якій автор «устами Иуды возлагает хулу на второе лицо святой троицы Иисуса Христа, поносит священное писание и таинство евхаристии» (Леся Українка. Документи і матеріали. К., 1971, с. 211), редактор ЛНВ був притягнутий до судової відповідальності, а дванадцятий номер журналу конфіскований постановою Київського тимчасового комітету в справах друку від 5 січня 1911 р. (див.: Леся Українка. Документи і матеріали, с. 216).

Подається за першодруком.

[1] Капернаум — згадуване в Євангелії місто на березі Галілейського озера.

[2] Єсеї — одна із сект в іудействі. Між першими християнами було багато єсеїв.

[3] Назореї — так називали християн з іудеїв.

[4] Едем — за біблійною міфологією, земний рай, місце перебування Адама і Єви. В переносному розумінні — країна вічного блаженства і насолоди.

[5] Був там митар посеред них.— За євангельською легендою, апостол Матвій перед тим, як прийняти християнство, був митарем, збирачем податків.

[6] ...та й знов до Лазаря свого вернувся...— За євангельською легендою, неподалік від Єрусалима у містечку Віфанія жив воскрешений з мертвих Ісусом Христом Лазар разом з сестрами Марією і Марфою.

ЛІСОВА ПІСНЯ

Драма-феєрія в 3-х діях

Уперше надруковано в ЛНВ, 1912, кн. 3, с. 401—448, з друкарськими огріхами — пропусками окремих слів та рядків.

Зберігся чорновий автограф, датований «25.VII 1911 р.» з численними виправленнями, закресленнями, дописками (ф. 2, № 788).

Драма-феєрія «Лісова пісня» написана протягом двох тижнів влітку 1911 р. в Кутаїсі під впливом згадок про рідну волинську природу, на основі українського фольклору, зокрема фольклору волинського Полісся.

У листі до матері від 20 грудня 1911 р. Леся Українка писала: «Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними. А то ще я й здавна тую мавку «в умі держала», ще аж із того часу, як ти в Жаборицi мені щось про мавок розказувала, як ми ішли якимсь лісом з маленькими, але дуже рясними деревами. Потім я в Колодяжному в місячну ніч бігала самотою в ліс (ви того ніхто не знали) і там ждала, щоб мені привиділася мавка. І над Нечімним вона мені мріла, як ми там ночували — пам'ятаєш? — у дядька Лева Скулинського... Видно, вже треба було мені її колись написати, а тепер чомусь прийшов «слушний час» — я й сама не збагну чому Зачарував мене сей образ на весь вік» (т. 12, с. 378—379.)

Про це саме писала Леся Українка й українському ученому-філологу, сходознавцеві й письменнику А. Ю. Кримському (1871—1942) 14 жовтня 1911 р.: «...Я зросла у волинських лісах... Сього літа, згадавши про їх, написала «драму-феєрію» на честь їм, і вона дала мені багато радощів...» (т. 12, с. 373).

Чистовий автограф «Лісової пісні» свідчить про наполегливу роботу Лесі Українки над текстом твору. В автографі кілька шарів правок, що постали в процесі авторедагування.

Зберігся первісний начерк дії I, в якому впереміжку йдуть віршовані й прозові частини тексту:

Ліс Лович — старезний, густий, предковічний. Посеред нього простора галява з плакучими березами, з великим прастарим дубом. Галява помалу переходить в куп'я та очерети — то берег лісового озера Нечімного. Само озеро видко в прориви межи очеретами й кущами, вода в ньому нерухома, вкрита ряскою, лататтям з жовтими квітками та білими водяними лілеями. На озері туман то встає густою білою пеленою, то хвилює од вітру, то розвивається і одкриває озеро.

Рання весна. Ніжна зелень.

Дядько Лев і Лукаш (молоденький парубок) ідуть — Лев з сіткою на рибу, Лукаш з коновкою, за поясом ніж. Дядько Лев упереджує Лукаша, щоб допізна не барився над Нечімним, бо може що лихе спіткати, та й удень самому не дуже-то безпечно. «Ходи зо мною, будеш лико дерти, наловиш риби та раків, та, може, де качок наглянем». Лукаш не хоче, бо з дядьком тра дуже помалу ходити, лика має й так досить, на рибу — не хоче — забродиться та нову одежу покаляє, мати гніватися будуть, а ліпше тута з берези соку наточить та сопілку виріже.

Дядько Лев

Та вже тих сопілок до лиха маєш.

Лукаш

Ну скільки ж там? Калинова, вербова та липова — ото й усі! А треба ще й очеретяну собі зробити, та лепсько грає.

Дядько Лев

Та вже бався, бався,
на те бог свято дав. А завтра прийдем,
то будем хижку ставити десь тута
коло Нечімного. Дедалі час
до лісу бидло виганяти. Бачиш —
травиця вже пробилась межи рястом.

Лукаш

То в хижці будемо сидіти літом
лиш ви та я?

Дядько Лев

Авжеж — старе й мале,
Воно то, правда, ти вже не малий.
На той рік, як бог дасть, женити будем,
та сього літа ще попастухуєш,
поки там менші підростуть,
а там на вісень тра безмаль женити.

Лукаш

Та я не хочу.

Дядько Лев

(сміючись)

Не хоче коза на ярмарок, так ведуть!

Лукаш

Тут будемо сидіти над Нечімним?
Таж люди кажуть — тут непевне місце.

Дядько Лев

То як для кого. Я, небоже, знаю,
як з чим і коло чого обійтися,
де хрест покласти, де осику вбити,
де просто тричі плюнути, та й годі.
Посієм коло хижки мак-відюк,
терлич посадимо коло порога,
та й не приступиться ніяка сила.
Ну, я це йду, а ти собі як знаєш.

Розходяться, Лукаш іде до озера і криється в тумані.

Русалка

(водяна випливає на берег)

Дідусеньку! Дідусю! Ой, рятуйте!

Лісовик

(малий, бородатий дідок, меткий рухами, поважний обличчям)

Чого тобі? Чого кричиш?

Русалка

Там хлопець
на дудки ріже очерет.

Лісовик

Ото ще, коби всії біди! Яка скупа. Ет, тут хижу думають ставити, то я й то нічого, бо на такі хижі доброго дерева вже ж не візьмуть, а я ж не жалую так кожного цурупалка, як ти кожної очеретини.

Русалка

Хижку? Ой лелечко! То се тут люди будуть?

Лісовик

Дарма, то дядько Лев. Ми з ним приятелі. Се він так собі нахваляється відюком та терличем. Ми з ним помиримось. Якби не він, сього дуба — окраси нашого лісу — давно не було б, уже приїздили німці міряти 3 сажні навколо. «Поки живу, стоятиме»,— сказав. Отой блазень Лукаш мені не до вподоби...

Русалка

Я його залоскочу!

Лісовик

Не смій! Я заприсяг, що за життя його ні йому, ні його родині не станеться лиха в моєму обладі. Мені защемило бороду в пень, а він визволив.

Русалка

То нехай лісові його щадять — ми ж водяні. Залоскочу! Ух, весело буде!

Лісовик

І не думай собі! Я очерети пов'ялю, і вільхи посушу, і верби потрощу, і буде твоє озеро голе стояти, поки висохне.

Русалка

Ой дідусю, не буду!

«Той що греблі рве» — буйна сила весняної води вривається з гуком, з шумом, лащиться до Рус[алки], каламутить озеро, поринає з Русалкою, гоготить, реготить, поки з озера старий Водяник не укоськує їх.

Лукаш грає на сопілці ніжної веснянки. Мавка з старої дуплистої верби, в ясно-зеленій як весняний перший лист одежі, розпущені коси чорні з зеленуватим полиском. Розправляє руки й проводить рукою по очах.

Мавка

Ох, як я довго спала!

Лісовик

Довго, доню,
і ряст уже перецвітати став...

Знято великий уривок з дії І. Після слів дядька Лева «віку не вкорочати» йшов такий текст:

На морі на окіяні,
на острові на Буяні,
лежить камінь біленький,
на нім полинь гіркенький,
а на полині глина,
а на глині слина,
а глина розкисне,
а слина слизне,
а трясця трісне,
ось тобі полинь —
згинь, маро, згинь!

Мара подається назад до озера і зливається з туманом.
Надходить Лукаш з оберемком хмизу, кладе перед дядьком, виймає з-за пазухи кресало і розпалює вогонь.

Лев

Е, хлопче, що ж так мало! Так я й не обсушуся. Іди-но ще принеси. А се добре, що запалив, я хоч люльку закурю, а то замокла губка, нема на неї... *(уриває і б'є себе по роті)* ото дурний, кляну все, а тая погань слухає та й суне з болота.

Лукаш

Яка, дядьку, погань?

Лев

Така. Не допитуйся. Бігай!

Лукаш знов іде в ліс, а Лев присувається до вогню, запалює люльку при кострищі, розкурює її, вона тріскає і прискає іскрами дідові в вічі.

А нема на тебе куцого!

Куць

(молоденький чортик, убраний паничиком, безхвостий, тільки по маленьких ріжках, що стримлять з-під шапчини, знати його природу. Меткий, хвірткий, ввічливий. Здіймає шапчину і вклоняється)

Добривечір, дідусю!

Лев

(зумівшись)

О! А ти чого?

Куць

Та ви ж бо кликали?

Лев

Коли?

Куць

Та оце саме жалували, що мене нема. (*Лев плює.*) Я думав,— може, вам бакуну забракло, та й виніс вам свіженького, а ви мені колись за те горілочки принесете.

Лев

А що ж! Тільки для тебе й носитиму. А сам з нехворощі не викуриш?

Куць

Ей, де, дідусю! З нехворощі гірка!.. Та возьміте, возьміте бакуну!

Лев

Дзінькую пану, щоб ще якої чемериці дав.

Куць

Де ж таки, дідусю, я ж вас поважаю.

Лев

З вашою повагою!.. Он кум Музика водився з тобою, як з добрим, а куди ти його завів? Під місток у прірву. Знаю я ваших.

Куць

Та то ж, дідусю, в нас було весілля, так як же без музики, а що він вилізти не здолав, то се його молодята щиро частували, а він же, ви знаєте, не був непитущий...

Лев

Ти вже вибрешешся! Тебе й у ступі не влучиш... От ліпше кажи навпростець, чого ти з мене хочеш, бо ти ж бездаремне з болота не вилізеш.

Куць

Дуже ви, дідусю, неймовірні стали, а я вас таки зроду люблю *(Лев плює)*, я так утішився, як почув, що ви сюди на літнє помешкання збираєтесь,— я вже казав своїм чортеняткам тут газони попідстригати, і ротонду під дубом гарненько позамітати, і стежечки вигладити, щоб вам було де на шпацір ходити.

Лев

(посміхаючись)

І вигадає ж бісова пара!

Куць

Може, хочете подивитися, як мої чортенятка хорошенько навчилися халяндри скакати? То я їх покличу — там такі втішні.

Лев

Ще чого хибує! Потрібні вони мені, цур їм!

Куць

Фе, такий чесний господар і такі негречні вирази вживає... На се літо ми врадили правдиву панську забаву — wyścigi, proszę, pana,*— ніби по-простому гони. Отак, як стемніє, будуть спочатку розмаїтості: танці, співи, боротьба.

Лев

Битимитесь навкулачки, чи що?

Куць

Н-ну... Тепер се вже так не зветься... На озері будуть туманні картини, а потім тут на плацу почнуться перегінки,— і до того будемо просити вашої ласкавої помочі.

Лев

Чи ти здурів? Я маю з вами переганятись? А йди ти в болото!

Куць

Фе, такий чесний господар і таких нечемних виразів уживати! Та хіба ж я кажу, щоб ви свої старощі турбували? Ми лише важимо на ваші коненята — маєте коники ситенькі, добрі до перегінок...

Лев

Іще чого? А дзуськи не хочеш?

Куць

А таки не хочу, куштував, то не смачно. Та ви ж і сами знаєте звичай:

---

* Перегони, прошу пана *(польськ.)*.— *Ред.*

як нема застави, то вже наше право до коней, се вже хоч і на суд ідім, то так буде. Ви чоловік справедливий, мусите признати — що право, то право.

Лев

(заклопотано)

Гм... ніби... та як же його... хіба теє... Слухайте, паничу, а може б, якось...

Куць

(помахує бичиком, що має в руках)

Я завжди радий зробити приємність, коли мене гречно просять, але ж тут розходиться о стан посідання і я, яко відпоручник цілої нашої громади, підлягаю карності...

Лев

Мені, паничу, якось невтямки ваша гутірка... Я чоловік темний, неписьменний, то вже вибачайте... А ніби я мав про заставу... Може б, ви те якось... то вже б ми... ви мені зробите ласку, а я вам у чому послухаю, то й, може, воно...

Куць

(недбало)

Про заставу можна поговорити. А яка ж би мала бути застава?

Лев

Та ніби кізлика можна б десь вишукати та привести, то для панича було б ліпше за коня, бо відомо, що кінь — то не цап і не дорівняти. Чи ж кінь збіжить за цапом? — ей, де-де! Та ще такі коні, як наші, мужицькі,— ні тобі клусом, ні тобі вчвал, одно знають — тюпки... А цап, як вогонь,— не тра й огира.

Куць

Одного цапа маєш дати?

Лев

Та ніби трудно більше, ви ж відаєте наші достатки...

Куць

Та які ж то перегінки з одним цапом?

Лев

А нащо вам, паничу, ті перегінки? За вами й так ніхто не збіжить, хіба от мої ярчуки...

Куць

(при слові «ярчуки» підскочив)

А цапа дасте чорного?

Лев

Та вже ж не *як,* я ж відаю, як тута треба. Можна ще ворону додати. Лукаш десь уполює.

Куць

Ніби трохи маленько... Та вже для вас... якось уже перед громадою вибрешуся... От нема чим могорич випити.

Лев

Нехай-но я на другий раз принесу.

Куць

Ей, чи ж принесете? Принесіть, принесіть та вип'ємо, а я покличу своїх чортеняток — там такі втішні — та потанцюємо халяндри.

(Дрібненько пританцьовує, приспівує.)

Тихцем, хильцем, вихилясом, скоком, боком, викрутасом — гоп!

(Стрибнув за купину і зник.)

Суттєвих переробок зазнали в процесі написання також дії II та III. Зовсім іншу кінцівку, наприклад, мала в чорновому варіанті дія II. Після ремарки: «Той, що в скалі сидить» відступається в темні хащі і там притаюється. З лісу виходить Лукаш» йшов текст:

Лукаш

(бачить Мавку, що йде йому назустріч з веселим одчаєм в рухах і в очах)

Бач, нарядилась як!

Мавка

Хіба негарно?

Лукаш

Та відки дороге таке?

Мавка

Для мене не дорого ніщо!

Лукаш

(з подивом)

Ото сказала!.. Чому ти досі не була такою?

Мавка

Бо не приходила моя пора.

Лукаш

Якби я знав, що ти така, то, може б...

Мавка

(з надією)

Що?

Мати

(з порога хати)

А ходи сюди, Лукашу,— маю щось розказати!

Лукаш

(до Мавки)

Не втікай, пожди,
я ще вернусь до тебе.

(Іде до матері, оглядаючись на Мавку, що стала над водою і поправляє на собі вінок і серпанок, дивлячись у воду, мов у свічадо.)

Мати

(нишком до Лукаша)

А відаєш, чого так нарядилась твоя приблуда?

Л у к а ш

Чи не годі, мамо,
усе її приблудою взивати, бо, може, прийдеться сказати: «дочко».

М а т и

(сміється)

Ото, хай бог боронить!..

Лукаш хоче відійти.

Та чекай, я ж щось казати мала.

Л у к а ш

То кажіть, бо ніколи.

М а т и

Не квапся, ще поспієш,
а мо, вже опізнився?

Л у к а ш

Що?

М а т и

А от що:

(нишком)

до неї, сину, кавалери ходять.

Л у к а ш

Ще що скажіть!

М а т и

Аякже, був сьогодні
один, такий пристойний, красно вбраний...
Дивлюсь в вікно,— аж він її цілує,
а далі й у танець пішли обоє!

Л у к а ш

Неправда!

М а т и

Коли я кажу неправду,
хай не побачу праведного сонця!
Та глянь же — он його червоний пояс
красіє на траві — згубив у танці.

Лукаш глянув, спалахнув і закусив губу.

Та що тобі журитись нею, синку!
Знайшов добро!

Л у к а ш

(насупивши брови)

Хто? Я журюся нею?
Не мав би чим!..

(Неначе міняючи розмову.)

Я, мамо, хтів питати,
чи не пішли б ви взавтра до Килини.

Мати

А чом же, можна, чи тобі що треба?

Лукаш

Та ніби на розглядини пішли б, а я б за тиждень
вже й сватів заслав, як позволяєте.

Мати

Ба, чом би ні?
Та що там ще розглядини, вже ж видко, яка
робітниця,— таж як вогонь!
От просто б у неділю й засилався.

Лукаш

Неділя взавтра.

Мати

Ну то що, пішов би
ізвечора тепера на село,
а взавтра зрання можна й засилатись.

Лукаш

Як ви те кажете, то я й піду.

(Зважливо йде через галяву попри озеро до лісу.)

Мавка

(переймаючи його)

Куди ти, любий, тут я!

Лукаш

Ну то що?
Тут і сиди, а я не маю часу.
Сиди, сиди, а прийде знов коханок,
то потанцюєш.

Мавка

Що? Який коханок?

Лукаш

Та вже ж не я!
Либонь, се був той самий,
що розпалив тебе тоді, навесні,
і ти, жируючи, як навісна,
до мене кинулась. Розпусна дівко!
Се раз тобі вдалось!
Хіба зготуй дарунок на весілля,—
для тебе все не дорого,
багачка!
А я собі знайду таку до пари,
що буде моїй матінці слугою,
для мене ж буде вірною жоною.
Ну, годі. Йду на сватання! Прощай!

Мавка дивиться йому вслід з безумною тугою, потім шарпає на собі багряницю, що з шелестом падає додолу, зриває вінок і серпанок і кидається сама на землю. Сильний порив вітру зносить й жене зграями листя з дерева, сиві хмари линуть по небу, по їх чорніють пташині ключі, що линуть у вирій. Мавка б'ється в розпачливому риданні.

Мавка

Ходи, Маро, я хочу забуття!

«Той, що в скалі сидить» з'являється і накладає руки на Мавку. З смертним стогоном вона западається вкупі з ним в землю.

Скорочено ряд сцен III дії. Так, після ремарки «Лісовик шумно зітхнувши, помалу подався в ліс», ішов такий текст:

Куць

(вискакує з болота і, потираючи з холоду руки, підбігає до хати і спиняється, прислухаючись під вікно)

А що? Чи вже баби попрокидались?
Ти тут не чула, Мавко?

Мавка

Геть іди, ненависний!

Куць

Завіщо ж так?

Мавка

Ти знаєш.

Куць

Се ти розгнівалась за дядька Лева?
Так я ж того не хтів — ну, присягаюсь
вогнем пекельним! — справді, я не хтів
його згубити. Ну, сама ж подумай,
яка ж мені з того користь? Я лише хтів
утяти лепський жартик молодятам
(вір чи не вір, я, власне, дбав про тебе).
Я їм зробив перейму на місточку,
се ж навіть так годиться на весіллі!
Хіба ж я знав, що дядько Лев поїде
попереду? Хіба ж я хтів йому
вмалити віку? Так воно вже сталось.
Ти все не віриш? Ну, сама подумай,
яка ж мені з того користь? Лукаш
та й сі баби зовсім не вміють жити
як слід з чортами! Цапа продали,
не хтять подбати навіть про ворону...
Ну, я ж віддячив їм: найкращі коні
на смерть заїздив,— куплять — знов заїжджу.
Ще й відьму, що в чортиці бабувала,
гарненько попросив, щоб їм корів
геть чисто попсувала. Хай же знають!

Мавка

(з острахом)

Але ж до сеї хати злидні прийдуть!

Значно скорочена сцена сварки матері з Килиною.

Мати

О, вже й розвиднилося, а тая все спить. Килино!.. Килино! А доки ти спатимеш, бодай навік заснула! Килино!.. А встань! А встань! Бодай ти на страшний суд не встала!

Килина

(заспаним голосом)

Чого там уставати? До чого?

Мати

(уїдливо)

Та подій же свої коровиці німецькі молошні, що за першим чоловіком придбала.

Килина

(вже прочумавшись)

Ні, я вже ліпше подою ті, що тут застала, та націджу три краплі, все ж хунтець масла буде.

Мати

(вже люто)

І не змовчить же тобі, і не змовчить! Бодай би на смерть змовкла!

Килина

Та вам до смерті ближча дорога, як мені.

Мати

Ось не мовчи ж мені, то як візьму коцюбу, повибиваю й зуби! Розпустила губу, як вершу! Ой моя годинонько темная та невидная з такою невісткою! Де вона на мою голову взялася?

Килина

Та було ж собі ліпшу взяти! Мали тут якусь задрипанку, було її прибрати хорошенько, та й посадити на покуті, от і невісточка була б хороша!

Мати

А таки й була б! Ліпша тебе, щоб ти знала! Задрипанкою взиваєш, а сама її зелену сукню перешила, та й досі тягаєш — сорома тобі немає!

Килина

Та вже ж у вас находишся в новому, а як же. Чоловіка десь лихо носить, а ти бідуй з свекрушищем проклятим — ні жінкою, ні вдовою, нема відомо чим!

Мати

Який би чоловік з тобою витримав, бідо напрасна? Що було — з'їла з своїми бахурами, що мали — перевели то по корчмах з кумами, то на якісь борги жидівські, то лихо тебе знає на що! Коханків своїх нашою працею годує!..

Килина

Яких коханків? Ти бачила моїх коханків? Бачила? Кажи!..

В хаті здіймається гармидер, чутно дитячий крик.

Яке ти маєш право?..

Куць

(аж підскакує з радощів і ляскає в долоні)

Браво! браво! браво!

Мати

Забирайся з моєї хати!

Куць

Ой, зараз вийде! Я боюся зблизька.

(Втікає в болото.)

Килина

Яка вона твоя? Я тут господиня!

Мати

А я-а-а-к же! Навела тут своїх бахурів та й господарює. Он усі кутки позасідали!

В сю хвилину Килина одчиняє двері, вибігаючи з хати з відром у руках. Злидні схоплюються й забігають у хату, зачинивши за собою двері.

Скорочено діалог Лукаша і Долі:

Назустріч йому йде від лісу якась висока біла жіноча постать. Коли надходить ближче, відслоняє білу намітку, видно змарніле обличчя, подібне до Лукашевого.

Лукаш

Хто ти? Що ти шукаєш?

Постать

Я загублена Доля,
я в снігу заблудилась
серед чистого поля.
А тепер я шукаю
тої стежечки в гаю,
що веде твою думку
до минулого раю.

Ой уже ж тая стежка
білим снігом припала,
ой уже ж я в сих дебрях
та навіки пропала.

Лукаш

Уломи ж собі, Доле,
хоч отую ожину,
промети собі в пущі
хоч маленьку стежину.

Доля

Та колюча ожина
покривавила руки,
вже запалась дорога
на ті райськії згуки.
Ой ламав ти ожину
ще й тернові віти,
завалив усі стежки,
заглушив усі квіти.

Що колись я на весні
тут по гаю ходила
та тобі на дорозі
дивоцвіти садила.

Ти стоптав дивоцвіти
без ваги попід ноги
та й нема вже признаки,
де шукати дороги.

Лукаш

Пригорни, моя Доле,
хоч руками долинку,
чи не знайдеш під снігом
з дивоцвіту стеблинку.

Доля

Похололи вже руки,
що й пучками не рушу,
ой тепера я бачу,
що загинути мушу.

(Рушає.)

Лукаш

(простягаючи руки до неї)

Ой скажи ж, дай пораду,
Як прожити без долі!

Доля

(показує рукою на землю в його під ногами)

Як одрізана гілка,
що валяється долі.

(Іде, хиляючись, і зникає в снігах.)

У 1912 р. «Лісову пісню» мав намір поставити у Києві театр українського актора і режисера М. К. Садовського (1856—1933). Драма була дозволена до вистави цензурою (див.: Леся Українка. Документи і матеріали, с. 220). Сценічна доля «Лісової пісні» хвилювала Лесю Українку. В листі до матері від 24 травня 1912 р. вона висловлювала бажання, «щоб Садовський, в разі серйозних замірів ставити цю річ, не зміняв нічого, не списавшись зо мною,— боюся, щоб там чого не «співнили», намагаючись улегшити постановку. Я тямлю, що без змін її дуже трудно поставити, але всяким змінам є границя, яку сценічні «ретушери» часто переходять. Так само я могла б подати поради і щодо костюмів, як я собі їх уявляла (виписувати те все в ремарках було б незугарно, бо в сій речі і ремарки мають свій «стиль», а не тільки «служебне значення»). Якесь у мене роздвоєне почуття щодо сеї поеми — я б і хотіла бачити її на сцені, і боюся, не «провалу» боюся, а переміни мрії в бутафорію...» (т. 12, с. 399).

Леся Українка брала участь у підготовці спектаклю: зберігся текст афіші та список діячів («ролі») з такою приміткою Лесі Українки: «Сей спис варто умістити на афіші саме в такому порядку, щоб глядачам легше було розібратись в появах многих фантастичних фігур, а для того слід доховати ту послідовність, в якій вони з'являються в самій п'єсі. Л. У.» (ф. 2, № 790).

Але постановка драми в театрі Садовського не була здійснена.

Поетеса була незадоволена публікацією «Лісової пісні» в ЛНВ. Вона підготувала текст до нового видання, виправила помилки, додала волинські народні мелодії, записані нею самою, що призначалися для виконання на сопілці Лукашем у I, II і III діях. У нашому виданні вказівки на ці мелодії у ремарках подаються у квадратних дужках. Леся Українка вказала також, мелодію якої народної пісні грає Лукаш:

I

Спочатку: «І це село», «Ой вийду я...», «А вже весна», «Перейди, місяцю».

М а в к а. Весна ще так ніколи не співала,
Як отепер. Чи то мені так снилось.

(Лукаш знов грає: «Ідіте, хлопці, погуляйте».)

Ні... Стій... ба! Чуєш? То весна співає?

(Тут повторити ту саму мелодійку: «Ідіте, хлопці».)

М а в к а. Твоя сопілка має кращу мову.
Заграй мені, а я поколишуся.

(Лукаш грає: «Постійте, хлопці, тутеньки...», «Ой поїду я та й до Любара» і «Як солодко грає».)

М а в к а. Що?

Л у к а ш. Нічого *(Пограває у сопілку щось дуже жалібненьке: «Гей, гей, я молодець...»)*

Л у к а ш. Вже й заснули... *(Устає, відходить далі від огнища й походжає по галяві, тихо-тихенько, ледве чутно пограваючи у сопілку: «Світи, місяцю» і можна ще деяких мелодій з пісень про кохання.)*

II

На початку: «Ой що тая сопілонька» і «Ой летіла зозуленька» (Тут можна і скілька коломийок з «Гуц[ульщини]».)

III

Х л о п ч и к. Чому ви-те не граєте?

Л у к а ш. Заграти?..

(Починає грати: «Сам же я», далі «Як солодко...»)

Наприкінці:

М а в к а. Грай же, коханий, благаю!

(Л у к а ш. «Доле ж моя», «Чому, сину», «Ой світи місяченьку» і знов «Світи місяцю», що в I акті, тільки голосніше, жалібніше) (ф. 2, № 789).

Драма вийшла друком у січні 1914 р., вже після смерті Лесі Українки. Подається за вид.: *Українка Леся.* Лісова пісня. К., 1914.

[1] П о т е р ч а т а — в українській народній міфології — втоплені матерями позашлюбні діти, що стали болотними вогниками.

[2] В о д я н и к — за народними повір'ями — злий дух, що живе в озерах, річках і приносить людям нещастя.

[3] П е р е л е с н и к — в українській народній міфології — біс-спокусник, що ночами являється жінкам у вигляді вогняного змія або красеня парубка.

[4] Лісовик — в українській народній міфології — істота, що живе в лісі, господар лісу.

[5] Мавка — в українській народній міфології — лісова русалка.

[6] Вовкулака — за народними повір'ями — людина, що обертається у вовка.

[7] Упир — за народними повір'ями — перевертень, мрець, що нібито виходить ночами з домовини і ссе кров сплячих людей.

АДВОКАТ МАРТІАН

Драматична поема

Уперше надруковано в ЛНВ, 1913, кн. 6, с. 397—434.

Збереглися чорновий автограф з початковою назвою «Мученики», датований «24.XI 1911, X[оні]» (ф. 2, № 770), та чистовий недатований автограф (ф. 2, № 15).

Роботі над драмою передувало серйозне вивчення Лесею Українкою історичного матеріалу про часи змагання язичества з християнством у Римській імперії кінця III ст. А. Ю. Кримський згадував: «Я не наважусь назвати іншого письменника, який би з такою відповідальністю ставився до своєї праці, як Леся Українка.

Вона готувалася написати драми «У катакомбах» й «Адвокат Мартіан» і звернулася до мене з просьбою дати їй кілька наукових праць, де можна було б ознайомитись з християнським підпіллям, з розвитком влади митрополитів, коли їх переслідували. Я послав їй спеціальну дисертацію Гідулянова «Развитие власти митрополитов в первые три века христианства»*

Леся Українка грунтовно вивчила цю велику дисертацію, а потім пише мені: «Це мене не задовольняє. Мені потрібні оригінальні документи». А вона знала класичні мови — латинську, грецьку. І писала, що саме їй треба діставати. Я послав їй ще величезну дисертацію Олара «Переслідування християн Римською імперією», написану французькою мовою,— товста книга. Поетеса місяців два читала її і знову пише, що не може «тільки розвідкою обмежитись». Вона замовила ще ряд книжок. Я їй цілу бібліотеку послав. Вона всі ці книжки уважно перечитала. Якби який-небудь приватдоцент стільки прочитав, скільки вона! А вона стільки працювала лише для того, щоб написати дві коротенькі одноактові драми.

Без перебільшення можу сказати, що Леся Українка була справжнім ученим, дослідником»**.

Чорновий автограф драми свідчить, що первісний задум твору зазнав значної переробки. Змінилося трактування образів дітей Мартіана, які в початковій редакції були зображені як мученики, що мусять зрікатися радощів життя заради інтересів християнської громади. Як мученик змальований і сам Мартіан; він мусить жертвувати всім особистим, щоб мати змогу служити громадській справі. Це й відбилося у заміні початкової назви «Мученики» на «Адвокат Мартіан».

Значних змін зазнав діалог Мартіана та його дочки Аврелії з дії I. Після слів Мартіана:

Тепер твоє мовчання не поможе,
Ти завдала мені тяжку зневагу.
Договорімось краще вже до краю —

знято такий текст:

---

* Точна назва праці П. Гідулянова — «Митрополиты в первые три века христианства. Из истории развития церковно-правительственной власти в Восточной империи» (М., 1905).

** *Кримський Агатангел.* Твори. В 5-ти т. К., 1973, т. 2, с. 689

Аврелія

Тебе зневажить я зовсім не хтіла.
Се якось так зірвалось.

Мартіан

Годі, дочко.
Уже того назад не завернути.
Слова нечемні я б тобі простив,
та тут же діло не в словах, ти тямиш.
Як ти мій дім так прагнеш проміняти
на дім вітчимовий...

Аврелія

Даремне, батьку,
ти так вражаєшся. А що ж такого?
Якби я вийшла заміж — не зміняла б
я твого дому на оселю свекра?
Чи й то було б зневагою тобі?

Мартіан

В тім є різниця.

Аврелія

Жодної не бачу.

Мартіан

Бо ти дитина.

Аврелія

Думаю, що ні.

Мартіан

(здивований її тоном)

Ти се сказала так, що мушу вірить.

Аврелія

Була б різниця, якби всі дівчата
йшли заміж по любові. Хто ж не знає,
що віддаються часто лиш для того,
щоб вирватися з батьківського дому?
З нелюбим чоловіком тяжче жити,
ніж при вітчимові — от вся різниця.

Мартіан

(смутно, але вже без гніву)

Авреліє, я бачу, ти чимало
і тяжко думала про сюю справу.
Я бачу, справді, ти вже не дитина.
Поговорім по щирості. Не бійся
мене вразити. Я тепера тямлю,
що не дитячі примхи, не розпуста
тебе призводять завдавати жалю
своєму батькові. І я стерплю
той жаль, аби тебе порятувати,
поки не пізно.

Аврелія

Я не знаю, батьку,
що саме ти рятунком називаєш,
та думаю, що ти мені не можеш
подати жодного. Ти дав, що міг.
Дав рідну хату, а вона для мене
в темницю обернулась...

Мартіан

Справді, дочко?

Аврелія

Так, батьку. Придивись, як я живу:
самотна цілий день, навколо слуги
сліпі, німі та чужомовні. Знаю,
що ти їх держиш навмисне,
аби не наслухали й не плескали,
аби ніхто не знав, що в тебе в домі
звичаї християнські...

Відредаговано й скорочено також діалог Мартіана та його сина Валента в дії I. Після слів Мартіана «Я від людей тебе не заховав» знято такий текст:

Валент

То, батеньку, ще гірше, якби знала
Аврелія, як часто тяжко в людях,
то вже б не нарікала на «пустиню»...
У школі — то ж були щоденні муки,
тортури справжні. Школярі усі
ділилися на «християн» і «римлян»,
зчиняли раз у раз сперечки, звади,
два табори були непримиренні,
як на війні, а я між них стояв
якимсь одмінком — ти заборонив
мені до тих сперечок застрявати.
Вони мене дражнили: «Третя віра!»
а я терпіти мусив... Я ще досі
забутися не можу тої ганьби...
Та я й тепер межи товаришами
прозваний «дідом» за мою «байдужість».
Ніхто не знає, що в мені кипить!..

Мартіан

Господь, мій синку, знає все таємне,
він дасть тобі заплату.

Валент

За що, батьку?
Чим прислужився я до слави бога?

Мартіан

Чому до слави конче заслужив?

Валент

Ти сам мене навчив любити славу.
У мене дух займався, як я слухав
про вхід господній у Єрусалим,

коли юрба народу незчисленна
«Осанна сину божому!» кричала,
і віття ліс над нею колихався
на честь Ісусові. То був тріумф!
І той ще не останній. Там на небі
сидить Христос праворуч бога сил,
а в судний день, при сурмах янголиних
появить славу другого пришестя.

Мартіан

(побожно)

Так сподіваємось. Але, мій сину,
мені здається, наче ти й собі
бажаєш одсвіту святої слави.
Та слава ж тільки богові належить.

Подається за першодруком.

[1] Віфлієм — місто поблизу Єрусалима. За євангельською легендою, тут народився Ісус Христос.

[2] Сатурналії — у Стародавньому Римі свято на честь Сатурна, бога посівів і покровителя землеробства, що починалося після закінчення польових робіт і тривало протягом тижня.

[3] Клеопатра (69—30 до н. е.) — остання цариця Єгипту. Її ім'я стало символом розбещеної жінки.

[4] Лібітіна — в давньоримській міфології — богиня смерті й похорону; володіла цілющою силою.

[5] Пілат Понтій — римський прокуратор (намісник) Іудеї в 26—36 рр.; за євангельською легендою, затвердив смертний вирок Ісусу Христу.

КАМІННИЙ ГОСПОДАР

Драма

Уперше надруковано в ЛНВ, 1912, кн. 10, с. 3—51.

Збереглися чорновий, датований «29.IV 1912 р.» (ф. 2, № 784), та чистовий (ф. 2, № 19) автографи драматичної поеми. За чистовим автографом здійснювався друк у ЛНВ.

Драматична поема створювалася у квітні — травні 1912 р. в Кутаїсі. Писалася вона на одному подиху, «дні і ночі... з гарячкою в крові» (т. 12, с. 461). Написанню передувала велика підготовча робота. Серед книжок, що належали Лесі Українці, зберігається праця французького дослідника Жоржа Жандарма де Бевота «Легенда про Дон Жуана» (1911) (ф. 2, № 1319).

Чорновий варіант драми завершено 29 квітня 1912 р. Напружена робота над текстом продовжувалась у травні, перероблявся і скорочувався чорновий варіант. У листі до української письменниці О. Кобилянської від 3 травня 1913 р. Леся Українка згадує про свою роботу «над уже скінченою драмою... щоб зробити її короткою (вона була чи не вдвічі довша, ніж тепер), щоб сконцентрувати її стиль, наче якусь сильну есенцію, зробити його лаконічним, як написи на базальті, увільнити його від ліричної млявості та розволіклості, ...уняти сюжет в короткі енергічні риси, дати йому щось «камінного». Я не люблю багато мережання та візерунків на статуях, а ся драма повинна була нагадувати скульптурну групу...» (т. 12, с. 461).

Далі в цьому ж листі Леся Українка дає, як вона каже, «автокоментарій» до характерів героїв своєї драми: «Щодо характерів, то я не мала на меті додавати щось нового до усталеного в літературі типу Дон Жуана, хіба лише підкреслити анархістичність його вдачі, він, власне, повинен був таким бути, яким його звикли собі уявляти більш-менш усі, а коли так, то пощо ж було його виписувати детально? Донна Анна, здавалось мені, вже й так зайняла надміру багато місця в драмі, значно більше, ніж їй первісно було призначено, але Командор, се я таки тямлю, вийшов занадто схематичним — се більше символ, ніж жива людина, а то, безперечно, є вада, тільки ж коли порівняти з тим, як обходилися з сею поважною особою інші автори, то все ж, може, я була уважніша до нього і принаймні дала йому якесь логічне поводіння і справжнє raison d'être* в драмі. Шкода мені теж, що я не вміла поставити Долорес так, щоб вона не здавалась блідою супроти Донни Анни,— се не було моїм заміром, і я навіть який час вагалася, хто має бути справжньою героїнею драми — вона чи Донна Анна, і дала перевагу Анні не з симпатії (Долорес ближча моїй душі), а з почуття правди, бо так буває в житті, що такі, як Долорес, мусять відходити в тінь перед Аннами і стаються жертвами — властиво не Дон Жуанів, а власної своєї надлюдської екзальтації. Се тип мучениці прирожденної, що все мусить гинути розп'ята на хресті, хоч би мала сама себе на той хрест прибити, коли бракує для того катівських рук. Якби не було Дон Жуана, то знайшлось би щось інше, для чого вона б «душу розп'яла і заколола серце», бо там, де Анна могла б уже бути щасливою, Долорес ще б таки не знайшла свого святого Грааля, а се тому, що над нею ніщо «камінне» не має влади, і всі ті усталені форми життя, яким нарешті таки покорилась горда Анна саме тоді, як їй здавалось, що вона опанувала своєю долею, ті форми не покорили б ніжноупертої вдачі Долорес, бо, отже, вона і в монастир пішла не так, як всі, не для рятунку власної душі, а для пожертвування нею! Вона і заручилась без надії на заміжжя, знов не так, як всі. Отже усталені форми для неї тільки якісь містичні формули, що мають виражати, власне, невиразимі ні в яких формах почуття, але те, що в тих формах є «камінного», пригнітаючого, позбавляючого волі, не може мати влади над її вільною душею. Так я думаю про Долорес, але, на жаль, не вміла передати тої думки читачам. Бачу з рецензій, що люди занадто повірили зарозумілим словам неглибокого психолога Дон Жуана про Долорес: «Се тільки тінь моя». Се шкода, але сього вже поправити не можна, бо я вже вийшла з того настрою, в якім писала ту драму і вона вже мені не підвладна тепер, се вже «окремий організм», і не можна його вернути в материнське лоно...» (т. 12, с. 461—463).

Чорновий автограф драми «Камінний господар» Леся Українка скорочувала і переробляла кілька разів.

Так, скорочена у дії II велика сцена, що не мала суттєвого значення для розвитку дії.

У чорновому автографі після ремарки «Командор стоїть коло крайньої колони і дивиться на танці» йшла така сцена:

Згори швидко спускається пані, убрана соняшником. За нею поспішає її чоловік; вона так квапиться, що не бачить його. Він доганяє її і хапає за руку саме в ту хвилину, як вона була вже в вихідних дверях унизу.

Пан

Куди-бо ти, Соліто?

Пані

Там так душно, а я забула віяльце.

---

* Причина (сенс) існування *(франц.).— Ред.*

Пан

Я зараз його знайду.

Пані

Не тут забула — дома!

Пан

Я господиню попрошу позичить.

Пані

Ні, ні! То сором! Що ти? Як же можна?
Судитимуть, що ти такий скупий,
що навіть віяльця мені не справив.

Пан

Ну, я поїду, пошукаю дома.

(Хоче йти.)

Пані

(затримує його)

Ні, ти не знайдеш, я його замкнула.

Пан

То дай ключа.

Пані

Там віяльців багато,
я ще повинна вибрати, щоб добре
пристало до убрання — се ж так важно.

Пан

Я привезу їх всі.

Пані

Іще чого?
Крамницю тут розложим? Людям насміх?

Пан

Та як же буде?

Пані

Я сама поїду.

Пан

Ти?

Пані

Я. А що такого?

Пан

Може б, ти, Соліто, без віяла як-небудь обійшлась?

Пані

Як обійшлась? Я гину від задухи!
Я млію! Ой! Мені зовсім недобре!!

(Важко дише і розмахує руками.)

Пан

Я принесу води.

(Хоче йти до фонтану.)

Пані

Яка вода? Мені повітря мало!
Якби я мала віяльце... Я знаю,
волієш ти, щоб я тут задушилась,
аби не їхала сама без тебе.

Пан

А чом би не поїхати удвох?

Пані

За віяльцем удвох? Се ж курям на сміх!
Се ж в очі всім впаде. Невже ти хочеш
усім те показати, як ти мало
впевняєшся на мене?

Пан

Але ж, любко...

Пані

Доволі вже! Я їду! Не дивуйся,
як забарюся, може, там прийдеться
стрічки на віяльці перемінити
або змінити що в убранні.

Пан

Пробі,
скоріш вертайся.

Пані

(змінила жорсткий тон на пестливий)

Скучиш тут без мене?
Ох, ти ж закоханий мій пастушок!

(Потріпує його по підборіддю і цілує.)

Та я ж сама спішитимусь до тебе!..

(Вибігає, посилаючи панові поцілунки рукою.)

На горі, по знаку Анни, музика втихає.

Паничі

О? Се вже й годі? Як? А я ж! А я?

Анна

(на рундуку)

Та ощадіть мені життя, панове,—
мій наречений стане удівцем
ще перед шлюбом — се хіба ж не сумно?

(Сідає на дзиглик. До командора.)

Прошу вас, дон Гонзаго, накажіть,
щоб слуги подали нам лимонади.

Командор виходить.

Паничі

(з тих, що з ними Анна вже перетанцювала)

Чим бавити нам нашу королеву?

Анна

Забава починається з питання?

(До Дон Жуана.)

Чи я й забави маю призначати?
І знов по черзі?

Дон Жуан

Черга відома,
вона встановлена, і я своєї
не відступлю нікому.

Анна

Мені цікаво, як у вашім краю
панове бавлять пань.

Дон Жуан

В нас, донно Анно,
тим бавлять, що життя позбавить може
або від смерті вибавить.

Анна

А чим же
не бавляться у вас, коли се так?

Дон Жуан

Багато є невартого забави,
але про те неварто й споминати.

Анна

А як, наприклад, ся обручка ваша —
для забавки вам служить чи для чого?

Дон Жуан

Вона мені не служить.

Анна

Значить, ви їй?

Дон Жуан

Є речі поза службою.

Анна

(легковажно)

Ах, так?
Чи й мандоліна до таких належить?

Дон Жуан

О, ні.

Анна

Чого ж вона мовчить?

Дон Жуан

Ви хтіли б
її почути голос?

Анна

Так.

Дон Жуан

Дозвольте ж
сій мандоліні звички не ламати,
вона-бо звикла тільки з долу вгору
свій голос подавати.

(Збігає в долішню залу і стає там у позу, наче готуючись співати серенаду.)

Одна панна

(до Анни)

Сьому мавру
не першина, як видно, серенади.

Дон Жуан, загравши прелюдію, співає серенаду «У моїй країні рідній...» Під кінець співу надходить командор, за ним слуги з лимонадом.

Далі викреслена сцена після слів донни Соль «Ви ще мені заплатите за се! *(Відходить від Дон Жуана)»:*

Чоловік донни Соль

(стрічає її)

Де ж віяльце?

Донна Соль

Підхожого немає.

Чоловік

Овва! Моїй куріпці буде душно!
Он личко аж пашить — справдешнє сонце,
дай я погріюсь.

(Прихиляється до неї, щоб поцілувати, вона відхиляється.)

Донна Соль

Тут же люди бачать!

Чоловік

Хе-хе! Боїшся, що скомпромітую?
Ну, ну, ходи сюди, тут захисненько.

(Заводить її в затінок і милує, вона покірно відповідає на його пестощі.)

Дон Жуан

(з маскою в руках наближається до них)

Ах, вибачайте!

Чоловік

(залишивши жінку, гостро)

Що вам треба, пане?

Дон Жуан

(до донни Соль)

Я дамську маску тут знайшов, сеньйоро.
Се чи не ваша? Вам, либонь, потрібна.

(Віддає донні Соль маску і з гречним уклоном відходить.)

Через горішню салю нова юрба гостей проходить і здіймається на гору. Донна Соль з чоловіком теж туди йдуть.

Знято діалог донни Анни і Командора після слів донни Анни: «Звичайне. *(Встає й, замішавшись межи гостями, зникає, потім з'являється в дворику, вийшовши долішніми сходами.)»:*

Командор

(доганяє її в бічному хіднику під колонадою)

Постривайте, донно Анно,
я маю з вами дещо говорити.

Анна

Що саме?

Командор

Ви сьогодні дуже чудно поводитесь.

Анна

Як саме?

Командор

Донно Анно,
сього, либонь, не треба поясняти.

Анна

Я думаю, що треба пояснити
ваш тон, а не поводіння моє.
Сьогодні рано ви мені казали,
що якби ви були мене непевні,
то повернули б слово, а тепер
непевність виражаєте, та слова
не повертаєте.

Командор

Чи ви б хотіли,
щоб я його вернув?

Анна

Якби хотіла,
то і сама б могла вчинить те саме,
ми ще не зв'язані навік. Я вільна,
і ви теж вільні. Якщо справді вам
поводіння моє здалось непевним,
то ви не змушені його терпіти,
і я його зміняти теж не мушу,
бо в нім нема ганебного нічого.

Командор

Я не кажу — ганебного, і сам я
непевності ніякої не маю,

інакше справді я б вернув вам слово,
але про людське око може здатись...

Анна

Про людське око!

Командор

Ви не легковажте
людського поговору. Хто панує,
той мусить уважать на осуд людський.
В моєму роді лицарі — без страху,
а дами — без догани, тим-то завжди
сей білий плащ нам припадав по праву,—
його забруднила б щонайменша пляма,
і ми се пам'ятаємо.

Анна

Сеньйор,
мені про се нагадувать не треба.
Ніхто в Севільї вам того не скаже,
що Анна де Альварес не по праву
в сю чисту біль убралась, я держу
севільські звичаї, а ви — кастільські,
оце і вся різниця межи нами.

(Гордо піднявши голову, хоче пройти далі повз командора, він заступає їй дорогу.)

Як вам се кривда — ось моя правиця,
ви можете знять з неї свого персня.

Командор

(цілує простягнену руку)

Ні, донно Анно, вибачте мені.
Я певен, що коли ви так ретельно
бороните всі батьківські звичаї,
поки ви ще в дівоцтві, то по шлюбі
ви приймете звичаї роду мужа
так само щиро. І не будем більше
про се ні слова говорити.

Анна

Згода.

(Стискає його руку.)

Командор

Ми підем до гостей?

Анна

Ні, я не можу.
Я страшно втомлена. Посидьмо тута.

(Оглядається і бачить чиюсь постать в глибині салі.)

Командор

Простіть, там ходить хтось, він нас побачить,
в Севільї, може, се зовсім нічого,
але в Кастільї се було б...

Анна

Ах, правда,
Я і забула. Я сама лишуся,
коли дозволите.

Командор

В тім ваша воля.
(Йде нагору.)

У дії III після слів Командора «Тепер я пізнаю свою дружину» йшла така сцена:

Маріквіта

(постукавши в двері і не діждавшись відповіді, увіходить. Радісно і голосно)

Приїхала з Севільї сеньйорита!

Анна

(так само радісно)

Проси сюди хутчій!

Маріквіта зникає.

Командор

Навчіте, Анно,
сю дівчину, як треба входить в хату
і говорити. Що се за простацтво?

Маріквіта уводить у кімнату Долорес.

Анна

Ти, Долорес?

Командор

(з лицарським уклоном)

Вітаю, сеньйорито!

Дами вітаються якось примушено.

Командор

Чому завдячую велике щастя
вітати в себе подругу найкращу
моєї Анни?

Долорес

Я тут маю справу до короля...
прохання себто...

Командор

От як?
Родина ваша вхожа до двора?

Анна

Вона дочка гідальго, та не гранда.

Командор

(до Долорес)

То треба вам удатися спочатку
до шамбеляна через каштеляна.

Долорес

Я сподівалася на вашу ласку...

Командор

Я б радий сам служить вам, та, на жаль,
мені забороняє етикета
просити авдієнцій не для себе.
То, може, ваша воля розказати,
в чім ваша справа — я тоді охоче
її на себе перейму і сам
його величності подам на розсуд.

Долорес

На жаль, не можу розказати — справа
обходить не мене.

Командор

Прошу пробачить.
Тоді вдавайтеся до каштеляна.

Долорес

А як до каштеляна доступити?
Я не знаю.

Командор

Ми з Анною до церкви зараз підем.
Там буде цілий двір і каштелян
запевне теж. Коли вам те бажано,
ходіть із нами, а по службі божій
я познайомлю вас.

Долорес

Безмірно вдячна!

Командор

Я мушу йти збиратися до церкви.

(Виходить.)

Анна

(гостро, дивлячись в вічі Долорес)

Ти прибула просить за Дон Жуана!
Не одрікайся!

Долорес

Я не одрікаюсь. Се право нареченої.

Анна

Ти й досі ще наречена? Бідна Долорес!
Коли вже ти діждешся нагороди
за всі страждання і старання?

Долорес

Анно, я нагород не жду.

Анна

І добре робиш,
бо наречений твій такий непевний,
що може зрадити в останній хвилі.

Долорес

Не може бути зради межи нами.

Анна

Та ти не зрадиш! Але він... він раз
от-от уже був зрадив.

Долорес

З ким? З тобою?

Анна

Ні, не зо мною, а для мене.

Долорес

Справді? А де ж твоєї перемоги знак?

Анна

Знаки не всі видимі. Дон Гонзаго
в безкровнім поєдинку подолав
прилюдно Дон Жуана — хоч ознаки
наочної по тому не лишилось,
а все ж була то повна перемога.

Долорес

Ти думаєш?

Анна

Авжеж.

Долорес

Той поєдинок ще не скінчився.

Анна

Тим для тебе гірше.

Входить Командор.

Командор

Готовий вам служить, мої сеньйори.

Анна і Долорес встають.

Анна

І ми готові. Ах, Долорес,
ти ж, певне, хтіла переодягтися?

Долорес

Я так піду.

Анна

В сій простій чорній сукні?

Долорес

Я звикла так.

Анна

(одчиняє двері в сусідню кімнату)

Подай нам, Маріквіто, мантильї дві —
трабантської роботи.

Долорес

Навіщо, Анно? Я ж мантилью маю.

Анна

(критично дивиться на мантилью Долорес)

Сю?.. Як тобі сказати... Ні вже, люба,
прошу тебе, візьми мою. І, знаєш,
я дам тобі агатові чітки
і віяльце на шнурі з чорних перел.
Так буде призвоїтіше. Бо в церкві
збереться щонайкраще товариство,
а ти ж моя приятелька і гостя.

Командор

Так, Анна правду каже, сеньйорино,
і навіть се поможе в ваших справах,
як станете на рівні того тону,
що прийнятий в мадрідськім товаристві.

Анна дістає тим часом із скриньки перед свічадом чітки і віяльце, Маріквіта приносить мантильї, Долорес покірно надіває все.

Анна

(пильно прилажуючи на собі мантилью перед свічадом)

Я можу, Долорес, за тебе попросити королеву,
бо я найперша дама при особі
її величності.

Долорес

Ні, не турбуйся.

Всі троє виходять.

У сцені діалогу між донною Анною і Дон Жуаном у дії IV після слів Дон Жуана «Таке трапляється хіба в житті та й то в нікчемному!» було продовження:

Анна

(вражена)

Невже, сеньйоре?
А так ніколи не кінчалась казка,
що лицар відступився від принцеси
і ще тоді, коли вона стояла
на брамі до в'язниці? Чи тоді
принцесу рятувать було зарані?

Дон Жуан

Ви мстиві, донно Анно.

Анна

Ні, я маю
лиш добру пам'ять.

Дон Жуан

Пам'ять ваша зла,
Вона вам доховала тільки марну
дрібну досаду.

Анна

Кажете, дрібну?

Дон Жуан

Авжеж! Признайтеся, хіба не заздрість
владала вами, коли ви свавільно
допоминалися тії обручки?
Але ж тепер обручка не страшна,
бо Долорес уже пішла в черниці,-
доволі вам сього?

Анна

Мені нічого
од вас не треба. Я вас не просила
ні рятувать мене, ні потішати,
я вам не скаржусь ні на що.

Дон Жуан

(ніжно)

Ох, Анно,
Хіба ж я сам не бачу?.. Сії очі,
колись блискучі, горді, іскрометні,
тепер оправлені в жалобу темну
і погасили всі свої вогні.
Сі руки, що були мов ніжні квіти,
тепера стали мов слонова кість,
мов руки мучениці... Сяя постать
була мов буйна хвиля, а тепера
подібна до тієї каріатиди,
що держить на собі тягар камінний.

Анна

Можливо.
Тепер я вже не чайка легкокрила,
що рада понад хвилями літати
широко й буйно, тільки не високо.
Тепер я вже орлиця, що будує
гніздо орлине на високій скелі,
вже й ви не птах-норець, що неглибоко
виловлював у морі легку здобич.
Труд, жаль і муку — все переборола,
я звикла до своєї високості.

Дон Жуан

Жартуєте, сеньйоро? Не до речі.
Сьогодні ж тут у вас не маскарада,
і ви самі не молоде дівчатко,
що бавиться в заручини.

(Хоче відхилити рукою її від дверей, вона переймає його руку.)

Анна

(ніжно-докірливо)

Жуане!
Невже-таки сей спогад в вас не будить
нічого, крім бажання докорити?
Хіба ж те молоде дівча не мало
нічого, крім забави, на умі?

Хіба ж тоді ми з вами не знялися
у спільній мрії? Ми ж тоді стояли
перед порогом до тієї казки,
що мала нас у щасті поєднати.

Дон Жуан

А ви забули, що вас не пустило
переступить поріг?

Анна

Якраз те саме,
що не дає й тепер. Оця обручка.

(Показує на обручку Долорес на руці Дон Жуана.)

Дон Жуан

Тоді хотіли ви її закинуть
у Гвадалквівір. Якби я вас послухав,
то, може б, нам нурців наймать прийшлося,
щоб виловить її тепер.

Значно відрізняється від чистового тексту драми сцена з гостями в домі донни Анни у дії VI.

Після слів донни Анни:

А де ж поради й захисту шукати
вдові, що не покликана від бога
вступити в стан чернечий найсвятіший —

далі йшов такий текст:

Чи ж їй не слід віддатись під опіку
хоч не таку святу, та все ж почесну?
Ослона тая, що мені постачив
серпанок жалібний,— тонка занадто,
щоб люди не могли мене діткнути
колючим осудом, хоч і невинну.
Невчасно я не думаю зміняти
серпанок чорний на серпанок білий,
але сей лицар доказав мені,
що мушу я узброїти правицю
проти людської слави хоч тим перснем,
що на заручинах дають.

(До Дон Жуана.)

Сеньйоре,
тепер за вами слово.

Дон Жуан

Донно Анно,
що можу я додать до красномовних
і щирих ваших слів? Коли дозволять
сі дами й лицарі, то я хотів би
зложити з вами передшлюбну вмову,
як то ведеться в нашім стані. Саме
я й писаря привів її списати;
як буде ваша воля й згода панства.

Найстарший гранд

Своячка наша має повну волю
чинити все, що не плямує честі
імення де Мендозів. Нам приємно,
що донна Анна вшанувала нас,
питаючи для звичаю поради.
І вже ж ми їй не станем на дорозі
до зміни смутку на новеє щастя.

(До товариства.)

Годиться нам лишити їх на час,
поки вони умову обговорять.

(Гості встають. До Анни.)

Як треба буде підпису — служу вам.

Анна

Прошу пождати, поки прийде писар.

Дон Жуан

Він тут.

(Одчиняє бічні двері.)

Ходіть сюди.

Входить переодягнений Сганарель. Гості виходять в сусідню салю. Як гості виходять, Дон Жуан показує Сганарелеві на менші бічні двері.

Сиди там тихо
і не підслухуй нас, бо пронижу
стилетом вуха.

Сганарель

Я заткну їх, пане.

(Виходить в бічні двері.)

Дон Жуан

(до Анни гнівно)

Се пастка?

Анна

Тихше, їм нема потреби
умову нашу слухати.

Дон Жуан

Ви справді гадаєте, що я тут з вами буду
контракти укладати?

Анна

Ваша воля.
Я можу згодом вийти і сказати,
що вам здалося посагу замало
і ви зреклися слова.

Дон Жуан

Я скажу,
що *вам* того не досить, чим хотів я
одвінувати вас.

Анна

І хто ж повірить,
що я могла одвінування ждати
від лицаря, що весь свій статок має
в самих титулах та в сумнівній славі.

Дон Жуан

Коли се так, то нащо ж я вам здався?

Анна

Загорда я відповідать на се.

Дон Жуан

Я знаю сам. Вам треба чоловіка,
щоб вас водив на танці та забави,
бо ви на них аж надто зголодніли
за командором.

Анна

Як дотепно й влучно!
Коли б я провожатого хотіла,
то я могла б узяти принца крові,
а що таких маркізів, як от ви,
то, певне, збіглась би велика зграя,
аби я знак дала!

Дон Жуан

Було б вам краще подати знак отой, ніж полювати на одного мене з таким завзяттям.

Анна

Як? Я на вас полюю? Чи ж не ви
у засідках на мене чатували,
вживали різних хитрощів мисливських
і ходів таємних, і зручних лазів
у вікна та й із вікон?

Дон Жуан

Донно Анно!
А хто ж мене з вікна примусив лізти?

Анна

Яким шляхом прийшли, тим вам годилось
виходити. Як хочете, то й зараз
сей вихід є.

(Показує на вікно.)

Дон Жуан

Сьогодні я прийшов
не тим шляхом, не тим і вийти маю.

(Подається до дверей у сусідню салю.)

Анна

Куди ви?

Дон Жуан

Я лиш хочу те зробити, що вчора обіцяв.

Анна

Я свого слова додержала.
Я прийняла вас тута.
Нема чого вам надо мною мститись.

Чорновий автограф «Камінного господаря» містить величезну кількість дрібніших скорочень, різних виправлень, часом з кількох шарів — олівцем, чорнилом, знову олівцем і т. д. Усі вони спрямовані на ущільнення тексту, конденсацію думки, посилення динамічності дії.

Драматична поема «Камінний господар» 18 січня 1914 р. була вперше поставлена у Києві в театрі М. К. Садовського. Спектакль користувався великим успіхом (див.: Леся Українка. Документи і матеріали, с. 285).

Подається за першодруком.

[1] Мориски — маврітанське населення в середньовічній Іспанії. Формально вони прийняли християнство, але більшість із них і далі сповідувала іслам.

[2] Чаша святого Грааля — за середньовічною бретонською легендою, чаша, з якої пив Ісус Христос; наснажувала тих, що пили з неї, новими силами.

[3] ...поклонче змінливої планети...— тобто Місяця, що має різні фази. Йдеться про те, що Дон Жуан одягнений в маврітанський костюм; маври були мусульманами, а символ мусульманства — півмісяць.

[4] Ізольда — героїня французького лицарського роману «Трістан та Ізольда», дружина корнуельського короля, що покохала його племінника Трістана і втекла з ним.

ОРГІЯ

Драматична поема

Уперше надруковано в журн. «Дзвін», 1913, № 4, с. 229—245.

Зберігся чорновий автограф, датований «28.III 1913. Єгипет» (ф. 2, № 800).

Драматична поема створювалася протягом літа 1912 — весни 1913 рр. У листі до О. Кобилянської від 21 березня 1913 р. Леся Українка писала, що «все докінчує та ніяк не докінчить одної речі, початої ще дома літом» (т. 12, с. 456).

У чорновому автографі драматичної поеми наявні численні виправлення і скорочення. Так, скорочено діалог Антея та Евфрозіни у дії I. Після слів Евфрозіни «Ти не вважай — то вже стареча звичка» викреслено продовження діалогу:

Антей

В тім воркотінні є і частка правди...

Евфрозіна

Яка там частка правди? Я вже знаю:
про викуп та про посаг вічна пісня!
Але то все пусте, бо я й не хочу
собі дружини купувати грішми,
хіба що мала б викупить з неволі
отак, як ти.

Антей

Чи смів я те робити
ціною ваших злиднів?

Евфрозіна

Вже ж і злиднів!
І де ж се ти їх бачиш у господі?

Далі після слів Антея «А таланом всіх переважив, мовби на наругу!» знято такий текст:

Евфрозіна

Мені здається, що Аполлодор
Хілона й таланом переважає,
не тільки розумом. От він утік
до тебе з Меценатової школи,
то вже Хілон його там не замінить.

Антей

Се ти говориш, аби мене потішити.

Евфрозіна

Ні, справді.
Недарма втік Аполлодор до тебе
із школи Мецената, він же тямив,
що там йому не розгорнути крила.
Ви наче обмінялися дарами
з тим Меценатом, але ти, Антею,
ще Меценатові зостався винен.
Дивуюсь, як ти досі не завважив,
що той Хілон якась блискотка марна
проти Аполлодора. Я сьогодні
з вікна почула, як він у садку
тобі проказував із «Антігони»
Гемонову промову — далебі,
я ледве сльози здержати здолала!

У чорновому автографі дружина Антея має ім'я Елліда, в чистовому — Неріса. Скорочено частину діалогу після слів Антея «у забутті, в недузі та в погорді»:

Елліда

Я тямлю, що повинна бути вдячна
тобі. Не бійся, я того не забуваю.

Антей

Еллідо! Чи того ж я потребую?

Елліда

Ні, ні, я не повинна забувати,
що ти мене людиною зробив
і викупив із рабства соромного.
Та ще ж при тім, якби ти був багач,
а тож я знаю, скільки-то прийшлося
тобі й твоїй родині бідувати,

щоб виплатити викуп за оцюю
«маленьку мавпочку з Танагри».

Знято також частину діалогу між Антеєм і Федоном після слів Антея «як ти казав, та, може, не без честі»:

Федон

Твоя в тім воля. Тільки вже порадь,
як маю на запросини ввічливі
таким негречним словом відповісти,
щоб не вмалити еллінської честі,
бо досі ми були учителями звичаїв
і звичайності.

Антей

Боїшся,
що вже ученики нас переважать?
Мені здається, рано ще боятись...
Ну що ж, подякуй за велику честь —
ти вже зумієш виразів добрати —
а чи прийду, чи ні, він сам побачить.

Федон

По щирості, я радив би піти.

Антей

Та вже ж, тобі було б се приємніше!
Адже й волам у парі охвітніше
ярмо носити.

Далі — після слів Федона «а ти вразливих слів своїх не вернеш» було:

Антей

І ти того не можеш відкупити,
що ти вчинив. Ти вже зганьбив свій твір.
Хоч вернеться з неволі Терпсіхора,
та вже вона богинею не буде,—
вона товар, відкуплений чи ні,
однаково... Там може і лишитись...

Федон

То нащо ж ти Елліду відкупив,
а не лишив її навік в неволі?

Антей

Людина — все людина, хоч і в рабстві,
а мармур — як не бог, то просто камінь.

Відредаговано й скорочено діалог між Антеєм і Федоном. Подаємо чорновий варіант після слів Федона «Ніколи сього від нас не вимагали в Римі»:

Антей

Не вимагали? Хто ж то перейшов
по нас, як по містках, до храму слави

всесвітньої? Кого ми на собі
з безодні варварства на гору несли?
Кому своїх богів офірували?
Хто наші святощі собі присвоїв?
Чи ж не Вергілій взяв Гомера славу?
Овідій не зібрав квіток з Еллади,
щоб ними римську музу прикрасити?
І ми ще маємо радіти з того,
що нам дозволять у гучних палатах
на лірі заграбованій пограти?

Федон

Хіба тій лірі краще німувати?

Антей

Так, краще!

Федон

Ні, я думаю, що гірше.
Гомерові ж та й всім співцям Еллади
боги вділили все ж милішу долю,
ніж тим співцям із варварських народів,
співцям германців, галлів, іберійців,
що знаку й пам'яті не полишили,
під римський меч безгучно похилившись.

Антей

Їх смерть була почесніша, ніж наша.
Вони ще, може, діждуть воскресіння,
а ми коли б не сталися камінням
до мавзолея нашим переможцям.

Федон

Ні в які воскресіння я не вірю,
і краще будувати мавзолеї,
хоч би і не собі, ніж просто бути
мов зілля придорожнє під ногами
у того ж переможця. Він, як схоче,
то збройною ногою вмить розтопче
всі гордощі й надію воскресіння.

Антей

Що ж — ліпше нам самим те все стоптати,
щоб ворогам не завдавати праці?

Федон

Ні, бачу я, з тобою не зговориш!
Бувай здоров. Я йду.

Антей

Прощай, Федоне.

Федон

А все ж ми друзями розстаємось?

Антей

Боюсь, коли б не стрілись ворогами.

Федон, здвигнувши плечима, виходить.

Антей

Як дивно се, що ти, такий митець,
І можеш нищити красу найбільшу,
яку нам дав отець наш Прометей,
даруючи свою несмертну іскру,
красу одваги, боротьби, повстання
супроти всякої сліпої сили.
Се жрець краси так думає й говорить?
Лишилося одно — так і вчинити.
Ти не продався, ні, ти так віддався
у руки ворогу, немов та глина,
з якої кожен виліпить, що хоче...
Та хто ж тобі натхне вогонь живий,
коли з творця ти творивом зробився.
Іди, служи своєму Меценату,
забудь краси великі заповіти,
забудь несмертний образ Прометея,
борця проти богів, забудь і муки
Лаокоона, страдника за правду.
Не згадуй про Електру, Антігону,
бо хоч високий дім у того пана,
та постатів оцих, либонь, не змістить,—
найкраще їх забути. Рабський дух
краси найвищої збагнуть не може.

Переробок зазнав і наступний діалог Антея та Елліди. Чорновий текст мав такий вигляд:

Елліда

А що ж, якби ти й заспівав там трошки,—
чи се вже гріх такий?

Антей

Моя дружина
таке питає?

Елліда

Так, вона питає,
рабиня, звісно, мусила б мовчати,
бо пана їй розпитувать невільно.
Як хочеш, я замовкну.

Антей

Ні, Еллідо,
Звичайно, повна щирість то найкраще.
Ти зрозумієш добре, тільки здумай,
що от сама ти мала б танцювати
на оргії такій.

Елліда

Не як рабиня?
Як вільна танцівниця? Що ж, я, може,
і танцювала б.

Антей

Ти б отим римлянам
розбещеним, розпутним виставляла
себе всю напоказ? Тобі не сором?

Елліда

А чим же гірше виставляти тіло,
ніж вивертати душу?

Антей

Се то правда,
от саме через те я й не піду
співать на оргії у Мецената.

Елліда

Твої пісні вже й так були в тім домі.

Антей

Та з того я не винен.

Елліда

Ти дозволив
ученикам пісні ті записати,
і, значить, сам їх випустив у світ.
Почім ти знаєш, хто там що гадає,
читаючи поезії твої?
Тобі велить натхнення їх складати,—
ти і складаєш...

Антей

Але в світ пускаю
таки в надії, що вони знайдуть
собі в Елладі читачів достойних.

У 1914 р. драматичну поему «Оргія» підготувала до постановки трупа М. К. Садовського в Києві (див.: Леся Українка. Документи і матеріали, с. 286). Відомостей про постановку немає.

Подається за першодруком.

[1] Меценат — Гай Цільній (між 74/64—8 до н. е.) — римський політичний діяч, сподвижник імператора Августа (63 до н. е.— 14 н. е.). Підтримував письменників і митців, використовуючи їхню творчість в інтересах політики Августа.

[2] Корінф — давньогрецьке місто-держава на Коріпфському перешийку. У II ст. до н. е. було захоплене римлянами.

[3] «Антігона»— трагедія давньогрецького драматурга Софокла (бл. 496—406 до н. е.). Образ героїні драми дочки фіванського царя Едіпа Антігони став символом героїчної самопожертви. Антігона добровільно пішла за своїм батьком у вигнання, поховала брата всупереч забороні нового царя і за це була страчена.

[4] Гемон — наречений Антігони.

[5] Харіти — у грецькій міфології — богині юності, краси і радості, дочки Зевса.

[6] ...верталась в тартар Персефона...— тобто наступала зима. За грецькою міфологією, Персефона, богиня, що уособлювала процес щорічного завмирання і оживання природи, півроку перебувала на землі, а півроку в потойбічному світі (тартарі).

[7] Тірс — обвитий плющем і виноградним листям жезл давньогрецького бога вина і веселощів Діоніса та його супутників.

[8] Менада — вакханка, жриця бога Діоніса (Вакха).

[9] Танагра — стародавнє місто в середній Греції, що відзначалося високою культурою.

[10] Аполлон-кітарист — бог сонця, покровитель мистецтв, що грав на старовинному струнному інструменті кітарі (кіфарі).

[11] Терпсіхора — у грецькій міфології — одна з дев'яти муз, покровителька танців і хорового співу.

[12] Гомер — легендарний давньогрецький поет, жив між XII і VII ст. до н. е.

[13] Лаокоон — герой давньогрецького героїчного епосу, троянський жрець Аполлона; за велінням богів він був задушений разом із синами велетенськими зміями.

[14] Електра — за грецькою міфологією, дочка підступно вбитого царя Агамемнона. Разом зі своїм братом Орестом помстилася за смерть батька.

[15] Андромеда — за грецькою міфологією, ефіопська царівна, дочка царя Кефа; за те, що її мати вихвалялась красою доньки, бог моря Посейдон наслав на країну страховисько, що пожирало людей. Згідно з віщуванням оракула, країна могла позбавитись страховиська, якщо йому віддадуть Андромеду. Віщування оракула було виконано, але Андромеду врятував Персей, що вбив страховисько і вивіз Андромеду як свою дружину в Аргос.

[16] Плутонів тріумвірат — за грецькою міфологією, брати Мінос, Радамант та Еак, що після смерті стали суддями над душами померлих у підземному світі.

[17] Горацій Флакк (65—8 до н. е.) — римський поет, придворний співець імператора Августа.

[18] Поезію латинську почав нам еллін-бранець.— Йдеться про Лівія Андроніка (бл. 284 — бл. 204 до н. е.), римського поета, грека за походженням. Вважається, що його переклади латинською мовою давньогрецьких трагедій і комедій та «Одіссеї» Гомера започаткували римську літературу.

[19] «Африканська латинь».— Підкоривши Північну Африку, римляни насаджували серед місцевих жителів латинську мову, яку туземці калічили.

[20] Демосфен (бл. 384—322 до н. е.) — давньогрецький оратор і політичний діяч.

[21] Феб — друге ім'я бога Аполлона.

[22] Країна сінів — Китай.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А б а т и́ с а — ігуменя католицького жіночого монастиря
А г а́ п и б р а́ т н і — спільні вечірні трапези у перших християн
А н д р о н і т — чоловіча половина давньогрецького дому
А л ь к а́ д (алька́льд) — представник місцевої влади, суддя в Іспанії
А м б р о́ з і я — за давньогрецькою міфологією, ароматна їжа богів, що нібито надавала їм вічної юності, краси, безсмертя
А р е о п а́ г — найвищий судовий та урядовий контролюючий орган у стародавніх Афінах
А р м а т у́ р а — тут — зброя, військове спорядження
А т р і є́ н з і й — раб, що обслуговував атріум, приймальну кімнату в давньоримському домі
А́ т р і у м — у давньоримських будинках приміщення з верхнім освітленням, де приймали гостей

Б а н і́ т — вигнанець, людина, позбавлена майнових і громадянських прав
Б е з ч е́ л ь н и й — безсоромний, нахабний
Б е с т і а́ р і й — наглядач за звірами в давньоримському цирку
Б и́ д л о — свійська рогата худоба
Б у́ л л а — тут: амулет у вигляді кружечка або кульки (часто золотої), який носили на шиї до повноліття діти повноправних римських громадян.

В а н ь к и́ р — бічна кімнатка, відокремлена стіною від великої кімнати
В е р и́ с ь к о — ряднина
В і г і́ л и — сторожа в римському війську
В і́ й с т я — вхід
В о к а л і́ з м и — слова або вирази з іноземної мови, зібрані в певному порядку й перекладені для заучування напам'ять

Г е н д л ь о́ в и й — торговельний, комерційний
Г е т е́ р а — в Стародавній Греції — освічена незаміжня жінка, що вела вільний спосіб життя. Переносно — легковажна жінка
Г е т е́ р і ї — в Давній Греції — таємні політичні групи, товариства громадян
Г і д а́ л ь г о — іспанський дворянин
Г і н е к е́ й — жіноча половина давньогрецького дому. У пізній Римській імперії та Візантії державні або приватні майстерні (переважно ткацькі), де працювали жінки-рабині
Г о́ й н о — щедро
Г о с т е́ ц ь — ревматизм
Г р а н д — спадковий титул найвищого дворянства в Іспанії, а також особа, що має цей титул

Д о ж — глава держави у Венеціанській та Генуезькій республіках
Д у е́ н ь я — літня жінка в Іспанії, яка стежить за поведінкою молодої жінки-дворянки

Е п і т а л а́ м а — в античній літературі — весільна пісня

Є п и́ с к о п — вищий духовний чин у християнській церкві
Є р е т и́ к — людина, яка відкинулась від догматів панівної релігії

Інфа́нта — титул принцеси в Іспанії та Португалії за часів монархій, а також особа, що має цей титул

Капі́тул — колегія керівних осіб ордену в католицьких духовно-лицарських і чернечих орденах
Кармази́н — старовинне дороге темно-червоне сукно
Карніфекс — служитель давньоримського цирку, що прибирав трупи з арени
Кире́я — верхній довгий суконний одяг із відлогою
Клеве́ць — молоток
Клієнт — залежний, підлеглий. У Давньому Римі представник плебсу, вільновідпущеник, який перебував під покровительством патрона
Клір — сукупність священнослужителів християнської церкви
Клокі́чка — дерев'яний дзвіночок, який вішають худобі на шию, щоб не загубилася
Коби́, коб — якби, коли б
Когóрта — підрозділ легіону в Стародавньому Римі
Командóр — одне з вищих звань у чернечо-рицарських орденах епохи середньовіччя
Конфесьйона́л — сповідальня
Корибáнт — комедійний актор
Корифе́й — у Давній Греції — керівник хору в трагедіях
Кóтва, кóтвиця — якір
Кра́тер — у давніх греків чаша для змішування вина з водою
Кустóдія — сторожа, військовий пост; тут — слідчий орган римської влади

Лега́т — у Стародавньому Римі — намісник провінції

Магістер (магістр) — у середні віки голова духовного або рицарського ордену в Західній Європі
Мадóнна — у католиків назва матері Христа; богородиця
Мадриле́нья — іспанський народний танець
Маєста́т — велич
Май — мабуть
Матрóна — у Стародавньому Римі — вільнонароджена заміжня жінка
Ме́тка — низка (чогось)
Містéрії — в античності — таємні культи деяких божеств, в яких брали участь тільки втаємничені

Нард — східні пахощі
Некукібниця — недбала, лінива жінка
Неофіт — новонавернений. У церковному лексиконі — новоохрещений прихильник релігії. Так називали перших християн
Не́тля — невеликий нічний метелик

Обóл — дрібна давньогрецька монета
Оглаше́ний — той, хто приймає християнську віру, але ще не охрещений
Олжа́ — брехня
Оптима́ти — політичне угруповання рабовласницької верхівки у Давньому Римі.
Опу́ка — м'яч
Орка́н — ураган, смерч
Оса́нна — молитовний вигук у християн, буквально: «Спаси!», «Помилуй!»
Офі́ра — жертва
Охві́тно — приємно, бадьоро, дружно

Паразит — у Давньому Римі — нахлібник у домі багатого патриція
Пате́ра — у давніх греків неглибока посудина на зразок нинішнього блюдця
Патри́ції — родова аристократія у Давньому Римі
Патрóн — у Давньому Римі — багата впливова особа, що брала під своє заступництво вільних, незалежних або повноправних громадян
Плебéї — у Давньому Римі — нижча група вільного населення; простолюдини
Плектрóн — пластинка з дерева, металу чи кості, з допомогою якої давньогрецькі музиканти грали на струнних інструментах

Почасува́ти — зачекати з чимнебудь, відкласти здійснення чогось

Пресві́тер — у католицькій і православній церквах — священик.

Прето́р — римський воєначальник

Преторіа́нці — у Давньому Римі — привілейована частина війська, імператорська гвардія

Префе́кт — у Давньому Римі — особа, що займала військову, адміністративну, судову або господарську посаду

Прокура́тор — у Стародавньому Римі — управитель господарством; за часів імперії урядовець, що відав податками, управитель землями імператора

Пролета́рії — у Давньому Римі — представники декласованих прошарків суспільства, що існували на подачки держави та багатіїв

Протере́бити — розчистити ділянку землі від кущів, дерев

Про́ща — богомілля, паломництво

Рапсо́д — у Стародавній Греції — мандрівний співець і декламатор, виконавець епічних творів

Ри́тор — викладач риторської школи в Давній Греції

Сегіди́лья — іспанський народний танець у супроводі кастаньєт, гітари та співу

Скамни́чка — ослін, ослончик

Скарбо́на — скринька, в яку віруючі кидають гроші на потребу церкви

Стика́тись — поневірятись

Стиль — знаряддя для письма, паличка з одним гострим кінцем для написання на навощеній дощечці і другим тупим, для стирання написаного

Сто́ла — верхній одяг знатних римлянок, довга простора сукня

Табли́н — одне з приміщень у давньоримському домі, робоча кімната

Табуля́рій — у заможному римському домі раб, що вів записи прибутків і видатків

Тала́нт — вагова та грошова одиниця у Стародавній Греції

Таля́р — старовинна срібна монета

Тетра́рх — правитель римської провінції

То́га — у Стародавньому Римі — чоловічий верхній одяг у вигляді плаща без рукавів

Триклі́ніум — приміщення для трапези в давньоримському домі

Трохе́й — антична трискладова стопа

Фанда́нго — іспанський народний танець

Фелю́ка — невелике безпалубне судно з косим чотирикутним вітрилом

Фера́льний — поминальний. У Стародавньому Римі у феральні дні не рекомендувалося починати будь-які справи

Філелле́н — прихильник греків (еллінів)

Фо́рум — центральна площа у Давньому Римі

Фра — скорочення від слова frater (брат), що прив'язується до імені католицького ченця

Фунда́торка — засновниця

Центуріо́н — начальник сотні воїнів у римському війську

Це́ра — колір обличчя

Че́й же — може

Чичисбе́й — у XVI — XVIII ст. в Італії постійний супутник заміжньої жінки, що супроводжував її на прогулянках

Шу́рхи — нетрі, пуща

ЗМІСТ

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Руфін і Прісцілла. *Драма в 5-ти діях* 6
У пущі. *Драматична поема* 207
На полі крові. *Драматична поема* 322
Лісова пісня. *Драма-феєрія в 3-х діях* 343
Адвокат Мартіан. *Драматична поема* 431
Камінний господар. *Драма* 487
Оргія. *Драматична поема* 570

Примітки 621

Пояснення слів 721

Академия наук Украинской ССР
Издательство «Наукова думка»

БИБЛИОТЕКА УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Дооктябрьская украинская литература

ЛЕСЯ УКРАИНКА

Произведения в двух томах

ТОМ
2

Драматические произведения

Составитель и автор примечаний
НАДЕЖДА АЛЕКСАНДРОВНА ВИШНЕВСКАЯ

(На украинском языке)

Киев Наукова думка 1987

Редактор
В. А. ЗІПА
Художник
В. М. ДОЗОРЕЦЬ
Художній редактор
В. П. КУЗЬ
Технічний редактор
І. М. ЛУКАШЕНКО
Коректори
Л. М. ТВОРКОВСЬКА,
Н. О. ЛУЦЬКА

ІБ 8041

Здано до набору 18.08.86. Підписано до друку 29.12.86.
Формат 84×108 1/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 38,22. Ум. фарбо-відб. 38,22.
Обл.-вид. арк. 32,51. Тираж 149 000 прим. Зам. 6-343.
Ціна 3 крб. 60 к.

Видавництво «Наукова думка».
252601, Київ 4, вул. Рєпіна, 3.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе,
310057, Харків 57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

СЕРІЯ
«ДОЖОВТНЕВА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА»

Випущено:

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ
1982, 320 с.

ГРИГОРІЙ
КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО
1982, 544 с.

МАРКО ВОВЧОК
1983, 640 с.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XVIII СТ.
1983, 696 с.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА
1983, 544 с.

ПЕТРО ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ,
ЄВГЕН ГРЕБІНКА
1984, 608 с.

АНАТОЛІЙ СВИДНИЦЬКИЙ
1985, 576 с.

СТЕПАН РУДАНСЬКИЙ
1985, 640 с.

ЮРІЙ ФЕДЬКОВИЧ
1985, 576 с.

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, т. 1

1986, 640 с.

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, т. 2

1986, 640 с.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА, т. 1

1986, 608 с.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

УКРАЇНСЬКІ ПОЕТИ-РОМАНТИКИ

МАРКО ЧЕРЕМШИНА

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XVII СТ.

Українка Леся.

У45 Твори: В 2 т.— К.: Наук. думка, 1987.— (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.).

Т. 2: Драматичні твори /Упоряд. і приміт. Н. О Вишневської; Ред. тому І. О. Дзеверін.— 728 с.: портр.— (В опр.): 3 крб. 60 к., 149000 пр.

У томі друкуються кращі драматичні твори видатної української поетеси Лесі Українки «Лісова пісня», «Кам'яний господар», «Адвокат Мартіан», «Оргія» та ін.

У $\frac{4702590100-143}{М221(04)-87}$ передплатне

84Ук1

БИБЛИОТЕКА УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Ю. ЯНОВСКИЙ

ВЕСЕННИЕ ГРОЗЫ

БИБЛИОТЕКА УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ